

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАДИМА ГЕТЬМАНА»**

**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЧЕРНЕГА ВІТАЛІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 347.6.02/.03(477)(02)

**ДИСЕРТАЦІЯ
МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН**

12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Чернега В. М.

Науковий консультант:
Стефанчук Руслан Олексійович,
доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік) НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України

Київ, Хмельницький – 2022

АНОТАЦІЯ

Чернега В. М. Механізм правового регулювання сімейних відносин. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». – Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», Міністерство освіти і науки України, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, Хмельницька обласна рада. – Київ, Хмельницький, 2022.

Дисертацію присвячено механізму правового регулювання сімейних відносин. Визначено стан наукової думки щодо механізму правового регулювання сімейних відносин та його іррелевантність із запитами (потребами) часу. Представлено візію правового регулювання сімейних відносин, яке має своєрідний механізм.

Поняття механізму правового регулювання сімейних відносин сформульовано як скупчення правових засобів, способів і форм (юридичного інструментарію), злагоджена взаємодія яких спроможна впорядкувати сімейні відносини задля охорони, з одного боку, інтересів суб'єктів сімейного права (приватних інтересів), а із другого – інтересів сім'ї, як первинного і провідного осередка соціуму, та інтересів держави (публічних інтересів).

Виявлено й охарактеризовано такі ознаки механізму правового регулювання сімейних відносин: а) цілепокладеність; б) поліелементність; в) конективність; г) алгоритмічність.

Визначено, що до «архітектоніки» механізму правового регулювання сімейних відносин належать: а) норми сімейного права, правові звичаї, сімейні договори та домовленості; б) юридичні факти; в) сімейні правовідносини; г) акти здійснення і захисту сімейних прав та інтересів і виконання обов'язків; ґ) правова свідомість; д) правова культура.

Сформульовано поняття норм сімейного права, а також виокремлено ознаки таких правових норм. Визначено поняття та ознаки (нормативність; оконтуреність; варіабельність) оціночних категорій в сімейному праві.

Представлено класифікацію регулятивних (уповноважувальних, зобов'язуючих, заборонних) норм сімейного права.

Охарактеризовано презумпції в сімейному праві, а також запропоновано закріпити в Сімейному кодексі України: а) презумпцію правозгідності сімейного договору; б) презумпцію правозгідності сімейної домовленості; в) презумпцію правозгідності усиновлення; г) презумпцію правозгідності удочеріння.

Визначено, що норми сімейного права виконують регулятивну, правонадільну, мотивувальну та захисну функції.

Задля розширення потенціалу субсидіарного застосування норм цивільного права до регулювання сімейних відносин запропоновано внести зміни до ч. 1 ст. 8 Сімейного кодексу України.

Обґрунтовано, що аналогія закону має застосовуватися у разі, якщо сімейні відносини не врегульовані: по-перше, Сімейним кодексом України; по-друге, іншими нормативно-правовими актами; по-третє, договором; по-четверте, домовленістю.

Сформульовано дефініцію спеціалізованих норм сімейного права, а також визначено ознаки та систему («секстет») атипових норм сімейного права.

Запропоновано дефініцію «норми-цілі сімейного права», а також виявлено й охарактеризовано функції, що виконує згаданий вид атипових норм сімейного права.

Сформульовано поняття норм-принципів сімейного права. Удосконалено наукові підходи щодо назви ст. 7 Сімейного кодексу України. Модернізовано систему основних засад сімейного законодавства, а також змінено місце їх викладення в ст. 7 головного джерела правового регулювання сімейних відносин в Україні. Обґрунтовано, що запропонована назва ст. 7 Сімейного

кодексу України та зміст оновлених норм-принципів сімейного права спричиняє внесення змін до припису ч. 2 ст. 10 того самого нормативно-правового акта (щодо застосування аналогії права).

Представлено авторське бачення поняття норм-дефініцій сімейного права. Доведено, що згаданий вид спеціалізованих норм сімейного права виконує інтерпретаційну, компактну та інтегративну функції.

Удосконалено наукові підходи щодо таких норм-дефініцій сімейного права: «сім'я», «шлюб», «усиновлення», «прийомна сім'я», «прийомні батьки», «прийомні діти», «дитячий будинок сімейного типу», «батьки-вихователі дитячого будинку сімейного типу», «вихованці дитячого будинку сімейного типу».

Удосконалено наукові підходи щодо сімейно-правової термінології, зокрема: «дитина-сирота», «діти, позбавлені батьківського піклування», а також сімейно-правових термінів, що є гендерно іррелевантними.

Обґрунтовано доцільність запровадити в науковому та нормативно-правовому обізі такі збірні терміни: «зловживання правами батьків», «позбавлення прав батьків», «поновлення прав батьків».

Визначено й охарактеризовано решту спеціалізованих (атипових) норм-сімейного права, зокрема: норми-строки сімейного права; оперативні норми сімейного права; колізійні норми сімейного права.

Удосконалено поняття звичаю в сімейному праві, яке визначено як не встановлене актами сімейного законодавства, але усталене в певній сфері сімейних відносин правило поведінки (регулятор згаданих відносин), яке санкціоноване державою. Виокремлено ознаки цього елемента механізму правового регулювання сімейних відносин. Обґрунтовано, що звичаї в сімейному праві доцільно розглядати: по-перше, як модель акцесорного правового регулювання сімейних відносин (екстернальне регулювання); по-друге, як прояв безпосереднього правового регулювання сімейних відносин згідно із наявним звичаєм національної меншини та (або) місцевим звичаєм (інтернальне регулювання).

Поняття правового саморегулювання сімейних відносин сформульовано як ініціативний взаємоприйнятний процес упорядкування сімейних відносин за допомогою сімейних договорів та домовленостей сторін.

Поняття сімейного договору окреслено як поійменовану (визначену в законі) або непоійменовану (не визначену в законі, але таку, що корелюється із основними засадами сімейного законодавства та моральними засадами суспільства) згоду сторін, що зумовлює виникнення, зміну або припинення здебільшого майнових сімейних прав та обов'язків, але не допускає односторонню відмову від неї. Визначено систему сімейних договорів. З'ясовано, що сімейні договори виконують регулятивну, превентивно-виховну, забезпечувальну та захисну функції.

Поняття сімейної домовленості сформульовано як згоду сторін, що зумовлює виникнення, зміну або припинення особистих немайнових і майнових сімейних прав та обов'язків і може допускати односторонню відмову від неї.

Запропоновано закріпити в Сімейному кодексі України дефініцію «сімейна домовленість». Обґрунтовано, що на відміну від сімейного договору, сімейна домовленість не виконує забезпечувальну функцію, оскільки зазначений акт доброї волі допускає односторонню відмову його учасника від нього та не може бути реалізований примусово.

Удосконалено поняття «юридичні факти в сімейному праві», а також визначено, що цей складник механізму правового регулювання сімейних відносин виконує перепонну, породжувальну, призупинювальну, припинювальну, конвертаційну, регенераційну та нуліфікаційну функції.

Визначено поняття та ознаки сімейних правовідносин. Сформульовано поняття «переважні права в сімейних правовідносинах», а також виокремлено кілька груп цих переважних прав.

Доведено належність обов'язків утверджувати в сім'ї повагу до матері, батька, встановлених ч. 2 ст. 55 Сімейного кодексу України, до особистих

немайнових обов'язків батьків, а не подружжя. Удосконалено наукові підходи щодо приписів ч. 1 ст. 55, ч. 1 ст. 56 Сімейного кодексу України.

На взірець казахського законодавства запропоновано закріпити в Сімейному кодексі України інститут гостьової сім'ї, а також рекомендовано розробити Положення про гостьову сім'ю.

Визначено, що сімейні правовідносини виконують такі функції:

- а) визначають конкретне коло суб'єктів сімейних відносин, на яке на поточний момент поширюється дія норм сімейного права (правових звичаїв, сімейних договорів та домовленостей); б) закріплюють конкретну поведінку суб'єктів сімейних правовідносин; в) є умовою для можливого приведення в дію сімейно-правових засобів задля забезпечення суб'єктивних сімейних прав та обов'язків.

Констатовано, що захист сімейних прав та інтересів пов'язаний із здійсненням зазначених прав і виконанням сімейних юридичних обов'язків. Його метою є усунення перепон, наявних на шляху до здійснення сімейних прав шляхом забезпечення виконання зобов'язаним суб'єктом покладених на нього юридичних обов'язків. Специфікою захисту сімейних прав у механізмі правового регулювання сімейних відносин є специфічність юридичних фактів, з настанням яких виникає можливість захисту сімейних прав та інтересів, та реалізація захисту суб'єктивних сімейних прав через належні способи захисту таких прав та інтересів.

Удосконалено наукові підходи щодо поєменування наявних способів захисту сімейних прав та інтересів, а також розширено їхній перелік в Сімейному кодексі України. До оновленого переліку способів захисту сімейних прав та інтересів віднесено: 1) встановлення правовідносин; 2) визнання права; 3) припинення дій, які порушують сімейні права; 4) відновлення правовідносин, які існували до порушення права; 5) примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку; 6) зміну правовідносин; 7) припинення правовідносин; 8) анулювання правовідносин; 9) компенсацію майнової шкоди; 10) компенсацію моральної шкоди;

11) визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Запропоновано еволюціонувати українські законодавчі приписи щодо:

- а) визнання шлюбу неукладеним (на основі латвійського досвіду);
- б) поновлення шлюбу (на взірець казахського досвіду);
- в) кола підстав позбавлення прав батьків (на взірець казахського досвіду);
- г) потенціалу продовження позовної давності до вимог, що впливають із приписів ч. 3 ст. 138 Сімейного кодексу України.

Доведено, що суспільна та індивідуальна правова свідомість і правова культура є функціональними елементами механізму правового регулювання сімейних відносин та забезпечують утворення певного типу сімейної правосуб'єктності, яка формується в контексті суспільної правової культури та правової свідомості під впливом індивідуальної правосвідомості та правокультурності особи.

Окреслено, що інтелектуальним фундаментом правової свідомості є правова ідеологія, яка в контексті механізму правового регулювання сімейних відносин є сукупністю обґрунтованих концептів, принципів, стимулів, мотивів, етичних і моральних норм, які визначають позицію держави щодо інституту сім'ї, що гармонізує зі сучасними європейськими і світовими стандартами та національними традиціями і менталітетом, сприяють утвердженню загальних засад сімейного права, а також розвитку правозгідних сімейних правовідносин.

Доведено, що правова свідомість істотно впливає на механізм правового регулювання сімейних відносин, оскільки завдяки правовій свідомості такий механізм:

- а) має конкретну нормативно-правову основу;
- б) має конкретний предмет регулювання;
- в) є стабільним;
- г) відповідає стану сучасних сімейних відносин;
- г) є динамічним і здатен реагувати на зміну соціальних умов;
- д) оптимально поєднує різноманітні правові засоби (дозволи, заборони, позитивні зобов'язування);
- е) оперує зрозумілими та розпізнаваними

правовими поняттями й категоріями, що дозволяють їх однакове трактування та практичне застосування; є) ґрунтується на засадах рівності учасників сімейних правовідносин, урахування їхніх взаємних інтересів, справедливості, добросовісності, розумності, моральних засад суспільства.

Обґрунтовано, що механізм правового регулювання сімейних відносин спрямований на забезпечення суб'єктам сімейного права умов для реалізації ідеї свободи правозгідної поведінки. Міра такої свободи має відповідати трьом критеріям, зокрема: а) свобода кожного суб'єкта сімейних правовідносин узгоджена зі свободою інших, пов'язаних із ним суб'єктів; б) свобода має бути оптимальною у правовому вимірі конкретних сімейних відносин конкретної особи; в) свобода реалізується в сімейних правовідносинах у межах правозгідної поведінки.

Доведено, що базові сімейні цінності української сім'ї входять до системи цінностей, які охороняються сімейним правом, що дає змогу виокремити їх як самостійну групу в структурі правової культури, поряд із правовими цінностями. Поняття «сімейні цінності української сім'ї» визначено як такі засади, способи і форми побудови сімейних взаємин, які відповідають моральним засадам певної соціальної групи й української нації загалом і забезпечують гармонійне існування сім'ї як соціальної групи та створюють найкращі умови для життя кожного члена сім'ї зі збереженням його індивідуальності і самотності.

Обґрунтовано, що ефективність функціонального впливу індивідуальної правової культури (правокультурності особи) на механізм правового регулювання сімейних відносин забезпечується внаслідок поєднання індивідуальної правової свідомості, правокультурності та визнання особою сімейних цінностей.

Здійснено дайджест сімейно-правових досліджень. Доведено, що доктрина сімейного права України посідає значне місце у формуванні сімейно-правової політики, яка, своєю чергою, спрямована на інтеграцію зусиль законодавця, суб'єктів правозастосування та вчених у галузі сімейного права

зادля розроблення планів і прогнозів удосконалення національного сімейного законодавства, спрямованого на підвищення впливу сімейно-правових регуляторів.

Обґрунтовано, що поворотна функція судової практики в сімейних справах полягає в тому, що цей вид юридичної практики спроможний зворотньо впливати на нормотворчу діяльність у сфері сімейного права («бумерангова спроможність»).

Ключові слова: *правове регулювання сімейних відносин, механізм правового регулювання сімейних відносин, норми сімейного права, правові звичаї, сімейні договори, сімейні домовленості, юридичні факти, сімейні правовідносини, акти здійснення і захисту сімейних прав та інтересів, акти виконання сімейних юридичних обов'язків, правова свідомість, правова культура, сімейні цінності української сім'ї, доктрина сімейного права, судова практика в сімейних справах.*

SUMMARY

Cherneha V. M. Mechanism for Legal Regulation of Family Relations. – Qualifying scientific work as a manuscript.

The thesis for obtaining the Doctor of Science of Law scientific degree in the specialty 12.00.03 – Civil Law and Civil Process; Family Law; International Private Law. – State Higher Educational Institution Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Ministry of Education and Science of Ukraine, Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law, Khmelnytskyi Regional Council. – Kyiv, Khmelnytskyi, 2022.

The thesis focuses on the mechanism for the legal regulation of family relations. It estimates scientific thinking in terms of the mechanism for the legal regulation of family relations and its irrelevance to existing requests (needs). The thesis presents the vision of the legal regulation of family relations which has a specific mechanism.

The mechanism for the legal regulation of family relations is defined as a accumulation of legal means, ways, and forms (legal tools) the coordinated interaction of which can bring harmony to family relations to protect interests of persons at family law (private interests) on the one hand, interests of the family as a primary and main social unit, and interests of the state (public interests) on the other hand.

The present work has found and defined the following attributes of the mechanism for the legal regulation of family relations: a) purposefulness; b) multielement basis; c) connectivity; d) algorithmic basis.

It has been determined that the "architectonics" of the mechanism for the legal regulation of family relations includes the following: a) family law provisions, legal customs, family agreements and arrangements; b) jural facts; c) family legal relationships; d) acts seeking to enforce and protect family rights and interests and fulfil obligations; e) legal awareness; f) legal culture.

The thesis defines the concept of family law provisions and distinguishes their features.

It contains the concept and attributes of evaluation categories in family law.

This study presents the classification of regulatory (authorizing, binding, prohibiting) provisions of family law.

It describes presumptions in family law and suggests establishing the following in the Family Code of Ukraine: a) the presumption of lawful of the family agreement; b) the presumption of lawful of the family arrangement; c) the presumption of lawful of the adoption of a boy; d) the presumption of lawful of the adoption of a girl.

It has been determined that family law provisions serve regulatory, empowering, motivating, and protective functions.

To expand the potential of the subsidiary application provisions of civil law provisions to regulate family relations, it has been offered to amend Part 1, Article 8 of the Family Code of Ukraine.

The study presents arguments for applying legal analogy unless family relations are regulated: first – by the Family Code of Ukraine; second – by other regulations; third – by agreement; forth – by arrangement.

Specialized family law regulations have been defined, and the attributes and system («sextet») of atypical family law provisions have been determined in the thesis.

The definition «family law goals-provisions» has been suggested, and the functions which the abovementioned kind of atypical family law provisions serve have been determined and specified.

The thesis defines family law principles-provisions. It improves scientific approaches to the title of Article 7 of the Family Code of Ukraine. Also, it updates the system of fundamental principles of family legislation and changes the place where they are set forth in Article 7 of the main source of the legal regulation of family relations in Ukraine. The author justifies that the title offered for Article 7 of the Family Code of Ukraine and the essence of updated family law principles-provisions result in amending the provision of Part 2, Article 10 thereof (in respect of the application of analogy of law).

The author's vision of the concept «family law definition-provisions» in family law is also shown in the study. This kind of specialized family law provisions have been proven to perform interpretative, coupling, and integrative functions.

Scientific approaches to the defining provisions in family law such as «family», «marriage», «adoption», «adoptive family», «adoptive parents», «adopted children», «foster home», «foster parents», «foster children» have been improved.

The thesis has contributed to the improvement of scientific approaches to family law terms, including: «orphan child», «children deprived of parental care», as well as a family law terms which are gender irrelevant.

It is expedient to introduce in scientific and regulatory environment the following collective terms: «abuse by parents of rights», «deprivation of parents of their rights», «reinstatement of parental rights».

The author has defined and characterized the rest of specialized (atypical) family law provisions, including: family law terms-provisions; operational family law provisions; conflict family law provisions.

The thesis presents the improved definition of a custom in family law which is defined as the rule of behaviour not set forth in family regulations but established in a certain sphere of family relations (the regulator of family relations) and approved by the state. It also highlights the specific features of this element of the mechanism for the legal regulation of family relations. The author has justified that it is expedient to consider the custom in family law: first – as the model of the accessory legal regulation of family relations (external regulation); second – as the manifestation of the direct legal regulation of family relations in accordance with an existing custom of a national minority and (or) a local custom (internal regulation.)

The concept of the legal self-regulation of family relations has been described as an initiative-based mutually acceptable process of bringing harmony to family relations through family agreements and parties' arrangements.

The concept of the family agreement is shown as the named (defined in the law) or unnamed (not defined in the law or correlated with fundamental principles of family legislation and social morals) consent of the parties which results in the appearance, change or termination of mainly property family rights and obligations, and may not be denied unilaterally. The thesis determines the system of family agreements. Family agreements have been found to serve regulatory, preventive and educative, enforcement, and protective functions.

The family arrangement is defined as the consent of the parties which results in the appearance, change or termination of personal non-property and property family rights and obligations, and may be denied unilaterally.

The author offers to introduce the term «family arrangement» in the Family Code of Ukraine. He states that unlike the family agreement, the family arrangement does not perform the enforcement function, since this act of good will may be unilaterally denied by the party thereto and may not be enforced.

The concept «jural facts in family law» has been improved in the thesis. Its author has also determined that this component of the mechanism for the legal regulation of family relations serves barrier, generating, suspending, terminating, converting, regenerating, and nullifying functions.

The concept and features of family legal relationships have been defined during the study. The author has defined «pre-emptive rights in family relations», as well as distinguished several groups of these pre-emptive rights.

It was proven in the thesis that the obligations to promote respect to the mother, father in the family set forth in Part 2, Article 55 of the Family Code of Ukraine belong to personal non-property obligations of parents rather than spouses. The author has improved scientific approaches to the provisions of Part 1, Article 55, Part 1, Article 56 of the Family Code of Ukraine.

It has been offered to establish the institute of the guest family in the Family Code of Ukraine modelled as in Kazakhstan's legislation and develop the Guest Family Regulation.

The study has revealed that family legal relationships serve the following functions: a) they determine specific parties to family relations which are from time to time covered by family law provisions (legal customs, family agreements and arrangements); b) they establish a particular mode of behaviour for parties to family legal relationships; c) they constitute the condition for possibly giving effect to legal remedies in family law to enforce subjective family rights and obligations.

The author has found that the protection of family rights and interests is connected with the exercise of the rights above and fulfilment of family legally-established obligations. It seeks to remove existing obstacles which prevent exercising family rights through ensuring the fulfilment by the obliged person of the legal obligations assigned thereto. The specific feature of the protection of family rights within the mechanism for the legal regulation of family relations is the specificity of jural facts the occurrence of which presupposes the opportunity to protect family rights and interests, as well as the protection of subjective family rights through appropriate ways to protect such rights and interests.

Scientific approaches to the denomination of existing ways to protect family rights and interests have been improved, and the list thereof was extended in the Family Code of Ukraine. The updated list of ways to protect family rights and interests includes the following: 1) establishing legal relationships; 2) recognising a right; 3) preventing actions which result in violation of family rights; 4) reinstating the legal relationship existing before violation of a right; 5) enforcing the obligation which was not fulfilled voluntarily; 6) changing legal relations; 7) terminating legal relations; 8) cancelling legal relations; 9) granting the compensation for property damages; 10) granting the compensation for emotional damages; 11) finding decisions, actions or omission of a government agency, a government agency of the Autonomous Republic of Crimea or a local government agency, their officials and officers illegal.

The thesis offers to modernize Ukrainian legal provisions relating to: a) finding a marriage not concluded (based on Latvia's best practices); b) reinstating the marriage (comparable with Kazakhstan's best practices); c) the list of reasons for the deprivation of parental rights (comparable with Kazakhstan's best practices); d) the potential of the prolongation of the action limitation period for the claims covered by Part 3, Article 138 of the Family Code of Ukraine.

The author has proved that public and individual legal awareness and legal culture are functional elements of the mechanism for the legal regulation of family relations and facilitate the creation of a certain type of family legal standing which is formed within the framework of public legal culture and legal awareness under the influence of individual legal culture and legal awareness.

The thesis describes that the intellectual basis of legal awareness is legal ideology which in terms of the mechanism for the legal regulation of family relations means the set of well-grounded concepts, principles, impetuses, motives, standards of ethics and morals which determine the position of the state towards the institute of family which is in line with modern European and global standards and national traditions and mindset, facilitates the enhancement of general family law principles and the development of lawful family legal relationships.

The author has proven that legal awareness has a significant influence on the mechanism for the legal regulation of family relations, since with legal awareness such a mechanism: a) has a particular regulatory basis; b) has a specific subject of regulation; c) is stable; d) is consistent with the status of modern family relations; e) is dynamic and able to respond to changing social environment; f) combines various legal approaches (permissions, prohibitions, obligations) in the best way possible; g) operates with clear and recognizable legal concepts and categories which allow interpreting and practically using them the same way; h) is based on the principles of equality of parties to family relationships, consideration of their mutual interests, justice, good faith, reasonableness, moral principles of society.

It has been justified in the thesis that the mechanism for the legal regulation of family relations seeks to create conditions for persons at family law to make the idea of freedom to legitimate behaviour a reality. The extent of such freedom should meet three criteria, including: a) freedom of each party to family legal relationships is in harmony with freedom of other parties related thereto; b) freedom should be optimal in terms of legal determination of given family relations of a particular person; c) freedom is exercised in family legal relations within the framework of lawful behaviour.

The author has proved that basic family values of the Ukrainian family comprise the system of values protected by family law which makes it possible to distinguish them as an independent group in the structure of legal culture, along with legal values. The concept «family values of the Ukrainian family» is defined as the principles, ways and forms of building family relations which are in line with moral principles of both a certain social group and the Ukrainian nation as a whole, and ensure harmonious existence of the family as a social group and create the best living conditions for each family member with their individuality and identity preserved.

It has been justified that the efficiency of functional influence of individual legal culture (legal culture of a person) on the mechanism for the legal regulation of

family relations is ensured by combining individual legal awareness, legal culture and recognition by the person of family values.

The digest of family legal researchs has been made. The author has proved that the doctrine of Ukrainian family law plays an important role in shaping family legal policy which, in its turn, seeks to integrate efforts of legislator, subjects of law enforcement and family law scholars to develop plans and forecasts in respect of the improvement of national family legislation seeking to increase the influence of family legal regulators.

It has been justified that the reversible function of judicial practice in family cases is that this type of legal practice can have an inverse effect on rule-making activities in family law («boomerang capacity»).

Key words: *legal regulation of family relations, mechanism for the legal regulation of family relations, family law provisions, legal customs, family agreements, family arrangements, jural facts, family legal relationships, acts seeking to enforce and protect family rights and interests, acts aimed at fulfilling family legally-established obligations, legal awareness, legal culture, family values of the Ukrainian family, family law doctrine, judicial practice in family cases.*

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані наукові результати дисертації:

1. Чернега В. М. Проблеми та потенціал механізму правового регулювання сімейних відносин: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 508 с.

Рецензії:

Боднар Т. В. Українське сімейно-правове дослідження. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 1. С. 299-300.

Булеца С. Б. Рецензія на монографію В. М. Чернеги «Проблеми та потенціал механізму правового регулювання сімейних відносин». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 70. С. 466-467.

2. Чернега В. М. Оціночні поняття в сімейному праві України. *Форум права*. 2015. № 4. С. 313-317. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2015_4_55

3. Чернега В. М. Поняття, система та структура норм-дефініцій сімейного права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 149-152. URL : http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_4_2019.pdf

4. Чернега В. М. Зобов'язуючі норми сімейного права як об'єкти наукової класифікації. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 5. С. 148-150. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_5_2019.pdf

5. Чернега В. М. Удосконалення норми-дефініції «сім'я». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 143-146. URL : http://www.lsej.org.ua/6_2019/34.pdf

6. Чернега В. Уповноважувальні норми сімейного права як об'єкти наукової класифікації. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 38-41.

7. Чернега В. М. Застосування норм цивільного права до регулювання сімейних відносин. *Право і суспільство*. 2020. № 2. С. 244-249.

8. Чернега В. М. Сімейно-правові проблеми та потенціал застосування аналогії права. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 6. С. 42-49.

9. Чернега В. М. Поняття, ознаки, форми санкціонування звичаїв та їхнє значення у механізмі правового регулювання сімейних відносин. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2020. Вип. 46. С. 107-110.

10. Чернега В. М. Розвиток доктрини сімейного права та її вплив на законодавця і суб'єктів правозастосування. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 245-250.

11. Чернега В. М. Своєрідність норм сімейного права – нормативного фундаменту механізму правового регулювання сімейних відносин. *Науковий*

вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2020. Вип. 62. С. 178-182.

12. Чернега В. Норми-презумпції сімейного права України. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 3 (31). Vol. 2. P. 265-271.

13. Чернега В. Поняття та ознаки механізму правового регулювання сімейних відносин. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 4 (32). Vol. 2. P. 185-191.

14. Чернега В. Сімейні правовідносини в механізмі правового регулювання сімейних відносин. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 5. P. 252-256.

15. Чернега В. Проблеми сімейно-правової термінології в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. №6. Vol. 1. P. 52-56.

16. Чернега В. М. Класифікація заборонних норм сімейного права. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2021. №1 (35). С. 127-130.

17. Чернега В. Спеціалізовані норми сімейного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 41-45.

18. Чернега В. М. Сутність і систематика сімейно-правових договорів і домовленостей. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 100-103. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2021/24.pdf

19. Cherneha V. M., Kuznetsova L. V., Fedorchenko O. V., Kaminska O. A., Bezpalko S. V. Family Rights of the Child and Their Legislative Support. *Cuestiones Políticas*. 2021. Vol. 39 № 71. P. 205-223.

20. Cherneha V., Bohdanets A., Kononets O. Forms and ways of defending family rights and interests in Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11. Iss. 49. P. 189-197.

21. Cherneha V., Fedorchenko N., Borsuk N. Legal regulation of family relations in Ukraine and the Republic of Latvia: comparative and analytical research. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11. Iss. 51. P. 232-239.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Чернега В. Поняття шлюбного договору в юридичній думці та законотворчій перспективі. *Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики*: матер. Міжнар. наук.-практ. конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої Дню науки юридичного факультету (м. Київ, 15 листопада 2019 р.). Київ, 2019. С. 312-313.

2. Чернега В. М. Деякі проблеми юридичної техніки глави 11 Сімейного кодексу України. *Актуальні правові та гуманітарно-економічні проблеми в період реформування демократичного суспільства*: зб. тез VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 15-16 листопада 2019 р.). Кропивницький: ПВНЗ КІДМУ, 2019. С. 46-48.

3. Чернега В. М. Норми-цілі сімейного права в механізмі правового регулювання сімейних відносин. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав*: матер. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. Ч. Н. Азімова та 20-річчю з дня створення кафедри цивільного права № 2 (м. Харків, 29 листопада 2019 р.). Харків : Право, 2019. С. 133-136.

4. Чернега В. Проблеми декореляції деяких назв статей Сімейного кодексу України зі змістом їхніх положень (запрошення до полілогу). *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні*: зб. матер. наук.-практ. конф. (м. Львів, 06 грудня 2019 р.). Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 311-313.

5. Чернега В. М. Деякі аспекти розвитку сімейного законодавства України з 2004 року до поширення COVID-19. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяченої 95-річниці від народження О. А. Пушкіна (м. Харків, 22 травня 2020 р.). Харків : ХНУВС; Панов, 2020. С. 209-214.

6. Чернега В. М. Регулювання сімейних відносин за аналогією закону. *Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та виклики сьогодення*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 24-25 липня

2020 р.). Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2020. С. 41-44.

7. Чернега В. М. «Архітектоніка» механізму правового регулювання сімейних відносин. *Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Люблін, 30-31 жовтня 2020 р.). Lublin: Izdevniecība «Baltija Publishing», 2020. С. 170-174.

8. Чернега В. М. Перспективи дослідження механізму правового регулювання сімейних відносин. *Інтеграція юридичної науки і практики як основа сталого розвитку вітчизняного законодавства*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 13-14 листопада 2020 р.). Дніпро : Дніпровський гуманітарний університет, 2020. С. 62-65.

9. Чернега В. М. Сімейно-правова теорія переважних прав. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав*: матер. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (м. Харків, 16 грудня 2020 р.). Харків, 2020. С. 125-127.

10. Чернега В. М. Норми-дефініції сімейного права в механізмі правового регулювання сімейних відносин в Україні. *A new task of legal science in Ukraine and in the countries of the European Union*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Арад, 17-18 грудня 2020 р.). Арад, 2020. С. 97-101.

11. Чернега В. М. «To be, or not to be» Сімейному кодексу України в світлі рекодифікації Цивільного кодексу України? *Актуальні правові та гуманітарно-економічні проблеми в період реформування демократичного суспільства*: зб. тез ІХ Всеукр. наук.-практ. заочної конф. (м. Кропивницький, 05-06 лютого 2021 р.). Кропивницький: ПВНЗ КІДМУ, 2021. С. 28-31.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	23
ВСТУП.....	24
РОЗДІЛ 1. ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН.....	44
<i>1.1. Стан наукової думки щодо механізму правового регулювання сімейних відносин та його іррелевантність із запитами (потребами) часу.....</i>	<i>44</i>
<i>1.2. Візія правового регулювання сімейних відносин і поняття, ознаки та «архітектоніка» його механізму.....</i>	<i>51</i>
<i>Висновки до розділу 1.....</i>	<i>69</i>
РОЗДІЛ 2. НОРМИ СІМЕЙНОГО ПРАВА ЯК «ПІДМУРОК» МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН.....	71
<i>2.1. Поняття, ознаки, види, типи і функції норм сімейного права.....</i>	<i>71</i>
<i>2.2. Застосування до регулювання сімейних відносин актів цивільного законодавства.....</i>	<i>110</i>
<i>2.3. Застосування аналогії закону до регулювання сімейних відносин.....</i>	<i>118</i>
<i>2.4. Спеціалізовані (атипові) норми сімейного права</i>	<i>122</i>
<i>Висновки до розділу 2.....</i>	<i>185</i>
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВІ ЗВИЧАЇ ТА ЗАСОБИ САМОРЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН.....	194
<i>3.1. Правові звичаї в механізмі правового регулювання сімейних відносин.....</i>	<i>194</i>
<i>3.2. Сімейні договори та домовленості</i>	<i>201</i>
<i>Висновки до розділу 3.....</i>	<i>217</i>
РОЗДІЛ 4. ЮРИДИЧНІ ФАКТИ, СІМЕЙНІ ПРАВА Й ОБОВ'ЯЗКИ В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН.....	220
<i>4.1. Юридичні факти як складник механізму правового регулювання сімейних відносин.....</i>	<i>220</i>
<i>4.2. Унікальність сімейних правовідносин</i>	<i>223</i>
<i>4.3. Акти здійснення і захисту сімейних прав та інтересів і виконання обов'язків.....</i>	<i>256</i>
<i>Висновки до розділу 4.....</i>	<i>281</i>

РОЗДІЛ 5. ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ ТА ПРАВОВА КУЛЬТУРА В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН.....	286
<i>5.1. Правова свідомість та її функції як складника механізму правового регулювання сімейних відносин.....</i>	<i>286</i>
<i>5.2. Потенціал правової культури та правові цінності як елементи механізму правового регулювання сімейних відносин.....</i>	<i>312</i>
<i>Висновки до розділу 5.....</i>	<i>335</i>
 РОЗДІЛ 6. СИНЕРГІЯ ДОКТРИНИ СІМЕЙНОГО ПРАВА, СУДОВОЇ ПРАКТИКИ І МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН.....	 341
<i>6.1. Розвиток доктрини сімейного права та її вплив на законодавця і суб'єктів правозастосування.....</i>	<i>341</i>
<i>6.2. Вплив судової практики в сімейних справах на формування і реалізацію норм сімейного права.....</i>	<i>361</i>
<i>Висновки до розділу 6.....</i>	<i>372</i>
 ВИСНОВКИ.....	 374
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	 391
 ДОДАТКИ.....	 469

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

абз. –	абзац
ВС –	Верховний Суд
ВСУ –	Верховний Суд України
ДРАЦС –	державна реєстрація актів цивільного стану
ЄСПЛ –	Європейський Суд з прав людини
ККУ –	Кримінальний кодекс України
КМУ –	Кабінет Міністрів України
КРКпШС –	Кодекс Республіки Казахстан про шлюб та сім'ю
КСУ –	Конституційний Суд України
КУпАП –	Кодекс України про адміністративні правопорушення
МПР –	механізм правового регулювання
МПРСВ –	механізм правового регулювання сімейних відносин
НАПрНУ –	Національна академія правових наук України
ОДРАЦС –	орган державної реєстрації актів цивільного стану
п. (п. п.) –	пункт
ст. (ст. ст.) –	стаття (статті)
СКУ –	Сімейний кодекс України
ЦЗЛР –	Цивільний закон Латвійської Республіки
ЦКУ –	Цивільний кодекс України
ЦКЧР –	Цивільний кодекс Чеської Республіки
ч. –	частина

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Україна будує державну сімейну політику на принципах суверенітету та автономії сім'ї, паритету між жінкою і чоловіком в усіх сферах життєдіяльності, а також на засадах наступності поколінь. Правове регулювання сімейних відносин підкорене стрижневим ідеям, утілених у «підмурку» його механізму, метою якого є забезпечення правової ідилії в кожній сім'ї. Проте наявні концептуальні трансформації на початку третього тисячоліття в підходах до правового регулювання суспільних відносин в Україні та за її географічними межами не можуть не вплинути на особливу «гавань», своєрідну царину приватного буття – сімейно-правову сферу. Адже в ній насамперед з моменту набрання чинності головного правового регулятора сімейних відносин в Україні минуло понад 18 років. За цей час відбулося максимальне розгортання диспозитивних засад сімейно-правового регулювання, з'явилося багато нових норм та інститутів сімейного права, які потребують або нового («свіжого») бачення, або є такими, що підлягають негайній модернізації. Крім того, частина норм сімейного права України потребує розвитку на основі позитивного досвіду правової регуляції сімейних відносин у зарубіжних країнах.

Наявні дисертації українського авторства на рівні доктора юридичних наук донині не спрямовувалися на формування концептуального бачення МПРСВ. Крім того, через об'єктивні причини частина наукових досягнень базується на колишньому сімейному законодавстві України та тодішній практиці його застосування. Зокрема, йдеться про дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук: З. В. Ромовської «Проблеми захисту в радянському сімейному праві» (1986 р.); І. В. Жилінкової «Проблеми правового режиму майна членів сім'ї» (2000 р.).

Докторські дисертаційні праці наших сучасників (Л. В. Красицької «Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей» (2015 р.); О. А. Явор «Юридичні факти в сімейному праві України» (2018 р.);

О. І. Сафончик «Шлюбні правовідносини в Україні: теорія і практика» (2018 р.); В. О. Кожевникової «Науково-теоретичні засади обмеження прав суб'єктів сімейних відносин» (2019 р.); М. В. Менджул «Теоретичні проблеми дії принципів сімейного права» (2020 р.); В. А. Ватраса «Джерела сімейного права» (2020 р.); В. І. Труби «Поняття та загальна класифікація сімейних правовідносин» (2021 р.); Л. М. Токарчук «Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї» (2021 р.) мають інші предмети досліджень. Помітними також є актуальні аспекти матеріального (сімейного) права, що віддзеркалені в докторських дисертаціях українських процесуалістів, зокрема: М. М. Дякович «Охорона і захист сімейних прав нотаріусом: цивільно-правовий аспект» (2015 р.); Г. В. Чурпіти «Концептуальні засади захисту сімейних прав та інтересів у порядку неповного цивільного судочинства» (2016 р.). Проте більшість учених згадує про МПРСВ уривчасто, оскільки зазначена проблематика тісно пов'язана з різними інститутами та нормами сімейного права, або їх професійний фокус спрямований на формування спеціальних знань лише про деякі елементи, що входять до «архітекτονіки» такого механізму. Крім того, донині комплексно не розкрито потенціал правової свідомості та правової культури в МПРСВ. За професійною «ширмою» також не можуть залишатися питання синергії доктрини сімейного права, судової практики і МПРСВ.

«Платформою» для провадженого дослідження МПРСВ стала наукова спадщина таких класиків української та зарубіжної правової думки різних періодів її динаміки: А. М. Александрова, С. С. Алексєєва, В. К. Бабаєва, В. І. Бошка, С. М. Братуся, В. П. Воложаніна, Є. М. Ворожейкіна, В. П. Грибанова, В. І. Даніліна, І. В. Жилінкової, С. П. Індиченка, О. С. Йоффе, Д. А. Керімова, В. І. Кисіля, О. В. Красавчикова, О. Е. Лейста, В. В. Луця, В. Ф. Маслова, Г. К. Матвєєва, О. М. Нечаєвої, Д. І. Меєра, В. А. Ойгензихта, М. Т. Оридороги, З. А. Підопригори, О. А. Пушкіна, С. І. Реутова,

В. О. Рясенцева, Г. М. Свердлова, М. В. Цвіка, П. А. Чеберяка,
Ю. С. Червоного, Я. М. Шевченко, Г. Ф. Шершеневича.

Використані також надбання таких учених сучасності: О. Є. Аврамової, С. М. Бервена, Т. В. Боднар, В. І. Борисової, С. Б. Булеци, В. А. Ватраса, І. В. Венедіктової, М. К. Галянтича, В. С. Гопанчука, С. Д. Гринько, А. Б. Гриняка, Н. О. Давидової, І. О. Дзери, О. В. Дзери, М. М. Дякович, А. С. Довгерта, В. Ю. Євко, І. В. Жилінкової, Ю. О. Заїки, В. Я. Калакури, І. Р. Калаура, Ю. Ю. Калиновського, В. С. Ковальської, В. О. Кожевникової, А. М. Колодія, Н. М. Конончук, А. В. Коструби, О. О. Кота, О. В. Кохановської, Л. В. Красицької, Н. М. Крестовської, Ю. В. Кривицького, О. Д. Крупчана, Н. С. Кузнєцової, О. М. Куракіна, М. В. Логвінової, І. С. Лукасевич-Крутник, Р. А. Майданика, Л. О. Макаренко, М. В. Менджул, О. В. Михальнюк, Є. О. Мічуріна, Л. А. Музики, О. О. Отраднової, М. Д. Пленюк, С. О. Погрібного, Т. С. Подорожної, О. М. Пономаренко, В. Д. Примака, О. С. Простибоженка, П. М. Рабіновича, О. В. Розгон, З. В. Ромовської, О. І. Сафончик, І. Я. Сенюти, О. В. Синегубова, С. О. Сліпченка, В. М. Сломи, І. В. Спасибо-Фатєєвої, М. О. Стефанчука, Р. О. Стефанчука, Л. М. Токарчук, В. І. Труби, Н. В. Федорченко, С. Я. Фурси, Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, О. І. Чепис, О. О. Чефранової, Г. В. Чурпіти, С. І. Шимон, Р. Б. Шишки, О. А. Явор, О. С. Яворської, В. Л. Яроцького та ін. Праці цих учених прямо або опосередковано впливають на розв'язання кола, поставлених у дослідженні, завдань.

Зазначені вище обставини створили сприятливий дослідницький простір для всебічного пізнання МПРСВ, теоретико-методологічне та прикладне значення якого обумовлене низкою функцій, що виконує кожен елемент, який, за авторським баченням, входить до його «архітекτονіки».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації відповідає: Пріоритетним напрямам розвитку правової науки на 2016-2021 роки, затвердженим 03 березня 2016 р. загальними зборами НАПрНУ; Пріоритетним напрямам розвитку правової науки на 2021-

2025 роки, затвердженим 26 березня 2021 р. загальними зборами НАПрНУ; комплексній науково-дослідній темі Навчально-наукового інституту «Юридичний інститут Державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» «Угода про асоціацію України з ЄС як основа розвитку її національного законодавства» (державний реєстраційний номер 0115U003418).

Тему дисертації затверджено Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» (протокол № 6 від 05 лютого 2019 р.).

Мета і завдання дослідження. *Метою дисертації є розв’язання наукової проблеми, яка полягає в розробленні теоретичної концепції МПРСВ, придатної для впровадження ефективних законодавчих рішень і вдосконалення правозастосовної практики України в цій сфері.*

Визначена мета зумовила постановку таких *завдань дослідження*:

- розкрити стан та перспективи наукової думки щодо МПРСВ;
- представити візію правового регулювання сімейних відносин, а також визначити поняття, ознаки та «архітектуру» МПРСВ;
- окреслити поняття, ознаки, види, типи і функції норм сімейного права;
- розкрити потенціал застосування до регулювання сімейних відносин актів цивільного законодавства;
- розкрити потенціал застосування аналогії закону до регулювання сімейних відносин;
- визначити поняття, ознаки, систему та функції спеціалізованих (атипових) норм сімейного права;
- охарактеризувати правові звичаї як складника МПРСВ;
- сформулювати поняття правового саморегулювання сімейних відносин, а також окреслити поняття, систему та функції сімейних договорів та домовленостей;
- визначити поняття та функції юридичних фактів у сімейному праві;
- окреслити поняття, ознаки, види та функції сімейних правовідносин;

- охарактеризувати акти здійснення і захисту сімейних прав та інтересів і виконання обов’язків;
- окреслити правову свідомість та її функції як складника МПРСВ;
- розкрити потенціал правової культури та правових цінностей в МПРСВ;
- окреслити розвиток доктрини сімейного права та її вплив на законодавця і суб’єктів правозастосування;
- визначити вплив судової практики в сімейних справах на формування і реалізацію норм сімейного права;
- сформулювати пропозиції, спрямовані на розвиток норм сімейного права.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини, які підлягають сімейно-правовому впливу.

Предметом дослідження є МПРСВ.

Методи дослідження. Дослідження ґрунтується на загальнонаукових та спеціально-юридичних наукових методах пізнання. МПРСВ досліджено із позиції *діалектичного світогляду* – у статиці та динаміці (розділи 1, 2, 3, 4, 5, 6). За допомогою *історико-правового методу* окреслено еволюцію норм сімейного права, генезу наукових поглядів, ідей, концепцій і теорій на сімейно-правові явища (розділи 1, 2, 3, 4, 5, 6). Поєднання *системного та структурно-функціонального аналізу* дало змогу: визначити «архітекtonіку» МПРСВ (підрозділ 1.2); визначити функції елементів МПРСВ (підрозділи 2.1., 2.4, 3.1., 3.2., 4.1., 4.2., 5.1., 5.2); розробити класифікацію регулятивних норм сімейного права (підрозділ 2.1); визначити ознаки МПРСВ (підрозділ 1.2); визначити ознаки норм сімейного права (підрозділ 2.1); визначити ознаки спеціалізованих норм сімейного права (підрозділ 2.4); визначити ознаки правових звичаїв (підрозділ 3.1); визначити ознаки сімейних правовідносин (підрозділ 4.2); класифікацію переважних прав у сімейних правовідносинах (підрозділ 4.2); виокремити поворотну функцію судової практики в сімейних справах (підрозділ 6.2.). *Логіко-семантичний метод* сприяв розвитку сімейно-правової термінології (підрозділи 2.4., 3.2., 4.3.). За допомогою *формально-*

логічного методу розроблено низку дефініцій, зокрема: МПРСВ (підрозділ 1.1); норм сімейного права (підрозділ 2.1); спеціалізованих норм сімейного права, норм-цілей сімейного права, норм-принципів сімейного права, норм-дефініцій сімейного права, норм-строків сімейного права, оперативних норм сімейного права, колізійних норм сімейного права (підрозділ 2.4); звичаю в сімейному праві (підрозділ 3.1); правового саморегулювання сімейних відносин, сімейного договору, шлюбного договору, сімейної домовленості (підрозділ 3.2); юридичних фактів у сімейному праві (підрозділ 4.1); сімейних правовідносин (підрозділ 4.2.); переважних прав у сімейних правовідносинах (підрозділ 4.2.); правової ідеології (підрозділ 5.2); сімейних цінностей української сім'ї (підрозділ 5.2). Зазначений метод наукового пізнання також забезпечив наукову аргументацію висновків і пропозицій за предметом дослідження (розділи 1, 2, 3, 4, 5, 6). *Порівняльно-правовий метод* застосовано для: виявлення спільних та розбіжних законодавчих підходів до регулювання сімейних відносин в Україні та зарубіжних країнах (розділи 2, 3, 4); зіставлення наукових поглядів, ідей, концепцій і теорій за предметом дослідження (розділи 1, 2, 3, 4, 5, 6). *Методи ретроспективного та перспективного аналізу і моделювання* дали змогу сформулювати пропозиції, спрямовані на розвиток сімейного законодавства та практики його застосування (розділи 2, 3, 4). Застосування зазначених методів наукового пізнання комбінувалося залежно від розв'язання завдань дослідження.

Нормативно-правову основу дослідження становлять джерела правового регулювання сімейних відносин в Україні та зарубіжних країнах (Азербайджанській Республіці, Боснії і Герцеговині, державах Європейського Союзу, Князівстві Андорра, Князівстві Монако, Північній Македонії, Республіці Албанія, Республіці Вірменія, Республіці Ісландія, Республіці Казахстан, Республіці Киргизстан, Республіці Молдова, Республіці Таджикистан, Республіці Узбекистан, Сан-Марино, Швейцарській Конфедерації).

Науково-теоретичною основою дослідження є автореферати дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата юридичних наук; дисертації на здобуття зазначених наукових ступенів, а також – наукового ступеня доктора філософії в галузі права; енциклопедичні та тлумачні джерела; збірники наукових статей, присвячених пам'яті видатних учених у сфері приватного права (Д. В. Бобрової, І. В. Жилінкової, Я. М. Шевченко), унікальну серію якої започатковано громадською організацією «Ліга професорів права, докторів юридичних наук та докторів філософії в сфері права»; матеріали міжнародних та всеукраїнських науково-практичних заходів (конференцій, круглих столів), частину яких присвячено пам'яті видатних цивілістів (Ч. Н. Азімова, Є. В. Васьковського, В. П. Маслова, Г. К. Матвєєва, Ю. Г. Матвєєва, О. А. Пушкіна, Ю. С. Червоного); монографії (як одноособові, так і колективні); навчальні посібники; науково-практичні коментарі сімейного законодавства; підручники; статті в фахових наукових виданнях України та іноземних держав, значна частина яких входить до міжнародних наукометричних баз даних.

До емпіричного складника дослідження належать матеріали правозастосовної практики, серед яких чільне місце посідають: рішення Європейського суду з прав людини; постанови Верховного Суду та його Пленуму; рішення Конституційного Суду України.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першим у правовій думці комплексним дослідженням МПРСВ, в якому представлено авторську концепцію цього феномена, сформовано низку положень, які містять елементи наукової новизни та відображають основні результати дисертації, що виносяться на захист, зокрема:

уперше:

1) обґрунтовано, що правове регулювання сімейних відносин доцільно розглядати: а) як процес упорядкування суспільних відносин за допомогою своєрідних сімейно-правових засобів, їх юридичного встановлення, охорони та динаміки (зовнішнє правове регулювання сімейних відносин); б) як процес

наділення учасників суспільних відносин сімейними правами і юридичними обов'язками, реалізації цих сімейних прав і юридичних обов'язків, перевтілення таких учасників у суб'єктів сімейних правовідносин (внутрішнє правове регулювання сімейних відносин);

2) виокремлено такі ознаки МПРСВ: а) цілепокладеність, яка пояснює підпорядкованість сімейно-правових засобів, способів і форм, об'єднаних в єдине ціле, меті правового регулювання сімейних відносин; б) поліелементність, яка означає, що в структурі цього механізму нагромаджено набір сімейно-правових засобів, способів і форм, без наявності якого неможливий його запуск; в) конективність як спроможність елементів МПРСВ сумісно функціонувати (взаємодіяти); г) алгоритмічність, яка полягає в тому, що такий механізм діє (функціонує) за заздалегідь сформованим алгоритмом;

3) розроблено дефініцію норм сімейного права: це системний та своєрідно структурований «підмурок» МПРСВ, що складається із певних взірців поведінки суб'єктів сімейних прав та обов'язків або спеціалізованих правил сімейного права, що не містять конкретних деонтичних модальностей, які держава створює, санкціонує або апріорі визнає обов'язковими;

4) запропоновано авторське бачення поняття спеціалізованих норм сімейного права як утілених в сімейному законодавстві своєрідних правил (норм-цілей сімейного права, норм-принципів сімейного права, норм-дефініцій сімейного права, норм-строків сімейного права, оперативних та колізійних норм сімейного права), що мають двоелементну структуру (гіпотезу та диспозицію) і не встановлюють конкретних правових моделей поведінки учасників сімейних відносин, а функціональний потенціал яких у МПРСВ залежить від певного виду таких норм сімейного права;

5) розроблено дефініції: а) норм-цілей сімейного права як закріплених у нормах сімейного права очікуваних (бажаних) результатів, які в інтересах учасників сімейних правовідносин, держави і первинного та головного осередка суспільства (сім'ї), прагне досягнути законодавець, упорядковуючи

сімейні відносини; б) норм-принципів сімейного права як утілених у нормах сімейного права стрижневих ідей, відповідно до яких генерується і на яких ґрунтується сімейне законодавство, здійснюється його тлумачення, а також врегульовуються сімейні відносини за аналогією права; в) норм-дефініцій сімейного права як компактно втілених у текстах джерел правового регулювання сімейних відносин приписів, що лаконічно та монозначно визначають зміст сімейно-правових категорій через розкриття їхніх ідентифікуючих ознак;

б) визначено поняття та ознаки оціночних категорій в сімейному праві. Оціночними категоріями в сімейному праві є встановлені законодавцем контурні формулювання значимих обставин, що мають невичерпний зміст, конкретизація якого віддана на розсуд суб'єкта правозастосування шляхом їх витлумачення останнім у конкретних сімейних правовідносинах. До їхніх ознак віднесено: а) нормативність; б) оконтуреність; в) варіабельність;

7) розроблено класифікацію регулятивних (уповноважувальних, зобов'язуючих, заборонних) норм сімейного права;

8) запропоновано оперувати в науковому та нормативно-правовому обізі такими збірними термінами: «зловживання правами батьків», «позбавлення прав батьків», «поновлення прав батьків»;

9) запропоновано закріпити в СКУ: а) презумпцію правозгідності сімейного договору – сімейний договір вважається правозгідним, якщо його недійсність не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним; б) презумпцію правозгідності сімейної домовленості – сімейна домовленість вважається правозгідною, якщо від неї в односторонньому порядку не відмовився учасник сімейних правовідносин; в) презумпцію правозгідності усиновлення – усиновлення є правозгідним, крім випадків, коли усиновлення визнано недійсним за рішенням суду або скасовано; г) презумпцію правозгідності удочеріння – удочеріння є правозгідним, крім випадків, коли удочеріння визнано недійсним за рішенням суду або скасовано;

10) сформульовано поняття правового саморегулювання сімейних відносин, яке визначено як ініціативний взаємоприйнятний процес упорядкування сімейних відносин за допомогою сімейних договорів та домовленостей сторін;

11) запропоновано закріпити в СКУ дефініцію «сімейна домовленість», що дає змогу не ототожнювати її з другим правовим засобом саморегулювання сімейних відносин – сімейним договором. Сімейною домовленістю є згода сторін, що зумовлює виникнення, зміну або припинення особистих немайнових і майнових сімейних прав та обов'язків і може допускати односторонню відмову від неї;

12) доведено, що суспільна та індивідуальна правова свідомість і правова культура є функціональними елементами МПРСВ та забезпечують утворення певного типу сімейної правосуб'єктності, яка формується в контексті суспільної правової культури та правової свідомості під впливом індивідуальної правосвідомості та правокультурності особи;

13) обґрунтовано, що інтелектуальним фундаментом правової свідомості є правова ідеологія, яку в контексті МПРСВ запропоновано трактувати як сукупність обґрунтованих концептів, принципів, стимулів, мотивів, етичних і моральних норм, які визначають позицію держави щодо інституту сім'ї, що гармонізує зі сучасними європейськими і світовими стандартами та національними традиціями і менталітетом, сприяють утвердженню загальних засад сімейного права, а також розвитку правозгідних сімейних правовідносин;

14) з'ясовано, що правова свідомість істотно впливає на МПРСВ, оскільки завдяки правовій свідомості цей механізм: а) має конкретну нормативно-правову основу; б) має конкретний предмет регулювання; в) є стабільним; г) відповідає стану сучасних сімейних відносин; г) є динамічним і здатен реагувати на зміну соціальних умов; д) оптимально поєднує різноманітні правові засоби (дозволи, заборони, позитивні зобов'язування); е) оперує зрозумілими та розпізнаваними правовими

поняттями й категоріями, що дозволяють їх однакове трактування та практичне застосування; є) ґрунтується на засадах рівності учасників сімейних правовідносин, урахування їхніх взаємних інтересів, справедливості, добросовісності, розумності, моральних засад суспільства;

15) доведено, що МПРСВ спрямований на забезпечення суб'єктам сімейного права умов для реалізації ідеї свободи правозгідної поведінки. Міра такої свободи має відповідати таким критеріям: а) свобода кожного суб'єкта сімейних правовідносин узгоджена зі свободою інших, пов'язаних із ним суб'єктів; б) свобода має бути оптимальною у правовому вимірі конкретних сімейних відносин конкретної особи; в) свобода реалізується в сімейних правовідносинах у межах правозгідної поведінки;

16) обґрунтовано, що базові сімейні цінності української сім'ї входять до системи цінностей, які охороняються сімейним правом, що дає змогу виокремити їх як самостійну групу в структурі правової культури, поряд із правовими цінностями. Поняття «сімейні цінності української сім'ї» визначено як такі засади, способи і форми побудови сімейних взаємин, які відповідають моральним засадам певної соціальної групи й української нації загалом і забезпечують гармонійне існування сім'ї як соціальної групи та створюють найкращі умови для життя кожного члена сім'ї зі збереженням його індивідуальності і самобутності;

17) обґрунтовано, що ефективність функціонального впливу індивідуальної правової культури (правокультурності особи) на МПРСВ забезпечується внаслідок поєднання індивідуальної правової свідомості, правокультурності та визнання особою сімейних цінностей;

удосконалено:

18) поняття МПРСВ, яке окреслено як скупчення правових засобів, способів і форм (юридичного інструментарію), злагоджена взаємодія яких спроможна впорядкувати сімейні відносини задля охорони, з одного боку, інтересів суб'єктів сімейного права (приватних інтересів), а із другого –

інтересів сім'ї, як первинного і провідного осередка соціуму, та інтересів держави (публічних інтересів);

19) наукові положення щодо: а) субсидіарного застосування цивільного законодавства до регулювання сімейних відносин; б) застосування аналогії закону; в) застосування аналогії права; г) коректного відтворення в чинній редакції ч. 1 ст. 55 СКУ особистих немайнових обов'язків дружини, чоловіка; г) можливості дружини, чоловіка не лише на вільний вибір свого місця проживання, але й на право кожного із них на вільний вибір місця свого перебування; д) потенціалу продовження позовної давності до вимог, що впливають із приписів ч. 3 ст. 138 СКУ;

20) наукові положення щодо переліку основних засад сімейного законодавства, до якого доцільно зарахувати: 1) можливість і допустимість правового регулювання сімейних відносин; 2) справедливість; 3) добросовісність; 4) розумність; 5) відповідність моральним засадам суспільства; 6) антидискримінацію учасників сімейних правовідносин; 7) рівність прав та обов'язків жінки та чоловіка в сім'ї; 8) якнайкраще забезпечення прав та інтересів дитини; 9) пріоритет захисту прав та інтересів дитини; 10) максимально можливе забезпечення прав та інтересів повнолітніх непрацездатних членів сім'ї; 11) пріоритет захисту прав та інтересів повнолітніх непрацездатних членів сім'ї;

21) наукові підходи щодо таких норм-дефініцій сімейного права: «сім'я», «шлюб», «усиновлення», «прийомна сім'я», «прийомні батьки», «прийомні діти», «дитячий будинок сімейного типу», «батьки-вихователі дитячого будинку сімейного типу», «вихованці дитячого будинку сімейного типу»;

22) наукові підходи щодо сімейно-правової термінології. По-перше, запропоновано оперувати терміном «сирота» замість «дитина-сирота», оскільки за законодавством нею вважається лише особа, яка не досягла 18 років. По-друге, запропоновано відмовитися від терміна «діти, позбавлені батьківського піклування» на користь терміна «діти, роз'єднані з батьками».

До дітей, роз'єднаних з батьками, віднесено також сиріт. По-третє, задля уникнення гендерно невідповідної сімейно-правової термінології, поряд із усталеними термінами запропоновано оперувати такими термінами: «зловживання материнськими правами», «позбавлення материнських прав», «поновлення материнських прав», «удочеріння», «удочеритель», «удочерителі», «удочерена дитина», «удочерена повнолітня особа», «усиновлювачка», «опікунка», «піклувальниця», «патронатна вихователька»;

23) визначення поняття звичаю в сімейному праві як не встановленого актами сімейного законодавства, але усталеного в певній сфері сімейних відносин правила поведінки (регулятора згаданих відносин), яке санкціоноване державою;

24) визначення поняття сімейного договору як пойменовану (визначену в законі) або непойменовану (не визначену в законі, але таку, що корелюється із основними засадами сімейного законодавства та моральними засадами суспільства) згоду сторін, що зумовлює виникнення, зміну або припинення здебільшого майнових сімейних прав та обов'язків, але не допускає односторонню відмову від неї;

25) визначення поняття юридичних фактів у сімейному праві як обставин, ефектом яких є перешкоджання, виникнення, гальмування (призупинення, припинення), динаміка (зміна, поновлення) сімейних правовідносин або поривання правовідносин, яких насправді не мало б існувати (анулювання правовідносин);

26) визначення поняття сімейних правовідносин як обумовлених створенням сім'ї відносин, що входять до предмета сімейно-правового регулювання, коло пойменованих учасників яких визнається носіями суб'єктивних сімейних прав та обов'язків, що встановлюються актами законодавства, договорами, домовленостями, а в деяких випадках також правовими звичаями (звичаєм національної меншини, місцевим звичаєм);

27) визначення поняття переважних прав у сімейних правовідносинах: це встановлені законом пріоритетні можливості батьків, інших повнолітніх

членів сім'ї та родичів (баби, діда, братів, сестер, вітчима, мачухи) учиняти певні дії щодо дітей, малолітніх, неповнолітніх внуків, братів, сестер, падчерок, пасинків, а також першочергові правові можливості, встановленого законодавцем кола осіб, удочерити та (або) всиновити дітей;

28) наукові положення щодо поійменування наявних способів захисту сімейних прав та інтересів, а також запропоновано розширити їхній перелік, до якого доцільно включити: 1) встановлення правовідносин; 2) визнання права; 3) припинення дій, які порушують сімейні права; 4) відновлення правовідносин, які існували до порушення права; 5) примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку; 6) зміну правовідносин; 7) припинення правовідносин; 8) анулювання правовідносин; 9) компенсацію майнової шкоди; 10) компенсацію моральної шкоди; 11) визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб;

дістали подальшого розвитку:

29) наукові положення щодо «архітектоніки» МПРСВ. До неї віднесено: а) норми сімейного права, правові звичаї, сімейні договори та домовленості; б) юридичні факти; в) сімейні правовідносини; г) акти здійснення і захисту сімейних прав та інтересів і виконання обов'язків; г) правову свідомість; д) правову культуру;

30) наукові положення щодо функцій норм сімейного права – виокремлено регулятивну, правонадільну, мотивувальну, захисну та системостворювальну функції таких правових норм;

31) наукові підходи щодо розмежування особистих немайнових обов'язків дружини, чоловіка (подружжя) і матері, батька (батьків), зокрема: доведено належність обов'язків утверджувати в сім'ї повагу до матері, батька, встановлених ч. 2 ст. 55 СКУ, до особистих немайнових обов'язків батьків, а не подружжя;

32) наукові положення щодо: а) визнання шлюбу неукладеним: на взірець законодавства Латвійської Республіки запропоновано закріпити в СКУ таку норму: шлюб вважається неукладеним, якщо його не було зареєстровано посадовою особою ОДРАЦС; б) поновлення шлюбу: на зразок законодавства Республіки Казахстан установити в СКУ таке правило: шлюб може бути поновлений, якщо в момент укладення шлюбу нареченим або одному із них було відомо, що особа, яка була визнана безвісно відсутньою або оголошена померлою, є живою; в) кола підстав позбавлення прав батьків: на основі законодавчого досвіду Республіки Казахстан запропоновано в СКУ закріпити зловживання батьком, матір'ю азартними іграми як одну із підстав позбавлення прав батьків; г) форм улаштування сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: на взірець казахського законодавства закріпити в СКУ інститут гостьової сім'ї, тобто сім'ї, яка тимчасово прийняла на виховання сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, що перебувають в організаціях усіх типів (освітніх, медичних тощо) у періоди, не пов'язані із освітнім процесом (канікули, вихідні та святкові дні);

33) наукові положення щодо значення норм-цілей сімейного права. Обґрунтовано, що норми-цілі сімейного права: а) визначають очікувані (бажані) результати сімейно-правового регулювання; б) діставши логічну динаміку (розвиток) в класичних нормах сімейного права, впливають на сімейно-правове регулювання; в) впливають на формування норм сімейного права; г) дають змогу встановити релевантність або іррелевантність наявних сімейно-правових засобів бажаним результатам правового регулювання сімейних відносин;

34) наукові положення щодо значення норм-дефініцій сімейного права. Доведено, що норми-дефініції сімейного права виконують: а) інтерпретаційну функцію (цей вид атипових норм сімейного права роз'яснює значення термінології, що фігурує в актах сімейного законодавства); б) компактну функцію (ці спеціалізовані норми сімейного права економлять матерію актів сімейного законодавства, що досягається за допомогою лаконічності розкриття

значення сімейно-правової термінології); в) інтегративну функцію (ці атипові норми сімейного права об'єднують в єдине ціле всі норми сімейного права, в яких згадуються відповідні терміни);

35) наукові положення щодо правових звичаїв як елемента МПРСВ, які доцільно розглядати в двох аспектах: а) як модель акцесорного правового регулювання сімейних відносин (екстернальне регулювання); б) як прояв безпосереднього правового регулювання сімейних відносин згідно із наявним звичаєм національної меншини та (або) місцевим звичаєм (інтернальне регулювання);

36) наукові положення щодо функцій сімейних договорів та домовленостей – виокремлено регулятивну, превентивно-виховну, забезпечувальну та захисну функції сімейного договору, а також обґрунтовано, що, на відміну від сімейного договору, сімейна домовленість не виконує забезпечувальну функцію;

37) наукові положення щодо значення юридичних фактів у МПРСВ – виокремлено перепонну, породжувальну, призупинювальну, припинювальну, конвертаційну, регенераційну та нуліфікаційну функції;

38) наукові положення щодо значення сімейних правовідносин. Обґрунтовано, що сімейні правовідносини виконують такі функції: а) визначають конкретне коло суб'єктів сімейних відносин, на яке на поточний момент поширюється дія норм сімейного права (правових звичаїв, сімейних договорів та домовленостей); б) закріплюють конкретну поведінку суб'єктів сімейних правовідносин; в) є умовою для можливого приведення в дію сімейно-правових засобів задля забезпечення сімейних прав та обов'язків;

39) наукові положення щодо впливу доктрини сімейного права на законодавця та суб'єктів правозастосування. Доведено, що доктрина сімейного права України посідає значне місце у формуванні сімейно-правової політики, яка, своєю чергою, спрямована на інтеграцію зусиль законодавця, суб'єктів правозастосування та вчених у галузі сімейного права задля розроблення

планів і прогнозів удосконалення національного сімейного законодавства, спрямованого на підвищення впливу сімейно-правових регуляторів;

40) наукові положення щодо впливу судової практики в сімейних справах на формування і реалізацію норм сімейного права. Обґрунтовано, що поворотна функція судової практики в сімейних справах полягає в тому, що цей вид юридичної практики спроможний зворотньо впливати на нормотворчу діяльність у сфері сімейного права («бумерангова спроможність»).

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони є придатними використовуватися:

а) *на рівні правотворення* – під час підготовки законопроектів з питань сімейного права;

б) *на рівні правозастосування* – насамперед, у діяльності ОДРАЦС, органу опіки та піклування, судів;

в) *у науковій діяльності* – для провадження майбутніх наукових розвідок за сімейно-правовою проблематикою, а також під час підготовки науково-практичних коментарів сімейного законодавства;

г) *в освітньому процесі вищої школи* – під час викладання навчальних дисциплін: «Сімейне право» (для здобувачів першого рівня вищої юридичної освіти); «Актуальні проблеми цивільного права та процесу», «Договірне право», «Тренінг-курс з вирішення юридичних кейсів» (для здобувачів другого рівня вищої юридичної освіти); «Доктрина приватного права» (для здобувачів третього рівня вищої юридичної освіти).

Матеріали дисертації використано під час підготовки лекцій та навчально-методичних матеріалів з дисциплін «Сімейне право», «Проблеми сімейного права», «Джерела сімейного права» у Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова (*Акт про реалізацію наукових досліджень від 23 вересня 2022 року (Додаток Б)*).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є дослідженням, що виконано автором самостійно. Дисертація не містить ідей або розробок, що належать співавторам, з якими здобувач опублікував статті в наукових виданнях,

проіндексованих у базі даних Web of Science Core Collection. У співавторстві здобувач опублікував такі наукові праці: «Family Rights of the Child and Their Legislative Support», в якій здобувач окреслив зміст сімейних прав дитини через призму міжнародно-правових актів; «Forms and ways of defending family rights and interests in Ukraine», в якій здобувач: а) презентував модернізовану систематику способів захисту сімейних прав та інтересів; б) задля узгодження сімейно-правової та цивільно-правової термінології, її вдосконалення, а також для коректного поєменування способів захисту сімейних і цивільних прав та інтересів, сформував пакет змін до Сімейного та Цивільного кодексів України; в) запропонував усунути законодавчі перешкоди щодо продовження позовної давності у випадку, встановленому ч. 3 ст. 138 СКУ; «Legal regulation of family relations in Ukraine and the Republic of Latvia: comparative and analytical research», в якій здобувач запропонував закріпити в СКУ норму, яка встановлює, що шлюб вважається неукладеним, якщо його не було зареєстровано посадовою особою органу державної реєстрації актів цивільного стану.

Усі наукові положення, що винесено на захист, отримані автором самостійно.

Апробація матеріалів дисертації. Основні результати дослідження оприлюднено на таких науково-практичних конференціях, проведених в Україні та державах Європейського Союзу й Організації економічного співробітництва та розвитку (Республіці Польща, Румунії): Міжнародній науково-практичній конференції *«Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики»* (м. Київ, 15 листопада 2019 р.); VIII Всеукраїнській науково-практичній конференції *«Актуальні правові та гуманітарно-економічні проблеми в період реформування демократичного суспільства»* (м. Кропивницький, 15-16 листопада 2019 р.); науково-практичній конференції *«Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав»*, присвяченої пам'яті професора Ч. Н. Азімова та 20-річчю з дня створення кафедри

цивільного права № 2 (м. Харків, 29 листопада 2019 р.); науково-практичній конференції *«Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні»* (м. Львів, 06 грудня 2019 р.); науково-практичній конференції *«Проблеми цивільного права та процесу»*, присвяченої 95-річниці від народження О. А. Пушкіна (м. Харків, 22 травня 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції *«Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та виклики сьогодення»* (м. Запоріжжя, 24-25 липня 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції *«Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends»* (м. Люблін, 30-31 жовтня 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції *«Інтеграція юридичної науки і практики як основа сталого розвитку вітчизняного законодавства»* (м. Дніпро, 13-14 листопада 2020 р.); науково-практичній конференції *«Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав»*, присвяченої пам'яті професора Ч. Н. Азімова (м. Харків, 16 грудня 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції *«A new task of legal science in Ukraine and in the countries of the European Union»* (м. Арад, 17-18 грудня 2020 р.); IX Всеукраїнській науково-практичній заочній конференції *«Актуальні правові та гуманітарно-економічні проблеми в період реформування демократичного суспільства»* (м. Кропивницький, 05-06 лютого 2021 р.).

Публікації. Основні результати дисертації висвітлено в 32 наукових публікаціях, зокрема: в одноосібній монографії, у 13 статтях у наукових фахових виданнях України, у 4 статтях у наукових періодичних виданнях держав Європейського Союзу й Організації економічного співробітництва та розвитку, у 3 статтях у двох закордонних виданнях, проіндексованих у базі даних Web of Science Core Collection, а також у тезах 11 повідомлень на науково-практичних конференціях, проведених в Україні, Республіці Польща та Румунії.

Структура та обсяг дисертації зумовлені її метою та завданнями. До структури дисертації належать: перелік умовних позначень, вступ, 6 розділів, яким підпорядковано 15 підрозділів, висновки, список використаних джерел (738 найменувань) і 3 додатки. Загальний обсяг рукопису становить 478 сторінок, з них 366 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1.

ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН

1.1. Стан наукової думки щодо механізму правового регулювання сімейних відносин та його іррелевантність із запитами (потребами) часу

Академіки НАПрНУ Р. О. Стефанчук, Н. С. Кузнецова констатують, що «інтеграція України до європейського простору, інтенсивні глобалізаційні процеси, розробка в Європі та загалом у світі численних рекомендаційних актів гармонізаційного спрямування становлять нові виклики перед українською державою в сфері нормопроєктування і спонукають до врахування європейських тенденцій в процесі вдосконалення приватноправового законодавства» [467, с. 7]. Тому, як зауважує Р. О. Стефанчук, «сучасний розвиток суспільних відносин в Україні вимагає серйозного переосмислення ролі та значення права у суспільному житті. ... Правовий механізм виявився багато в чому непридатним для вирішення нових викликів, які ставляться перед ним» [557, с. 54]. Це повною мірою стосується МПРСВ [658, с. 63]. Адже саме СКУ [541], як відзначає згаданий вище вчений та державний діяч, має бути «спрямований на покращення правового регулювання та охорони відповідної сфери суспільних відносин» [560, с. 142].

Категорію МПР уперше, в 60-х роках минулого сторіччя, запропонував упровадити до наукового обігу М. Г. Александров. Тоді слідом за ним метр юриспруденції, класик цивілістики С. С. Алексєєв суттєво розвинув його концепт. Насамперед ідеться про монографію вченого «Механізм правового регулювання в соціалістичній державі» (1966 р.) [7], яку було опубліковано у видавництві «Юридична література» за межами України, але в складі СРСР, до якого тоді входила наша держава.

Саме відтоді цей феномен викликав неабиякий інтерес не лише для С. С. Алексєєва, який впродовж усієї своєї наукової діяльності переймався цією проблематикою, але і для кількох поколінь правознавців.

Помітною є також дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук П. А. Чеберяка «Роль судової практики в удосконаленні механізму цивільно-правового регулювання», публічний захист якої відбувся в м. Києві в 1993 р. [632].

Це, попри те, що свого часу деякі правники (зокрема, Л. Корчевна в статті «До критики поняття «механізму правового регулювання», опублікованій в журналі «Право України») сумнівно ставилися до існування самого поняття МПР. За словами цієї авторки, воно з'явилося в радянському правознавстві в період, коли вся радянська наука ототожнювалася з природничою наукою; усталене розуміння МПР «зорієнтоване на причинно-механічну картину світу, згідно з якою вважалося, що всі явища викликаються причинами та оцінюються відповідно до законів механіки» [199, с. 117]. Тоді як цивілісти-сучасники нашої держави наводять вагомі контраргументи, з якими складно не солідаризуватися. Так, С. О. Погрібний наголошує, що категорія МПР має посісти «своє, належне лише їй місце в структурі правових явищ і процесів» [257, с. 134].

Услід за згаданим вище автором, О. О. Отраднава аргументовано підкреслює, що для правознавства є виправданим застосування притаманних природничим наукам методів аналізу явищ як системи взаємопов'язаних складників. На думку згаданої дослідниці, поняття МПР дає змогу розглядати норми, інші регулятори, юридичні факти, правовідносини як «цілісність», показуючи їх зв'язок та взаємодію. Крім того, вчена переконана, що це дає змогу «уявити їх у «працюючому вигляді», тим самим характеризуючи результативність правового регулювання, його готовність гарантувати досягнення поставлених законодавцем цілей» [340, с. 27].

Імпонує думка О. О. Кота, який стверджує, що поодинокі критичні погляди не позначаються на поширеності категорії МПР, яка органічно увійшла до наукового обігу [205, с. 194].

Зазначений складний, але водночас цікавий феномен системно дослідив О. М. Куракін, який в 2016 р. у видавництві «Просвіта» опублікував монографію, присвячену загальнотеоретичним аспектам сучасного МПР [239]. У тому самому році О. М. Куракін захистив дисертацію на здобуття доктора юридичних наук за темою: «Механізм правового регулювання: теоретико-правова модель» [238]. Помітною в цій царині є дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: Ю. В. Кривицького, в якій висвітлено спеціалізовані норми в МПР [222]. О. Я. Кархут у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук розглянула загальнотеоретичні аспекти МПР відносин у сфері освіти [162]. Цікавою також є дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Л. Л. Лепех «Соціальна та юридична ефективність механізму правового регулювання» [244].

Крім того, протягом тривалого часу складно знайти навчальний контент із теорії права, в якому би ігнорувався МПР. Йому виокремлюють спеціальну главу, розділ або параграф у навчальних посібниках та підручниках із загальнотеоретичної юриспруденції.

МПР як у загальнотеоретичному, так і в галузевому праві не позбавлений уваги наукової громадськості. На початку третього тисячоріччя в Україні підготовлено низку монографій, а згодом захищено низку дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, що присвячені лише окремим ракурсам механізму *цивільно-правового регулювання*. Це праці: В. Л. Яроцького «Цінні папери в механізмі правового регулювання майнових відносин» (2007 р.) [731]; С. О. Погрібного «Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України» (2009 р.) [357]; С. О. Сліпченка «Механізм правового регулювання особистих немайнових відносин з оборотоздатними об'єктами» (2014 р.) [548]; О. О. Отраднової

«Механізм цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань» (2014 р.) [340]; А. В. Коструби «Юридичні факти в механізмі припинення цивільних майнових відносин» (2015)) [203].

Окремо треба відзначити дисертаційну роботу О. О. Кота (2017 р.), в якій сфокусовано увагу на окремих аспектах механізму *цивільно-правового регулювання* в розрізі здійснення та захисту суб'єктивних *цивільних прав* [206].

Варто також згадати монографію М. Д. Пленюк та А. В. Коструби «Юридичні факти в доктрині приватного права України» (2018 р.) [354].

У 2019 р. захищено дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «Механізм *цивільно-правового регулювання сервітутних відносин* в Україні», автором якої є представник нової генерації цивілістів – В. В. Мазур [262].

Торік було захищено дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Моральні засади суспільства в механізмі цивільно-правового регулювання», в якій К. Ю. Валігура розкрила сутність механізму *цивільно-правового регулювання* [50].

Значний доробок міститься в науковій спадщині академіка НАПрНУ В. В. Луця. Приміром, цей вчений розглядав: договір у МПР *цивільних відносин* [255, с. 25-29; 256, с. 19-25]; строки (терміни) у механізмі *цивільно-правового регулювання* [258, с. 87-92]; МПР *корпоративних відносин* [257, с. 147-156]. Окремі аспекти МПР *корпоративних відносин* віддзеркалено в праці В. В. Сазонова – одного із представників наукової школи В. В. Луця [503, с. 7].

Різні аспекти механізму цивільно-правового регулювання висвітлено в «серії» наукових праць «туру української цивілістики» Н. С. Кузнецової. В її публікаціях порушено множину проблем: удосконалення МПР *цивільних відносин* [226, с. 152-154]; договору в механізмі регулювання *цивільно-правових відносин* [228, с. 12-18]; юридичних фактів у механізмі *цивільно-правового регулювання суспільних відносин* [231, с. 119-123].

Ю. О. Заїка є дослідником МПР відносин, що виникають *після відкриття спадщини* [136, с. 23-28]. Згаданий вчений разом із О. Менделєєв розглянув страховий випадок як елемент механізму *цивільно-правового регулювання страхових відносин* [135, с. 22-28]. С. І. Шимон окреслила вимогу про відповідність моральним засадам суспільства в механізмі *цивільно-правового регулювання* [694, с. 49-54]. Р. Б. Шишка порушив низку проблем МПР: *відносин у сфері інтелектуальної власності* [710, с. 297-305]; *перевезень* [711, с. 120-125]. Згаданий вчений в тандемі з О. Р. Шишкою прагнули окреслити МПР *цивільних відносин* [712, с. 220-233]. В. Д. Примаєв розкрив роль принципів справедливості, розумності та добросовісності в МПР відносин *цивільно-правової відповідальності* [735, с. 431-434]. В. М. Слома охарактеризувала нормативно-правовий складник МПР *зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів* [551, с. 195-199]. І. Є. Якубівський на сторінках статті, опублікованої у Віснику Національної академії правових наук України, охарактеризував договір у МПР відносин інтелектуальної власності [738, с. 64-76]. Договору в приватному праві як регулятору суспільних відносин багато уваги присвятила Ю. Б. Алексашина під час дослідження договору в механізмі *цивільно-правового регулювання* [4]. В. В. Кочин розглянув рішення КСУ в МПР *цивільних відносин* [209, с. 99-101], а також він розкрив структуру МПР *відносин, що виникають щодо ендавментів наукових установ та закладів освіти* [210, с. 58-76]. О. С. Яворська в тандемі з М. О. Сухановим у межах одного із навчальних видань охарактеризували: значення локальних корпоративних актів у МПР *корпоративних відносин* [722, с. 58-61]; судову практику в МПР *корпоративних відносин* [723, с. 92-96]. М. В. Менджул, Н. О. Давидова окреслили питання механізму *цивільно-правового регулювання майнових відносин партнерів у фактичних союзах* [281, с. 124-127]. М. В. Бернацький зачіпив питання МПР із використанням блокчейн [29, с. 109-116].

Однією з новітніх надбань юридичної науки є колективна монографія «Цивільно-правовий механізм відносин із надання послуг в Україні» за

загальною редакцією О. Д. Крупчана, Ю. О. Заїки. Особливе місце в ній відведено визначенню поняття, структурі МПР відносин із надання послуг, а також загальній характеристиці договору як регулятора в МПР відносин із надання послуг [629, с. 20-40].

Окремо треба відзначити наукові здобутки цивілістів, які в окремих структурних частинах досліджень на рівні дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук висвітили окремі аспекти цього феномена. Так, Є. О. Мічурін визначив місце обмежень майнових прав фізичних осіб у МПР, а також згаданий автор розкрив проблеми його ефективності в розрізі обмежень майнових прав фізичних осіб [301, с. 157-207, 375-403].

Концептуальні підходи, спрямовані на удосконалення МПР *підрядних відносин*, розробив А. Б. Гриняк [87]. І. Р. Калаур окреслив договір у МПР *відносин із передання майна у користування* [154, с. 33-41]. Універсально характеризувала МПР зобов'язань із надання послуг Н. В. Федорченко [597, с. 51-69]. М. Д. Пленюк визначила місце юридичних фактів (складів) у МПР *зобов'язальних відносин* [353, с. 179-216]. Окремий параграф дисертаційної роботи І. Я. Сенюти сфокусований на понятті та структурі механізму цивільно-правового регулювання *відносин у сфері надання медичної допомоги* [509, с. 106-120]. Н. В. Міловська окреслила сутність та структуру МПР *договірних відносин зі страхування* [299, с. 74-97]. Універсалізовано охарактеризувала МПР *договірних відносин з надання транспортних послуг* І. С. Лукасевич-Крутник [251, с. 62-93]. У «серії» наукових праць В. Л. Яроцького: надано загальну характеристику МПР як *цивільстичної категорії* [729, с. 8-10]; визначено роль і місце *майнових правовідносин у механізмі цивільно-правового регулювання* [730, с. 4-7]. О. Є. Аврамова розкрила поняття приватноправового регулювання житлових відносин і здійснила його кореляцію із МПР *житлових відносин* [2, с. 237-258].

Не можна применшувати надбання вчених, чії розроблення за проблематикою, яка представляє професійний інтерес, також фігурують на

сторінках фахової періодики різних періодів розвитку української приватноправової науки.

Тоді як наявні в доктрині сімейного права України праці спрямовувалися на формування спеціальних знань лише про деякі складники МПРСВ. Так, один із них висвітлювала О. А. Явор, яка в 2018 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, присвячену юридичним фактам в сімейному праві України [720]. Раніше, але в рамках дисертації на здобуття наукового ступеня, В. С. Ковальська окреслила юридичний факт як підставу зміни та припинення сімейних правовідносин (2013 р.) [172]. М. В. Яроцька побіжно розглядала юридичний склад як підставу виникнення майнових сімейних відносин [728, с. 193-198].

У дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук В. М. Чернеги «Морально-правові принципи в сімейному праві України» (2015 р.) визначено роль і місце принципів справедливості, добросовісності, розумності та відповідності моральним засадам суспільства в МПРСВ [654, с. 160-175]. Феномен, що є предметом дослідження, згадується в працях цивілістів, оскільки ця проблематика є тісно пов'язаною з різними нормами та інститутами сімейного права.

В. О. Кожевникова визначила поняття МПРСВ, а також розкрила місце обмежень прав суб'єктів у МПРСВ [183]. І. А. Яніцька фрагментарно окреслила деякі аспекти МПР відносин, що пов'язані із опікою та піклуванням, над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування [727, с. 7]. М. В. Менджул у межах наукової статті висвітила бачення сімейно-правового механізму охорони правомірних очікувань членів сім'ї [288, с. 152-156]. М. Г. Поліщук оприлюднила наукову статтю «Механізм сімейного права для захисту законних очікувань членів сім'ї» [361, с. 97-100].

Якщо ж говорити про зарубіжну доктрину сімейного права, то помітними є фундаментальна робота О. О. Чефранової, яка присвятила дисертацію механізму сімейно-правового регулювання майнових відносин подружжя [673]. Проте зазначена праця побудована на інакших підходах до

феномена, який досліджується, є значно вужчою за колом проблем і, очевидно, що вона ґрунтується не на українському сімейному законодавстві та практиці його застосування. Однак зазначений науковий доробок не спрямований на розв'язання комплексу теоретичних та практичних проблем і потенціалу МПРСВ, чого вимагає предмет відповідного дослідження. До того ж, в основу дослідження не покладено інструментального підходу до розгляду МПРСВ, який видається надзвичайно перспективним.

Про брак теоретичних положень щодо МПРСВ також засвідчує кілька десятків сучасних навчальних видань [113; 291; 493; 515; 516; 517; 518; 519; 520; 521; 522; 523; 524; 525; 526; 527; 528], підготовлених київською, харківською, одеською та західноукраїнською науковими юридичними школами, в яких не вдається почерпнути ані визначення поняття МПРСВ, ані його структуру. Лише побіжно згадуються деякі його елементи (зазвичай автори фрагментарно характеризують принципи сімейного права, юридичні факти та сімейні правовідносини), кожен із яких має неабияке значення в МПРСВ.

Отже, попри тривале функціонування СКУ, МПРСВ системно не досліджено; згаданий феномен розлого не висвітлено в новітній сімейно-правовій літературі України.

1.2. Візія правового регулювання сімейних відносин і поняття, ознаки та «архітектоніка» його механізму

Суспільні відносини, які складаються в сім'ї, і особи цього соціального осередка, зумовлюють і визначають особливості сімейно-правового регулювання зазначених відносин. Жодна інша галузь приватного права так не пов'язана з людською особистістю, з її прагненнями та бажаннями, як сімейне право. Воно виражає інтереси кожної окремої індивідуальності та захищає

людську особистість від свавільного втручання у власне життя інших осіб, а також держави [685, с. 345-346].

Предмет сімейного права становлять особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання, між іншими особами, які взяли дитину на виховання, між іншими членами сім'ї та родичами. До предмета сімейного права, як наголошено в літературі, належать відносини, які пов'язані зі шлюбом, особистими правами немайнового та майнового характеру, а також відповідними обов'язками подружжя, особистими немайновими правами та обов'язками батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. Сімейне право регулює відносини, які виникають із таких підстав як: шлюб, кровне споріднення, усиновлення, прийняття дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ю на виховання. Це все відносини, які складаються в сім'ї, і особливості цього соціального осередка зумовлюють і визначають специфіку сімейно-правового регулювання [685, с. 345].

Процес сімейно-правового регулювання супроводжується певними методами. Метод сімейно-правового регулювання, як зазначала Я. М. Шевченко, відтворює специфіку сімейного права щодо регулювання сімейних відносин і об'єднує всі відносини в одне ціле. Його зміст визначається характером регульованих ним відносин. Тому зміст методу сімейно-правового регулювання визначається сімейними особистими немайновими і майновими відносинами, що становлять предмет сімейного права [681, с. 196].

Способами сімейно-правового регулювання є прийоми правового регулювання сімейних відносин, що залежать від специфіки норм сімейного права, яка розглядатиметься в наступному розділі дослідження. Відносини в сім'ї мають переважно особистісний характер, тому важливим принципом їхнього регулювання є взаємна домовленість їх учасників. Тому дозвільний характер цих відносин. Суб'єкти сімейного права здебільшого самі визначають

взаємовідносини. Через це, як справедливо констатується в спеціальній літературі, в сімейному праві превалює *диспозитивний метод* правового регулювання. Цей метод означає таке: по-перше, рівність учасників сімейних правовідносин; по-друге, правове регулювання цих відносин за взаємною згодою. Юридичною рівністю є відсутність заздалегідь обумовленої влади одних учасників сімейних правовідносин до примусу інших, «а самостійність і незалежність учасників сімейно-правових відносин виключає виникнення між ними яких-небудь правовідносин без їх спільної узгодженої волі» [681, с. 196].

Другим методом сімейно-правового регулювання є імперативний, де сімейні правовідносини виникають поза волею і бажанням осіб – учасників зазначених правовідносин.

Особливість методу сімейно-правового регулювання обумовлена також специфічністю юридичних фактів в сімейному праві. Однак зупинятися на них у цій частині праці не потрібно, оскільки різнобічним аспектам цього елемента МПРСВ присвячено підрозділ 4.1 цього дослідження.

Міркування С. О. Сліпченка про правове регулювання дали йому змогу висновувати, що воно є важливою умовою стабільності суспільних відносин та створює необхідні чинники для їхнього розвитку. Притаманна специфіка правового регулювання полягає в тому, що воно має власний, «специфічний механізм, тобто систему правових засобів, що забезпечує регулятивний вплив на поведінку суб'єктів» [547, с. 53].

Правове регулювання сімейних відносин має своєрідний механізм, поняття, ознаки та «архітектоніка» якого розглядатиметься в цій частині дослідження. Проте, щонайперше, треба представити науковій громадськості візію *правового регулювання сімейних відносин*, яке доцільно розглядати:

а) як процес упорядкування суспільних відносин за допомогою своєрідних сімейно-правових засобів, їх юридичного встановлення, охорони та динаміки (*зовнішнє правове регулювання сімейних відносин*);

б) як процес наділення учасників суспільних відносин сімейними правами і юридичними обов'язками, реалізації цих сімейних прав і юридичних

обов'язків, перевтілення таких учасників у суб'єктів сімейних правовідносин (*внутрішнє правове регулювання сімейних відносин*)[661, с. 26].

Однією з ознак сімейно-правового регулювання є наявність *системи особливих правових інструментів* – МПРСВ, який дає змогу вирізнити сімейно-правове регулювання від інших форм соціального (правового та неправового) регулювання. За допомогою МПРСВ здійснюється цілеспрямований вплив сімейного права на суспільні відносини. Елементи (складники), що входять до «архітекτονіки» МПРСВ, дають змогу досягти мети – впорядкувати сімейні відносини, забезпечити розвиток цього виду правових відносин [661, с. 26]. Адже, як вдало зазначав Ж.-Л. Бержель, «право спроможне виконати головну функцію лише в разі, коли воно ефективно застосовується на практиці, що передбачає наявність певних інструментів»[28, с. 309], юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється вплив на сімейні відносини.

Наш сучасник О. М. Куракін справедливо наголошує, що «поглиблення процесів демократизації в сучасному національному державотворенні та об'єктивні закони розвитку цивілізованого європейського суспільства висуває нові дослідницькі пріоритети, нові методологічні підходи змісту правового регулювання суспільних відносин взагалі та визначення проблем сутності МПР» [237, с. 1]. Це також стосується нагальної потреби розв'язання комплексу проблем МПРСВ, зокрема, окреслення його поняття та ознак.

Відсутність системних сімейно-правових досліджень МПР обумовлює необхідність звернення до набутків у загальнотеоретичному правовому «лані», де зазначена категорія не полишає до себе значний інтерес. Так, відомий радянський вчений М. Г. Александров роз'яснював МПР як «комплекс правових засобів, за допомогою яких відбувається регулювання суспільних відносин» [3, с. 118].

Іменитий теоретик права, конституціоналіст, цивіліст і колишній іноземний член НАПрНУ С. С. Алексєєв в одній зі своїх ранніх праць розумів зазначену категорію як «узятую в єдності систему юридичних засобів, за

допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини» [7, с. 30].

В. Л. Яроцький, інтегруючи наукові погляди М. Г. Александрова, С. С. Алексєєва, Р. К. Русинова та деяких інших «апологетів», дійшов висновку, що МПР є «системою правових засобів, за допомогою яких здійснюється процес, результативний правовий вплив на суспільні відносини з метою їхнього впорядкування «(власне їх правового регулювання)»» [729, с. 10].

Через призму революційних змін у правовому регулюванні різних сфер суспільного життя багато вчених-теоретиків права прагнуть віддзеркалити універсальне бачення сутності МПР. Наприклад, Ю. В. Кривицький трактує його як «систему юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується *стабільне* впорядкування суспільних відносин із метою найбільш оптимального узгодження індивідуальних, громадських і державних інтересів суб'єктів права, а також встановлення законності та правопорядку» [222, с. 45]. Запропоновану дефініцію має бути уточнено, оскільки видається якнайкраще говорити про забезпечення *метастабільного* впорядкування суспільних відносин, тобто про забезпечення лише *відносної стабільності* правового регулювання певних суспільних відносин [638, с. 186].

Інший представник сьогочасної загальної теорії права, український дослідник МПР О. М. Куракін окреслює його як «нормативно-організований, послідовний комплексний процес, спрямований на результативне втілення норм у життя, на впорядкування, закріплення, розвиток і вдосконалення суспільних відносин за допомогою правових засобів з метою реалізації інтересів суспільства та держави» [237, с. 7].

На думку Л. Л. Лепех, МПР є «системою спеціальних правових засобів, за допомогою яких відбувається нормативно-організоване, послідовно здійснюване комплексне та результативне впорядкування суспільних відносин» [244, с. 4].

Інша дефініція МПР представлена в одному із навчальних видань, зокрема: це «логічно узгоджена, динамічна система уніфікованих юридичних засобів і способів, необхідна й достатня для забезпечення результативного правового регулювання суспільних відносин» [133, с. 96].

На відміну від науки сімейного права, в спорідненій «материнській» галузі більшості юридичних наук набагато більше кроків до розв'язання проблеми визначення сутності МПР *цивільних відносин*. Так, Р. Б. Шишка, О. Р. Шишка визначають його як «передбачені нормами права конструкції визначальних для цивільного права правових інститутів (предмет і метод, засади цивільного законодавства, підстави їх виникнення, правове становище учасників, правовий режим об'єктів, місце та час здійснення і виконання обов'язків), які визначають допустимість, вид та зміст цих правовідносин» [712, с. 233].

О. М. Калашник МПР *цивільних відносин* розглядає як «систему правових засобів, організованих у певній послідовності та спрямованих на *впорядкування, регулювання, закріплення, розвиток і вдосконалення цивільних відносин на підставі основоположних принципів права*» [156, с. 144]. Спроба універсалізації визначення цього поняття викликає питання про кореляцію, використаних у ньому формулювань «впорядкування» і «регулювання», оскільки в філології (в перехресному значенні) та в правознавстві ці терміни можливо ототожнювати [638, с. 186].

К. Ю. Валігура трактує механізм *цивільно-правового* регулювання як «складну, комплексну систему об'єктивних (нормативна основа, правовідносини, акти реалізації прав та обов'язків) та суб'єктивних (правосвідомість, моральність) елементів, які у взаємозв'язку та взаємодії сприяють подоланню перешкод на шляху задоволення законних інтересів суб'єктів цивільних відносин» [50, с. 13].

Інакше окреслюється поняття механізму *цивільно-правового* регулювання в працях деяких зарубіжних учених. Наприклад, його розуміють як «єдність основних (норми цивільного права) і допоміжних (ненормативні

регулятори та цивілістично-догматичні конструкції) елементів, за допомогою яких забезпечується вплив на майнові та особисті немайнові відносини» [477, с. 13].

Проте зазвичай цивілісти-сучасники представляють не універсальні дефініції відповідної категорії, а залежно від предмета здійснених цивільно-правових досліджень пропонують різноманітні дефініції МПР (в окремо обраних «сегментах»). Представники першого підходу механізм цивільно-правового регулювання представляють його як «ланцюг». Так, на думку С. О. Погрібного, МПР *договірних відносин* є «послідовним ланцюгом зміни правових явищ: норма права, що регулює цивільні відносини, – юридичний факт – права й обов’язки, що існують у цивільних правовідносинах, які виникли на його підставі – реалізація цих прав та виконання обов’язків, а за необхідності також захист порушеного права чи інтересу» [357, с. 136]. Крім того, згаданий автор стверджує, що зазначений механізм «зв’язує між собою норму цивільного права та стан правопорядку в цивільних відносинах, приводить до втілення в суспільних відносинах тих цілей правового регулювання, які закладені в нормах» [357, с. 136].

Запропонована вище дефініція, на думку В. В. Луця, є відображенням загальноприйнятого в загальній теорії права розуміння правового регулювання як тривалого процесу, під час якого здійснюється вплив права на суспільні відносини і який містить такі ланки: а) юридичні норми; б) правові відносини і, зокрема, суб’єктивні права та юридичні обов’язки їх учасників; в) акти реалізації прав та обов’язків. Водночас згаданий цивіліст справедливо зауважував, що виокремлення «окремих стадій процесу правового регулювання є досить умовним, оскільки в правовій дійсності не завжди можна простежити чіткі межі проходження цього процесу за його окремими стадіями» [256, с. 19].

Згаданий вище вчений пропонує громадськості власне бачення МПР *корпоративних відносин*, окреслюючи його як «ланцюг з поступовного нагромадження елементів (стадій) та їхньої взаємодії з метою забезпечення

ефективності функціонування та захисту корпоративних прав та обов'язків суб'єктів корпоративних правовідносин» [257, с. 156]. Схоже бачення поняття МПР корпоративних відносин міститься в науковому доробку В. В. Сазонова [503, с. 7].

Зачіпаючи питання МПР *відносин у сфері інтелектуальної власності*, Р. Б. Шишка як представник умовно виокремленого другого підходу, дійшов висновку, що зазначена категорія є «передбачуваними нормами права конструкціями визначальних для права правових інститутів (предмет і метод, засади законодавства, підстави їх виникнення, правове становище учасників, правовий режим об'єктів, місце та час здійснення прав і виконання обов'язків), які визначають допустимість, вид та зміст цих правовідносин» [710, с. 305].

Згідно із третім підходом група цивілістів розглядає МПР як систему правових засобів. Так, дослідник МПР *щодо обмежень майнових прав фізичних осіб* Є. О. Мічурін окреслює його в обраному ракурсі як «засновану на правових принципах систему правових засобів: велінь, дозволів, заборон, що втілені в нормах актів цивільного законодавства, та окремих індивідуальних установлень у актах застосування права, спрямованих на ускладнення здійснення суб'єктивних прав із урахуванням прав інших уповноважених осіб та суспільних інтересів» [301, с. 10].

А. В. Коструба пропонує дефініцію механізму *припинення цивільних майнових відносин*. На думку цього вченого, його треба розуміти як «унормований порядок припинення суб'єктивних цивільних прав (окремих правомочностей), юридичних обов'язків або цивільних правовідносин загалом, що здійснюється за допомогою правоприпиняючих юридичних фактів та інших правових засобів» [203, с. 10].

Дослідниця механізму цивільно-правового регулювання *деліктних зобов'язань* О. О. Отрадна дійшла висновку, що він є «системою цивільно-правових засобів (інструментів), спрямованих на забезпечення відновлення порушених прав потерпілого, відшкодування або компенсації заподіяної йому шкоди в повному обсязі із врахуванням принципів розумності,

добросовісності, справедливості шляхом трансформації норм деліктного права та інших регулятора деліктних відносин у правомірну поведінку деліквента по задоволенню вимог потерпілого, а також на недопущення заподіяння шкоди немайновим та майновим благам суб'єктів цивільних правовідносин» [340, с. 10].

З огляду на специфіку *транспортних відносин* І. Р. Таш'ян трактує механізм цивільно-правового регулювання як «систему ефективних правових засобів, спрямованих на впорядкування транспортних цивільних відносин з метою забезпечення інтересів окремих осіб та функціонування транспортної системи в цілому, яка реалізується за допомогою дій суб'єктів цивільного права та за підтримки та захисту публічної влади» [569, с. 107].

В. В. Мазуру системне дослідження механізму цивільно-правового регулювання *сервітутних відносин* дало змогу сформулювати таку його дефініцію: це «система взаємопов'язаних та взаємодіючих у певній послідовності цивільно-правових засобів, за допомогою якої забезпечується регулятивний вплив норм цивільного права на сервітутні відносини шляхом трансформації приписів цивільно-правової норми та (або) похідних від неї регуляторів у реальну поведінку учасників сервітутних правовідносин за схемою «загальне-конкретне» для забезпечення відповідного рівня упорядкованості даних відносин, а відтак і сприяння їх розвитку та правовій охороні» [261, с. 18].

На думку І. С. Лукасевич-Крутник, поняття МПР *договірних відносин з надання транспортних послуг* резонно сформулювати як «систему взаємодіючих між собою правових засобів, за допомогою яких забезпечується регулювання відповідних договірних відносин» [251, с. 69].

Відповідно до четвертого підходу цивілісти поняття МПР розкривають через сукупність взаємопов'язаних (систему) правових засобів, способів і форм. Так, А. Б. Гриняк пропонує таку дефініцію МПР *підрядних договірних відносин*: це «сукупність правових засобів, способів і форм, за допомогою яких відбувається упорядкування підрядних відносин, матеріалізується їх ідеальна

модель, яка закладена в нормах права та положеннях договору, і з якими пов'язується виникнення у конкретних учасників підрядних відносин прав та обов'язків» [89, с. 17].

За визначенням А. В. Коструби, МПР *майнових відносин* є «системою правових засобів, способів і форм, за допомогою яких норма права упорядковує суспільні відносини, задовольняє інтереси суб'єктів права, встановлює та забезпечує правопорядок» [203, с. 42].

Н. В. Федорченко, яка сфокусувала увагу на МПР *відносин із надання послуг*, науково уявляє його як «систему взаємодіючих між собою елементів (правових засобів, способів і форм), за допомогою яких забезпечується регулювання відносин із надання послуг, а також реалізується закладена в нормах права і положеннях договору модель поведінки замовника та виконавця щодо споживання наданої послуги та одержання винагороди за це» [597, с. 9].

Студіювання МПР *зобов'язальних відносин* дало змогу М. Д. Пленюк окреслити його як «цілісну сукупність правових норм (передумов), та (або) інших соціальних регуляторів, які впорядковують правовідношення, юридичні факти, що формують модель зобов'язань, а також сукупність засобів (суб'єктивні цивільні права та юридичні обов'язки), способів (зобов'язання, дозволи, заборони) та форм (належне, своєчасне виконання), які перебувають у взаємодії і взаємозв'язку» [353, с. 13].

І. Я. Сенюта сформулювала таке бачення поняття механізму цивільно-правового регулювання *відносин у сфері надання медичної допомоги*: це «система цивільно-правових засобів, способів і форм, за допомогою яких забезпечується реалізація фізичною особою її права на медичну допомогу в установленому законом або договору порядку» [509, с. 125].

Н. В. Міловська сутність МПР *договірних відносин зі страхування* звела до «системи цивільно-правових засобів, способів і форм, за допомогою яких відбувається упорядкування відповідних відносин, пов'язується виникнення у страховика та страхувальника прав та обов'язків, а також реалізується ідеальна

модель їхньої поведінки, закладена в нормах права та положеннях договору» [299, с. 85].

Оригінальну дефініцію МПР *інформаційних відносин* пропонує Д. О. Маріц. На її думку, згаданим галузевим аналогом МПР є «комплекс взаємопов'язаних стадій та елементів, за допомогою яких забезпечується регулювання суспільних відносин, які виникають щодо обігу інформації, визначають підстави, межі, можливості та (або) альтернативи допустимої поведінки для їх учасників, що мають відповідати нормам та принципам інформаційного права» [270, с. 179].

Збагнувши кілька підходів, розроблених у правовій думці, неможливо не сконцентруватися на наявних напрацюваннях у теорії сімейного права. Приміром, має бути удосконалено дефініцію, розроблену В. О. Кожевниковою. Вона представила науковій спільноті МПРСВ як «передбачену нормами сімейного права сукупність *належних юридичних заходів*, на підставі яких здійснюється *правовий вплив* на реалізацію особами особистих немайнових та майнових *прав* у сім'ї» [183, с. 8]. Відкритими є питання про: а) сутність авторського бачення «належних юридичних заходів»; б) кореляцію понять правового регулювання і правового впливу, які розглядатимуться нижче; в) чому згідно із авторською дефініцією «механізм правового регулювання сімейних відносин» суб'єкти сімейних правовідносин взмозі реалізувати лише права? З огляду на це, доцільно запитати про те, чому на них не покладаються юридичні обов'язки? [638, с. 188].

Оскільки в українській доктрині сімейного права не розроблено концепцію МПРСВ, остільки звернемося до дефініції, яку можливо нині знайти в зарубіжній правничій думці. Наприклад, О. О. Чефранова категорію МПРСВ тлумачить як «узятий в єдності комплекс правових засобів, за допомогою яких забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини, які складаються у сім'ї» [673, с. 8]. Із таким визначенням складно погодитися передусім через «змішування» понять правового впливу та

правового регулювання. Адже правовий вплив є ширшим за юридичним змістом [653, с. 197-198].

Викладене вище дає змогу поняття *МПРСВ* визначити як «скупчення правових засобів, способів і форм (юридичного інструментарію), злагоджена взаємодія яких спроможна впорядкувати сімейні відносини задля охорони, з одного боку, інтересів суб'єктів сімейного права (приватних інтересів), а із другого – інтересів сім'ї, як первинного і провідного осередка соціуму, та інтересів держави (публічних інтересів)» [638, с. 186].

Наступним є питання про *ознаки* МПРСВ. Адже саме через риси будь-якого явища сімейно-правової дійсності розкривається його своєрідна характеристика.

У загальній теорії права визначено риси МПР (наприклад, показовим є доробок О. Ф. Скакун в цьому питанні) [546, с. 498-499]. У доктрині цивільного права України сформовано систему ознак МПР: *договірних відносин з надання послуг* (Н. В. Федорченко) [597, с. 53]; *відносин з інтелектуальної власності* (Р. Б. Шишка) [710, с. 299]; *зобов'язальних відносин* (М. Д. Пленюк) [353, с. 196]; *договірних відносин зі страхування* (Н. В. Міловська) [299, с. 77]; *сервітутних відносин* (В. В. Мазур) [262, с. 13]; *договірних відносин з надання транспортних послуг* (І. С. Лукасевич-Крутник) [251, с. 69-70]. Водночас у науці сімейного права в цьому питанні «штиль».

У науці цивільного права автори виокремлюють неоднакову кількість ознак (від чотирьох до восьми) МПР релевантних «секторах» цивільних відносин. Крім того, розбіжність змістовних характеристик (наповнень), що притаманні цьому явищу правової реальності, залежить від окресленого предмета цивільно-правового дослідження [638, с. 188]. Так, дослідниця МПР *договірних відносин з надання послуг* Н. В. Федорченко висновує, що такий механізм має такі особливості: а) він являє собою складову соціального регулювання; б) він являє собою систему взаємодіючих між собою елементів; в) він являє собою динамічну систему суспільства, оскільки забезпечує регулювання цивільних відносин; г) має цілеспрямований та результативний

характер. За висновками цієї науковиці, перший – полягає в регулюванні відносин між замовником та виконавцем, а другий – зводиться до того, що споживання наданої послуги та здебільшого одержання винагороди за це [597, с. 53].

М. Д. Пленюк під час розгляду МПР *зобов'язальних відносин* вирізняє такі його ознаки: а) він являє собою систему юридичних засобів, способів і форм, а його структура охоплює низку нормативних та правореалізаційних юридичних засобів у зобов'язальних відносинах; б) існує для реалізації певної юридичної мети зобов'язальних відносин; в) він являє собою систему, а не просто сукупність взаємоузгоджених засобів; г) його дія здійснюється залежно від заданої програми, своєрідної «схеми» або «алгоритму», що передбачає певну чіткість виконання зобов'язальних правовідносин [353, с. 196].

За висновками Р. Б. Шишки, специфіка МПР *відносин у сфері інтелектуальної власності* полягає в такому: а) у встановленні тих елементів, які забезпечують досягнення його мети; б) у визначенні напрямків та засобів впливу на поведінку їхніх учасників; в) в усуненні колізій між окремими його елементами і недопущенні їхнього дублювання; г) у приведенні їхніх елементів до загальновизнаних вимог правового регулювання приватних відносин у світі та, зокрема, для України, в країнах ЄС; г) у встановленні особливостей прояву цих елементів щодо певних об'єктів цього права та сфер правового впливу [710, с. 299].

Дослідження МПР *договірних відносин з надання транспортних послуг* дало змогу І. С. Лукасевич-Крутник виокремити такі його ознаки: а) він є складовою соціального регулювання; б) він є широкою за обсягом категорією, яка інтегрує явища правової дійсності: засоби (норми цивільного права, які регулюють такі суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників відповідних відносин, рішення судів, об'єктивовані в правових актах тощо), способи (дозволи, заборони та зобов'язання) та форми (використання, виконання, додержання, застосування); в) він є системою правових засобів, способів і форм, що перебувають у взаємозв'язку та взаємодії; г) він являє

собою динамічну систему правову систему суспільства; г) врегулювання відповідних відносин є результатом його діяльності [251, с. 69-70].

На думку Н. В. Міловської, МПР *договірних відносин зі страхування* має такі ознаки: а) він є різновидом соціального регулювання, що є впливом норм права на поведінку учасників відповідних відносин; б) він являє собою специфічну діяльність держави, її органів, посадових осіб щодо впорядкування страхових відносин через установлення правових норм і прийняття у разі необхідності індивідуальних рішень згідно із цими нормами; в) він характеризується конкретним, організованим характером і здійснюється через установлення прав та обов'язків для суб'єктів відповідних відносин; г) він характеризується цілеспрямованим і результативним характером, спрямованого задля задоволення законних інтересів учасників; його мета – стимулювання ефективного розширення сфери надання, які відповідають загальносуспільним потребам; г) він являє собою процес послідовного використання правових засобів, які забезпечують його ефективність, для розвитку страхових відносин через урегулювання поведінки їхніх учасників; д) він здійснюється через владний вплив шляхом прийняття та реалізації загальнообов'язкових приписів держави, які відбиваються в свідомості та поведінці їхніх учасників; е) такий механізм гарантує виконання правових норм; є) він здійснюється через сукупність методів та способів, за допомогою яких поведінка учасників відповідних відносин коригується для належної реалізації ними прав та виконання обов'язків [299, с. 77].

Отже, аналіз МПРСВ дає змогу сформулювати систему його ознак. До них належать: а) *цілепокладеність*, яка означає підпорядкованість сімейно-правових засобів, способів і форм, об'єднаних в єдине ціле, меті МПРСВ; б) *поліелементність*, тобто в структурі такого механізму нагромаджено набір сімейно-правових засобів, способів і форм, без наявності якого неможливий його запуск; в) *конективність*, що означає спроможність елементів МПРСВ сумісно функціонувати (взаємодіяти); г) *алгоритмічність*, яка полягає в тому,

що такий механізм діє (функціонує) за заздалегідь сформованим алгоритмом [638, с. 189].

Як зазначає Н. С. Кузнєцова, МПР «безпосередньо пов'язаний з ефективністю права та його інструментарію» [228, с. 18]. Тому неможливо не визначити елементи (складники), що входять до «архітекτονіки» МПРСВ. Адже структура МПР переважно розглядається в працях цивільно-правового спрямування. Йдеться про здобутки в цьому питанні таких українських учених: Н. С. Кузнєцової, І. С. Лукасевич-Крутник, В. В. Луця, В. В. Мазура, Н. В. Міловської, О. О. Отраднової, М. Д. Пленюк, С. О. Погрібного, І. Я. Сенюти, Р. І. Таш'яна, Н. В. Федорченко та ін.

Правові засоби, за висловом С. С. Алексєєва, є «категорією загального порядку, яка обіймає весь юридичний інструментарій – як юридичні норми, так й інші інструменти, а головне «структури» (конструкції, організацію) юридичної регуляції»[11, с. 38].

За висновуванням зарубіжної науковиці О. О. Чефранової, до елементів МПРСВ належать: норми права, правовідносини, індивідуальні правові акти, в тому числі акти судової практики, методологія, правоохоронна система, тлумачення норм права. Водночас учена відносить понятійний апарат до складу МПР майнових відносин подружжя [673, с. 8]. Наявний підхід не є вдалим. Тому в сімейно-правовій думці передусім оспорюються включення до цього галузевого МПР такого складника, як-от: правоохоронна система. Адже за своїм зміст вона пересікається з поняттям МПРСВ, проте не входить до нього [653, с. 197].

Оскільки в теорії сімейного права не визначено складники механізму регулювання відповідного виду правових відносин, остільки корисно звернутися до надбань цивільно-правової думки в цьому питанні, де кожен автор залежно від предмета власного дослідження називає їх. Так, Н. С. Кузнєцова підтримує вчених в сфері загальної теорії права, які вважають, що в процесі правового регулювання існує кілька стадій: а) регламентація суспільних відносин (нормотворення); б) виникнення суб'єктивних прав і

суб'єктивних юридичних обов'язків; в) реалізація суб'єктивних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків, утілення їх у конкретній, фактичній поведінці учасників суспільного відношення; г) застосування права [228, с. 16].

За висновками О. О. Отраднової, до механізму цивільно-правового регулювання *деліктних зобов'язань* належать чотири елементи: а) норми деліктного права, правові принципи та презумпції; б) юридичні факти; в) деліктне правовідношення; г) захист порушеного права потерпілого [340, с. 40-41].

С. О. Погрібний до МПР *договірних відносин* зараховує кілька складників: а) норми цивільного права; б) юридичний факт; в) цивільні права й обов'язки; г) здійснення і виконання відповідних прав та обов'язків; г) захист цивільних прав та інтересів [357, с. 147].

Н. В. Федорченко виокремлює такі елементи МПР із надання послуг: а) норми цивільного права або проновані сторонами договору про надання послуг умови; б) юридичні факти; в) права та обов'язки (правовідносини), що виникають на підставі норм цивільного права та з договорів про надання послуг; г) поведінку учасників правовідносин щодо надання послуг з реалізації їхніх суб'єктивних прав та обов'язків, закладених у правових норм та визначених волею замовника та виконавця; г) захист закладених у правових нормах та визначених волею замовника та виконавця суб'єктивних цивільних прав та законних інтересів за умови їхнього порушення [597, с. 55-56].

І. Р. Таш'ян згадує кілька елементів механізму цивільно-правового регулювання *транспортних відносин*: а) норми права; б) юридичні факти; в) правовідносини; г) виконання обов'язків; г) акти захисту порушених прав та законних інтересів [569, с. 107].

М. Д. Пленюк до МПР *зобов'язальних відносин* відносить: а) нормативну основу та (або) інші соціальні регулятори (норми моралі, звичаї, звичаї ділового обороту, норми канонічного права тощо); б) юридичний факт (склад); в) виникнення прав та обов'язків (правовідносин) учасників зобов'язань;

г) здійснення суб'єктивних цивільних прав та виконання сторонами юридичних обов'язків; г) захист суб'єктивних цивільних прав та інтересів учасників зобов'язальних правовідносин [353, с. 200-201].

І. Я. Сенюта в структурі механізму цивільно-правового регулювання *відносин з надання медичної допомоги* виокремлює такі елементи: а) цивільно-правові норми (втілені в актах цивільного законодавства, договорі, правовому звичаї); б) юридичні факти; в) цивільно-правовідносини в сфері надання медичної допомоги; г) акт (дія або бездіяльність) безпосереднього здійснення суб'єктивних прав і безпосереднього виконання цивільних обов'язків; г) цивільно-правові форми, способи та засоби захисту прав і законних інтересів учасників правовідносин в сфері надання медичної допомоги [509, с. 121].

В. В. Луць до елементів МПР *корпоративних відносин* відносив: а) нормативну основу регулювання корпоративних відносин; б) юридичні факти; в) корпоративні правовідносини; г) акти здійснення суб'єктивних корпоративних прав та виконання обов'язків; г) захист корпоративних прав та інтересів [257, с. 147-156].

На думку В. В. Мазура, основними елементами механізму цивільно-правового регулювання *сервітутних відносин* є: а) цивільно-правова норма та різні форми її вираження; б) юридичний факт; в) сервітутні правовідносини; г) акти безпосереднього здійснення / виконання суб'єктивних цивільних прав та обов'язків; г) засоби захисту цивільних прав та законних інтересів суб'єктів сервітутних правовідносин [262, с. 67].

За визначенням Н. В. Міловської, що до елементів МПР *договірних відносин зі страхування* належать: а) норми цивільного права або погоджені сторонам договору страхування договірні умови; б) юридичні факти; в) виконання прав та обов'язків (правовідносин) учасників договірних страхових відносин; г) здійснення прав та виконання обов'язків учасників договірних страхових правовідносин, передбачених правовими нормами та визначених за домовленістю страховика та страхувальника в змісті договору;

г) захист суб'єктивних цивільних прав та законних інтересів учасників договірних страхових відносин, за умови їхнього порушення [299, с. 86].

І. С. Лукасевич-Крутник до структури МПР *договірних відносин з надання транспортних послуг* відносить: а) норми цивільного права або створювані сторонами умови договору про надання транспортних послуг; б) юридичні факти; в) договірні правовідносини з надання транспортних послуг; г) акти реалізації суб'єктивних цивільних прав та обов'язків учасників відповідних відносин; г) захист суб'єктивних цивільних прав та інтересів учасників відповідних договірних відносин [252, с. 84].

К. Ю. Валігура згадує такі основні елементи *механізму цивільно-правового регулювання*: правові норми, правовідносини і акти реалізації суб'єктивних прав та обов'язків [49, с. 9].

До ланок (елементів) МПР *житлових відносин*, за висновками О. Є. Аврамової, належать: правові принципи житлового права, норми житлового законодавства; юридичні факти; житлові правовідносини; акти реалізації суб'єктивних прав та обов'язків [1, с. 27].

Дослідниця правового регулювання розлучення К. М. Глиняна зазначає, що МПР має чотири елементи: а) норми права; б) правове відношення; в) акти реалізації прав та обов'язків; г) акти застосування права [76, с. 7].

Л. В. Красицька обґрунтувала, що складником МПРСВ є механізм здійснення особистих та майнових прав батьків і дітей. Останній, за висновками згаданої вченої, включає в себе такі елементи: юридичні факти; суб'єктивні права матері, батька; форми, способи, суб'єкти, принципи, межі здійснення прав батьків і дітей. Зрештою, взаємодія зазначених елементів, як наголошує Л. В. Красицька, дає змогу задовольнити *приватні інтереси* матері, батька і дитини та *публічні інтереси* суспільства [214, с. 10-11].

Отже, до складників МПРСВ (*Додаток В*) належать: а) норми сімейного права, правові звичаї, сімейні договори та домовленості; б) юридичні факти; в) сімейні правовідносини; г) акти здійснення і захисту сімейних прав та інтересів і виконання обов'язків; г) правова свідомість; д) правова культура

[646, с. 173]. Осмислення кожного елемента, віднесеного до «архітекτονіки» МПРСВ, розлого висвітлюватиметься в наступних розділах дослідження.

Висновки до розділу 1

1. Системний моніторинг публікацій і досліджень уможлиблює констатувати іррелевантність стану доктринального розроблення концепції МПРСВ із запитами (потребами) часу.

2. *Правове регулювання сімейних відносин* доцільно розглядати: а) як процес упорядкування суспільних відносин за допомогою своєрідних сімейно-правових засобів, їх юридичного встановлення, охорони та динаміки (*зовнішнє* правове регулювання сімейних відносин); б) як процес наділення учасників суспільних відносин сімейними правами і юридичними обов'язками, реалізації цих сімейних прав і юридичних обов'язків, перевтілення таких учасників у суб'єктів сімейних правовідносин (*внутрішнє* правове регулювання сімейних відносин).

3. *МПРСВ* є скупченням правових засобів, способів і форм (юридичного інструментарію), злагоджена взаємодія яких спроможна впорядкувати сімейні відносини задля охорони, з одного боку, інтересів суб'єктів сімейного права (приватних інтересів), а із другого – інтересів сім'ї, як первинного і провідного осередка соціуму, та інтересів держави (публічних інтересів).

4. *МПРСВ* притаманні такі *ознаки*: а) *цілепокладеність*, яка означає підпорядкованість сімейно-правових засобів, способів і форм, об'єднаних в єдине ціле, меті МПРСВ; б) *поліелементність*, тобто в структурі такого механізму нагромаджено набір сімейно-правових засобів, способів і форм, без наявності якого неможливий його запуск; в) *конективність*, що означає спроможність елементів МПРСВ сумісно функціонувати (взаємодіяти); г) *алгоритмічність*, яка полягає в тому, що такий механізм діє (функціонує) за заздалегідь сформованим алгоритмом.

5. До елементів (складників) МПРСВ належать: а) норми сімейного права, правові звичаї, сімейні договори та домовленості; б) юридичні факти; в) сімейні правовідносини; г) акти здійснення і захисту сімейних прав та інтересів і виконання обов'язків; ґ) правова свідомість; д) правова культура.

РОЗДІЛ 2.

НОРМИ СІМЕЙНОГО ПРАВА ЯК «ПІДМУРОК» МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН

2.1. Поняття, ознаки, види, типи і функції норм сімейного права

Як наголошує Я. М. Романюк, норма права – це «ключова, первинна неподільна ланка системи права, яка її формує»[481, с. 43]. Вона є «підмурком» МПР суспільних відносин. Зазначена категорія є предметом численних досліджень із проблем теорії права, різногалузевих юридичних наук. У цих наукових працях окреслюються як загальноправові, так і галузеві норми, їх сутність і значення в правовому регулюванні відповідних відносин. Наприклад, в спорідненій сучасній українській цивільно-правовій науці чимало досліджень, в яких висвітлюються різнобічні аспекти норм цивільного права. Так, С. І. Шимон розкрила вплив ідеї моральності на формування змісту норм цивільного права [696, с. 76-82], а також окреслила вимогу про відповідність моральним засадам суспільства в механізмі цивільно-правового регулювання [695, с. 49-54]. О. О. Отрадна досліджувала норми права як складник механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань [340, с. 42-62]. О. В. Кохановська в одній із наукових статей розглядає цивільно-правову норму як загальнообов'язкове правило поведінки, як інформацію і результат творчості [208, с. 142-155]. А. Б. Гриняк висвітлює цивільно-правову норму в МПР підрядних відносин [90, с. 125-129]. Однією із новітніх ґрунтовних комплексних праць є дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук Я. М. Романюка «Проблеми застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України» (2017 р.), в якій автор розкриває поняття, ознаки, структуру та види норм цивільного права, проблеми їхнього застосування [481]. В. В. Надьон окреслює норму права в механізмі виникнення суб'єктивних цивільних обов'язків [310, с. 99-110].

В. В. Мазур фокусує увагу на нормативно-правових інструментах цивільно-правового регулювання сервітутних відносин [262, с. 91-115]. Норми права в механізмі цивільно-правового регулювання також висвітлені на сторінках сучасної зарубіжної цивілістичної думки. Це насамперед здобутки: О. А. Кузнєцової [235], І. О. Маньковського [269], О. М. Родіонової [477, с. 55-85]. Тоді як норми сімейного права в МПРСВ донині системно не досліджувалися. Це попри те, що природа норм сімейного права, як справедливо наголошувала І. В. Жилінкова, породжує безліч відкритих питань [127, с. 146].

Насамперед резонно звернутися до надбань із загальної теорії права, які сприятимуть заповнити «лакуну» в доктрині сімейного права, в якій відсутнє визначення поняття «*норми сімейного права*». Авторські дефініції «норми права» містяться в творчих доробках С. С. Алексєєва, Л. І. Заморської, І. М. Козюбри, А. М. Колодія, О. Е. Лейста, І. А. Полонки, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скаун та багатьох інших учених різних періодів розвитку правової науки [664, с. 181].

Зазвичай норму права розглядають як правило поведінки (модель, зразок, еталон, стандарт тощо) [664, с. 181]. Так, у загальнотеоретичній думці її трактують як: «загальнообов'язкове формально визначене *правило поведінки*, встановлене і забезпечувальне суспільством і державою, закріплене і опубліковане в офіційних актах, спрямоване на регулювання суспільних відносин шляхом визначення прав і обов'язків їх учасників» [571, с. 280]; «встановлене та санкціоноване державою і охоронюваним нею *правилом загальнообов'язкової поведінки* людей як учасників регульованих та повторюваних суспільних відносин» [151, с. 123]; «розраховане на регулювання певного виду суспільних відносин загальне *правило поведінки*, яке встановлене або санкціоноване державою і охороняється від порушень за допомогою заходів державного примусу» [570, с. 369]; «загальнообов'язкове, формально визначене *правило поведінки* суб'єкта права, що містить в собі державно-владне веління нормативного характеру, встановлюється,

санкціонується і забезпечується державою для регулювання суспільних відносин» [339, с. 31]; «соціально обумовлене, спрямоване на регулювання суспільних відносин обов'язкове для виконання *правило поведінки*, яке схвалюється або встановлюється державою і у своїй реалізації забезпечується рівнем свідомості виконавців, організаційною та виховною роботою і можливістю застосування державного примусу в разі порушення його вимог» [132, с. 279]; «формально обов'язкове *правило поведінки* (зразок, масштаб, еталон) загального характеру, що закріплює міру свободи і справедливості, виражає загальні та індивідуальні інтереси (волю) населення країни, є регулятором суспільних відносин і забезпечується всіма заходами державного впливу, аж до примусу» [545, с. 78]; «формально обов'язкове *правило поведінки*, що має загальний характер і встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин та забезпечується відповідними державними гарантіями його реалізації» [462, с. 184]; «формальне визначення, сформульоване або санкціоноване державою загальнообов'язкове *правило поведінки*, здійснення якого забезпечується державними примусовими заходами» [240, с. 36]; «особливий вид соціальних *правил поведінки* загального характеру, що встановлені, визнані чи санкціоновані компетентним органом держави або в іншому, передбаченому нею порядку, які мають загальнообов'язкову силу, регулюють суспільні відносини в інтересах громадян і суспільства, виражаються публічно у формально-визначених приписах, як правило, у письмовій формі та передбачають можливість застосування державно-примусових заходів, включаючи відповідальність перед державою у разі порушення цих норм із метою їх підтримки та неухильного виконання» [139, с. 10]; «загальнообов'язкове, формально визначене, надавально-зобов'язувальне *правило поведінки*, встановлене або санкціоноване державою як регулятор суспільних відносин, що гарантується державою шляхом застосування заходів державного впливу аж до примусу» [362, с. 8]; «закріплене в джерелах права і відтворюване в *поведінці* суб'єктів права *правило* загального характеру, що

визначає стандарт належної чи дозволеної поведінки або наслідки його порушення, ефективна дія якого забезпечується державою» [133, с. 129]; «формально визначене та офіційно закріплене, загальнообов'язкове *правило поведінки*, неприпустимість відхилення від якого гарантується заходами державного примусу» [574, с. 112]; «формально визначене *правило* загального характеру, що встановлене чи санкціоноване державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості з метою регулювання чи охорони суспільних відносин та забезпечується можливістю застосування примусу» [575, с. 132], тощо.

Крім того, зі змісту наведених вище розробок можна висновувати, що правило поведінки має бути загальнообов'язковим, формально визначеним і забезпечуваною державним примусом. Проте в цьому контексті треба солідаризуватися з думкою Я. М. Романюка про те, що про загальнообов'язковість цивільно-правових норм є підстави говорити в разі їхньої імперативності [481, с. 452]. Аналогічного висновку можна дійти під час пильного розгляду норм сімейного права [664, с. 179].

Проте найбільше імponує трактування поняття норми права як «формально визначеного *правила* загального характеру, що встановлене чи санкціоноване державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості з метою регулювання чи охорони суспільних відносин та забезпечується можливістю застосування примусу» [575, с. 132].

Наявні здобутки загальної теорії права та враховування самотністі сімейного права, дає змогу сформулювати таке поняття «*норми сімейного права*»: «системний та своєрідно структурований «підмурок» МПРСВ, що складається із певних взірців поведінки суб'єктів сімейних прав та обов'язків або спеціалізованих правил сімейного права, що не містять конкретних деонтичних модальностей, які держава створює, санкціонує або апріорі визнає обов'язковими» [664, с. 180].

Дослідник норм сімейного права в системі соціальних норм В. І. Труба показує взаємозв'язок та взаємовплив соціальних норм в сімейних відносинах

та в суспільстві. На розвиток сімейного права, як констатує згаданий представник академічного середовища, впливають звичаєві, релігійні норми та норми моралі. Норми, що врегульовують сімейні правовідносини, сформувалися внаслідок еволюції звичаєвих, моральних і релігійних норм. В системі з іншими соціальними нормами (мораллю, звичаями, релігійними та іншими регуляторами) норми права врегульовують суспільні відносини, посідаючи панівне та інтегруюче положення в цій системі. Зрештою, автор переконаний, що нарівні із правовими нормами інші соціальні норми належать до МПР суспільних відносин [590, с. 174].

Норми сімейного права мають низку *ознак*. До них доцільно віднести:

- а) держава їх створює, санкціонує або апріорі визнає обов'язковими; б) такі правила сімейного права мають гуманістичну спрямованість; в) норми сімейного права мають бінарну природу: поєднання масиву приватноправових і публічно-правових норм; г) вони в сімейно-правовій «матерії» представлені як певні взірці поведінки суб'єктів сімейних прав та обов'язків, так і як спеціалізовані правила сімейного права, в яких хоча і відсутні конкретні деонтичні модальності, але які в МПРСВ виконують унікальні функції; г) кожен вид цих правових норм має своєрідну структуру; д) вони не існують поза системністю; е) мають полікратний характер, який полягає у багаторазовому зверненні до них суб'єктів правозастосування; є) вони поширюють свою дію на всіх суб'єктів сімейного права або на суб'єктів лише певних видів сімейних правовідносин; ж) у них закріплено унікальні «набори» взірців правового регулювання сімейних відносин; з) у них утілено чимало імперативних приписів, пов'язаних із пріоритетом сімейно-правової охорони прав та інтересів дітей (малолітніх, неповнолітніх), повнолітніх непрацездатних осіб; и) через розширення сфери диспозитивного регулювання сімейних відносин у них фігурує багато оціночних категорій; і) норми сімейного права не виключають можливості застосування норм спорідненої галузі права – цивільного права [664, с. 180-181].

Незаперечно СКУ «наводнено» оціночними категоріями. Питання про позначення зазначеної категорії (одного й такого самого явища правової дійсності) є дискусійним як у загальноправовій, так і в різногалузевій юридичній літературі. Так, відповідно до першого погляду їх варто розглядати як «оцінювальні категорії» [311, с. 117], або як «категорії, що мають оцінювальний характер» (наприклад, О. І. Сафончик) [518, с. 55]. Друга група вчених-юристів (О. В. Веренкіотова, Л. І. Заморська, В. М. Косович, О. В. Мельник, Г. В. Мойсеєнко, С. О. Погрібний, Т. Я. Схаб-Бучинська, В. І. Труба, І. В. Турчин-Кукаріна, С. М. Черноус) іменує їх як «оціночні поняття» [62, с. 1-20; 140, с. 22; 202, с. 85; 278, с. 91-94; 302, С. 1-222; 414, с. 220; 565, с. 70-72; 588, с. 91-94; 593, с. 1-255; 671, с. 1-18; 672, с. 1-212]. Апологети третьої точки зору (наприклад, Є. О. Харитонов) називають їх «оціночними категоріями» [518, с. 12]. Висловлюється також четверта думка (наприклад, І. А. Тітко) про те, що правильно позначати їх «оцінними поняттями» [578]. П'ята група правників (Я. Я. Мельник, Ю. Я. Мельник, М. М. Мельник) веде мову про «оцінні категорії» [279, с. 67-70]. Шоста група представників юридичної науки позначає їх «ситуаційними» [187, с. 75; 343, с. 377; 636, с. 173].

Крім того, ні в правових наукових колах, ні в філологічних осередках фахівців не сформовано єдиного погляду на позначення цього юридичного явища. Так, в одних тлумачних джерелах зазначено, що значення слів «оціночний» і «оцінний» є тотожними за змістом [56, с. 871], тоді як у деяких інших – акцентується увага на вживанні питомого українського слова «оцінний», заперечуючи його кальковий аналог «оціночний» [550]. У рамках цієї праці наскрізно фігуруватиме термін «оціночні категорії», який видається прийнятним. Крім того, варто наголосити, що коли в побуті йдеться про оціночні судження, то є достатні підстави говорити лише про філософські, а не юридичні категорії. Адже судження (зокрема, оціночні) студіюються на курсі логіки [661, с. 55].

Принагідно треба відзначити, що вперше в законотворчій практиці, зокрема в СКУ, закріплено такі оціночні категорії: «аморальна поведінка» (абз. 2 ч. 3 ст. 31, ч. 2 ст. 161), «добросовісність» (ч. 9 ст. 7), «моральні засади суспільства» (ч. 4 ст. 3, ч. 9 ст. 7, ст. 9, ст. 11, ч. 2 ст. 56, ст. 111, ч. 3 ст. 151, ч. 3 ст. 155), «надзвичайно невігідне матеріальне становище» (ч. 4 ст. 93), «особливі обставини» (ч. 1 ст. 185), «розумність», «справедливість» (ч. 9 ст. 7) [657, с. 314].

Водночас в СКУ законодавець оперує низкою інших оціночних категорій, зокрема: «аморальна поведінка» (абз. 2 ч. 3 ст. 31, ч. 2 ст. 161), «виняткові випадки» (абз. 2 ч. 1 ст. 204, абз. 1 ч. 2 ст. 208), «дохід дитини набагато перевищує дохід кожного з батьків» (ч. 1 ст. 188), «достатній дохід (заробіток)» (ч. 1 ст. 206), «інша тяжка невиліковна хвороба» (п. 2 ч. 1 ст. 238), «інші ознаки» (ч. 5 ст. 7), «інші переконання» (ч. 5 ст. 7), «істотне збільшення вартості майна» (ч. 1 ст. 62), «інші обставини життя подружжя» (ч. 1 ст. 112), «істотне значення» (абз. 2 ч. 3 ст. 31, ч. 2 ст. 41, ч. 2 ст. 70, абз. 2 ч. 1 ст. 71, ч. 4 ст. 76, ч. 2 ст. 80, ч. 3 ст. 100, ст. 102, ч. 2 ст. 112, ч. 3 ст. 143, абз. 2 ч. 1 ст. 158, абз. 3 ч. 2 ст. 159, абз. 2 ч. 1 ст. 161, п. 4 ч. 1 ст. 182, ч. 2 ст. 185, абз. 2 ч. 2 ст. 208, абз. 2 ч. 1 ст. 210, ч. 2 ст. 220, ч. 4 ст. 224, абз. 2 ст. 273), «невідкладні потреби сім'ї» (ч. 1 ст. 178), «невідкладно» (ч. 1 ст. 144), «негайно постановити рішення про відібрання дитини» (ч. 1 ст. 162), «негідна поведінка» (ч. 5 ст. 75, п. 2 ч. 2 ст. 268), «недостатньо обґрунтований висновок органу опіки та піклування» (ч. 6 ст. 19), «належне батьківське виховання» (ч. 1 ст. 152, ч. 3 ст. 170), «належне утримання» (ч. 1 ст. 265, ч. 1 ст. 266, ч. 1 ст. 267, ч. 1 ст. 268, ч. 2 ст. 270, абз. 2 ч. 1 ст. 271), «належні умови для виховання дитини» (абз. 3 ч. 3 ст. 161), «недостатній розмір аліментів» (ч. 3 ст. 70), «немічність» (ч. 1 ст. 203), «неналежне виконання батьками своїх обов'язків» (ч. 2 ст. 152, ч. 9 ст. 177), «погіршення здоров'я» (ч. 1 ст. 192), «поліпшення здоров'я» (ч. 1 ст. 192), «систематична матеріальна допомога» (ч. 1 ст. 270), «тяжка хвороба» (абз. 2 ч. 3 ст. 31, п. 3 ч. 1 ст. 41, п. 3 ч. 1 ст. 83,

ч. 2 ст. 197, ч. 1 ст. 203), «тяжко хворі» (ч. 1 ст. 206), «цільове призначення» (ч. 2 ст. 179, ч. 1 ст. 193), «цінне майно» (ч. 3 ст. 65).

У процесі розвитку сімейного законодавства нашої держави систему норм із оціночними категоріями було розширено. Так, оціночна категорія «неправдиві відомості, що мають суттєве значення» фігурує в новій редакції ч. 5 ст. 177 СКУ (зокрема, в п. 4), яка діє на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення порядку надання органами опіки та піклування дозволів на вчинення правочинів щодо нерухомого майна дітей» від 19 квітня 2011 р. [391]. Оціночну категорію «цільове витрачання аліментів» було запроваджено до нормативного обігу шляхом викладення ч. 1 ст. 186 СКУ в редакції Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання» від 03 липня 2018 р. [404].

У СКУ також містяться оціночні категорії, що мають антонімічні пари, як-от: тривалий час» (ч. 1 ст. 91) – «нетривалий час» (п. 1 ч. 1 ст. 83); «тривалий час» (ч. 1 ст. 91) – «нетривале проживання» (п. 1 ч. 2 ст. 268); «інша поважна причина» (ч. 3 ст. 15), «інші поважні причини» (абз. 2 ч. 2 ст. 3), «інші причини» (ч. 2 ст. 24, ч. 2 ст. 144), «поважна причина» (ч. 1 ст. 60), «поважні причини» (ч. 3 ст. 28, абз. 2 ч. 1 ст. 32, ч. 2 ст. 33, ст. 265, ст. 266, ч. 1 ст. 267, ч. 1 ст. 268, ч. 2 ст. 270, ч. 1 ст. 271) – «неповажні причини» (п. 1 ч. 1 ст. 164, ч. 2 ст. 219). Принагідно треба зазначити, що на підставі ухвалення Закону України «Про виконавче провадження» від 02 червня 2016 р. ч. 3 ст. 197 СКУ, в якій фігурувала оціночна категорія «неповажні причини», було виключено [376].

Передусім доцільно звернутися до теорії українського права, де оціночне поняття, наприклад, розглядають як «закріплене в нормах права уявлення (абстрактна думка), яке відображає в собі різні емпіричні властивості явищ шляхом закріплення їх правозначущих типів і зумовлює здійснення на його основі індивідуального піднормативного регулювання та конкретизації

суспільних відносин чи самотійної оцінки конкретної ситуації з боку суб'єкта правозастосування» [62, с. 4].

У зарубіжних джерелах із теорії права його визначають як «встановлене правовою нормою, або таке, що виникло у процесі правовідносин між суб'єктами суспільне явище, яке має на меті найзагальнішим способом характеризувати властивості різноманітних предметів, явищ, дій, процесів, навмисно не конкретизовані з метою представлення більш широких повноважень суб'єктам правозастосування шляхом вільної оцінки у рамках конкретної правозастосовної ситуації, але в межах допустимих правом» [598, с. 7-8]. Деякі іноземні вчені оціночні поняття трактують як поняття, в яких закріплено найширші ознаки якоїсь множини різноманітних предметів [164, с. 30]. Ще інші закордонні теоретики права окреслюють їх як «формально невизначені законодавцем, але узагальнюючі в собі типові ознаки визначених правозначимих явищ розуміння права, конкретизація яких здійснюється шляхом оцінки в рамках конкретної правозастосовної ситуації» [143, с. 9].

По-різному квінтесенцію оціночних категорій бачать у галузі публічного права. Приміром, на думку деяких конституціаністів, оціночними є «такі високоабстрактні поняття права, які відображають в собі емпіричні властивості явищ шляхом закріплення їх право значимих типів; вони володіють порівняно визначеним змістом і конкретизуються суб'єктами права на основі розсуду» [300, с. 50].

В сфері адміністративного судочинства оціночне поняття трактують як «виражену в адміністративно-процесуальній нормі абстрактну характеристику реальних або потенційних фактів, яка підлягає обов'язковій конкретизації під час їх застосування у межах адміністративного розсуду з метою надання суб'єкту правозастосування мінімально необхідних повноважень для максимального врахування індивідуальних особливостей адміністративної справи, справедливого, неупередженого та своєчасного її розгляду» [302, с. 185].

У науці кримінального процесуального права оціночне поняття окреслюють як «закріплене в нормі права поняття, зміст якого не містить чітко визначеної, завершеної системи ознак, що зумовлює його конкретизацію в кожному окремому індивідуально визначеному випадку за розсудом правозастосувача» [578, с. 11].

У царині цивільного права (спорідненого з сімейним правом) цю категорію деякі зарубіжні фахівці пропонують визначати як: поняття, завдяки якому законодавець надає суб'єктам реалізації правових норм у процесі такої реалізації самим визначити міру, вирізняючи один правовий стан від іншого, або правовий стан від неправового [103, с. 26]; «відносно визначене положення, сформульоване в цивільно-правовій нормі шляхом указівки найзагальніших ознак, властивостей, якостей, зв'язків і відносин різноманітних предметів, явищ, дій, процесів, що передбачає в рамках змістовних критеріїв, установлених законодавцем, самостійний вибір учасником цивільних правовідносин варіанту поведінки (оцінку обраної поведінки судом) щодо конкретної ситуації у відповідному соціальному середовищі нині з урахуванням внутрішнього переконання» [253, с. 12]; «закріплені в джерелах нормативного (піднормативного) правового регулювання, формально невизначені положення, в яких узагальнюються різні явища правової (неправової) дійсності, зміст яких докладно не визначається із тим, що воно конкретизувалося правозастосувачем шляхом тлумачення та оцінки конкретної ситуації, враховуючи можливість варіативності змісту оціночного поняття за домовленістю сторін, але в рамках установлених правовими (соціальними) нормами меж» [33, с. 33].

Отже, поняття *«оціночні категорії в сімейному праві»*, яке донині не було визначено в науковому середовищі, доцільно сформулювати так: це встановлені законодавцем контурні формулювання значимих обставин, що мають невичерпний зміст, конкретизація якого віддана на розсуд суб'єкта правозастосування шляхом їх витлумачення останнім у конкретних сімейних правовідносинах [657, с. 313].

Оціночним категоріям у сімейному праві притаманна низка ознак. По-перше, їм властива *нормативність*, тобто оціночні категорії закріплені в нормах сімейного права [657, с. 313].

По-друге, їхньою ознакою є *оконтуреність*, тобто оціночні категорії визначають межі змісту норм сімейного права [657, с. 313]. Примітно, що словникові джерела витлумачують «оконтурення» як лінію, межу, що позначає контури чогось [564, с. 596]. Звідси походить поєменування цієї сімейно-правової ознаки оціночних категорій.

По-третє, їх характеризує *варіабельність*, яка полягає в тому, що оціночним категоріям в сімейному праві іманентний невичерпний характер [657, с. 313]. Резонно навести приклади. Так, фрагментарно звертаючись до ч. 5 ст. 7 СКУ, Є. О. Харитонов зауважує, що зазначена норма не надає «якихось орієнтирів стосовно згаданих у ній *«інших ознак»*, за якими також не допускається установлення привілеїв та обмежень для учасників сімейних відносин». Далі вчений публічно міркує. По-перше, чи можна вважати привілеєм право батьків на виховання дітей? По-друге, чи не є обмеженням установлення опіки над малолітньою дитиною, яка залишилися без батьків? Проте згодом очільник одеської наукової юридичної школи дійшов висновку, що йдеться «не про абсолютну неприпустимість привілеїв чи обмежень у галузі сімейних відносин, а про неприпустимість останніх у випадках, коли це суперечить положенням та суті норм Конституції та ЦКУ» [518, с. 13]. Цілком зрозуміло, що незалежно від того, до якої соціальної групи, раси, національності належить особа, носієм якої мови і якого віросповідання (або взагалі є атеїстом), де проживає, який матеріальний стан, яку участь бере в політичному житті держави і суспільства, вона має ті самі права, що й інші суб'єкти сімейних правовідносин. У контексті ч. 5 ст. 7 СКУ до «інших ознак», через які учасник сімейних правовідносин не може бути дискримінований, доцільно, приміром, віднести: освіту, рід занять (крім тих, що суперечать моральним засадам суспільства)[661, с. 61].

Зміст іншої оціночної категорії сімейного права «*інші поважні причини*» (в контексті положень абз. 2 ч. 2 ст. 3 СКУ) в науково-практичних джерелах зазвичай зазвончується [93, с. 21-30; 311, с. 15-16; 314, с. 17; 542, с. 15; 543, с. 26-29]. Річ у тому, що в кожному конкретному випадку треба витлумачувати, які причини є поважними, а які не є такими. Проте в жодному разі до них належатиме роздільне проживання дружини і чоловіка в зв'язку з: а) навчанням; б) роботою; в) лікуванням; г) необхідністю догляду за батьками, дітьми. Адже зазначений законодавчий перелік поважних причин не є вичерпним, з огляду на вказівку на можливість існування «інших поважних причин», через які подружжя не в змозі проживати разом [661, с. 61].

Для того, щоб визначити, що особа не є такою, що ухиляється від виконання сімейного обов'язку, необхідно витлумачити оціночну категорію «*інша поважна причина*» (ч. 3 ст. 15 СКУ). Так, О. І. Харитонова зазначає, що суд установлює «поважність» причини невиконання обов'язку з врахуванням обставин конкретної особи, існування можливості виконання обов'язку в конкретної особи, її добросовісності тощо [311, с. 37]. Автори іншого науково-практичного коментаря СКУ як приклад наводять ув'язнення, через яке особа не в змозі виконувати сімейний обов'язок. Тому вона не вважатиметься такою, що ухиляється від його виховання [314, с. 31].

Відповідно до ч. 3 ст. 28 СКУ якщо жінка і (або) чоловік не можуть через *поважні причини* особисто подати заяву про реєстрацію шлюбу до ОДРАЦС, таку заяву, нотаріально засвідчену, можуть подати їх представники. Приміром, окремі фахівці поважними визнають такі причини: хвороба, перебування в лікарні, у відрядженні. Далі ними наголошено, що питання про вагомість їх вирішує начальник відповідного відділу реєстрації актів цивільного стану [311, с. 62]. В судово-практичному коментарі СКУ міститься ширший орієнтовний перелік, зокрема: перебування в довгостроковому службовому відрядженні, постійне проживання за кордоном, перебування в тривалому плаванні на судні, тривале лікування за кордоном, перебування в місцях позбавлення волі, інваліди, які позбавлені можливості рухатися

(«приковані» до ліжка, без ніг), військовослужбовці, які виконують окремі доручення за межами країни тощо [93, с. 101].

Наявність *поважних причин* керівник ОДРАЦС дозволяє реєстрацію шлюбу до спливу одного місяця від дня подання особами відповідної заяви (абз. 2 ч. 1 ст. 32 СКУ). До поважних причин, на думку представників юридичної науки та практики, можуть належати: термінове відрядження, переїзд на постійне місце проживання, необхідність у терміновому обстеженні, лікуванні тощо [311, с. 68]; переїзд осіб, які бажають взяти шлюб, на постійне місце проживання до іншої держави або іншої місцевості, виїзд однієї з них у довгострокове відрядження тощо [314, с. 54]; тяжка хвороба одного з наречених, яка позбавила його можливості з'явитися в ОДРАЦС (наприклад, термінова операція або післяопераційний період); терміновий несподіваний від'їзд в службове відрядження на тривалий час; несподіване взяття під варту і проведення слідства; призов до Збройних Сил України і направлення для проходження служби на певний строк, але менше одного року тощо [93, с. 108].

Згідно з ч. 2 ст. 33 СКУ за заявою наречених реєстрація шлюбу може відбутися за місцем їхнього проживання, за місцем надання стаціонарної медичної допомоги або в іншому місці, якщо вони не можуть через *поважні причини* прибути до ОДРАЦС. Як приклад науковці наводять хворобу нареченої або нареченого, внаслідок якої конкретна особа має проходити курс стаціонарного лікування, тощо [314, с. 55]; похилий вік, тяжка хвороба, позбавлення волі, перебування у лікарні з тяжким невиліковним недугом та ін. [93, с. 109]. В інших спеціальних сімейно-правових джерелах учені обмежуються констатацією того, що наявність поважних причин підтверджується документально [311, с. 69].

Український законодавець також оперує в головному джерелі правового регулювання сімейних відносин оціночною категорією «*цінне майно*». Так, відповідно до ч. 3 ст. 65 СКУ для укладення одним із подружжя договорів, які потребують нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, а також

договорів щодо цінного майна, згода другого з подружжя має бути подана письмово. Солідаризуючись із думкою фахівців про те, що «виконання вимог закону щодо надання письмової згоди другого з подружжя відносно кожної речі, яка в принципі може бути віднесена до цінного майна, може викликати певні труднощі у відносинах подружжя і значно ускладнювати цивільний обіг» [542, с. 225], В. І. Труба зауважує, що є безліч справ, предметом позову яких є речі, які складно віднести до цінного майна. Крім того, згаданий вчений припускає, що має бути встановлений певний майновий ценз таких спорів [588, с. 93]. Л. Є. Гузь належність об'єкта до цінного майна може бути встановлено одержаним з цього приводу висновком експерта, спеціаліста щодо актикваріату, книг, картин, монет тощо [93, с. 172].

Оціночну категорію «інші причини», закріплену в ч. 2 ст. 24 СКУ, пов'язують зі: стражданням тяжким психічним розладом; перебуванням в стані алкогольного, наркотичного або токсичного сп'яніння [542, с. 96].

Оціночна категорія «поважні причини» також потребує витлумачення під час урегулювання питання про обов'язок із утримання інших членів сім'ї та родичів. Так, відповідно до ч. 1 ст. 265 СКУ на бабу, діда покладається обов'язок щодо утримання своїх малолітніх, неповнолітніх внуків через неможливість батьків з *поважних причин* надавати їм належного утримання.

На повнолітніх внуків, правнуків покладається обов'язок утримувати непрацездатних бабу, діда, прабабу, прадіда, які потребують матеріальної допомоги і якщо у них немає чоловіка, дружини, повнолітніх дочки, сина або ці особи з *поважних причин* не можуть надавати їм належного утримання (ч. 1 ст. 266 СКУ).

Усиновлення дитини може бути проведено без згоди повнолітніх батьків, якщо судом буде встановлено, що вони не проживаючи з дитиною понад 6 місяців *без поважних причин*, не проявляють до неї батьківської турботи та піклування, не виховують та не утримують її (ч. 2 ст. 219 СКУ).

Іншим прикладом варіабельності оціночних категорій в сімейному праві є положення абз. 2 ч. 3 ст. 31 СКУ: затрати, понесені у зв'язку з

приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля, не підлягають відшкодуванню, якщо відмова була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої, нареченого, приховання нею, ним обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, *істотне значення* (тяжка хвороба, наявність дитини, судимість тощо). Відкритий перелік обставин, що мають істотне значення, деякі правники розширюють, включаючи до нього: приховання перебування раніше в шлюбі, безплідність [93, с. 172]. Інші вчені зауважують, що наявність обставин, які можуть суттєво вплинути на рішення нареченої, нареченого укласти шлюб [311, с. 67]. Тлумачення оціночної категорії «*істотне значення*» через призму положень абз. 2 ст. 31 СКУ дало змогу С. І. Шимон дійти висновку, що йдеться про обставини, які настільки ускладнюють життя майбутнього сім'ї, що обізнаність із цими обставинами того, хто відмовився від укладення шлюбу, унеможливила б і саме подання зави про державну реєстрацію шлюбу. Згадана вчена зазначає, що до таких обставин належать: тяжка хвороба другого нареченого, наявність у нього захворювання, яке може вплинути на режим життя сім'ї, підтримання шлюбних відносин, створює загрози здоров'ю обох із подружжя, унеможлиблює народження дітей, загрожуює патологіями для майбутніх дітей; наявність дитини, наявність інших осіб, яких цей наречений зобов'язаний утримувати за законом; наявність попередніх шлюбів; наявність попереднього неприпиненого шлюбу; наявність судимості за вчинення злочину тощо [700, с. 49]. Решта представників юридичної науки та правозастосовної практики залишають без уваги невичерпний перелік обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення, у контексті положень абз. 2 ч. 3 ст. 31 СКУ [314, с. 53; 542, с. 113].

Деякі автори, коментуючи ч. 2 ст. 41 СКУ, обмежуються констатацією того, що з урахуванням цих обставин суб'єкт правозастосування може дійти висновку, що всупереч формальним порушенням умов реєстрації шлюбу між сторонами фактично виникли сімейні відносини і що визнання шлюбу недійсним не відповідатиме їх інтересам. З огляду на це, суд може прийняти

рішення про невизнання шлюбу недійсним. Проте це не в разі, якщо крім ігнорування умов дійсності шлюбу, між сторонами не має шлюбних відносин та існування шлюбу не корелюється з інтересами сторін або однієї із них, суд може визнати шлюб недійсним [542, с. 96].

Доцільність тлумачення згаданої вище оціночної категорії виникає також під час урегулювання питань, пов'язаних із повним або частковим звільненням батьків (ч. 1 ст. 201 СКУ), інших членів сім'ї та родичів від заборгованості за аліментами (ч. 1 ст. 274 СКУ). В обох положеннях містяться відсилочні норми, зокрема до ч. 2 ст. 197 СКУ.

У разі усиновлення повнолітньої особи суд бере до уваги сімейний стан усиновлювача, зокрема відсутність у нього своїх дітей, та *інші обставини, що мають істотне значення* (абз. 2 ч. 2 ст. 208 СКУ). До них віднесено: фактичні сімейні відносини, які склалися між особою, яка бажає усиновити повнолітню особу, і особою, яка прагне усиновлення ще до досягнення останньою повноліття, але усиновлення з різних причин не було здійснено [141, с. 6]; перебування усиновлювача на момент усиновлення у скрутному становищі, якщо він піклувався про дитину тоді, коли вона була неповнолітньою; і особою, яка прагне усиновлення, про що вони не знали [523, с. 209].

Варіабельність як виокремлену ознаку оціночних категорій в сімейному праві можна також розглядати на прикладі положень ч. 2 ст. 220 СКУ: усиновлення дитини може бути проведене без згоди другого з подружжя, якщо він визнаний безвісно відсутнім, недієздатним, а також за наявності інших обставин, що мають *істотне значення*. У разі позбавлення батьківських прав того з батьків, хто має надати згоду на усиновлення, якщо ці права не були поновлені, перебування протягом тривалого часу на лікуванні в психоневрологічному або наркологічному диспансері, в результаті чого тривалий час ця особа не бере участі у вихованні та утриманні дитини, а недієздатним не визнаний в установленому законом порядку, саме подружжя шлюб розірвали офіційно або проживають тривалий час окремо тощо [542,

с. 460]. Приміром, у разі встановлення режиму окремого проживання подружжя [542, с. 680].

Треба відзначити, що деякі норми СКУ з оціночними категоріями справедливо не сприймаються як належні. Приміром, свого часу І. В. Жилінкова вказувала на неузгодженість положень абз. 2 ч. 2 ст. 3 і ст. 56 СКУ [542, с. 14-15]. Річ у тому, що в першому випадку йдеться про те, що подружжя може полишити свою сім'ю лише за наявності *поважних причин*, бо інакше подружжя не вважатиметься сім'єю. Тоді як у другому випадку кожен із подружжя може вільно обирати місце проживання [661, с. 68]. Така недолугість, за висновками вченої, виникла внаслідок унесення Законом України від 22 грудня 2006 р. відповідних змін до ст. 56 СКУ, та непорушність положень абз. 2 ч. 2 ст. 3 згаданого законодавчого акта. Як аргументи авторка наводила положення двох нормативно-правових актів: Основного закону держави та «другої конституції та кодексу громадянського суспільства» [227, с. 52]. Зокрема: ст. 33 Конституції України, в якій закріплено, що кожній особі на території України гарантується свобода пересування та вільний вибір місця проживання [196]; ст. 310 ЦКУ, в якому також ідеться про те, що фізична особа має право на вільний вибір місця проживання та його зміну.

Деякі інші оціночні категорії ще до моменту набрання чинності СКУ зазнали критики, через що від них було запропоновано відмовитися. Наприклад, на думку Л. В. Афанасьєвої, по-перше, в ч. 4 ст. 3 СКУ доцільно закріпити закритий перелік підстав створення сім'ї, цураючись оціночної категорії «моральні засади суспільства». По-друге, авторка вважає, що в контексті ч. 1 ст. 91 СКУ оціночної категорії «тривалий час» варто позбутися шляхом установлення конкретного терміна, зокрема: не менше 5 років [16, с. 7-8]. Із такими пропозиціями складно погодитися через сприйняття того значення, що виконують норми СКУ з оціночними категоріями в МПРСВ [661, с. 68-69].

На відміну від доктрини українського сімейного права, в теорії права добре розроблено класифікації норм права, поклавши в основу низку наукових

критеріїв. Так, по-перше, за суб'єктами правотворчості вирізняють норми: права як результат прямого волевиявлення народу; законодавчої влади; глави держави; органів виконавчої влади; органів місцевого самоврядування тощо). По-друге, поклавши в основу критерій «предмет правового регулювання», виокремлюють норми права: конституційного; цивільного; сімейного; трудового; адміністративного; кримінального; екологічного; міжнародного; та ін. галузей українського права. По-третє, за способом правового регулювання або за характером диспозиції регулятивних норм права виокремлюють норми: уповноважуючі (дозвільні); зобов'язуючі; заборонні. По-четверте, за методом правового регулювання виокремлюють норми права: імперативні; диспозитивні; рекомендаційні; заохочувальні. По-п'яте, за функціональним призначенням норм в МПР вирізняють норми права: регулятивні (правовстановлюючі); охоронні (правоохоронні); спеціалізовані (нетипові). По-шосте, за рівнем правового регулювання існують матеріальні та процесуальні норми права. По-сьоме, за терміном дії в часі диференціюють постійні та тимчасові норми права. По-восьме, за сферою дії в просторі виокремлюють загальні та місцеві норми права. В основу крайнього критерію покладено «коло суб'єктів, на яких норма поширює свою дію», згідно з яким вирізнено норми права: загальні; спеціальні; виняткові [575, с. 133-135].

У фаховій літературі панує думка про те, що в СКУ, крім приватноправових норм, які становлять «левову» частину, наявні так звані «обслуговуючі» норми сімейного права [493, с. 34]. Констатація цього підтримується авторитетними вченими-сучасниками нашої держави, які спеціалізуються на сімейно-правовій проблематиці [40, с. 129-134; 720, с. 23; 721, с. 52]. Йдеться про публічно-правові норми сімейного права України.

3. В. Ромовська виокремлює кілька груп таких норм: по-перше, ті, що визначають: порядок установаження шлюбних відносин (реєстрація шлюбу), визначення походження дитини, усиновлення; по-друге, ті, що забезпечують здійснення членами сім'ї і родичами своїх сімейних прав та обов'язків — установаження опіки та піклування, відібрання дитини, примусове стягнення

аліментів; по-третє, ті, що визначають, порядок зміни та припинення сімейних відносин (розірвання шлюбу, скасування усиновлення, позбавлення батьківських прав); по-четверте, ті, що регулюють інші форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування (приймна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, патронат над дітьми) [493, с. 34-35].

Через те, що в новітній літературі відсутнє авторське бачення *регулятивних норм сімейного права як об'єктів наукової класифікації*, доцільно представити його. Уповноважувальні норми сімейного права резонно диференціювати на такі групи: а) норми сімейного права, в яких фігурують ключові слова або словосполучення, які відкрито вказують на існування можливостей суб'єктів права здійснювати відповідні дії; б) норми сімейного права, зміст яких дозволяє збагнути існування можливостей суб'єктів права здійснювати відповідні дії. Першу групу уповноважувальних норм сімейного права можна поділити на три підгрупи: а) норми сімейного права, в яких фігурують ключові слова або словосполучення, які відкрито та безумовно вказують на існування можливостей суб'єктів права здійснювати відповідні дії; б) норми сімейного права, в яких фігурують ключові слова або словосполучення, які відкрито та обумовлено вказують на існування можливостей суб'єктів права здійснювати відповідні дії; в) норми сімейного права, в яких фігурують ключові словосполучення, які відкрито вказують на існування можливостей суб'єктів права здійснювати відповідні дії, але встановлюють винятки із універсальних правил поведінки. Другу групу уповноважувальних норм сімейного права доцільно класифікувати на дві підгрупи: а) норми сімейного права, зміст яких дозволяє збагнути існування безумовних можливостей суб'єктів права здійснювати відповідні дії; б) норми сімейного права, зміст яких дозволяє збагнути існування обумовлених можливостей суб'єктів права здійснювати відповідні дії [645, с. 38-41].

Зобов'язуючі норми сімейного права доцільно диференціювати на дві групи: а) норми сімейного права, в яких фігурують такі слова або словосполучення, які відкрито вказують на веління (вимоги) про необхідність

учинення сприятливих дій суб'єктів права; б) норми сімейного права, зміст яких уможлиблює збагнути веління (вимоги) про необхідність учинення сприятливих дій суб'єктів права. Першу групу зобов'язуючих норм сімейного права резонно поділено на три підгрупи: а) норми сімейного права, в яких фігурують такі слова або словосполучення, які відкрито та безумовно зобов'язують суб'єктів права вчиняти сприятливі дії; б) норми сімейного права, в яких фігурують такі слова або словосполучення, які відкрито та обумовлено зобов'язують суб'єктів права вчиняти сприятливі дії; в) норми сімейного права, в яких фігурують такі слова або словосполучення, які відкрито зобов'язують суб'єктів права вчиняти сприятливі дії, але встановлюють винятки із універсальних правил поведінки. Другу групу зобов'язуючих норм сімейного права можна диференціювати на три підгрупи: а) норми сімейного права, зміст яких уможлиблює безумовно зобов'язати суб'єктів права вчиняти сприятливі дії; б) норми сімейного права, зміст яких уможлиблює обумовлено зобов'язати суб'єктів права вчиняти сприятливі дії; в) норми сімейного права, зміст яких уможлиблює зобов'язати суб'єктів права вчиняти сприятливі дії, але встановлюють винятки із універсальних правил поведінки [651, с. 148-150].

Резонно виокремити дві групи *заборонних норм сімейного права*: а) ті, що прямо встановлюють заборону; б) ті, що опосередковано встановлюють заборону. Першу групу заборонних норм сімейного права доцільно поділити на три підгрупи: а) норми сімейного права, що встановлюють пряму безумовну заборону; б) норми сімейного права, що встановлюють пряму обумовлену заборону; в) норми сімейного права, що встановлюють пряму заборону, але мають винятки із загального правила. Другу групу заборонних норм сімейного права резонно поділити на ті, що: а) опосередковано встановлюють безумовну заборону; б) опосередковано встановлюють обумовлену заборону [652, с. 127-130].

Своєчасно осмислити норми-презумпції сімейного права. Як констатує наша сучасниця О. О. Отрадна, юридичні припущення, до речі, саме так їх

позначав радянський вчений В. П. Воложанін у дисертації «Юридичні припущення в радянському цивільному праві та процесі» [67], мають досить давню історію; їх застосовували ще римські юристи [340, с. 79]. Тому презумпції в праві є предметом уваги з боку представників юридичних наук минулого та сучасного. Ідеться насамперед про загальнотеоретичні та цивілістичні (як класичні, так і модерні) надбання у цьому питанні Д. І. Меєра [276, с. 53-62], В. К. Бабаєва [18; 19], В. А. Ойзензіхта [330], В. П. Воложаніна [67], О. А. Кузнєцової [233], М. М. Броннікової [48]. Окремо треба відзначити дисертацію Н. Ф. Качур «Презумпції в радянському сімейному праві» [163], з дати публічного захисту якої минуло 40 років. Тому з об'єктивних причин теоретичні положення, викладені в ній потребують «свіжого» погляду через призму новітнього сімейного законодавства [637, с. 266]. На рівні загальної теорії права прагнення розв'язання низки проблем, пов'язаних із презумпціями здійснено в дисертації нашої сучасниці Р. Д. Ляшенко [260, с. 8]. Лише деякі з презумпцій в сфері сучасного сімейного права висвітлені в літературі. Так, В. І. Труба [591, с. 143] та Я. В. Новохатська [326, с. 125-132] зачіпали деякі питання презумпції спільності майна подружжя. О. С. Простибоженко докладно розкрив зміст та значення зазначеної презумпції через призму законодавства України та низки держав Європейського Союзу [456, с. 77-100]. Застосування презумпції спільності майна подружжя в судовій практиці висвітлено також в одній із наукових праць В. Ю. Євко [116, с. 75-78]. Наукові статті Х. І. Вонсович [68, с. 92-101], Н. М. Конончук [194, с. 16-19], І. В. Рубець [496, с. 426-431; 497, с. 53-57] присвячені презумпції шлюбного походження дитини. У літературі з сімейного права також приділено значну увагу презумпції інтересів дитини [195, с. 15]. Деякі питання зазначеної сімейно-правової категорії за вітчизняним законодавством зачіпають О. А. Явор, В. Ю. Євко, О. І. Чепис. Проте ще багато питань потребують спеціальної уваги наукової спільноти.

Міністерство юстиції України в листі «Відносно терміна «презумпція правомірності» від 06 квітня 2011 р. зазначає, що «презумпції в праві – це

закріплені правовими нормами припущення про достовірність настання певного юридичного факту» [64].

Українська дослідниця презумпцій в праві Р. Д. Ляшенко визначає їх як «припущення про наявність чи відсутність факту, що ґрунтується на спостереженнях за повторюваними аналогічними явищами, подіями, фактами та раціональному зв'язку між ними, спрямоване на регулювання суспільних відносин, що формулюються у законодавстві та (або) в акті застосування права, може допускати виключення, але умовно приймається за істину, поки не буде доведено протилежне» [260, с. 8].

В іноземній науковій думці цивільно-правову презумпцію трактують як: «прямо або опосередковано закріплене в цивільно-правовій нормі припущення, засноване на статистичному зв'язку презюмуючого факта з фактом дійсним, який стосується обставин, що мають правове значення, і таке, що тягне за собою правові наслідки шляхом необхідності його застосування, за умови, що буде доведено наявність протилежного припущенню» [233, с. 6]; «закріплене в цивільно-правовій нормі або в умові договору правило, в якому міститься припущення про характеризуючу суб'єкт цивільного правовідношення або об'єкт цивільних прав, або юридичний факт ознаку, яка може бути спростована» [48, с. 9].

Як у загальній правовій теорії, так і в галузевій юридичній літературі немає єдиної позиції в питанні про місце норм-презумпцій в МПР. Наша сучасниця О. А. Явор [719, с. 282], очевидно, підтримує думку В. К. Бабаєва [19, с. 72], який свого часу стверджував, що йдеться про юридичні факти. Тоді як опоненти вважають інакше. Так, за висновками В. А. Ойгензіхта, презумпція є правовою нормою, коли припущення становить зміст правової норми, а не є мотивом для її встановлення [330, с. 21]. Зарубіжна дослідниця цивільно-правових презумпцій О. А. Кузнєцова пропонує розглядати їх як засіб юридичної техніки та норму права [234, с. 231], з чим варто солідаризуватися [637, с. 266].

Н. Ф. Качур за радянським сімейним законодавством виокремлювала кілька груп презумпцій: по-перше, презумпція згоди подружжя під час вирішення питань життя сім'ї; по-друге, презумпції в сфері майнових правовідносин подружжя; по-третє, презумпція батьківства; по-четверте, презумпції, що пов'язані з вихованням дітей. До першої групи віднесено такі види презумпцій: а) згоди подружжя в питаннях виховання дітей; б) згоди подружжя при присвоєнні імені та прізвища дитині; в) згоди подружжя при зміні прізвища неповнолітніх дітей. До другої групи віднесено такі види презумпцій: а) спільності майна; б) згоди подружжя з розпорядження спільною сумісною власністю; в) відповідності рівності часток інтересам подружжя. До четвертої групи віднесено п'ять видів презумпцій: а) згоди батьків у питаннях виховання дітей; б) належного виховання дітей батьками та особами, що їх замінюють; в) пріоритетності виховання дітей батьками; г) дійсності усиновлення; ґ) взяття дитини на постійне утримання. Крім того, дослідниця пропонувала розширити тодішню систему презумпцій в сімейному праві за рахунок включення до неї презумпцій: по-перше, спільності вкладів; по-друге, про надання подружжю права оформлення майна, що підлягало державній реєстрації, серед яких: вклади на ім'я подружжя [163, с. 11-16].

Аналіз норм СКУ дав змогу З. В. Ромовській диференціювати презумпції на такі умовні групи: правозгідності шлюбу; права спільної сумісної власності подружжя; згоди одного з подружжя на договір укладений другим з подружжя; батьківства чоловіка матері дитини; власності батьків (мовою авторки «чітко визначені»); права власності одного з подружжя на майно, придбане до шлюбу; відповідності виховання дитини її інтересам; використання одним із батьків аліментів на дитину за їх цільовим призначенням (мовою вченої «менш чітко визначені»). Затим розробниця СКУ називає також презумпції: материнства дружини та батьківства чоловіка, а також правомірності правочину, що закріплена в ч. 1 ст. 204 ЦКУ, яка поширюватиметься на низку сімейних договорів [493, с. 50, 90].

Значно пізніше, але схожу систему презумпцій українського сімейного права, розкриває О. А. Явор. Згадана авторка згадує такі положення СКУ: дитина, яка зачата і (або) народжена у шлюбі, походить від подружжя (ч. 1 ст. 122); правозгідності шлюбу (ст. 37); права спільної сумісної власності подружжя (ч. 2 ст. 60); згоди одного з подружжя на договір, укладений другим із подружжя (ч. 1 ст. 65, ч. 6 ст. 177); батьківства чоловіка матері дитини (ст. ст. 122, 124); власності батьків (ч. 2 ст. 173); права власності одного з подружжя на майно, придбане до шлюбу (ст. 57); презумпція відповідності виховання дитини її інтересам (ст. 152); використання одним із батьків аліментів на дитину за їх цільовим призначенням (ч. 1 ст. 179). Очевидно, що не опонуючи З. В. Ромовській, О. А. Явор також наголошує, що до видів сімейно-правових презумпцій належить презумпція правомірності правочину [719, с. 282]. Проте спричиняє спір щодо віднесення згоди другого із батьків під час вчинення одним із них правочинів щодо майна малолітньої дитини (ч. 6 ст. 177 СКУ) до презумпції згоди одного з подружжя на договір, укладений другим із подружжя (ч. 1 ст. 65 СКУ). Адже йдеться про самостійні види презумпцій, які, до того ж, діють у межах різних видів сімейних правовідносин [637, с. 267].

Зі свого боку резонно наголосити, що на відміну від СКУ, в ч. 1 ст. 204 ЦКУ закріплено презумпцію правомірності правочину: правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним [624]. Доцільно закріпити в СКУ *презумпції правозгідності сімейного договору та домовленості*. Зміст першої зі згаданих презумпцій полягає в тому, що сімейний договір вважається правозгідним, якщо його недійсність не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним. Презумпція правозгідності сімейної домовленості зводиться до того, що вона є правозгідною, якщо від неї в односторонньому порядку не відмовився учасник сімейних правовідносин [637, с. 267].

О. І. Чепис, побіжно здаючи презумпції в сучасному сімейному праві, називає лише деякі з них. За її визначенням, до них належать презумпції:

батьківства (ст. 122 СКУ); спільної сумісної власності подружжя (ч. 2 ст. 60 СКУ); згоди другого з подружжя при укладенні договорів другим із подружжя (ч. 2 ст. 65 СКУ); наявності інтересу в створенні сім'ї при укладенні шлюбу (ч. 1 ст. 21 СКУ) [635, с. 201]. Виокремлення останньої із перелічених презумпцій як самостійної не є безспірним. Така ґрунтується на існуванні презумпції правозгідності шлюбу, яка є ширшою за юридичним змістом за презумпцію наявності інтересу в створенні сім'ї під час укладення шлюбу, про яку ймовірно мовить згадана вище представниця академічного середовища. Адже не лише фіктивний шлюб вважатиметься неправозгідним. Для того, що глибоко це збагнути необхідно докладно звернутися до змісту презумпції правозгідності шлюбу [637, с. 267].

В. Ю. Євко виокремлює кілька груп презумпцій в сімейному праві України. По-перше, презумпції, що діють у сфері особистих правовідносин подружжя: а) дійсності шлюбу; б) згоди другого з подружжя при вирішенні питань життя сім'ї. По-друге, презумпції, що діють у сфері майнових правовідносин подружжя: а) спільності майна подружжя; б) згоди подружжя на розпорядження спільною сумісною власністю; в) рівності часток подружжя у праві їх спільної сумісної власності. По-третє, презумпції, що діють у сфері встановлення походження дітей (презумпція батьківства чоловіка матері дитини). По-четверте, презумпції, пов'язані з вихованням дітей: а) згоди батьків у питаннях виховання дітей; б) дійсності усиновлення [114, с. 176-177]. Представлена авторкою система сімейно-правових презумпцій викликає деякі питання. По-перше, чому в третій групі виокремлено лише один (єдиний) вид сімейно-правових презумпцій? По-друге, через призму СКУ невдало оперувати терміном «дійсність», згадуючи презумпції дійсності шлюбу та усиновлення, оскільки в згаданому нормативно-правовому акті вживається термін «правозгідність» та похідне антиподне слово «неправозгідний» [637, с. 267]. Крім того, такою, що потребує законодавчого закріплення, є *презумпція правозгідності удочеріння*. Адже якщо не має рішення суду про визнання недійсним удочеріння (усиновлення) або його скасування, то

відсутня потреба доводити протилежне. Тому резонно СКУ доповнити ст. 235-1 «Презумпції правозгідності удочеріння та усиновлення» та викласти її в такій редакції:

«1. Удочеріння є правозгідним, крім випадків, коли удочеріння визнано недійсним за рішенням суду або скасовано.

2. Усиновлення є правозгідним, крім випадків, коли усиновлення визнано недійсним за рішенням суду або скасовано» [637, с. 267-268].

Деякі сучасні автори (зокрема, Н. М. Конончук) до системи презумпцій в сімейному праві також включають презумпцію інтересів дитини. Ця дослідниця трактує її як припущення про наявність інтересів дитини та необхідність їх максимально можливого врахування при вирішенні будь-яких питань життя сім'ї загалом чи окремих її членів, питань життя обох чи одного з подружжя, яке має дітей. Згадана науковиця дійшла справедливого висновку, що в сімейно-правових спорах презумпція інтересів дитини виявляється в тому, що: будь-який сімейний спір, який є предметом судового розгляду, якщо сім'я має дитину, зачіпає інтереси дитини; у процесі розгляду такого сімейно-правового спору, суд зобов'язаний: зробити належну оцінку дійсних мотивів позивача під час пред'явлення позову; встановити умови для забезпечення інтересів дитини безпосередньо в процесі судового розгляду спору; ухвалити рішення з урахуванням найкращих інтересів дитини [195, с. 15].

Помітно, що незважаючи на певну схожість законодавства в сімейній сфері життя авторські переліки презумпцій мають певні розбіжності, навіть у закордонних сімейно-правових джерелах [637, с. 268]. Приміром, деякі науковці до них зараховують: спільність майна набутого у шлюбі; згоду другого з подружжя на вчинення правочинів із відчуження або набуття спільного майна; батьківства; дійсності шлюбу; заповнення функцій батьків щодо дітей, що залишилися без піклування [241, с. 50-51].

Презумпцію правозгідності шлюбу вперше прямо закріплено в ч. 1 ст. 37 СКУ, а до того часу її можливо було виявити лише шляхом системного

тлумачення норм колишнього сімейного законодавства. Зміст зазначеної норми-презумпції полягає в тому, що правозгідним вважається шлюб, який зареєстровано за відсутності перепон до набуття статусу (прав та обов'язків) дружини та чоловіка (подружжя). Адже наявність у момент реєстрації шлюбу, передбачених у законі перешкод, спричиняють його нікчемність або можливість оспорування дійсності «такого» шлюбу в судовому порядку [637, с. 268]. Законодавець надає заінтересованій особі право звернутися до ОДРЦС для анулювання актового запису про шлюб в разі: порушення принципу моногамії (ч. 1 ст. 39 СКУ), реєстрації шлюбу: між родичами прямої лінії споріднення, між повнорідними та неповнорідними братами і сестрами (ч. 2 ст. 39 СКУ); з недієздатною особою (ч. 3 ст. 39 СКУ). У решті випадків шлюб визнається недійсним на підставі рішення суду через: нехтування принципу добровільності шлюбу (ч. 1 ст. 40 СКУ), його фіктивність (ч. 2 ст. 40 СКУ), його реєстрацію з особами, вичерпне коло яких визначено в ч. 1 ст. 41 СКУ. «Такі» союзи не є правозгідними в Україні. Тоді як зазначена презумпція поширюється на низку випадків, передбачених у ч. 3 ст. 41 СКУ, зокрема: шлюб не може бути визнаний недійсним у разі вагітності дружини або народження дитини в осіб, зазначених у пунктах 1, 2, 4 ч. 1 ст. 41 СКУ (в усиновлювача та усиновленої ним дитини, у двоюрідного брата та сестри, у тітки та племінника, у дядька та племінниці), або якщо той, хто не досяг шлюбного (18-тирічного) віку, досяг його або йому було надано право на шлюб (набути зазначене право можливо з 16 років і лише за рішенням суду) [637, с. 268].

У положеннях ч. 2 ст. 60 СКУ закріплено презумпцію, щодо назви якої в сімейно-правових колах різних наукових шкіл України не сформовано єдиного погляду. Одні вчені (З. В. Ромовська, О. І. Чепис) розглядають її як презумпцію спільної сумісної власності подружжя [488, с. 134; 635, с. 201].

Друга група фахівців іменує її презумпцією спільності майна подружжя [114, с. 176; 116, с. 75-78; 326, с. 125-132].

Окремі представники третьої точки зору (наприклад, В. І. Труба), згадаючи зазначену категорію сімейного права, позначають її двома назвами, очевидно, вважаючи їх тотожними. Так, вчений на початку публікації мовить про презумпцію *спільності майна подружжя*, а в кінці – про презумпцію *права спільної власності подружжя* [591, с. 143, 148]. Жодна із запронованих у науці назв цієї презумпції не є переконливою. Формулювання «спільна сумісна власність подружжя», що фігурує в СКУ, вкрай складно оцінити схвально через недоцільне одночасне вживання в законі термінів «спільна» та «сумісна». Тому задля усунення тавтології законодавцю резонно скористатися формулюванням «сумісна власність подружжя». Аналогічний підхід варто застосувати і в ЦКУ, використовуючи формулювання «сумісна власність», а не «спільна сумісна власність», як це зроблено. Тому надалі є достатні підстави говорити про *презумпцію сумісної належності майна подружжю* [637, с. 268].

Друга варіація є також неприйнятною і в сімейно-правовому, і в філологічному аспектах [637, с. 268]. Адже невідомий законодавцю термін «спільність» філологи витлумачують у кількох значеннях (по-перше, однаковість для всіх; по-друге, єдність; по-третє, об'єднання людей, яких з'єднують умови життя, мета та інтереси) [564, с. 822], будь-яке з яких непридатне розв'язати порушену проблему [637, с. 268].

Зміст *презумпції сумісної належності майна подружжю* полягає в тому, що жоден із подружжя (ні дружина, ні чоловік) не має доводити, що на кожному році, набуто в шлюбі поширюється законний режим сумісної власності. Сам перелік майна, що є об'єктом сумісної власності подружжя визначений в ст. 61 СКУ. Тоді як відступ від легального режиму майна подружжя шляхом установлення договірного регулювання майнових відносин між подружжям. Наприклад, укладення шлюбного договору спричиняє припинення дії зазначеної презумпції. Крім того, вона нівелюватиметься у разі встановлення режиму сепарації, згідно з яким «примножене» майно не вважатиметься таким, що набуто за час перебування у шлюбі (п. 1 ч. 2 ст. 120 СКУ) [637, с. 268].

Не можна залишити без уваги також презумпцію згоди другого з подружжя у разі вчинення одним із них дій стосовно сімейного життя, яку закріплено в ч. 3 ст. 54 СКУ.

Наступною презумпцією є згода другого з подружжя під час укладання договорів одним із них, яка втілена в ч. 2 ст. 65 СКУ. Проте її дія є обмеженою [637, с. 269]. Так, аналіз ч. 3 цієї самої статті дає змогу дійти висновку, що зазначена презумпція не розрахована на договори, які хоч і укладаються одним із подружжя, але потребують нотаріального посвідчення та (або) державної реєстрації, а також на договори щодо цінного майна. Адже для їх укладання законодавець вимагає письмової згоди (ч. 3 ст. 65 СКУ) [637, с. 269].

У полі зору також є презумпція належності майна батькам на праві власності, яку втілено в ч. 2 ст. 173 СКУ: під час вирішення спору між батьками та малолітніми, неповнолітніми дітьми, які спільно проживають, щодо належності їм майна вважається, що воно є власністю батьків, якщо інше не встановлено судом.

Під час розгляду ч. 1 ст. 122 СКУ, згідно з якою дитина, яка зачата і (або) народжена у шлюбі, походить від подружжя, автори ведуть мову про презумпцію шлюбного походження дитини. До неї належать: а) презумпція материнства дружини; б) презумпція батьківства чоловіка [68, с. 98; 314, с. 158-159; 488, с. 351; 497, с. 56; 542, с. 380; 518, с. 89].

Презумпцію батьківства чоловіка матері дитини втілено в ч. 1 ст. 124 СКУ: якщо дитина народилася до спливу 10 місяців від дня припинення шлюбу або визнання його недійсним, але після реєстрації повторного шлюбу її матері з іншою особою, вважається, що батьком дитини є чоловік її матері у повторному шлюбі.

Предмет цього дослідження вимагає також звернення до положень ч. 6 ст. 177 СКУ: під час вчинення одним із батьків правочинів щодо майна малолітньої дитини вважається, що він діє за згодою другого з батьків. Зазначена норма-презумпція побіжно, хоч і розглядається фахівцями, але досі є непойменованою. Тому резонно надалі говорити про презумпцію згоди

другого з батьків під час вчинення одним із них правочинів щодо майна малолітньої дитини [637, с. 269].

З огляду на викладене, до системи презумпцій сімейного права України належать: а) презумпція правозгідності сімейного договору; б) презумпція правозгідності сімейної домовленості; в) презумпція правозгідності шлюбу; г) презумпція згоди другого з подружжя під час укладання договорів одним із них; ґ) презумпція згоди другого із подружжя у разі вчинення одним із них дій стосовно сімейного життя; д) презумпція сумісної належності майна подружжю; е) презумпції шлюбного походження дитини; є) презумпція батьківства чоловіка матері дитини; ж) презумпція згоди другого з батьків під час вчинення одним із них правочинів щодо майна малолітньої дитини; з) презумпція належності майна батькам на праві власності; и) презумпція інтересів дитини; і) презумпція правозгідності удочеріння; й) презумпція правозгідності усиновлення [637, с. 269].

Цікавим є питання про норми-фікції сімейного права. Незважаючи на праці вітчизняних науковців (наприклад, О. А. Явор [721, с. 207-219], О. В. Верейці [61, с. 174-181]), є достатній простір для наступних розвідок, присвячених визначенню сутності норм-фікцій сімейного права, їхньої системи та значення в МПРСВ.

У СКУ закріплено незначну кількість норм-фікцій, оскільки, як справедливо наголошується у доктрині, вказаний правовий прийом має застосовуватися законодавцем у разі вичерпання усіх інших можливостей [568, с. 70].

Насамперед потрібно розглянути положення ст. 123 СКУ. Так, подружжя є батьками дитини: по-перше, в разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком та жінкою) у результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій (ч. 1); по-друге, народженої дружиною після перенесення в її організм ембріона людини, зачатого її чоловіком та іншою жінкою у результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій (ч. 2). Йдеться про *фікцію материнства*

(батьківства) подружжя щодо дитини, народженої у результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, зміст якої полягає у юридичному визнанні матір'ю або батьком дитини осіб, які за природою, не є її батьками. Оспорювання батьківства неможливе у випадку дії зазначеної юридичної фікції [661, с. 86].

Цікавою також є *фікція батьківства особи за вказівкою одиної матері*. Саме так можна її поіменувати. Так, згідно з ч. 1 ст. 135 СКУ при народженні дитини у матері, яка не перебуває у шлюбі, у випадках, коли немає спільної заяви батьків, заяви батька або за рішенням суду, запис про батька дитини у Книзі народжень дитини провадиться за прізвищем та громадянством матері, а ім'я та по батькові дитини записується за її вказівкою [661, с. 86].

Наступна фікція міститься в ч. 2 ст. 135 СКУ: якщо батьки дитини невідомі, державна реєстрація її народження проводиться за рішенням органу опіки та піклування, яким визначається прізвище, ім'я, по батькові дитини і відомості про батьків. Доцільно розглядати її як *фікцію присвоєних відомостей про батьків, прізвище, ім'я, по батькові дитини, батьки якої невідомі* [661, с. 87].

Важливою є також *фікція неможливості оспорювання батьківства особою, записаною батьком дитини, з якою вона не перебуває в кровному зв'язку, про що було заздалегідь відомо* [661, с. 87]. Її закріплено в ч. 5 ст. 136 СКУ: не має права оспорювати батьківство особа, записана батьком дитини, якщо в момент реєстрації себе батьком дитини вона знала, що не є її батьком.

Відповідно до ч. 2 ст. 147 СКУ: по батькові дитини, народженої жінкою, яка не перебуває у шлюбі, за умови, що батьківство щодо дитини не визнано, визначається за іменем особи, яку мати назвала її батьком. Йдеться про *фікцію присвоєного по батькові дитині за іменем особи, яку її одиної матери назвала батьком* [661, с. 86].

Невиправдано оминати положення ч. 1 ст. 229 СКУ: особа, яка подала заяву про усиновлення, може виявити бажання бути записаною у Книзі реєстрації народжень матір'ю, батьком дитини, повнолітньої особи. Отже, в

наведеній нормі втілено: по-перше, *фікцію материнства (батьківства) щодо усиновленої (удочереної) дитини*; по-друге, *фікцію материнства (батьківства) щодо усиновленої (удочереної) повнолітньої особи* [661, с. 87].

У СКУ «крайню» норму-фікцію закріплено в ч. 1 ст. 230: особа, яка подала заяву про усиновлення, може виявити бажання змінити відомості про місце народження та дату народження дитини. Її доцільно поіменувати *фікцією місця і дати народження усиновленої (удочереної) дитини* [661, с. 87].

В сімейно-правовій літературі наявні прагнення розширити систему норм-фікцій. Проте висловлена думка про належність фіктивного шлюбу та фіктивного усиновлення до фікцій в сімейному праві є надзвичайно дискусійною [61, с. 179-180]. Адже ні перша, ні друга категорії не мають жодного стосунку до норм-фікцій, бо і фіктивний шлюб (ч. 2 ст. 40 СКУ), і фіктивне усиновлення (ч. 2 ст. 236 СКУ) є нічим іншим як результатом протиправної поведінки особи, що зазвичай не притаманно юридичним фікціям. Адже, як справедливо зазначає Ю. О. Заїка, фіктивність шлюбу – це укладення шлюбу без наміру подружжя (чи одного з них) дійсно створити сім'ю, а лише задля реєстрації шлюбу для досягнення якихось пільг чи привілеїв (набути право на житло подружжя, на майно подружжя у разі його смерті, право на пенсію, на страхову суму, можливість ухилитися від сплати податку тощо). Далі вчений констатує, що зовнішня згода таких осіб на укладення шлюбу не відповідає їх внутрішній волі. Згаданий сучасник дійшов висновку, що за правовою природою фіктивний шлюб нагадує «вигадану угоду». Як під час «вигаданої угоди», так і під час укладання фіктивного шлюбу сторони вчиняють юридичні дії без наміру настання тих правових наслідків, які передбачені законом [137, с. 94].

Отже, до норм-фікцій СКУ належать: фікція материнства (батьківства) подружжя щодо дитини, народженої у результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій (ч. ч. 1, 2 ст. 123); фікція батьківства особи за вказівкою одинокої матері (ч. 1 ст. 135); фікція присвоєних відомостей про батьків, прізвище, ім'я, по батькові дитини, батьки якої невідомі (ч. 2 ст. 135);

фікція неможливості оспорування батьківства особою, записаною батьком дитини, з якою вона не перебуває в кровному зв'язку, про що було заздалегідь відомо (ч. 5 ст. 136); фікція присвоєного по батькові дитині за іменем особи, яку її одинока мати назвала батьком (ч. 2 ст. 147); фікція материнства (батьківства) щодо усиновленої (удочереної) дитини (ч. 1 ст. 229); фікція материнства (батьківства) щодо усиновленої (удочереної) повнолітньої особи (ч. 1 ст. 229); фікція місця і дати народження усиновленої (удочереної) дитини (ч. 1 ст. 230).

Актуальним є питання про місце розміщення окремих норм сімейного права в структурі СКУ. Приписи ст. 16 зазначеного нормативно-правового акта доцільно перемістити до глави 13 СКУ, оскільки надання неповнолітнім батькам допомоги у здійсненні батьківських прав та виконанні батьківських обов'язків має міститися в Особливій частині головного правового регулятора сімейних відносин. Адже в згаданій частині СКУ мають міститися лише загальні положення. Отже, до СКУ треба внести зміни шляхом доповнення зазначеного кодифікованого акта ст. 155-1 без утрати змістовного наповнення приписів згаданої ст. 16, а саму ст. 16 вилучити.

Дискусійним є питання про включення статей, що присвячені поновленню шлюбу (ст. 118), праву на повторний шлюб (ст. 116), а також сепарації (ст. ст. 119-120), до глави 11 СКУ, яка має назву «Припинення шлюбу». Очевидно, що норми зазначеної глави покликані врегульовувати значно ширше коло питань, одним із яких є припинення шлюбу. Крім того, не є вдалою послідовність розміщення ст. ст. 104-120 СКУ. По-перше, нормам права щодо припинення шлюбу (ст. ст. 104-115 СКУ) мають передувати приписи про режим окремого проживання подружжя (ст. ст. 119-120 СКУ) [649, с. 46]. Адже, як зазначає наша сучасниця О. О. Білик, метою сепарації є «прагнення зберегти шлюб шляхом надання йому додаткового часу для обмірковування свого рішення щодо подальшого перебування у шлюбі» [31, с. 1].

По-друге, в чинному СКУ має міститися глава, присвячена припиненню шлюбу, до якої належатимуть лише ст. ст. 104-115, що не виходять за межі назви «Припинення шлюбу» [649, с. 46].

По-третє, резонно виокремити главу, яка має дістати назву «Поновлення шлюбу. Повторний шлюб». Принагідно треба відзначити, що виключення на підставі Закону України «Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України» від 22 грудня 2006 р. ст. 117 СКУ обумовлює постановку питання про недоцільність викладення ст. 118 СКУ в такій редакції: *«Поновлення шлюбу у разі з'явлення особи, яка була оголошена померлою або безвісно відсутньою»* [649, с. 46]. Інакше кажучи, з огляду на звуження підстав поновлення шлюбу за законодавством України вимагає перегляду підхід, за яким у назві єдиної статті, яка присвячена цьому питанню, міститься вказівка про те, що поновлення шлюбу можливе в разі з'явлення особи, яка була: а) оголошена померлою; б) визнана безвісно відсутньою. Адже свого часу законотворень під час здійснення «рубрикації» статей 117, 118 СКУ, очевидно, що зважав на те, що поновлення шлюбу було можливе також *після розірвання шлюбу*, відтворюючи це в назві ст. 117 СКУ [649, с. 46-47].

Отже, згадані норми СКУ резонно викласти в такій послідовності:

«Глава 11. Режим окремого проживання подружжя

Ст. 105. Підстави встановлення та припинення режиму окремого проживання подружжя

Ст. 106. Правові наслідки встановлення режиму окремого проживання подружжя

Глава 11-1. Припинення шлюбу

Ст. 107. Підстави припинення шлюбу

Ст. 108. Припинення шлюбу внаслідок його розірвання

Ст. 109. Розірвання шлюбу органом державної реєстрації актів цивільного стану за заявою подружжя, яке не має дітей

Ст. 110. Визнання розірвання шлюбу фіктивним

Ст. 111. Розірвання шлюбу органом державної реєстрації актів цивільного стану за заявою одного з подружжя

Ст. 112. Розірвання шлюбу за рішенням суду за спільною заявою подружжя, яке має дітей

Ст. 113. Право пред'явлення позову про розірвання шлюбу

Ст. 114. Заходи суду щодо примирення подружжя

Ст. 115. Підстави для розірвання шлюбу за позовом одного з подружжя

Ст. 116. Право на вибір прізвища після розірвання шлюбу

Ст. 117. Момент припинення шлюбу у разі його розірвання

Ст. 118. Державна реєстрація розірвання шлюбу

Глава 11-2. Поновлення шлюбу. Повторний шлюб

Ст. 119. Умови поновлення шлюбу

Ст. 120. Право на повторний шлюб після розірвання шлюбу» [649, с. 47].

Принагідно треба відзначити, що через неуважність, а не усвідомлене бачення, законотворця до ст. 136 СКУ не було внесено зміни (зокрема, досі не виключено посилання на відсутню норму сімейного права) з огляду на виключення ст. 127 того самого кодифікованого акта згідно із ухваленням Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 01 липня 2010 р. [429].

З огляду на те, що норми, що встановлюють форми влаштування сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування закріплені в розділі IV СКУ, норми, що встановлюють особливості усиновлення дітей громадянами, які проживають за її межами, та іноземцями, резонно перемістити з розділу IV до розділу VI СКУ шляхом виокремлення глави 18-1, тобто після глави 18, яка має назву «Усиновлення». Такий підхід дозволить не лише встановити логічну послідовність викладення відповідного нормативно-правового матеріалу, але і позбавить від постановки питання про недоцільність розміщення норм, що встановлюють певні особливості усиновлення дітей громадянами, які проживають за кордоном (ст. ст. 282-287 СКУ), навіть не в розділі V, який, до

речі, присвячений правам і обов'язкам інших членів сім'ї та родичів, а в розділі VI зазначеного законодавчого акта [661, с. 91-92].

У спеціальній літературі неодноразово порушуються питання про відсутність узгодження між назвою окремих статей СКУ та змістом їхніх положень [640, с. 311]. Так, Т. В. Боднар наголошує на невідповідності назви ст. 171 СКУ, аналіз положень якої дав змогу вченій дійти висновку про те, що йдеться про право дитини на те, щоб бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також з питань сім'ї [38, с. 6]. Натомість законодавець, хибно ототожнюючи формулювання «врахування думки» і «вислуховування думки», викладає назву зазначеної статті в такій редакції: «Врахування думки дитини під час вирішення питань, що стосуються її життя». Солідаризуючись із таким підходом, до назви ст. 171 СКУ доцільно внести зміни та викласти її в такій редакції: «Право дитини на те, щоб бути вислуханою» [640, с. 311].

У сучасній літературі зроблено акцент на некоректності назви ст. 31 СКУ, яка була змінена згідно із Законом України «Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України» від 22 грудня 2006 р. [420]. Адже в змісті положень зазначеної статті йдеться про відмову від шлюбу, а в її назві – про відмову від шлюбу. Відмова від шлюбу означає поривання того, що вже належало особі. Вступити можливо лише до того, що вже існує. Тобто обидві варіації не є прийнятними. З огляду на це, запропоновано скористатися формулюванням «відмова від укладення шлюбу» [644, с. 81]. Така пропозиція є переконливою, але потребує координації із терміном, яким оперує законодавець. Останній скрізь у СКУ вживає термін «реєстрація шлюбу», а не «укладення шлюбу», який є розповсюдженим у науковому обізі. Тому резонно назву ст. 31 СКУ викласти в такій редакції: «Відмова від реєстрації шлюбу» [640, с. 311].

Не є бездоганною також назва ст. 24 СКУ «Добровільність шлюбу». Адже в азб. 1 ч. 1 зазначеної норми сімейного права йдеться не про «добру волю» (як це впливає з назви чинної редакції), а – «вільну згоду» жінки та

чоловіка. Крім того, законодавець, установлюючи в ч. 1 ст. 40 СКУ правові наслідки недодержання цього фундаментального принципу шлюбу, згадує саме «вільну» згоду жінки та чоловіка. Задля усунення відповідної неузгодженості резонно до назви ст. 24 СКУ внести зміни та викласти її в такій редакції: «Згодовільність шлюбу»[661, с. 93].

Оновленою має бути також назва ст. 45 СКУ «Правові наслідки недійсності шлюбу», оскільки вона не узгоджується із назвою ст. 46 СКУ «Особливі правові наслідки недійсності шлюбу». Зрозуміло, що в першому випадку йдеться про встановлення негативних юридичних наслідків недійсності шлюбу для недобросовісної особи, тоді як у другому – сприятливих правових наслідків недійсності шлюбу для добросовісної особи (тому «такі» наслідки позначено законодавцем «*особливими*»). Проте складно збагнути, чому в назві ст. 45 СКУ просто згадається про юридичні наслідки недійсності шлюбу? Їх можна позначити «*ординарними*», а до назви ст. 45 СКУ внести зміни та викласти її в такій редакції: «Ординарні правові наслідки недійсності шлюбу»[661, с. 93-94].

Назви ч. 1 ст. 203, ст. 204 СКУ, що є складовими глави 17 цього самого Кодексу «Обов'язок повнолітніх дочки, сина утримувати батьків та його виконання», неповною мірою віддзеркалюють «реальний» зміст їхніх положень через відсутність у них вказівки на «повнолітність» дочки, сина, на яких покладено відповідні обов'язки. Те, що обидві норми сімейного права, що встановлюють обов'язок по утриманню, поширюються саме на повнолітніх дочку, сина можна дійти висновку лише з назви згаданої вище глави 17. Адже і в ч. 1 ст. 203 СКУ, і в ст. 204 зазначеного Кодексу згадуються терміни «дочка, син», а не терміни «повнолітні дочка, син», чого вимагає законодавчий задум [640, с. 312].

Щодо застосування норм СКУ до відносин, що виникають між батьком, матір'ю, і саме *повнолітніми* дочкою, сином щодо надання їм утримання можливо збагнути лише із назви ст. 201 СКУ, а не з її положень, як цього вимагала б буква закону. Такий гандж породжує певну різночитабельність

зазначеної норми сімейного права. Крім того, назва глави 17 виключає належність до неї ст. 206 СКУ, яка встановлює, що у виняткових випадках суд може стягнути з дитини витрати на догляд та лікування батьків. На правильність саме такого тлумачення вказує відсилання в дужках до ст. 6 СКУ після терміна «дитина», встановлюючи те, що релевантний обов'язок часом може покладатися на особу, яка не досягла повноліття (мовою закону на дитину). Тому резонно: по-перше, до назви глави 17 СКУ внести зміни та викласти її в такій редакції: «Обов'язки дитини, повнолітніх дочки, сина утримувати батьків та його виконання»; по-друге, у СКУ в ч. 1 ст. 201, ч. 2 ст. 202, ч. 1 ст. 203, ст. 204 термінам «дочка, сина» має передувати слово «повнолітні» у відповідних відмінках [640, с. 312-313].

Треба акцентувати увагу на некоректності назв законів про внесення певних змін до СКУ. Наприклад, назва Закону України «Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо підвищення шлюбного віку» від 15 березня 2012 р. [416] частково відображає зміст відповідних нормативно-правових велінь. Ідеться про те, що законодавець у назві відтворив лише підвищення мінімального шлюбного віку жінок із 17 до 18 років для жінок (на рівні з чоловіками). Водночас зміни щодо набуття права осіб, які не досягли шлюбного віку (в модернізованій редакції ч. 2 ст. 23 СКУ), невиправдано залишено за «ширмою». Свого часу радше було б викласти назву зазначеного законодавчого акта в такій редакції: «Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо набуття права на шлюб». Це повною мірою корелювалося б зі змістом наявних змін у цих питаннях [640, с. 313].

Зазвичай норма сімейного права має потужний потенціал. Адже вони виконують певні функції, якими визначається їхнє значення в МПРСВ. *Функції норми сімейного права* визначають напрям дії норми сімейного права, який дає змогу виявити сімецно-правові властивості норми та характер її впливу на поведінку суб'єктів сімейних правовідносин. Здебільшого норми сімейного права є поліфункціональними, оскільки кожна з них спроможна виконувати кілька, а не одну (єдину) функцію [661, с. 95]. Доцільно розлого розглянути їх.

По-перше, *регулятивна* функція норм сімейного права означає встановлення правил поведінки, впорядкування наявних сімейних відносин. Виконуючи регулятивну функцію, норми сімейного права беруть участь у регулюванні прав та інтересів суб'єктів сімейних відносин, а загалом реалізують основне призначення сімейного права, зокрема: надати сімейним відносинам певну спрямованість, ввести їх у конкретні рамки дії [661, с. 96].

По-друге, *правонадільна* функція норм сімейного права віддзеркалює позитивний аспект сімейно-правового впливу, метою якого є встановлення основ правового статусу суб'єктів сімейних відносин, забезпечення юридичного контакту між ними. Таке функціональне навантаження мають приписи, що встановлюють права і позитивні вимоги до учасників сімейних правовідносин [661, с. 96].

По-третє, *мотивувальна* функція норм сімейного права полягає в стимулюванні суб'єктів сімейного права до правозгідної поведінки [661, с. 96].

По-четверте, *захисна* функція норм сімейного права означає, що норми згаданої галузі права спрямовані на захист сімейних прав та інтересів [661, с. 96].

По-п'яте, *системотворювальна* функція норм сімейного права відзначається системністю норм зазначеної галузі права. Сутність цієї функції полягає в тому, що норми сімейного права забезпечують узгодження вимог усієї системи сімейного права, єдність і взаємодію елементів – норм сімейного права [661, с. 96].

2.2. Застосування до регулювання сімейних відносин актів цивільного законодавства

Аналіз досліджень і публікацій дає змогу констатувати, що деякі аспекти застосування норм цивільного права до регулювання сімейних відносин містяться в науковій спадщині: Я. М. Шевченко, І. В. Жилінкової, Ю. С. Червоного. Різнобічні проблеми за відповідною тематикою та альтернативні шляхи їхнього розв'язання свого часу були представлені в масштабному дослідженні О. В. Некрасової [323]. Застосування норм цивільного права до регулювання сімейних відносин також представляє значний інтерес: З. В. Ромовської, Є. О. Харитонова, Т. В. Боднар, Л. В. Красицької, В. В. Цюри, С. І. Шимон, В. І. Борисової, М. М. Сібільова, Б. В. Фасія та деяких інших учених-юристів сучасності. Проте поставити крапку в багатьох питаннях досі, на жаль, не вдається [650, с. 245].

Низка проблем, пов'язана із різносприйняттям чинної редакції ч. 1 ст. 8 СКУ. Принагідно треба нагадати, що відповідно до неї якщо особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами не врегульовані зазначеним вище кодифікованим актом, вони регулюються відповідними нормами ЦКУ, якщо це не суперечить суті сімейних відносин. Так, у науково-практичних доробках З. В. Ромовської, Ю. С. Червоного зазначається, що йдеться про субсидіарне застосування норм ЦКУ до регулювання сімейних відносин, зокрема, в зв'язку з розширенням сфери їх регулювання за допомогою договору, а також задля законодавчої економії [315, с. 22; 490, с. 24-25].

Я. М. Шевченко наголошувала, що тісний зв'язок сімейного законодавства з цивільним правом прямо відобразився в СКУ [686, с. 387]. Адже сімейне та цивільне право є спорідненими. Вони є частинами приватного права. Проте між ними є чітка межа: визнання передусім особистісного характеру сімейно-правових відносин, які є відносинами, пов'язаними із певним соціальним осередком – сім'єю, і відносинами сторонніх людей між

собою, які реалізують свою право- та дієздатність у цивільних правовідносинах [687, с. 389].

Науковці вважають їх заповненням «вакууму» в правовому регулюванні сімейних відносин, зважаючи на вилучення книги 6 «Сімейне право» з проекту ЦКУ [41, с. 10; 596, с. 60].

Інші фахівці також зазначають, що застосування ЦКУ є прогнозованою і свідомою позицією законодавця [323, с. 3-4].

Окремі представники юридичної науки та практики взагалі обмежуються констатацією того, що законодавцем запроваджено механізм субсидіарного застосування цивільного законодавства до регулювання сімейних відносин [543, с. 60].

Деякі автори переконані, що існування зазначеної норми є «свідченням недостатності норм сімейного законодавства до регулювання сімейних відносин» [542, с. 42].

За виразним висловом ще інших фахівців, воно є нормативною економією, завдяки якій законодавець із огляду на спорідненість галузей права, формує правило про поширення дії норм «донорської галузі права до регулювання відносин у рамках суміжної – галузі-реципієнта» [630, с. 94].

У новітній науковій літературі відзначено, що ЦКУ є додатковим регулятором сімейних відносин в нашій країні [467, с. 539].

У контексті положень ч. 1 ст. 8 СКУ однією із проблем є визначення питання про те, як саме застосовуються норми цивільного права України до регулювання сімейних відносин? *Безпосередньо* або *субсидіарно*? [650, с. 246]. Думки представників різних українських наукових юридичних шкіл у цьому питанні є діаметрально контрарними. Так, на думку фахівців (зокрема, І. В. Жилінкової, М. М. Сібільова), немає підстав говорити про субсидіарне застосування норм ЦКУ до сімейних відносин, оскільки сімейне право не є самостійною галуззю права [513, с. 42; 542, с. 302]. Проте наведене вище твердження «розвіює» Т. В. Боднар, посилаючись на зміст ч. 1 ст. 9 ЦКУ, відповідно до якої положення ЦКУ застосовуються до врегулювання сімейних

відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства. Ця вчена вважає, що одним із яскравих прикладів є визнання інституту опіки та піклування інститутом цивільного права зумовило застосування до відносин опіки та піклування положень глави 6 ЦКУ (ст. ст. 55-79) [39, с. 496]. Тому треба дослухатися до поради про те, що ще раз потрібно уважно прочитати ч. 1 ст. 9 ЦКУ та переконатися в тому, що норми ЦКУ застосовуються до регулювання сімейних відносин *«субсидіарно, а не безпосередньо»* [37, с. 122].

Спроможність наведеної вище позиції демонструє також Л. В. Красицька. Вчена зауважує, що якщо визнати, що ЦКУ *«безпосередньо»* регулює сімейні відносини, то до вимог про стягнення неустойки за прострочення аліментів варто було б застосовувати положення ст. 258 ЦКУ, а це не корелюється *«за своєю суттю із засадами сімейно-правового регулювання»*. Ця дослідниця також упевнена в алогічності застосування під час відшкодування моральної та майнової шкоди за порушення сімейних прав та інтересів загальних положень про відшкодування шкоди, закріплених у главі 82 ЦКУ, нехтуючи положеннями п. 6 ч. 2 ст. 18 СКУ, в якому міститься спосіб захисту сімейних прав та інтересів [217, с. 186-187].

Водночас у літературі безпідставно оспорується теза про те, що субсидіарне застосування норм ЦКУ до особистих немайнових і майнових сімейних відносин обумовлене тим, що як цивільне, так і сімейне право належать до приватного права [315, с. 97]. Адже питання про приватноправову природу сімейного права не є однозначним [650, с. 246]. З огляду на це, недарма в правовій доктрині скептично запитують: *«Як можна пояснити можливість застосування положень ЦКУ до відносин, які виникають в сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля або в сфері господарювання?»* [39, с. 497].

Підтримку позиції про *субсидіарне* застосування положень ЦКУ до регулювання сімейних відносин можливо знайти в одній із новітніх наукових розробок С. І. Шимон. Зокрема, авторка міркує про те, якщо щодо змісту шлюбного договору та інших сімейних договорів, які регулюють майнові

відносини подружжя, вимога про відповідність моральним засадам суспільства прямо закріплена в СКУ, то щодо відповідності цьому самому принципу дій учасників таких договорів під час здійснення ними своїх прав та виконанні обов'язків за договорами сімейне законодавство вимог не встановлює. Проте, за висновками згаданої вченої, «на підставі ст. 8 СКУ щодо здійснення таких прав і виконання обов'язків мають *субсидіарно* застосовуватися правила, передбачені в ЦКУ, де ч. 4 ст. 13 вимагає, щоб під час здійснення цивільних прав особа додержувалася моральних засад суспільства» [702, с. 262-263].

Вчених також бентежить питання про те, чи підлягають застосуванню норми ЦКУ до регулювання як особистих немайнових, так і майнових сімейних відносин? Чи застосування норм цивільного права можливе лише до регулювання майнових сімейних відносин? [650, с. 246]. Так, свого часу прибічниця законодавчого підходу І. В. Жилінкова констатувала, що цивільно-правові норми можуть застосовуватися не лише до майнових, як це було передбачено в первинній редакції ч. 1 ст. 8 СКУ, але й особистих немайнових відносин. Вчена підкреслювала, що в ЦКУ наявні норми, що визначають «загальний цивільно-правовий статус особи, основні особисті права людини, порядок охорони та захисту цих прав. ... Визначають сферу приватного існування людини в суспільстві, межі, які публічна влада не може перетинати за будь-яких обставин. ... Сімейні права слід розглядати як окрему складову універсального цивільно-правового статусу» [542, с. 42].

Тоді як опоненти (наприклад, В. І. Борисова) переконані, що субсидіарне застосування цивільного законодавства можливе лише до регулювання *майнових відносин* членів сім'ї та родичів [526, с. 44]. Приєднується до тотожного висновку Т. В. Боднар [39, с. 497]. З цього є підстави висновувати, що обидві вчені-сучасниці підтримують попередній підхід законодавця [650, с. 245], який було втілено в первинній редакції ч. 1 ст. 8 СКУ, тобто до набрання чинності Закону України «Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України» від 22 грудня 2006 р., який вже згадувався. Проте в ч. 1 ст. 8 СКУ законодавцю якнайкраще не перелічувати коло

учасників відповідних відносин (адже в нинішніх правоположеннях згадуються: подружжя, батьки та діти, інші члени сім'ї та родичі), а також не диференціювати види відносин, що належать до предмета сімейно-правового регулювання, бо це не відповідає меті аналізованої норми сімейного права. Достатньо зробити вказівку про те, що йдеться про сімейні відносини, які не врегульовані СКУ [650, с. 245].

У кодифікованих актах по-різному вирішено питання про застосування норм ЦКУ до регулювання сімейних відносин. Можна в цьому переконатися шляхом звернення до положень ч. 1 ст. 9 ЦКУ: положення щойно згаданого нормативно-правового акта застосовуються до врегулювання сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства. На противагу цьому, відповідно до ч. 1 ст. 8 СКУ ставиться вимога про відповідність положень ЦКУ суті сімейних відносин. Зазначена вимога в наукових осередках неоднозначно оцінюється [650, с. 247]. Так, І. В. Жилінкова стверджувала, що якщо цивільні та сімейні відносини мають єдину природу, то це означає, що *цивільні відносини не можуть суперечити суті сімейних* [542, с. 42].

Принагідно можна зазначити, що законодавці окремих зарубіжних країн навіть прямо передбачають, що цивільне законодавство застосовується, оскільки воно не суперечить суті сімейних відносин. Такі положення закріплені в ст. 5 Сімейного кодексу Республіки Киргизстан [535], ст. 6 Сімейного кодексу Республіки Узбекистан [549].

У науково-практичному коментарі СКУ за редакцією С. Я. Фурси надано таку пораду: під час застосування норм ЦКУ треба зважати на особливості сімейних правовідносин, в основу яких покладено особисті зв'язки членів сім'ї, що зумовлює їх особистісний і безоплатний характер. Натомість правове регулювання цивільних відносин, які переважно є майновими, ґрунтується «на принципах платності, компенсаторності, зокрема, грошовій або натуральній формі» [543, с. 46].

Є. О. Харитонов стверджує, що вимога про відповідність норм ЦКУ «суті сімейних відносин» (у контексті ч. 1 ст. 8 СКУ) не є конкретною через відсутність критерію, за яким має визначатися норми ЦКУ, які підлягають застосуванню [311, с. 25].

Зі свого боку варто зазначити, що аналізована вимога є зайвою. Її доцільно виключити з чинної редакції ч. 1 ст. 8 СКУ. Адже суб'єкт правозастосування в будь-якому разі має враховувати (не має забувати) самотність відносин, до яких мають застосовуватися норми спорідненої галузі права. Тому треба віддати перевагу тому підходу, який втілено в ч. 1 ст. 9 ЦКУ [650, с. 248].

М. М. Сібільов вважає, що в ст. 8 СКУ треба вказати на те, що норми ЦКУ можуть застосовуватися для регулювання сімейних відносин у випадках, передбачених СКУ, а також у випадках, якщо вони не передбачені СКУ, але за умови, що це не суперечить загальним засадам регулювання сімейних відносин, закріпленим у ст. 7 СКУ [513, с. 204]. Із таким варіантом авторської редакції згаданої статті можна частково погодитися. Річ у тому, що загальні засади сімейного законодавства заповнюють наявні прогалини. Тому в такому випадку йтиметься про застосування аналогії права. Тоді як у разі субсидіарного застосування норм цивільного права до регулювання сімейних відносин відсутність прогалин є необхідною умовою звернення до нього [650, с. 248].

У СКУ (ч. 1 ст. 12, ч. 2 ст. 20, ч. 3 ст. 45, ч. 2 ст. 68, ч. 6 ст. 75, ч. 2 ст. 178, ч. 3 ст. 179, ч. 3 ст. 243, ч. 4 ст. 249, ч. 1 ст. 250, ч. 1 ст. 251) міститься низка відсилань до ЦКУ. Із динамікою сімейного законодавства наведений перелік відсилань до останнього кодифікованого акта розширено за рахунок включення до нього абз. 3 ч. 2 ст. 175 СКУ, зокрема: якщо виділ у натурі частки із спільного майна є неможливим (ч. 2 ст. 183 ЦКУ), діти, які мають право на виділ частки із майна у натурі, мають право на одержання від інших співвласників грошової або іншої матеріальної компенсації вартості його часток. Ст. 175 СКУ було доповнено ч. 2 (і, зокрема, абз. 3) відповідно до

Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання» від 03 липня 2018 р. [404].

Застосування норм цивільного права до регулювання сімейних відносин утілюється у судових актах. Приміром, у постанові ВС від 24 липня 2019 р. у справі №645/5783/16-ц, враховуючи природу аліментного договору та положення ст. 8 СКУ, було *субсидіарно* застосовано норми ЦКУ, що стосуються договірних зобов'язань, зокрема щодо валюти зобов'язання і принципів його виконання [369].

Можна навести ще один із цікавих цьогорічних кейсів із судової практики, коли положення ЦКУ *субсидіарно* застосовуються для регулювання сімейних відносин. Зрозуміло, що СКУ не встановлено порядку погашення вимог за грошовим зобов'язанням. Тому в такому разі підлягають застосуванню норми цивільного законодавства, зокрема: ст. 534 ЦКУ.

Під час здійснення часткових платежів аліментів такі кошти спочатку зараховуються на погашення заборгованості за аліментами, яка виникла у попередньому місяці (попередніх місяцях), починаючи з першого місяця її виникнення, а лише згодом, у випадку відсутності заборгованості, на погашення платежу за поточний місяць.

У постанові найвищого органу в системі судустрою нашої держави зазначено, що загальні засади (принципи) приватного права мають фундаментальний характер й інші джерела правового регулювання, насамперед, акти сімейного законодавства, мають відповідати змісту загальних засад. Це полягає в тому, що загальні засади (принципи) є за своєю суттю нормами прямої дії та мають враховуватися, зокрема, під час тлумачення норм, що містяться в актах сімейного законодавства.

Учасники сімейних правовідносин можуть мати особисті та майнові суб'єктивні сімейні обов'язки. Свої обов'язки учасники сімейних відносин здійснюють різними способами: здійснення активних дій; утримання від здійснення активних дій. Якщо невиконання особистих обов'язків учасників

сімейних відносин у випадках, передбачених в законі, може припинятися або не зумовлювати відповідних наслідків, то невиконання сімейного обов'язку майнового характеру не допускається. Адже, на відміну від особистих, майнові обов'язки можуть виконуватися незалежно від самого носія такого обов'язку за допомогою інших суб'єктів.

Невиконання або ухилення від виконання сімейного обов'язку може бути підставою для застосування відповідних правових наслідків, що можуть визначатися в: а) нормах СКУ; б) домовленості, договорі сторін. Наслідки невиконання або ухилення від виконання сімейного обов'язку можуть мати: а) особистий характер, коли негативний вплив відбувається на особисту сферу зобов'язаної особи; б) майновий характер, якщо такий вплив здійснюється на майнову сферу зобов'язаної особи.

Під час трактування формулювання «не більше 100 відсотків заборгованості» в абз. 1 ч. 1 ст. 196 СКУ якщо обмежувати нарахування пені поточною заборгованістю (тобто, тією, яка існує за всі місяці станом на момент пред'явлення позову чи на інший момент), то під час пред'явлення позову за період, коли існувало прострочення, а на момент пред'явлення позову поточна заборгованість відсутня, то і не буде межі, яку не має перевищувати пеня. Зрештою, очевидно, що потрібно розмежовувати сукупну поточну заборгованість та заборгованість за аліментами за певний місяць. Колегія суддів ВС, з огляду на принцип розумності, вважає, що оскільки пеня є змінною величиною, основою для обчислення якої є саме заборгованість за аліментами за певний місяць, то формулювання «не більше 100 відсотків заборгованості» означає, що розмір пені не має перевищувати розмір заборгованості, на яку вона нараховується. У разі, якщо позивач, з урахуванням засад диспозитивності пред'явив позов про стягнення пені за кілька місяців, то розмір пені за ці місяці не має перевищувати сукупний розмір заборгованості, на яку вона нараховується [370].

Під час проєктування авторської редакції аналізованої статті резонно врахувати також пропозицію О. В. Некрасової, яка дійшла висновку, що до

регулювання сімейних відносин, крім ЦК України, можуть застосовуватися норми інших цивілістичних законів [323, с. 14].

Н. С. Кузнецова констатує, що в юридичній літературі обґрунтовано зазначено, що предметом *субсидіарного* застосування цивільного законодавства до регулювання сімейних відносин можуть бути не лише норми ЦКУ, але й інші нормативно-правові акти. Згадана вчена наводить такий приклад: до регулювання відносин, що виникають між подружжям щодо права спільної сумісної власності на нерухоме майно, можуть бути застосовані відповідні положення Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [230, с. 396].

Отже, є підстави внести відповідні зміни до ч. 1 ст. 8 СКУ та викласти її в такій редакції: «Якщо сімейні відносини не врегульовані цим Кодексом, вони регулюються Цивільним кодексом України та іншими нормативно-правовими актами» [650, с. 248].

2.3. Застосування аналогії закону до регулювання сімейних відносин

В українському сімейно-правовому контексті окремі аспекти застосування аналогії закону фрагментарно досліджувалися в різних наукових юридичних осередках нашої держави. Ідеться про наукові досягнення: Т. В. Боднар, М. М. Дякович, І. В. Жилінкової, О. М. Клименко, Л. В. Красицької, О. В. Некрасової, З. В. Ромовської, Є. О. Харитонова та ін. Однак донині є проблеми, що пов'язані із застосуванням аналогії закону як одного із сімейно-правових засобів подолання прогалин.

Перспективним є розкриття сімейно-правових проблем застосування аналогії закону та розробка способів їхнього розв'язання. Її передбачено ч. 1 ст. 10 СКУ: якщо певні сімейні відносини не врегульовані зазначеним Кодексом, іншими нормативно-правовими актами або домовленістю (договором) сторін, до них застосовуються норми СКУ, які регулюють подібні

відносини. Наведена норма є одним із надбань СКУ, оскільки вона не фігурувала в колишньому сімейному законодавстві України.

На думку Т. В. Боднар, очевидною є прогалина у формулюванні поняття аналогії закону, яка полягає: а) в нівелюванні того, що сімейні відносини можуть регулюватися не будь-якими іншими, а лише іншими нормативно-правовими актами сімейного законодавства; б) в тому, що «подібні відносини» мають бути подібними за змістом. Зазначені обставини мають ураховуватися під час застосування аналогії закону. Далі, під час коментування відповідної норми сімейного права, вчена зауважує, якщо говорити про інші нормативно-правові акти, що регулюють сімейні відносини, то насамперед ідеться про ЦКУ, який є основним актом цивільного законодавства і нормами якого відповідно до ст. 8 СКУ (останній зі згаданих кодифікованих актів не належить до актів цивільного законодавства) регулюються особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами, що не врегульовані цим Кодексом, якщо це не суперечить суті сімейних відносин [41, с. 18]. Видається, що наведені міркування згаданої дослідниці в найближчій перспективі не мають ігноруватися українським законодавцем [662, с. 42].

Альтернативний варіант редакції ч. 1 ст. 10 СКУ пропонувала свого часу О. В. Некрасова. Із її точки зору, варто зазначити те, що якщо сімейних відносин можуть застосовуватися норми СКУ або ЦКУ, які регулюють подібні відносини, за умови, якщо сімейні відносини не врегульовані СКУ, іншими нормативно-правовими актами або домовленістю (договором) сторін [323, с. 8].

Ще інші автори дотримуються думки про те, що аналогія закону застосовується у разі, якщо сімейні відносини не врегульовані: по-перше, СКУ; по-друге, іншими нормативно-правовими актами; по-третє, договором [311, с. 29; 542, с. 49]. Таке тлумачення не відображає позицію про самотійність згаданих у СКУ категорій договору та домовленості. Аналогія закону має застосовуватися в разі, якщо сімейні відносини не врегульовані: по-

перше, СКУ; по-друге, іншими нормативно-правовими актами; по-третє, договором; по-четверте, домовленістю [662, с. 42].

З огляду на викладене вище, доцільно внести зміни до ч. 1 ст. 10 СКУ та викласти її в такій редакції: «Якщо сімейні відносини не врегульовані актами сімейного законодавства, договором або домовленістю сторін, до них застосовуються норми цього Кодексу, які регулюють подібні за змістом відносини (аналогія закону)». Це дозволить відтворити правові реалії, відкинувши низку зайвих (викладених вище) питань до наявної «формули» аналогії закону [662, с. 42].

Свого часу безспідставно в фаховій літературі оспорювалася думка про те, що аналогію закону доцільно застосовувати в разі, якщо сторони укладають договір про припинення права на аліменти між бабусею (дідусем) та дитиною через смерть матері. Схожий договір, але з інакшим суб'єктним складом (батьки та дитина), передбачений в ст. 190 СКУ, тому, із позиції опонента, договір з бабусею (дідусем) можна укласти, застосовуючи аналогію закону. Однак, як відзначала І. В. Жилінкова, не учасники договірних відносин, а суб'єкти правозастосування використовують аналогію закону. Крім того, на думку цієї вченої, аналогія закону виникає в разі неврегульованості сімейних відносин договором, унаслідок чого відсутня необхідність її застосування під час укладення договору [542, с. 49].

Сімейне законодавство України давало змогу в окремих випадках застосовувати аналогію закону, але через його динаміку потреба її застосування відпала. Річ у тому, що у главі 20 СКУ, присвяченій патронату над дитиною, у редакції, яка діяла до набрання чинності Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми» від 21 січня 2016 р. [399], не було закріплено вимог до осіб, які не могли бути патронатними вихователями. З огляду на наявні на той час прогалини в сімейному законодавстві, орган опіки та піклування, а в разі спору суд могли врегулювати ці правовідносини, застосовуючи аналогію закону. Для цього

достатньо було посилатися на положення ч. 3 ст. 256-1 СКУ: прийомними батьками не могли бути особи, перелік яких прямо встановлений у ст. 212 цього самого нормативно-правового акта. Інакше кажучи, зазначена норма сімейного права давала змогу врегулювати подібні за своєю юридичною природою сімейні відносини. Крім того, аналогічні вимоги також донині законодавець поширює до осіб, які претендують стати усиновлювачами (ч. 1 ст. 212 СКУ), опікунами, піклувальниками (ч. 1 ст. 244 СКУ), батьками-вихователями (ч. 3 ст. 256-6 СКУ). Однак нині потреби в застосуванні аналогії закону в цій ситуації не існує, бо ч. 4 ст. 252 чинної редакції ст. 252 СКУ прямо встановлено, що патронатним вихователем не можуть бути особи, коло яких окреслено в ст. 212 зазначеного кодифікованого акта. Водночас завжди треба пам'ятати, як зазначає Н. С. Кузнецова, що «аналогія закону не є процесом правотворення» [628, с. 97].

Часом законодавець застосовує спеціальні прийоми юридичної техніки, які спрямовані на уникнення дублювання сімейно-правових приписів і економію нормативного матеріалу. Приміром, у ст. 201 СКУ зазначено, що до відносин між батьками та повнолітнім сином, дочкою щодо надання їм утримання застосовуються норми ст. ст. 187, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 197 СКУ. У цьому разі не йдеться про застосування аналогії закону через відсутність неврегульованості сімейних відносин. Відносини між батьками та повнолітньою дочкою, сином щодо утримання мають таку саму нормативну регламентацію, як і відносини між батьками і малолітніми чи неповнолітніми дітьми. Через це український законодавець відсилає до відповідних норм СКУ [542, с. 50].

Незважаючи на те, що найкращим способом подолання прогалин у праві є нормотворчість, правозастосовна практика свідчить про наявність прогалин у правовому регулюванні сімейних відносин, які «долаються шляхом застосування аналогії закону» [216, с. 97].

2.4. Спеціалізовані (атипові) норми сімейного права

Наявна низка передумов до системного осмислення спеціалізованих (атипових) норм сімейного права, що відрізняються від решти норм сімейного права за власним функціональним призначенням у МПРСВ. Актуально визначити поняття, ознаки, структуру, систему спеціалізованих норм сімейного права, а також розкрити їхнє значення в МПРСВ.

В юридичній літературі не сформовано єдиного найменування спеціалізованих норм права. Їх розглядають як: нетипові нормативні приписи [с. 80, 113-118; 470, с. 24]; аномалії в праві [292, с. 130]; нормативно-правові приписи, що не виражають норм права [94, с. 13]; вихідні норми права [303, с. 230]; нормативні узагальнення високого ступеня абстрактності [676, с. 159-160]; спеціалізовані (нетипові) норми права [546, с. 281-282]; спеціалізовані норми права [8, с. 70-72; 24, с. 22-30; 222, с. 1-260; 328, с. 159].

Через те, що в науці сімейного права відсутні прагнення трактування поняття спеціалізованих норм права доцільно звернутися хоча б до кількох набутків у царині загальної теорії українського та зарубіжного права, а також наявних досягнень спорідненої доктрини цивільного права. Так, О. Ф. Скакун окреслює їх як «нетипові розпорядження, в яких відсутні ті чи інші властивості, ознаки, об'єктивно притаманні класичній моделі норми права» [546, с. 281].

За визначенням Ю. В. Кривицького, спеціалізованими нормами права є «обов'язкові формально визначені, цілісні, логічно завершені правила підвищеного рівня загальності, що відповідають визнаній в суспільстві мірі свободи, рівності та справедливості, встановлені чи санкціоновані та гарантовані державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості з метою субсидіарного впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності (інтегративності) та одноманітності (уніфікованості) дії механізму правового регулювання» [222, с. 103].

На думку А. В. Баранова, спеціалізованою нормою права є «особливо сформульоване загальнообов'язкове, формально визначене правило загального характеру, яке виконує в механізмі правового регулювання специфічні функції, що виражаються в тому, що ці норми мають визначально-забезпечувальний вплив на систему праву»[24, с. 29].

О. А. Кузнєцова трактує цивільно-правові спеціалізовані норми як «норми-приписи, що мають двочленну структуру (гіпотезу та диспозицію), не містять конкретні моделі поведінку і виконують специфічні функції в системі цивільного права»[235, с. 5-6].

Зважаючи на викладене вище, а також з огляду на своєрідність сімейно-правової сфери, поняття *спеціалізованих норм сімейного права* резонно визначити як «утілені в сімейному законодавстві своєрідні правила (норми-цілі сімейного права, норми-принципи сімейного права, норми-дефініції сімейного права, норми-строки сімейного права, оперативні та колізійні норми сімейного права), що мають двоелементну структуру (гіпотезу та диспозицію) і не встановлюють конкретних правових моделей поведінки учасників сімейних відносин, а функціональний потенціал яких у механізмі правового регулювання сімейних відносин залежить від певного виду таких норм сімейного права» [643, с. 42].

Зважаючи на те, що в літературі раніше не зверталася увага до *ознак спеціалізованих норм сімейного права*, доцільно представити науковій спільноті власне бачення. Тому до «каталогу» ознак таких норм сімейного права резонно віднести: а) вони являють собою втілені в сімейному законодавстві своєрідні правила, що мають розгалужену систему; б) до їхньої структури належать лише гіпотеза та диспозиція; в) вони не встановлюють правила поведінки учасників сімейних правовідносин; г) кожний вид спеціалізованих норм сімейного права має власний функціональний потенціал у МПРСВ [643, с. 42].

У навчальних та наукових виданнях через відсутність комплексного вивчення спеціалізованих норм сімейного права донині не порушувалося

питання про їхню систему. Тоді як, приміром, теоретики права не можуть дійти згоди в питанні про систему (види) спеціалізованих норм права. Так, до їхньої «номенклатури» автори відносять: дефінітивні норми; норми-принципи; оперативні норми; колізійні норми; норми-строки (темпоральні норми); норми-презумпції; норми-преюдиції; норми-фікції; норми-конструкції. Окремо виокремлено прогностичні та декларативні норми. Водночас наголошується, що як спеціалізовані норми права недоцільно розглядати установчі норм та норми-засади [577, с. 180-181].

Інший перелік спеціалізованих норм права міститься в одному із підручників із теорії права. До них віднесено: норми-завдання; норми-принципи; норми-принципи; колізійні норми; оперативні норми; норми-дефініції; норми-строки; норми-презумпції; норми-преюдиції; норми-фікції [130, с. 240-242].

Вужчий каталог «похідних (що забезпечують)» норм права пропонує О. Ф. Скакун. Ця вчена до них зараховує: загальнозакріпні норми (норми-начала); установчі норми (норми-принципи); прогностичні норми (норми-цілі); декларативні норми (норми-оголошення); дефінітивні норми (норми-дефініції); оперативні норми (норми-інструменти); колізійні (норми-арбітри) [546, с. 282-284].

Дослідник спеціалізованих норм права в МПР Ю. В. Кривицький до них відносить: норми-дефініції; норми-принципи; норми-декларації. Водночас згаданий автор заперечує належність норм-презумпцій, норм-преюдицій, норм-строків, оперативних і колізійних норм, юридичних конструкцій до спеціалізованих норм права [222, с. 111-136]. Тобто вужчий «каталог», якщо порівнювати із О. Ф. Скакун, бачить види спеціалізованих норм українського права.

У зарубіжній загальнотеоретичній юриспруденції деякі автори прагнуть представити систему спеціалізованих норм права. Приміром, А. В. Баранов до них зараховує: системовизначальні норми права (установчі норми права, норми-цілі права та норми-завдання права, норми-принципи права, дефінітивні

норми права); системоспрощувальні норми права (норми-фікції права та норми-презумпції права); системозабезпечувальні норми права (колізійні та оперативні норми права) [24, с. 27-29].

У спорідненій галузевій юридичній науці теж є прагнення з'ясувати систему спеціалізованих норм. Наприклад, представник цивільно-правової науки та судової практики Я. М. Романюк, до спеціалізованих норм відносить: по-перше, відправні цивільно-правові норми (норми-засади цивільного права, норми-принципи цивільного права, визначально-установчі норми цивільного права, норми-дефініції цивільного права); по-друге, системоспрощувальні норми цивільного права; по-третє, системозберігаючі норми цивільного права [481, с. 15].

Отже, до системи спеціалізованих норм сімейного права доцільно віднести: а) норми-цілі сімейного права; б) норми-принципи сімейного права; в) норми-дефініції сімейного права; г) норми-строки сімейного права; г) оперативні норми сімейного права; д) колізійні норми сімейного права [643, с. 43].

Професійний інтерес представляє зазначений *«секстет» спеціалізованих (атипових) норм сімейного права* [661, с. 116]. По-перше, докладно має бути висвітлено **норми-цілі сімейного права**. Правове регулювання сімейних відносин має особливе спрямування, пов'язане із самобутністю галузі, норми якої регулюють відповідні правовідносини. Резонно зазначити, що метою законодавства є як віддзеркалення (закріплення) наявних відносин, так і «прообраз» того соціального стану, до якого прямує законодавець [165, с. 299].

Потрібно солідаризуватися, що в праві наявний комплекс різних рівнів, що відповідають різним «поверхам» і «блокам» правової системи; вагомим є розмежування юридичних і соціальних цілей, перші з яких спрямовані на відповідність поведінки суб'єктів права правовим нормам або досягнення певного правопорядку [542, с. 6].

Науковці дискутують про позначення одного й того самого виду спеціалізованих норм права. Зазвичай їх називають *нормами-цільми*, або

прогностичними нормами, які є різновидом «фундаторських» норм; вони є нормами-еталонами, які дозволяють установити відповідність цілей і засобів конкретних правових розпоряджень об'єктивним закономірностям суспільного розвитку [546, с. 283]. Проте друга назва видається вразливою через те, що похідна від терміна «прогноз» назва цих спеціалізованих норм права відтворює не мету правового регулювання, яку ставить законодавець, прагнучи її досягти, а нагадує «роботу» Гідрометцентру. Тому надалі в сімейно-правовому науковому обізі резонно оперувати першою варіацією [656, с. 134].

У літературі бракує спеціальних розвідок, присвячених нормам-цілям сімейного права. Тому доцільно розробити авторське трактування поняття норм-цілей сімейного права, яке нині відсутнє в українській теорії відповідної галузі юридичної науки, а також проаналізувати їх через призму основного джерела правового регулювання сімейних відносин [656, с. 134]. Адже СКУ, за виразним висловом З. В. Ромовської, є «документом великої виховної сили, спрямований на утвердження цінності сім'ї для всього суспільства і для кожного з нас, на утвердження в ній такого порядку, який допомагав би кожній людині бути щасливою» [487, с. 243]. СКУ заснований на утвердженні поваги до кожного учасника сімейних відносин, до його прав та інтересів. Визначальною ознакою є утвердження ідеології ненасильства. У цьому кодифікованому акті підкреслена базова, визначальна сутність особистих нематеріальних стосунків у сім'ї [486, с. 389].

Насамперед доцільно запропонувати дефініцію *«норми-цілі сімейного права»*. Їх резонно трактувати як «закріплені в нормах сімейного права очікувані (бажані) результати, які в інтересах учасників сімейних правовідносин, держави і первинного та головного осередка суспільства (сім'ї), прагне досягнути законодавець, упорядковуючи сімейні відносини» [656, с. 134].

Принагідно треба відзначити, що нормами-цілями оперують також іноземні законодавці. Так, §1 Закону Норвегії «Про усиновлення»

встановлено, що мета цього закону полягає в тому, щоб усиновлені діти мали безпечне виховання і встановлювалися міцні юридичні зв'язки, які відповідають відносинам між дітьми та батьками [458].

Інший приклад норми-цілі сімейного права міститься в ст. 1 Закону Фінляндії «Про захист дітей». Метою цього закону є забезпечення права дитини на виховання в безпечному середовищі, збалансований та різнобічний розвиток, а також особливий захист [438].

Згідно з ч. 2 §855 ЦКЧР метою здійснення батьківських прав є здійснення моральної та матеріальної підтримки дитини [626].

Яскравою прикладною ілюстрацією норми-цілі сімейного права є положення ч. 1 ст. 1 СКУ: регулювання сімейних відносин здійснюється зазначеним кодифікованим актом з метою: зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб; утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї; побудови сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки; забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

Наведена норма-ціль СКУ є предметом наукових спорів. Так, свого часу І. В. Жилінкова радила закріпити та розглядати як мету правового регулювання сімейних відносин: забезпечення юридичної рівності учасників сімейних відносин; всебічний захист їх прав та інтересів, встановлення ефективних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування [542, с. 7].

Деякі із положень ч. 2 ст. 1 СКУ в юридичній думці не схвалюються через їхню належність до соціальних, а не правових цілей. Так, з позиції окремих фахівців, паритетні засади побудови сімейних відносин не є правовою метою, яку можливо досягнути. Крім того, складно заперечити, що не є досконалою також вказівка законодавця на почуття обов'язку, а не на обов'язок (в юридичному сенсі), який виконуватиметься незалежно від наявності або відсутності відповідного обов'язку в його носія [542, с. 7].

Принагідно треба зазначити, що в СКУ присутня низка норм, які містять в своїх словесних конструкціях моральні категорії. Так, дружина та чоловік зобов'язані спільно піклуватися про побудову сімейних відносин між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної *любові, поваги, дружби, взаємодопомоги* (ч. 1 ст. 55); чоловік зобов'язаний утверджувати в сім'ї *повагу* до матері, а дружина – *повагу* до батька (ч. 2 ст. 55); батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі *поваги* до прав і свобод інших людей, *любові* до своєї сім'ї та родини, свого народу, Батьківщини (ч. 1 ст. 150); батьки зобов'язані *поважати* дитину (ч. 4 ст. 150); та ін.

Категорії «любов», «повага», «дружба» не є юридичними. Адже право не має засобів впливу на внутрішній, духовний світ особи і ставлення членів сім'ї одне до одного. Проте, саме тут право, закріплюючи в нормах СКУ вимоги «любити», «поважати», «дружити» відображають певні «правові ідеали», які виражається в прагненні до певного впорядкування суспільних відносин за допомогою засобів правового регулювання [661, с. 120].

3. В. Ромовська, міркуючи про повагу, наголошує, що нею є «усвідомлення ваги, цінності, віртісності певного індивідуального чи суспільного блага, і поважливе, шанобливе ставлення до нього. Повага – це стержень усього нашого суспільного життя. Без нього не обійтися жодному із нас. На ньому тримається сім'я, нація, на ньому тримається держава» [485, с. 102].

Як наголошує О. В. Кохановська, значна кількість особистих немайнових відносин між подружжя в усі часи перебуває поза сферою правового регулювання. Це, за словами вченої, пояснюється «глибоко інтимними, делікатними моментами, на які не може бути здійснено зовнішній вплив через глибоко особистісний їх характер» [207, с. 130].

Не можна полишити полеміку про цілі сімейно-правового регулювання, оскільки в літературі донині не порушувалося питання про узгодження назви ст. 1 СКУ «Завдання Сімейного кодексу України» зі змістом її положень. Адже лише в ч. 1 зазначеної статті розкривається завдання, зокрема: зазначений

законодавчий акт визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права й обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів і усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. Тоді як у ч. 2 ст. 1 СКУ визначено мету законодавчого регулювання сімейних відносин. Найоптимальнішим є викладення назви ст. 1 СКУ в такій редакції: «Мета і завдання Сімейного кодексу України». Це дасть змогу уникнути зайвих питань про кореляцію мети і завдань цього кодифікованого акта. Незрозуміло, чому в нинішній назві статті фігурують лише завдання? Адже завдання ставляться відповідно до мети сімейно-правового регулювання. Вони підпорядковуються меті. Крім того, резонно в зворотній послідовності викласти положення ч. 1, 2 ст. 1 СКУ: після мети викласти завдання зазначеного законодавчого акта [661, с. 120-121].

Законодавець ставить акцент на цільових аспектах регулювання сімейних відносин не лише в Загальній, але в Особливій частині СКУ. Приміром, помітною є норма-ціль, яку закріплено в ч. 1 ст. 27 СКУ: державна реєстрація шлюбу встановлена для забезпечення стабільності відносин між жінкою та чоловіком, охорони прав та інтересів подружжя, їхніх дітей, а також в інтересах держави та суспільства.

Як справедливо констатується в одному із новітніх науково-практичних джерел, державна реєстрація шлюбу як акта цивільного стану проводиться задля забезпечення реалізації прав фізичної особи та офіційного визнання та підтвердження державою факту укладення шлюбу, що прямо зазначено в Правилах ДРАЦС. Вона здійснюється ОДРАЦС і засвідчує офіційне визнання такого сімейного союзу суспільством, оскільки забезпечує публічність процедури створення сім'ї. Офіційно зареєстрований ОДРАЦС шлюб не може бути розірваний без участі ОДРАЦС або суду. Адже це забезпечує стабільність сімейних правовідносин подружжя. Процедура реєстрації шлюбу передбачає обов'язкове підтвердження особами, які одружилися, їхньої взаємної згоди на шлюб, з'ясування питання про їхню взаємну обізнаність про стан здоров'я одне одного, про усвідомлення ними наслідків реєстрації шлюбу, що також сприяє

стабільності майбутніх сімейних правовідносин та охороні і захисту прав та інтересів майбутнього подружжя та їхніх дітей [700, с. 40].

Крім того, треба наголосити, що реєстрація шлюбу здійснюється також в інтересах держави та суспільства. Одним із основних напрямків державної сімейної політики, як це окреслено в Концепції державної сімейної політики [440], що затверджена постановою Верховної Ради України від 17 вересня 1999 р., є пропагування авторитету шлюбу. Згадана Концепція ґрунтується на визнанні пріоритету сім'ї в житті демократичного суспільства, її ролі у гуманістичному вихованні покоління, яке підростає. Метою цієї політики є забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї та її членів, найповнішої реалізації сім'єю своїх функцій і поліпшення її життєвого рівня, підвищення ролі сім'ї як основи суспільства. У зміцненні сім'ї та її добробуті, як констатовано в літературі, зацікавлене все суспільство, а шлюб є її основою [680, с. 139].

Нормою-ціллю сімейного права також є положення ч. 2 ст. 207 СКУ: усиновлення дитини провадиться у її найвищих інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя. Законодавець наголошує на тому, що метою згаданої форми влаштування сиріт та (або) дітей, позбавлених батьківського піклування, є забезпечення стабільних та гармонійних умов життя дитини. Усиновлення дитини, що проводиться у її найвищих інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя, за висновками М. В. Логвінової, треба розуміти як «необхідність створення для дитини сприятливих умов (як матеріального, так і морального характеру) для виховання і всебічного розвитку (у фізичному, психічному, духовному та іншому ставленні), максимально наближених, якщо це можливо, до обстановки, звичної для дитини у втраченій нею сім'ї» [248, с. 338]. Зрештою, згадана вчена наголошує, що задля забезпечення найвищих інтересів дитини усиновлення має здійснюватися з дотриманням певних вимог законодавства. Це потребує особливої уваги судів під час розгляду справ про усиновлення, неухильного додержання норм матеріального та процесуального права під час

їхнього вирішення [248, с. 338].

Значення норм-цілей сімейного права у МПРСВ визначається тими функціями, що вони виконують. Отже, норми-цілі сімейного права:

- а) визначають очікувані (бажані) результати сімейно-правового регулювання;
- б) діставши логічну динаміку (розвиток) в класичних нормах сімейного права, впливають на сімейно-правове регулювання;
- в) впливають на формування норм сімейного права;
- г) дають змогу встановити релевантність або іррелевантність наявних сімейно-правових засобів бажаним результатам правового регулювання сімейних відносин [656, с. 135-136].

По-друге, розгорнуто розглядатимуться **норми-принципи сімейного права**. В одному з навчальних видань справедливо зазначено, що норми права регулюють найтипівіші та притаманні «для певного періоду суспільного розвитку майнові та немайнові відносини. Однак, навіть найдосконаліша система права не може охопити всю різноманітність суспільних відносин, які потребують правового регулювання» [138, с. 16]. У законі бувають відсутні як прямі норми сімейного права, так і, як наголошує Ю. О. Заїка, «аналогічні» [138, с. 16]. Тобто йдеться про прогалини, які заповнюються за допомогою *аналогії права*: якщо до регулювання сімейних відносин неможливо застосувати аналогію закону, вони регулюються згідно із загальними засадами сімейного законодавства (ч. 2 ст. 10 СКУ). Зазначений прийом законодавчої техніки вперше було закріплено саме в СКУ, який складно оцінити неспхвально з огляду на його значення в МПРСВ [666, с. 42]. Включення зазначених положень до ст. 10 СКУ було підтверджено, що обидві категорії (аналогія закону та аналогія права) є матеріальними, *а не процесуальними* [39, с. 499].

Необхідність аналогії права, за висновками деяких фахівців, спричинена *недосконалістю законодавства*, наявністю прогалин у законі і *неповнотою* його в момент ухвалення, а також проявом «у наступних сторонах суспільних відносин, які підлягають регулюванню цими законами» [93, с. 52]. До останньої думки можна частково доєднатися. Якщо говорити про аналогію права, то тоді видається некоректно акцентувати увагу на недосконалості

всього законодавства. Адже йдеться саме про заповнення прогалін в сімейному законодавстві, тобто проблемних питань («вразливих зон»), які неможливо врегулювати, навіть шляхом застосування аналогії закону, яку передбачено ч. 1 ст. 10 СКУ.

Незаперечно треба солідаризуватися, що аналогія права як прийом законодавчої техніки, який дає змогу заповнити прогалини, застосовується вкрай рідко [113, с. 48]. Крім того, на думку А. С. Довгерта, в минулому це можливо було пояснити посиланням на обмеження судового розсуду [105, с. 165]. Проте в доктрині сімейного права та юридичній практиці існує «розмите» розуміння системи засад сімейного законодавства. Це може зумовлювати часом труднощі в разі застосування аналогії права. Все це актуалізує пошук шляхів розв'язання такої проблематики [666, с. 42].

Аналогія права висвітлена в цивільно-правових доробках українських учених сучасності: О. В. Басая [25, с. 16-17], А. С. Довгерта [105, с. 164-165], А. І. Дрішлюка [108, с. 9-14; 109, с. 221-224], В. А. Кройтора [224, с. 161-162], Р. А. Майданика [264, с. 56-61], В. М. Озірха [336, с. 83-86], О. Печеного [349, с. 108-119], С. О. Погрібного [357, с. 221-229], Є. О. Харитонова, О. І. Харитонові [602, с. 72-80; 604, с. 11-14]. Окремо треба відзначити спеціальне дослідження за відповідною проблематикою С. В. Завальнюка [128]. Тоді як в сімейно-правовому ракурсі про неї найчастіше фрагментарно згадується в навчальних [113, с. 48; 527, с. 43-46] і науково-практичних [93, с. 54; 311, с. 29; 314, с. 25; 542, с. 50-51; 543, с. 48; та ін.] виданнях України. Деякі міркування про аналогію права висловлено в наукових доробках М. В. Менджул [289] та О. В. Некрасової [324, с. 138-140]. Деякі науковці концентрують увагу не на розкритті значення принципів сімейного права в МПРСВ, а на окресленні лише їхнього поняття [331, с. 302-304]. В. О. Кожевникова окреслила питання про застосування принципів сімейного права під час формування обмежень прав суб'єктів [331, с. 41-49]. Попри все це, теоретико-прикладні засади застосування аналогії права мають

бути розгорнуто викладені на сторінках сьогочасної сімейно-правової думки [666, с. 43].

Нині постає необхідність представлення в фахових осередках авторського бачення норм-принципів сімейного права, а також з'ясувати систему засад сімейного законодавства, які серед інших виконуваних функцій, мають застосовуватися в разі неможливості застосування аналогії закону, тобто у випадку регулювання сімейних відносин за аналогією права. Вирішення зазначених завдань дозволить повною мірою розкрити наявні сімейно-правові проблеми і потенціал застосування аналогії права [666, с. 43].

Під час розгляду аналогії права науковці та практичні фахівці стверджують, що її можливо сприймати як юридичний прийом заповнення прогалин та джерело права [108, с. 13; 109, с. 86].

Водночас у літературі також висловлюється спірна думка про те, що до ч. 2 ст. 10 СКУ, в якій закріплено формулу аналогії права, треба внести зміни через ігнорування в ній загальних засад цивільного законодавства. За авторським задумом, варто було б застосовувати або їх, або загальні засади сімейного законодавства [424, с. 140].

Принагідно варто зазначити, що наведений вище підхід відомий за межами України. Це стосується більшості держав, в яких функціонують окремі кодифіковані акти, що впорядковують сімейні відносини [666, с. 43]. Так, можливість застосування до регулювання сімейних відносин принципів цивільного законодавства передбачена Сімейними кодексами: Азербайджанської Республіки від 28 грудня 1999 р. (ст. 5) [531], Республіки Вірменія від 09 листопада 2004 р. (ст. 5) [534], Республіки Таджикистан від 13 листопада 1998 р. (ст. 5) [538], Республіки Узбекистан від 30 квітня 1998 р. (ст. 7) [540] та ін. Як приклад також можна навести положення ч. 2 ст. 5 КРКпШС від 26 грудня 2011 р. [176]. Водночас є законодавці, які в кодифікаціях не закріплюють формулу застосування аналогії права. Одним із прикладів такого підходу є Сімейний кодекс Республіки Молдова від 26 жовтня 2000 р. [536].

Проте позиція українського законодавця видається виправданою, за якою суд має застосовувати засади не цивільного, а сімейного законодавства. Адже кожна із однойменних галузей права має власну сферу правового регулювання. До того ж, надання суб'єкту правозастосування альтернативи (застосування або загальних засад сімейного законодавства, або загальних засад цивільного законодавства) призвело б до низки палких диспутів про кореляцію сімейного та цивільного законодавства [666, с. 43].

Закріплення загальних засад правового регулювання сімейних відносин, за словами Р. О. Стефанчука, дає змогу визначити «соціальну спрямованість (дух) сімейного законодавства та його основні особливості» [560, с. 141]. Зазначена категорія, за виразним висловом І. В. Жилінкової, являє собою «своєрідну квінтесенцію норм сімейного закону» [542, с. 28].

У новітній сімейно-правовій думці висловлюється пропозиція на користь відмови від формулювання «засади сімейного законодавства». Наприклад, М. В. Менджул вважає, що радше скористатися формулюванням «принципи сімейного права» та внести відповідні зміни до ч. 2 ст. 10 СКУ [289, с. 15]. Складно не приєднатися до думки згаданої вище дослідниці про те, що засади сімейного законодавства є вужчою категорією за принципи сімейного права. Проте суб'єкт правозастосування має керуватися чітко визначеним інструментарієм шляхом звернення до системи засад сімейного законодавства України та в кожному (конкретному) випадку вирішувати, яка (які) із закріпленого переліку засад підлягатиме (підлягатимуть) застосуванню. Інакше кажучи, в разі застосування аналогії права суд має посилатися на конкретні засади сімейного законодавства, що сприяють регулюванню сімейних відносин. Тоді як виводити зі змісту норм сімейного права нові принципи, які в перспективі спроможні посісти власну «нішу» в системі засад сімейного законодавства (закріплених у законі), – це прерогатива представників юридичної науки [666, с. 43].

Насправді наявна інша проблема. Річ у тому, що законодавець, згадуючи категорію «загальні засади сімейного законодавства» (ч. 2 ст. 10 СКУ), чітко

не дозволяє назвати їхній перелік. Тому постає проблема застосування аналогії права під час регулювання сімейних відносин [666, с. 43].

Думки фахівців у галузі сімейного права про застосування аналогії права вирізняються. Так, юристи радять під час звернення до аналогії права застосовувати ті загальні засади сімейного законодавства, що закріплені в ст. 7 СКУ та ін. [311, с. 29].

Існує інша думка, яка полягає в тому, що треба застосовувати лише принципи сімейно-правового регулювання, що закріплені в ст. 7 СКУ [543, с. 48].

Ще інші представники сімейно-правової науки та юридичної практики, не заперечуючи доцільності застосування за аналогією права принципів правового регулювання сімейних відносин, зазначають, що насамперед ідеться про основні засади, встановлені ст. 1 СКУ. Крім того, на їхню думку, має враховуватися заборона втручання у сімейне та особисте життя, яка безпосередньо передбачена в Конституції України та в ст. 5 СКУ. Зрештою, автори відзначають, що принцип добросовісності, розумності і справедливості має вихідне значення і для правильного розуміння, тлумачення і застосування норм сімейного права, і для застосування аналогії права [314, с. 25].

Третій підхід уможлиблює зробити певні вкраплення. Спірно не відмежовувати засади сімейного законодавства від мети та завдань правового регулювання сімейних відносин. Останні дві категорії найбільше пов'язані між собою, оскільки саме меті сімейного законодавства підвладні відповідні завдання. Якщо порівнювати мету та засади сімейного законодавства, то складно не збагнути, що перша є очікуваним результатом сімейно-правового регулювання, а другі – законодавчими ідеями, на яких ґрунтується правове регулювання сімейних відносин. Отже, такі розбіжності свідчать про неможливість застосування за аналогією права положень ст. 1 СКУ через відсутність їхньої належності до засад сімейного законодавства [666, с. 44].

Аргументовано також обстоюється думка про те, що не є принципами сімейного права: а) неприпустимість державного чи будь-якого іншого

втручання в сімейне життя; б) пріоритет сімейного виховання. Вони є елементами змісту принципу державної політики України щодо сім'ї та жінок. Ідеться про те, що відповідно до ч. 1 ст. 5 СКУ держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї. Так званий більшістю вчених принцип сімейного права, закріплений у ч. 3 ст. 51 Конституції України, є відображенням принципів та головних напрямків державної політики України стосовно сім'ї та жінок, закріплених у Декларації про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок, схваленій Постановою Верховної Ради України від 5 березня 1999 р. [97], та Концепції державної сімейної політики, схваленій Постановою ВРУ від 17 вересня 1999 р., що стали основою для розробки законів та інших нормативно-правових актів з питань державної охорони сім'ї, дитинства, материнства та батьківства. У решті частин ст. 5 СКУ відтворено окремі аспекти реалізації згаданого принципу, розкривається його змістовне наповнення [36, с. 44-45].

Зі свого боку треба зауважити, що для того, щоб розв'язати порушену проблему треба докладно розглянути положення ст. 7 СКУ. Це допоможе відповісти на питання, чи всі із закріплених у ній норм мають застосовуватися за аналогією права? [666, с. 44].

Так, ч. 1 ст. 7 СКУ встановлено, що сімейні відносини регулюються зазначеним Кодексом та іншими нормативно-правовими актами. Наведена норма не може бути з об'єктивних підстав позитивно оцінена. По-перше, в ній відсутній принцип (засада) правового регулювання сімейних відносин. По-друге, деякі представники київської наукової юридичної школи справедливо не можуть не солідаризуватися із думками представниками одеського і харківського наукових юридичних осередків про те, що в ч. 1 ст. 7 СКУ безпідставно немає посилання на Основний закон нашої держави, в якому закріплено низку сімейно-правових норм прямої дії, зміст яких докладно розкрито в низці статей СКУ [36, с. 43]. Для відтворення наявних правових реалій доцільно внести відповідні зміни до ч. 1 ст. 7 СКУ [666, с. 42].

Положення ч. 2 ст. 7 СКУ критикується через те, що регулювання сімейних відносин за договором (домовленістю) між їх учасниками не є принципом сімейного права. Адже як у ч. 1, так і в ч. 2 ст. 7 СКУ об'єднано норми щодо джерел сімейного права [36, с. 43].

Даремно також заперечувати, що в ч. 10 ст. 7 СКУ насправді не закріплено принцип судового захисту сімейних прав та інтересів. Виокремлення права на захист як самостійної засади сімейного права, як наголошує Т. В. Боднар, не є обґрунтованим. Адже право на захист (не лише судовий, але і в неюрисдикційній формі, включаючи право на самозахист порушеного права та інтересу) в правовій доктрині розглядається як одна з правомочностей, що входить до складу суб'єктивного права. Це дає змогу припустити, що здійснення учасником сімейних відносин власного суб'єктивного права включає і можливість захисту цього права [36, с. 50].

У науці увагу сфокусовано на систематиці принципів сімейного права. Приміром, М. В. Менджул пропонує розширити законодавчий «каталог» засад правового регулювання сімейних відносин. Ця вчена зараховує до нього: тривалість існування сімейних відносин і окремих сімейних прав та обов'язків; гуманність; пропорційність; законні очікування учасників сімейних відносин [287, с. 112]; посередництво у вирішенні конфліктів і сімейних суперечок [287, с. 138]; відповідальне батьківство, змістом якого є «зростання залученості батьків до виховання та догляду за дітьми» [283, с. 136]. Проте, чи є таке розширення сучасної системи засад сімейного законодавства виправданим? Варто навести хоча б кілька контраргументів. Так, постає питання про принцип пропорційності, яким нині законодавець оперує лише в процесуальних кодексах України? Дискусійним також є виокремлення в сімейному праві принципу законних очікувань. Річ у тому, що не важко збагнути, що являють собою «законні очікування» із позиції ЄСПЛ, тоді як яку ідею покладено в основу принципу законних очікувань учасників сімейних відносин не є очевидно? Чи є «посередництво у вирішенні конфліктів і сімейних суперечок» взагалі принципом права або принципом, зокрема,

сімейного (матеріального) права? «Ревізію» представлених науковій громадськості й інших принципів сімейного права не є завершеною [666, с. 45].

Не позбавлена низки зауважень сама назва ст. 7 СКУ «Загальні засади регулювання сімейних відносин». По-перше, чинна редакція назви згаданої статті є «внутрішньою», оскільки законодавець не позначає, яке саме «регулювання» він розуміє? Соціальне чи правове? Априорі перше є ширшим за змістом. Питання позаправового регулювання традиційно не відбиваються в тексті сімейного закону через його об'єктивну неспроможність їх урегулювати юридичними засобами. Інакше кажучи, далеко не всі сімейні відносини підлягають сімейно-правовому регулюванню, унаслідок чого вони залишаються поза «зоною» насамперед – СКУ, не представляючи інтересу для суб'єкта правозастосування. Тому вкрай важливо відобразити в назві ст. 7 СКУ те, що йдеться саме про засади *правового* регулювання сімейних відносин [666, с. 45].

По-друге, не бракує питань до законодавця щодо формулювання «загальні засади», оскільки аналіз їхнього сімейно-правового змісту дає змогу дійти висновку, що йдеться про «основні», а не про «загальні» принципи правового регулювання сімейних відносин. Адже для того, щоб вважати представлену в ст. 7 СКУ систему загальними засадами сімейного законодавства треба було б вивести з неї ідеї сімейного права, які не пронизують усі його норми й інститути. Тому логічно говорити про «основні» засади (принципи) правового регулювання сімейних відносин, що пронизують більшість норм та інститутів сімейного права. Така пропозиція потребує внесення змін до ч. 2 ст. 10 СКУ шляхом заміни слова «загальні» на «основні» (у відповідному відмінку) [666, с. 45].

По-третє, оскільки в ст. 7 СКУ йдеться про джерела правового регулювання сімейних відносин, остільки це має відбитися в оновленій редакції назви аналізованої статті [666, с. 45].

На підставі викладеного, назву ст. 7 СКУ доцільно викласти в такій редакції: *«Джерела та основні засади правового регулювання сімейних відносин»* [666, с. 45].

Крім того, сучасна юридична наука має бути поповнена визначенням поняття *«норми-принципи сімейного права»*. Такий вид спеціалізованих норм сімейного права доцільно розглядати як *«утілені в нормах сімейного права стрижневі ідеї, відповідно до яких генерується і на яких ґрунтується сімейне законодавство, здійснюється його тлумачення, а також врегульовуються сімейні відносини за аналогією права»* [666, с. 42].

Під час розгляду ч. 3 ст. 7 СКУ важливо зазначити, що закріплена в ній засада вможливорює визначити можливість і допустимість правового регулювання сімейних відносин. Адже, як наголошував класик Г. Ф. Шершеневич: *«До сімейних прав не мають зараховуватися встановлені законом права на взаємну любов, повагу, пошану, оскільки це уявні права, що позбавлені санкції; право має справу лише із зовнішнім світом, але не з душевним»*[692, с. 407]. Інакше кажучи, зазначений принцип дає змогу визначити, чи може бути наявна *«лакуна»* заповнена сімейно-правовими засобами. Суд у такому випадку має з'ясувати: по-перше, чи *можливо* врахувати інтереси учасників сімейних відносин та інтереси суспільства?; по-друге, чи *допустиме* правове регулювання сімейних відносин? [666, с. 45].

Зміст принципу, встановленого ч. 5 ст. 7 СКУ, зазвичай є зрозумілим як для наукової громади, так і для фахівців практичної юриспруденції. Проте в новітній сімейно-правовій думці висловлюється спірна думка про те, що насправді має мовитися про *«рівність та заборону дискримінації»* учасників сімейних відносин [290, с. 514]. Адже рівність учасників сімейних відносин перед законом унеможливорює дискримінувати їх за низкою ознак (раса; колір шкіри; стать; політичні, релігійні та інші переконання; етнічне та соціальне походження; матеріальний стан; місце проживання; мовні та інші ознаки). До того ж, запропонована варіація назви цього принципу вказівкою на так зване *«синхронне»* оперування словами *«рівність»* та *«заборона дискримінації»* не

спрощує ні в сімейно-правових наукових осередках, ні правозастосувачам розуміння його юридичного змісту. Чи є достатні підстави говорити про заборону дискримінації учасників сімейних відносин не в контексті їх рівності перед законом? [666, с. 45-46]. Тому наявні підстави розглядати його цей принцип як антидискримінацію учасників сімейних правовідносин.

Принцип рівності прав та обов'язків жінки і чоловіка в сім'ї втілюється в низці законодавчих положень [666, с. 46]. Так, відповідно до ч. 3 ст. 24 Конституції України рівність жінки і чоловіка забезпечується, зокрема, створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям. Згідно із СКУ дружина, чоловік мають рівне право на: повагу до своєї до індивідуальності, своїх звичок та уподобань (ст. 51); фізичний і духовний розвиток, на здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку (ст. 52); володіння, користування та розпорядження майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними (ст. 63). Усі найважливіші питання життя сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності (ч. 2 ст. 56 СКУ). Відповідно до ч. 1 ст. 141 СКУ мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою.

Проте складно схвально оцінити чинну редакцію ч. 6 ст. 7 СКУ, в якій закріплено рівність прав та обов'язків жінки і чоловіка в *сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї*. Адже постає два концептуальних питання. Як корелюються терміни «шлюб» і «сім'я» за СКУ? Чи доцільно згадувати законодавцю про «сімейні відносини», оперуючи термінами «шлюб» і «сім'я»? Видається найкраще в контексті ч. 6 ст. 7 СКУ обмежитися вживанням терміна «сім'я» [666, с. 46].

Ставлення до дитини, до її прав є мірою духовності та гуманності соціуму. Рівень життя в державі визначається тим, як у ній живуть діти,

ступінь гомадської уваги до них та їх правового захисту. Порушення сімейних прав дитини є поширеними в суспільстві, тому законодавець має забезпечувати ефективний механізм здійснення і захисту цих прав. Тому в одній з новітніх праць окреслено зміст сімейних прав дитини через призму міжнародно-правових актів [735, с. 206-207, 209-216]. Через це та інше розмаїття думок висловлено щодо норм-принципів, закріплених у ч. ч. 7-8 СКУ. Так, у літературі справедливо наголошено, що в ст. 7 СКУ принцип найкращого забезпечення інтересів дитини належно не закріплений, що зумовлює доцільність перегляду норм СКУ, які визначають правовий статус дитини як суб'єкта сімейних правовідносин, задля приведення їх у відповідність до положень міжнародних нормативно-правових актів та Закону України «Про охорону дитинства» [36, с. 49-50]. Такого висновку можна дійти через недовершеність відповідних положень СКУ. У згаданому законодавчому акті звужується сфера застосування конвенційного принципу, яка обмежується не лише регулюванням сімейних відносин, але й тим, що конструкція Конвенції про права дитини «якнайкраще забезпечення інтересів дитини» не виправдано замінена конструкцією «максимальне можливе урахування інтересів дитини», яка за змістом не є тотожною конвенційній [36, с. 48]. Даремно було б контраргументувати наведені роздуми [666, с. 46].

Часом у літературі під час розгляду засад правового регулювання сімейних відносин згадується принцип *забезпечення здійснення прав дитини* [485, с. 259].

Деякі вчені вважають, що засади максимально можливого врахування інтересів дитини та непрацездатних членів сім'ї є *двоєдиним* принципом сімейного права України [283, с. 49; 284, с. 108; 732, с. 87-90], з чим складно погодитися [666, с. 46].

Треба також уточнити висновок про те, що в СКУ доцільне фігурування таких змістовно модернізованих принципів: якнайкращого забезпечення інтересів дитини та максимально можливого врахування інтересів непрацездатних членів сім'ї; пріоритету захисту прав та інтересів дітей і

непрацездатних членів сім'ї [36, с. 42-50]. Прийнятною є інша градація згаданих принципів сімейного права. Перші дві ідеї стосуються дитини, її якнайкращого забезпечення прав та інтересів, пріоритету захисту цієї вразливої категорії учасників сімейних відносин. В основі решти ідей покладено максимально можливе забезпечення прав та інтересів повнолітніх непрацездатних членів сім'ї, а також пріоритет захисту їхніх прав та інтересів [666, с. 46].

Якщо прояви принципу якнайкращого забезпечення прав та інтересів дитини не вимагають прикладної ілюстрації, то решта засад потребує уваги. Найперше – принцип пріоритету захисту прав та інтересів дитини. Так, відповідно до СКУ такий захист здійснюється: її батьками (ст. 154); бабою, дідом (ст. 258); сестрою, братом, мачухою, вітчимом (ст. 262); опікуном (ст. 249); патронатним вихователем (ст. 255) [666, с. 46].

Наступним є принцип максимально можливого забезпечення прав та інтересів повнолітніх непрацездатних членів сім'ї, який також втілюється в нормах СКУ [666, с. 46-47]. Приміром, відповідно до згаданого нормативно-правового акта: на одного із подружжя покладено обов'язок утримувати другого з подружжя, який є непрацездатним (ст. 75); батьки зобов'язані утримувати своїх *непрацездатних дочку, сина*, які потребують матеріальної допомоги, якщо вони можуть таку матеріальну допомогу надавати (ч. 1 ст. 198); повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати *батьків, які є непрацездатними* і потребують матеріальної допомоги (ч. 1 ст. 202); повнолітні внуки, правнуки зобов'язані утримувати *непрацездатних бабу, діда, прабабу, прадіда*, які потребують матеріальної допомоги і якщо у них немає чоловіка, дружини, повнолітніх дочки, сина або ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання, якщо повнолітні внуки, правнуки можуть надавати матеріальну допомогу (ч. 1 ст. 266); обов'язок по утриманню *непрацездатних повнолітніх братів і сестер*, які потребують матеріальної допомоги, якщо ті не мають чоловіка, дружини, батьків або повнолітніх дочки, сина, покладається законодавцем на повнолітніх братів,

сестер, за умови, що останні спроможні її надавати (ч. 2 ст. 267); повнолітні падчерка, пасинок зобов'язані утримувати *непрацездатних мачуху, вітчима*, якщо останні потребують матеріальної допомоги і якщо вони надавали падчерці, пасинку систематичну матеріальну допомогу мінімум як 5 років, якщо падчерка, пасинок спроможні її надавати (ч. 1 ст. 270); якщо особа до досягнення повноліття проживала з родичами або іншими особами однією сім'єю, вона зобов'язана утримувати *непрацездатних родичів* та осіб, з якими проживала мінімум 5 років, якщо ця особа може надавати матеріальну допомогу (ч. 1 ст. 271).

Четвертим принципом є пріоритет захисту прав та інтересів повнолітніх непрацездатних членів сім'ї [666, с. 47]. Так, згідно із СКУ: баба, дід мають право на звернення за захистом прав та інтересів повнолітніх *непрацездатних внуків* до органу опіки та піклування або до суду без спеціальних на те повноважень (ч. 2 ст. 258); сестра, брат, мачуха, вітчим мають право звернутися за захистом прав та інтересів повнолітніх *непрацездатних братів, сестер, пасинка, падчерки* до органу опіки та піклування або до суду без спеціальних на те повноважень (ч. 2 ст. 262); повнолітні дочка, син мають право звернутися за захистом прав та інтересів *непрацездатних, немічних батьків* як їх законні представники, без спеціальних на те повноважень (ч. 2 ст. 172).

Отже, до системи засад сімейного законодавства України, серед інших, мають належати такі принципи: а) якнайкращого забезпечення прав та інтересів *дитини*; б) пріоритету захисту прав та інтересів *дитини*; в) максимально можливого забезпечення прав та інтересів повнолітніх *непрацездатних членів сім'ї*; г) пріоритету захисту прав та інтересів *повнолітніх непрацездатних членів сім'ї* [666, с. 47].

Підтримуючи точку зору про вагоме значення морально-правових принципів у МПРСВ, неможливо не опонувати позиції, за якою справедливість, добросовісність і розумність є триєдиним принципом, оскільки не можна забувати про принцип відповідності моральним засадам

суспільства, який також закріплений в ч. 9 ст. 7 СКУ. Крім того, законодавцю доцільно розмістити згадані принципи порізно, віддзеркалюючи «автономію» кожного з них, визнання якої матиме практичне значення. Це допоможе суб'єкту правозастосування без потреби не керуватися всіма (чотирма) засадами, посилаючись на ч. 9 ст. 7 СКУ, в якій вони фігурують. Річ у тому, що в одному випадку застосовуватиметься принцип справедливості. У другому – принцип добросовісності. У третьому – принцип розумності. У четвертому – принцип відповідності моральним засадам суспільства. Тоді як лише в п'ятому випадку невинувато було б виключати доцільність застосування двох або кількох згаданих засад сімейного законодавства. Адже правозастосовному органу під час вирішення сімейної справи необхідно аргументовано посилатися на конкретний принцип сімейного законодавства, а не на весь їхній перелік (і на справедливість, і на добросовісність, і на розумність, і на відповідність моральним засадам суспільства) [666, с. 47].

У новітній думці в аспекті *de lege ferenda* положення ст. 3 ЦКУ, яка має назву «Загальні засади цивільного законодавства», в якій за аналогією з процесуальними кодексами, запропоновано закріпити принцип верховенства права [306, с. 7]. Зі свого боку треба наголосити, що закріплення засад справедливості, добросовісності, розумності (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦКУ, ч. 9 ст. 7 СКУ) та відповідності моральним засадам суспільства (ч. 9 ст. 7 СКУ) є способами визнання верховенства права на рівні галузей національного (як цивільного, так і сімейного) права. Тому якнайкраще закріпити відповідність моральним засадам суспільства як одну із морально-правових засад цивільно-правового регулювання. Адже її яскраво втілено в низці норм ЦКУ [661, с. 141-142].

Отже, оскільки центральна проблема застосування аналогії права полягає у відсутності чіткої переліку засад сімейного законодавства, остільки доцільно здійснити спробу їхньої систематики. До них резонно віднести: 1) можливість і допустимість правового регулювання сімейних відносин; 2) справедливість; 3) добросовісність; 4) розумність; 5) відповідність

моральним засадам суспільства; 6) антидискримінацію учасників сімейних правовідносин; 7) рівність прав та обов'язків жінки та чоловіка в сім'ї; 8) якнайкраще забезпечення прав та інтересів дитини; 9) пріоритет захисту прав та інтересів дитини; 10) максимально можливе забезпечення прав та інтересів повнолітніх непрацездатних членів сім'ї; 11) пріоритет захисту прав та інтересів повнолітніх непрацездатних членів сім'ї [666, с. 42].

Отже, чинне сімейне законодавство має зазнати низки змін, зокрема:

а) ст. 7 СКУ викласти в такій редакції:

«Стаття 7. Джерела та основні засади правового регулювання сімейних відносин

1. Сімейні відносини регулюються Конституцією України, цим Кодексом та іншими нормативно-правовими актами.

2. Сімейні відносини можуть регулюватися договором та (або) домовленістю між їх учасниками.

3. Основними засадами сімейного законодавства є:

- 1) можливість і допустимість правового регулювання сімейних відносин;
- 2) справедливість;
- 3) добросовісність;
- 4) розумність;
- 5) відповідність моральним засадам суспільства;
- 6) антидискримінація учасників сімейних правовідносин;
- 7) рівність прав та обов'язків жінки та чоловіка в сім'ї;
- 8) якнайкраще забезпечення прав та інтересів дитини;
- 9) пріоритет захисту прав та інтересів дитини;
- 10) максимально можливе забезпечення прав та інтересів повнолітніх непрацездатних членів сім'ї;
- 11) пріоритет захисту прав та інтересів повнолітніх непрацездатних членів сім'ї»[661, с. 142-143];

б) ч. 2 ст. 10 СКУ викласти в такій редакції: «Якщо до регулювання сімейних відносин неможливо застосувати аналогію закону, вони регулюються відповідно до основних засад сімейного законодавства»[661, с. 143].

По-третє, резонно докладно охарактеризувати **норми-дефініції сімейного права**. Правова термінологія, як зазначає С. І. Шимон, має «відрізнитися чіткістю, визначеністю, суворістю змісту з метою уникнення різночитань» [709, с. 126]. Такі самі усталені універсальні вимоги мають поширюватися і на норми-дефініції сімейного права, які насправду «рясно» фігурують у чинному сімейному законодавстві України. Проте в науці утворилася «лакуна», яку вкрай важливо заповнити. Річ у тому, що досі не є розробленим поняття норм-дефініцій сімейного права, а також не розкрито їхню систему, структуру, роль і місце в МПРСВ.

В Україні норми-дефініції в МПРСВ розлого не вивчалися, що надає чималий простір для наукових пошуків. Здебільшого науковці порушували питання, що пов'язані з недовершеністю окремих норм-дефініцій СКУ. Водночас фахівці по-різному оцінюють переважно норми-дефініції сім'ї та шлюбу, які, як і більшість інших норм-дефініцій сімейного права, не було закріплено в колишньому сімейному законодавстві нашої держави. Тому доцільно розкрити сутність категорії «норми-дефініції сімейного права», систему, структуру та функції цього виду спеціалізованих (атипових) норм українського сімейного права.

Авторське трактування норми-дефініції сімейного права передусім вимагає розуміння терміна «дефініція», який має латинське походження та перекладається як «визначення». Останнє відповідно до сучасних словникових джерел із державної мови витлумачується як: 1) формулювання, вислів, що розкриває зміст чого-небудь, його істотні ознаки; 2) дія зі значенням визначити, тобто: встановлювати, розпізнавати що-небудь за певними ознаками; розкривати сутність чогось, характеризувати, робити визначення; вирізняти, призначати когось, що-небудь для певної мети; указувати, призначати місце, час і т. ін. для чогось [564, с. 113].

Дефініції, що включені до тексту як законодавчого, так підзаконного нормативно-правового акту, в правничій думці не позначені єдиною назвою. Фахівці констатують, що вони йменуються: законодавчими (юридичними, правовими, легальними, нормативними); дефінітивними нормами або нормами-дефініціями; дефінітивними приписами [471, с. 534].

У сучасній юридичній думці поняття норми-дефініції трактують по-різному, зокрема: 1) як припис, спрямований на закріплення в узагальненому виді ознак певної правової категорії [8, с. 71]; 2) як нормативно-правові приписи, які розкривають зміст правового поняття шляхом указівки на його основні юридично значимі риси або елементи задля забезпечення єдності правового регулювання [94, с. 7]; 3) як норми, які містять визначення правових категорій і понять [546, с. 283]; 4) як вихідні (основоположні), самостійні та специфічні елементи механізму правового регулювання, що є короткими визначеннями понять, які використовуються у законодавстві [359, с. 6]; 5) як «різновид спеціалізованих норм права, що розкривають зміст та (або) встановлюють обсяг понять права шляхом вираження їх основних юридично важливих ознак та (або) сукупності предметів, мислимих у цих поняттях права, та спрямовані на субсидіарне впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності та одноманітності дії МПР» [222, с. 135]; 6) як особливий, обов'язковий для всіх, нормативно-правовий припис, викладений в тексті закону, що встановлює зміст поняття (терміна) за допомогою короткої передачі необхідної інформації про нього, яка дає змогу відмежувати це поняття (термін) від інших [592, с. 211-212].

Підтримуючи всі наукові прагнення окреслити правову норму-дефініцію, вкрай складно не схвалити думку про те, що найістотніша особливість нормативних дефініцій полягає в тому, що законодавець надає юридичному терміну «одне (єдине) визначення, до якого належать усі суттєві, із його точки зору, ознаки, тобто такі, що мають регулятивний характер, мають правове значення» [724, с. 129].

Отже, поняття *норми-дефініції сімейного права* резонно визначити як «компактно втілені у текстах джерел правового регулювання сімейних відносин приписи, що лаконічно та монозначно визначають зміст сімейно-правових категорій через розкриття їхніх ідентифікуючих ознак» [660, с. 150].

У СКУ закріплено низку норм-дефініцій сімейного права. До них належать: «сім'я» (ч. 2 ст. 3), «дитина» (ч. 1 ст. 6), «малолітня дитина» (абз. 1 ч. 2 ст. 6), «неповнолітня дитина» (абз. 2 ч. 2 ст. 6), «шлюб» (ч. 1 ст. 21), «повнорідні брати і сестри» (ч. 2 ст. 26), «неповнорідні брати і сестри» (ч. 2 ст. 26), «наречені» (абз. 2 ч. 1 ст. 28), «фіктивний шлюб» (абз. 2 ч. 2 ст. 40), «неукладений шлюб» (ч. 1 ст. 48), «особиста приватна власність дружини, чоловіка» (ст. 57), «об'єкти права спільної сумісної власності подружжя» (ст. 61), «непрацездатна дружина (чоловік)» (ч. 3 ст. 75), «власність дитини» (ч. 1 ст. 174), «усиновлення» (ч. 1 ст. 207), «патронат над дитиною» (ч. 1 ст. 252), «сім'я патронатного вихователя» (ч. 2 ст. 252), «патронатний вихователь» (ч. 3 ст. 252), «договір про патронат над дитиною» (ч. 1 ст. 253), «прийомна сім'я» (ч. 1 ст. 256-1), «прийомні батьки» (ч. 1 ст. 256-2), «прийомні діти» (ч. 1 ст. 256-3), «дитячий будинок сімейного типу» (ч. 1 ст. 256-5), «батьки-вихователі» (ч. 1 ст. 256-6), «вихованці дитячого будинку сімейного типу» (ч. 1 ст. 256-6) [660, с. 150].

Принагідно треба нагадати в сімейно-правових осередках, що на момент ухвалення зазначеного кодифікованого акта їхня система була значно вужчою, ніж нині. Адже, як наголошував свого часу класик цивілістики Й. О. Покровський: «Закон, навіть найдосконаліший, неминуче відстає від життя: раз виданий, він залишається нерухомим...» [360, с. 94]. Річ у тому, що згідно із Законом України «Про внесення змін до Сімейного кодексу України» від 23 лютого 2006 р. розділ 4 СКУ «Влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» було доповнено главами 20-1 «Прийомна сім'я» та 20-2 «Дитячий будинок сімейного типу». Саме в цих структурних частинах «взірця ушляхетнення законодавчого регулювання сімейних відносин» [487, с. 241] відтоді міститься низка норм-дефініцій

(«прийомна сім'я», «прийомні батьки», «прийомні діти», «дитячий будинок сімейного типу», «батьки-вихователів», «вихованці дитячого будинку сімейного типу») [660, с. 150].

Норма-дефініція «наречені» з'явилася в СКУ в зв'язку з ухваленням Закону України «Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів» від 22 грудня 2006 р. Принагідно треба відзначити, що на підставі того самого законодавчого акта було виключено положення, які присвячувалися інституту заручин, а в ч. 1 ст. 31 СКУ якраз і фігурувала однойменна із назвою статті норма-дефініція «заручини». Отже, саме відтоді вітчизняний законодавець оперує терміном «наречені», тоді як термін «заручені», яким свого часу офіційно послуговувалися, нині вживається лише в побуті. Адже обряд заручин є стародавньою традицією в Україні [660, с. 150].

Після викладення глави 20, яка присвячена патронату над дитиною і має однойменну назву, в редакції Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми» від 21 січня 2016 р., в СКУ було закріплено кілька нових норм-дефініцій. До них, зокрема, належать: «патронат над дитиною», «сім'я патронатного вихователя», «патронатний вихователів», «договір про патронат над дитиною». Остання (і єдина) зі згаданих норм-дефініцій СКУ неодноразово зазнавала змін [660, с. 150]. У первинній редакції передбачалося, що за договором патронату орган опіки та піклування передає дитину, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття, за плату. У редакції Закону України «Про внесення змін до Сімейного кодексу України» від 23 лютого 2006 р. передбачалося, що за вказаним правочином орган опіки і піклування передає дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття, за плату. У чинній редакції за договором про патронат над дитиною орган опіки та піклування влаштує дитину, яка перебуває у складних життєвих обставинах, в

сім'ю патронатного вихователя (ч. 1 ст. 253 СКУ). До речі, норма-дефініція «дитина, яка перебуває в складних життєвих обставинах» закріплена не в СКУ, а в абз. 3 ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства». До неї двічі вносилися зміни на підставі законів України: «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми» від 21 січня 2016 р.; «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07 грудня 2017 р. [432].

Крім того, незважаючи на те, що в СКУ відсутні норми-дефініції дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, свого часу формулювання «дитина, яка позбавлена належного батьківського піклування» було замінено юридичною конструкцією «дитина-сирота і дитина, позбавлена батьківського піклування» [660, с. 150]. Ці зміни було внесено відповідно до Закону України «Про внесення змін до Сімейного кодексу України» від 23 лютого 2006 р. Обидві норми-дефініції закріплені в ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» [443]. Чотири рази зазнавала змін норма-дефініція «діти, позбавлені батьківського піклування» на підставі ухвалення таких законів України: «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового догляду» від 18 вересня 2012 р. [388]; «Про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв'язку з прийняттям Закону України «Про Національну поліцію» від 23 грудня 2015 р. [382]; «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми» від 21 січня 2016 р.; «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо соціального захисту постраждалих учасників Революції Гідності та деяких інших осіб» від 22 травня 2018 р. [403].

Звернення до норми-дефініції «діти, позбавлені батьківського піклування» неможливе без розуміння визначення термінів «безпритульні діти» та «діти, розлучені з сім'єю», які згадуються в цьому легальному визначенні. Адже і безпритульні діти, і діти, розлучені з сім'єю належать до дітей, позбавлених батьківського піклування [660, с. 150]. Зазначені норми-

дефініції закріплені також у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства». Згідно зі згаданим нормативно-правовим актом безпритульними є діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі будинки, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання; дитиною, розлученою з сім'єю є дитина, яка прибуває або прибула на територію України без супроводу батьків чи одного з них, діда або баби, повнолітніх брата або сестри або опікуна чи піклувальника, призначеного відповідно до законодавства країни походження, або інших повнолітніх осіб, які до прибуття в Україну добровільно чи в силу звичаю країни походження взяли на себе відповідальність за виховання дитини.

Услід за системою норм-дефініцій сімейного права України резонно розглянути їх *структуру*, яка має певні особливості. Відомо, що традиційно логічна схема дефініції виглядає: «*A – це B*». Саме такий підхід застосовано в СКУ лише тричі («патронат над дитиною», «сім'я патронатного вихователя», «патронатний вихователь»). У решті випадків законодавець варіює конструювання норм-дефініцій сімейного права. Так, за схемою:

«*A складають B*» побудовано норму-дефініцію «сім'я»;

«*A – B*», наприклад, сконструйовано норми-дефініції: «прийомна сім'я», «прийомні батьки», «прийомні діти», «дитячий будинок сімейного типу», «батьки-вихователі»;

«*A вважається B*» побудовано норми-дефініції: «малолітня дитина», «неповнолітня дитина», «неукладений шлюб», «непрацездатна дружина, чоловік»;

«*B вважаються A*» сконструйовано норму-дефініцію «наречені»;

«*A є B*» побудовано норми-дефініції: «шлюб», «повнорідні брати і сестри», «неповнорідні брати і сестри», «фіктивний шлюб», «особиста приватна власність дружини, чоловіка», «усиновлення», «вихованці дитячого будинку сімейного типу» [660, с. 150-151].

У структурі норми-дефініції сімейного права можна виокремити гіпотезу та диспозицію: «Якщо сімейно-правове явище А (гіпотеза)», то воно має характеризуватися сукупністю певних ознак В (диспозиція) [660, с. 151].

Функціональне призначення норм-дефініцій сімейного права зумовила необхідність їхнього закріплення в текстах нормативно-правових актів. На законотворчій практиці постає низка питань, що пов'язані із застосуванням техніко-юридичних засобів, прийомів їх оформлення. Адже саме «техніка визначення юридичних термінів є фундаментальним явищем, що впливає на всю законотворчу діяльність» [308, с. 232].

Нормотворцю треба неухильно додержуватися таких аспектів під час конструювання норм-дефініцій сімейного права [660, с. 151].

По-перше, будь-яка норма-дефініція сімейного права має відповідати наявним у логіці правилам визначення понять. До них належать: вона має бути зрозумілою (1); не має бути «кола», тобто термін, що визначається не може витлумачуватися через той самий термін (2); те, що визначається має бути співрозмірним (3); визначення не має бути заперечним (4) [660, с. 224-228].

По-друге, законотворець має обрати найоптимальніший метод закріплення норми-дефініції сімейного права в тексті відповідно нормативно-правового акта. Адже, як справедливо зазначала свого часу А. Нашиць: «Вибір технічних засобів має бути зумовлений природою самого поняття, природою явищ і фактів дійсності, логічним втілення яких воно є» [316, с. 200].

Наступним є питання про *місце норм-дефініцій в структурі джерел правового регулювання сімейних відносин*. У законотворчій практиці України застосовано кілька способів розміщення норм-дефініцій сімейного права. Так, під час першого згадування в тексті СКУ закріплено більшість норм-дефініцій, зокрема: «малолітня дитина» (абз. 1 ч. 2 ст. 6), «неповнолітня дитина» (абз. 2 ч. 2 ст. 6), «повнорідні брати і сестри» (ч. 2 ст. 26), «неповнорідні брати і сестри» (ч. 2 ст. 26), «наречені» (абз. 2 ч. 1 ст. 28), «фіктивний шлюб» (абз. 2 ч. 2 ст. 40), «неукладений шлюб» (ч. 1 ст. 48), «особиста приватна власність дружини, чоловіка» (ст. 57), «об'єкти права спільної сумісної власності

подружжя» (ст. 61), «непрацездатна дружина (чоловік)» (ч. 3 ст. 75), «власність дитини» (ч. 1 ст. 174), «патронат над дитиною» (ч. 1 ст. 252), «сім'я патронатного вихователя» (ч. 2 ст. 252), «патронатний вихователь» (ч. 3 ст. 252), «договір про патронат над дитиною» (ч. 1 ст. 253), «прийомна сім'я» (ч. 1 ст. 256-1), «прийомні батьки» (ч. 1 ст. 256-2), «прийомні діти» (ч. 1 ст. 256-3), «дитячий будинок сімейного типу» (ч. 1 ст. 256-5), «батьки-вихователі» (ч. 1 ст. 256-6), «вихованці дитячого будинку сімейного типу» (ч. 1 ст. 256-6) [660, с. 151].

Під час розкриття норм-дефініцій шлюбу (ч. 1 ст. 21 СКУ) та усиновлення (ч. 1 ст. 207 СКУ) законодавець відступає від визначеного вище підходу. Визначення першого терміна фігурує в главі 3 «Загальні положення» розділу II СКУ «Шлюб. Права та обов'язки подружжя», а другого – в однойменній главі 18 [660, с. 151].

«Четвірку» норм-дефініцій («сім'я», «дитина», «малолітня дитина», «неповнолітня дитина») закріплено в главі 1 «Сім'я. Регулювання сімейних відносин», що є складовою розділу I СКУ «Загальні положення». Якщо розміщення у цій главі легальної дефініції «сім'я» є незаперечною, то фігурування «трійки» інших норм-дефініцій є алогічним. Якнайкращим варіантом розв'язання проблеми є переміщення норм-дефініцій «дитина», «малолітня дитина», «неповнолітня дитина» з глави 1 до глави 13 СКУ «Визначення походження дитини». Згадані легальні дефініції мають міститися не в Загальній, а в Особливій частині основного джерела регулювання сімейних правовідносин. Саме так, до речі, зроблено з нормами-дефініціями «шлюб» та «усиновлення». Адже обидва терміни, хоч і вживаються в главі 1 СКУ, але розміщені в спеціальних главах СКУ. Інакше кажучи, законодавець, якщо порівнювати із більшістю норм-дефініцій СКУ, не розміщує їх під час першого згадування в тексті зазначеного вище кодифікованого акта [660, с. 151].

Норми-дефініції «безпритульні діти», «дитина-сирота», «діти, позбавлені батьківського піклування», «дитина, розлучена з сім'єю», «дитина, яка

перебуває в складних життєвих обставинах», «дитина з інвалідністю» фігурують у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства», в якій закріплено визначення усього «арсеналу» термінів, що вживаються в цьому нормативно-правовому акті. До речі, крайній із згаданих термінів було замінено замість терміна «дитина-інвалід» згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 19 грудня 2017 р. [380]. Проте ці зміни не торкнулися самої дефініції. Водночас в ст. 88 СКУ, в назві та двічі в положеннях якої згадується термін «дитина з інвалідністю», на жаль, не відображено досі, що він був змінений через динаміку законодавства України та фігурує в тексті закону в новій редакції [660, с. 151].

Цікаво, що в окремих статтях СКУ розміщені лише норми-дефініції сімейного права. Прикладною ілюстрацією є насамперед положення ст. 6 зазначеного законодавчого акта. Схожу модель законодавчої техніки продемонстровано в ст. 256-1, в якій закріплено лише норму-дефініцію «прийомна сім'я», а також у ст. 256-5, в якій фігурує єдина норма-дефініція «дитячий будинок сімейного типу» [660, с. 150].

Часом в одній і в тій самій статті СКУ закріплено дві або більше норм-дефініцій. Так, у ч. 2 ст. 26 головного джерела правового регулювання сімейних відносин фігурують норми-дефініції повнорідних і неповнорідних братів і сестер. У ст. 6 СКУ містяться відразу три норми-дефініції, зокрема: «дитина», «малолітня дитина», «неповнолітня дитина». В ст. 252 СКУ також закріплено кілька норм-дефініцій: «патронат над дитиною» (ч. 1), «сім'я патронатного вихователя» (ч. 2), «патронатний вихователь» (ч. 3) [660, с. 151].

У низці випадків у СКУ норми-дефініції закріплені поряд («в тандемі») з іншими видами норм сімейного права. До них належать норми-дефініції: сім'ї (ч. 2 ст. 3), шлюбу (ч. 1 ст. 21), шлюбу, який є недійсним (ч. ч. 1, 2, 3 ст. 39), наречених (абз. 2 ч. 1 ст. 28), фіктивного шлюбу (абз. 2 ч. 2 ст. 40), неукладеного шлюбу (ч. 1 ст. 48), особистої приватної власності дружини, чоловіка (ст. 57), об'єктів права спільної сумісної власності подружжя (ст. 61), непрацездатної дружини (чоловіка) (ч. 3 ст. 75), власності дитини (ч. 1 ст. 174),

усиновлення (ч. 1 ст. 207), договору про патронат над дитиною (ч. 1 ст. 253), прийомних батьків (ч. 1 ст. 256-2), прийомних дітей (ч. 1 ст. 256-3), батьків-вихователів (ч. 1 ст. 256-6), вихованців дитячого будинку сімейного типу (ч. 1 ст. 256-6) [660, с. 151].

Деякі з норм-дефініцій сімейного права небезпідставно критикуються в наукових колах. Термін «сім'я» наскрізно вживається в СКУ. Як у назвах низки статей цього кодифікованого акта, так і безпосередньо в нормах головного джерела правового регулювання сімейних відносин згадуються також похідні від нього терміни. Вперше в ч. 2 однойменної ст. 3 СКУ закріплено дефініцію сім'ї: складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права й обов'язки. Проте впродовж тривалого часу вчені по-різному оцінюють таке законодавче рішення цієї норми [669, с. 143].

Відразу треба заперечити позицію українських науковців, які стверджують, що законодавство України не містить визначення поняття «сім'я» [465, с. 76]. У літературі висловлюється полемічний висновок, що виробити уніфіковане законодавче поняття сім'ї неможливо, оскільки сім'я є складним і багатогранним явищем, яке не вичерпується лише ознаками, що мають юридичне значення, а останні різняться залежно від правовідносин [141, с. 64]. Тоді як З. В. Ромовська наголошує, що треба припинити дискусію про недоцільність і неможливість надати єдине визначення сім'ї [489, с. 19], з чим складно не погодитися [669, с. 143].

Від того, як визначається поняття сім'ї, залежить структура і зміст прав і обов'язків, що поєднують людину з сім'єю, належить саме існування сім'ї як суспільного явища, визначення кола інтересів людини в сім'ї [684, с. 443]. Тому резонно удосконалити наукові підходи щодо норми-дефініції сім'ї, яка концептуально узгоджувалася б із усіма приписами СКУ, відповідаючи своєму функціональному призначенню [669, с. 143].

Насамперед логічно наголосити, що під час розроблення норми-дефініції, а тим паче, таку, яка не може розглядатися в єдиному (юридичному)

розумінні треба дуже виважено [669, с. 143]. Адже, як констатувала Я. М. Шевченко, «сім'я здійснює багатогранні функції – економічну, демографічну, пов'язана з широким спектром інших відносин – трудових, житлових, виховних, організацією дозвілля, з інтимними відносинами та ін.; усі ці відносини у взаємозв'язку і породжують таке суспільне явище, як сім'я» [679, с. 105]. Схожу позицію обстоює І. О. Дзера, яка зауважує, що сім'я в соціологічному трактуванні є поняттям ширшим порівняно з юридичним її значенням. Адже правові норми регламентують лише окремі, визначені в сімейному законодавстві, питання, діяльності сім'ї, її створення та припинення як вже об'єктивно наявного явища; правові норми регламентують не всі аспекти життя та відносин, що складаються в сім'ї, а лише ті, на які держава може впливати шляхом установлення обов'язкових правил поведінки [521, с. 31].

Саме тому в науці в різні періоди її розвитку представлялися різні трактування сім'ї. Так, на думку Г. Ф. Шершеневича, сім'єю вважався союз осіб, що пов'язані шлюбом, та осіб, що від них походять. Далі вчений наголошував, що «фізичний і моральний склад сім'ї складається поза правом, а юридичний елемент є необхідним у сфері майнових правовідносин у сім'ї» [692, с. 406-407].

Інший іменитий правник К. П. Побєдоносцев звертав увагу на те, що слово «сім'я» нагадує йому «союз як між подружжям, так і між ними та їх дітьми; відносини, в яких перебувають глава дому щодо всіх членів дому і сім'ї; ціле коло осіб, що пов'язані спільним походженням» [355, с. 7].

У літературі фігурує також чимало дефініцій сім'ї в соціологічному ракурсі (В. О. Рясенцев, В. С. Гопанчук, В. Ф. Маслов, О. О. Рузакова, С. О. Муратова, Ю. С. Червоний, І. В. Жилінкова та ін.). Цю категорію учені-юристи розглядали як: «союз осіб, що заснований на шлюбі, родинності (або лише родинності), прийнятті дітей на виховання, що характеризується спільністю життя, інтересів, взаємною турботою» [500, с. 43]; «засновану на шлюбі або кровному спорідненні невелику групу людей, члени якої пов'язані

спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю та допомогою» [521, с. 30]; «об'єднання осіб, що природно формується в реальному житті, ґрунтується на шлюбі, родинності, усиновленні чи інших формах відносин між цими особами й характеризується спільністю духовного, матеріального життя й інтересів, що забезпечують продовження роду і виховання дітей» [273, с. 123]; «союз осіб, що заснований на шлюбі, а також фактичних шлюбних відносинах, родинності, прийнятті дитини в сім'ю на виховання, що характеризується спільністю життя, інтересів, взаємною турботою» [498, с. 8]; «малу соціальну групу людей, що об'єднані кровними або іншими прирівняними до них зв'язками, а також взаємними правами та обов'язками» [307, с. 28]; «певну сукупність (спільнота, група) людей, за загальним правилом, родичів, заснована на шлюбі, родинності, свояцтві, спільному проживанні і веденні спільного господарства, що утворює природне середовище для благополуччя її членів, виховання дітей, взаємодопомоги, продовження роду» [186, с. 2]; «історично визначену організовану соціальну спільність, засновану на шлюбі та кровному спорідненні (або лише на шлюбі, або лише на кровному спорідненні), усиновленні та прийомі дітей на виховання, характерними ознаками якої є спільне життя її членів, взаємна моральна та матеріальна підтримка і взаємне виховання ними одне одного, насамперед підростаючого покоління» [520, с. 68].

«Проблема визначення юридичної, а не соціологічної сутності сім'ї не полишала в спокою «плеяду» представників сімейно-правової думки радянської доби» [669, с. 144]. Так, за словами В. І. Бошка, сім'ю складав «союз, заснований на вільному та рівноправному шлюбі або близькій родинності (часто на усиновленні), ідейно пов'язаний з участю в будівництві комунізму, а також об'єднаний взаємною матеріальною та моральною підтримкою, турботою про комуністичне виховання потомства, що здійснюється при широкій і зростаючій допомозі держави і наділений відповідними правами та обов'язками» [46, с. 89]. Г. М. Свердлов трактував її як «коло осіб, що пов'язані одним із одним вказаним у законі обсягом прав та

обов'язків, що впливають зі шлюбу, родинності, усиновлення і прийняття дітей на виховання» [507, с. 162]. За визначенням Є. М. Ворожейкіна, сім'єю є «спільне життя осіб, що виникло зі шлюбу, близької родинності, усиновлення та інших законних підставах, що має на меті народження і виховання дітей, спільне ведення господарства, встановлення відносин інтимної або духовної близькості і викликає відповідні до цього особисті і майнові права та обов'язки» [70, с. 13]. В. О. Рясенцев радив розглядати її як «коло осіб, що пов'язані правами та обов'язками, що впливають зі шлюбу, родинності, усиновлення або іншої форми прийняття дітей на виховання, яке покликане сприяти зміцненню і розвитку сімейних відносин на принципах комуністичної моралі» [500, с. 45]. Г. К. Матвєєв поняття сім'ї визначав як «засноване на шлюбі чи родинності об'єднання осіб, що пов'язані між собою особистими і майновими правами та обов'язками, моральною і матеріальною спільністю і підтримкою, веденням спільного господарства і комуністичним вихованням дітей» [274, с. 42].

Доцільно вкратитися до представлених науковій громадськості дефініцій. По-перше, не є довершеними підходи вчених, які надавали дефініціям сім'ї, так званого політичного забарвлення, чого свого часу уникнули корифеї сімейно-правової науки (Є. М. Ворожейкін, Г. М. Свердлов). По-друге, нині недоцільно у дефініції сім'ї зазначати підстави її створення. Адже їх перелік за радянським сімейним законодавством був значно вужчим, якщо порівнювати його із сучасним сімейним законодавством України [669, с. 144].

У новому тисячолітті також наявні прагнення окреслити юридичну сутність сім'ї. Адже, як зазначає Є. О. Харитонов, що «коли йдеться про регулювання шлюбних, родинних тощо відносин, то вже сама назва галузі, в межах якої відбувається таке регулювання – «сімейне право», зумовлює визначення та характеристики сім'ї як суспільного феномена і правового поняття [605, с. 293].

Концептуально обґрунтованим є юридичне визначення поняття сім'ї, запропоноване О. М. Нечаєвою [669, с. 144]. Вчена трактувала її як «спільність осіб, що разом проживають, об'єднані правами та обов'язками, передбаченими сімейним законодавством» [321, с. 10].

Українське рішення норми-дефініції сім'ї схвально сприймають у деяких зарубіжних наукових публікаціях [567, с. 4]. Наприклад, Н. М. Тарусіна емоційно опонує колезі О. П. Сергєєву, який стверджує, що законодавець свідомо не прагне пропонувати дефініцію «сім'я». На думку останнього, такий формальний підхід не узгоджувався б із реальними життєвими ситуаціями, оскільки в юридичному розумінні сім'я «лише та, яка відповідно до чинного законодавства зумовлює виникнення взаємних прав та обов'язків між її членами» [567, с. 374]. Тому Н. М. Тарусіна наводить низку контраргументів на користь доцільності закріплення юридичного визначення поняття сім'ї. Ця авторка вказує, що будь-яка норма є формальною і відносно визначеною, ситуаційною, а особливо сімейно-правова. Затим дослідниця скептично міркує: «Слідуючи за позицією О. П. Сергєєва, нам, гортаючи Сімейний кодекс, в якому фігурують подібні ускладнення, доведеться відмовитися, щонайменше, від половини змісту цього акта». Не полишаючи дискусію, вчена наголошує також на тому, що «взаємність прав та обов'язків виникає не завжди, принаймні в сім'ї з дітьми», або, за її словами, вчені «не припускали думки про наявність у дітей якихось юридичних обов'язків» [567, с. 2].

Спірною є дефініція сім'ї, за якою вона являє собою об'єднання осіб, що ґрунтується на шлюбі, кровному спорідненні, усиновленні або інших підставах, що не заборонені і не суперечать моральним засадам суспільства, і яке пов'язує своїх членів спільністю життя та інтимних стосунків, а також взаємними правами та обов'язками [250, с. 122]. Доцільно зупинитися на кількох парадигмальних хибах. По-перше, не треба перевантажувати дефініцію сім'ї переліком підстав її створення, який і без цього породжує багаторічний диспут. Адже за положеннями ч. 4 ст. 3 СКУ лише опосередковано можна дійти висновку, що до підстав її створення (окрім

шлюбу, кровного споріднення, усиновлення) також належать: проживання жінки та чоловіка однією сім'єю без реєстрації шлюбу, опіку та піклування, патронат над дітьми, прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу, фактичне прийняття дитини на виховання. По-друге, викликає сумніви в концептуальній обґрунтованості така ознака сім'ї, як спільність інтимних стосунків. Резонно запитати, чи можуть існувати інтимні стосунки в контексті моральних засад суспільства між усіма членами спільноти, яка йменується сім'єю? Відповідь заперечна. Крім того, інтимні стосунки не підлягають правовому регулюванню, що усуває постановку питання про доцільність фігурування цієї риси в юридичній дефініції сім'ї. По-третє, вразливим є підхід як дослідниці, так і українського законодавця, які згадують про «взаємні» права й обов'язки осіб, які складають сім'ю. Адже постає питання про те, чи завжди виникатимуть «взаємні» сімейні права й обов'язки? Такого формулювання уникали (очевидно, враховуючи це) і такі вчені, як-от: Г. М. Свердлов, С. М. Ворожейкін, В. О. Рясенцев, Г. К. Матвеев, О. М. Нечаєва. У цьому нескладно переконатися через звернення до наведених вище дефініцій, представлених цими фахівцями. Тому краще говорити про наявність прав та обов'язків, що передбачені сучасним сімейним законодавством України [669, с. 144-145].

Через наявність наведених вище підстав потребує удосконалення визначення поняття [669, с. 145], за яким сім'я – це коло осіб, відносини між якими засновані на спільному проживанні, спільному побуті, *взаємних* правах та обов'язках особисто-довірчого характеру, що впливають із шлюбу, подружніх відносин без реєстрації шлюбу, споріднення, усиновлення та інших форм прийняття дітей на виховання відповідно до сімейного законодавства України [17, с. 11].

Принагідно треба зазначити, що цю ознаку як таку оспорювала Я. М. Шевченко, але вчена вбачала в ній іншу хибу. Ця вчена не вважала взаємність прав та обов'язків відмінною рисою сім'ї. Академік скептично міркувала: «Особи, що комунальній квартирі і навіть сусіди теж мають взаємні

права та обов'язки – не завдавати один одному шкоди, дотримуватися правил співжиття та ін.» [679, с. 106]. Очевидним є той факт, що згадана вчена акцентувала увагу на існуванні також взаємних прав й обов'язків, які позбавлені характеру *сімейних* [669, с. 145].

З. В. Ромовська зазначає, що «образно про сім'ю свідчить дах над головою, спільний стіл, усвідомлення себе частиною особливого живого духовного організму» [491, с. 392].

Я. М. Шевченко стверджувала, що «правовий зв'язок (а це, власне, і становить основу правовідносин) і є оазою для визначення юридичного поняття сім'ї» [691, с. 106-107]. Така думка знайшла розвиток у працях деяких представників наукової школи вченої. Наприклад, В. А. Ватрас трактує це поняття як «юридичний зв'язок між фізичними особами, заснований на шлюбі, відносинах родинності, усиновленні та на інших підставах, передбачених у законі, який проявляється у наділенні їх на засадах рівності взаємними особистими немайновими та майновими сімейними правами та обов'язками, спільному житті, спільності інтересів та взаємній юридичній відповідальності». Водночас правник роз'яснює формулювання «юридичний зв'язок між фізичними особами», яке фігурує в наведеному визначенні, як волю рівних між собою суб'єктів сімейних правовідносин, яких закон пов'язує сімейними правами та обов'язками [55, с. 6]. Спробу цього правознавця, як і більшості інших, розв'язати цю архіскладну проблему складно назвати завершеною. По-перше, мають бути роз'ясненими «відносини родинності», визначення яких українському законодавцеві невідоме. По-друге, як і в працях деяких інших учених, не є виправданою вказівка про взаємність сімейних прав та обов'язків, на чому вже наголошувалося під час аналізу деяких інших доктринальних дефініцій сім'ї. По-третє, чи доцільно визначати поняття сім'ї через похідний від нього термін «сімейні», яким автор, очевидно, прагне продемонструвати галузеву належність особистих немайнових і майнових прав та обов'язків. Видається поспішною пропозиція автора закріпити її в такому вигляді в СКУ. Адже практично йдеться про «модифікацію»

доктринального визначення в норму-дефініцію сім'ї, яка має бути лаконічною та однозначною. Серед іншого, постає питання про узгодження представленого визначення поняття сім'ї із положеннями ч. 4 ст. 3 СКУ, які якраз і присвячені підставам її створення та в яких не фігурують, наприклад, «відносини родинності», про які мовить автор. Науковець також уникає законодавчого формулювання «інші підстави, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства». З огляду на це, постає питання: «Бути чи не бути?» такій юридичній конструкції. Відповідь на це питання є очевидною: в нормі-дефініції сім'ї не мають визначатися підстави її створення, що цілком відповідатиме вимогам щодо конструювання правових норм-дефініцій, зокрема, сімейно-правових [669, с. 145].

Інакше розв'язання проблеми пропонують деякі представники одеської наукової школи цивілістики. Приміром, на думку Є. О. Харитонова, сім'я являє собою «спільноту приватних осіб, пов'язаних шлюбом, або спорідненістю, або іншим правовим зв'язком, передбаченим законом, учасники якої проживають разом, поєднані спільним побутом і мають юридичні права та обов'язки один щодо одного» [605, с. 293, 299]. Така дефініція, за словами деяких інших науковців, потребує уточнення. Це пояснюється тим, що законодавець у ч. 2 ст. 3 СКУ встановлює винятки із загального правила щодо їх спільного проживання. Тому, на думку опонента, варто у визначенні зазначити, що «*зазвичай* проживають разом» [465, с. 77].

Викликає також кілька питань новітня дефініція сім'ї, яка представлена науковій громадськості І. Е. Ревуцькою. За її словами, це створений на підставах, визначених законодавством, і заснований на повазі, любові та взаємопідтримці союз жінки та чоловіка, дітей, інших членів сім'ї, які проживають разом чи окремо, піклуються одне про одного у повазі, дбають про матеріальне забезпечення одне одного, дотримуються моральних засад суспільства та ведуть спільний побут [465, с. 27]. Авторка, називаючи учасників сімейних правовідносин, не врахувала те, що насправді це значно ширше коло осіб. Крім того, недоцільним видається фігурування в дефініції

оціночної категорії «моральні засади суспільства», яке має витлумачуватися [669, с. 145].

Відрізняється від попередніх версій тлумачення поняття сім'ї, яке фігурує в одній із закордонних дисертаційних робіт. Поняття цієї правової категорії визначено як «сімейно-правову спільноту, обумовлену спільними інтересами подружжя, а також інших членів сім'ї, яка має низку ознак, притаманним корпоративним юридичним особам, у тому числі майновою зумовленістю (виражається у праві сумісної власності подружжя і спільності їх зобов'язань), позначенням, за загальним правилом, спільним прізвищем (аналогічно найменуванню юридичної особи), спільним розв'язанням питань сім'ї, що означає необхідність узгодження волі її членів для управління спільним майном, необхідністю реєстрації шлюбу» [185, с. 42].

Інша представниця зарубіжної науки сімейного права О. Ю. Ільїна зауважує, що нині окремі традиційні ознаки сім'ї втратили своє значення, організація сімейного життя «переживає декаданс». Тому, за висновками сучасниці, її можна розглядати як договір про спільну діяльність через те, що члени сім'ї добровільно об'єднують майно, мають спільну мету, здійснюють спільну діяльність задля її досягнення, вирішують внутрішньосімейні питання за взаємною згодою [146, с. 14-17]. Проте через заперечення договірної природи шлюбу підтримати наведену дефініцію сім'ї нелегко [669, с. 145].

Розбіжними є норми-дефініції «сім'я», що фігурують у нормативно-правових актах зарубіжних країн. Доцільно навести кілька прикладів. Так, згідно з §40 Загального цивільного уложення Австрії сім'єю є подружжя разом з нащадками [134].

Сім'я – це спільнота дітей, незалежно від віку дитини, з обома або одним із батьків або іншою особою, яка турбується про дитину (ст. 2 Закону Словацької Республіки «Про сім'ю») [454].

Згідно зі ст. 2 Сімейного кодексу Чорногорії сім'єю є спільнота, в якій проживають батьки, діти та інші родичі, які відповідно до сімейного законодавства мають взаємні права та обов'язки [539].

Інакшу норму-дефініцію сім'ї закріплено в ст. 2 Закону Північної Македонії. Згідно зі згаданим нормативно-правовим актом нею визнають життєву спільноту батьків і дітей, а також інших родичів, що проживають разом і ведуть домашнє господарство [453].

Усе викладене дає змогу поняття сім'ї визначити як «спільноту, пов'язану місцем проживанням, особистими немайновими та тісно пов'язаними з ними майновими правами й обов'язками, встановленими сімейним законодавством». Тому резонно до абз. 1 ч. 2 ст. 3 СКУ внести зміни та викласти його в такій редакції: «Сім'я – це спільнота, пов'язана місцем проживанням, особистими немайновими та тісно пов'язаними з ними майновими правами й обов'язками, встановленими цим Кодексом та іншими нормативно-правовими актами» [669, с. 146].

Такою, що потребує уваги, є норма-дефініція шлюбу. Поняття шлюбу розкривається в ч. 1 ст. 21 СКУ як сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в ОДРАЦС.

В основу цього інституту сімейного права, за незаперечними висновками С. І. Шимон, покладено концепцію «шлюб-статус» [706, с. 157], а не будь-яка з інших добре відомих у теорії сімейного права поглядів на нього, як: таїнства; інституту особливого роду; партнерства; договору [30, с. 36]. Шлюб за сімейним законодавством України позбавлений поширеної в юридичній думці договірної концепції, через те, що: по-перше, метою його укладення є створення сім'ї як союзу, заснованому на почуттях поваги, любові, співчуття, моральної підтримки; у шлюбному союзі залишаються окремі його члени – дружина та чоловік; по-друге, з моменту реєстрації шлюбу особи набувають особливого статусу дружини і чоловіка з низкою прав та обов'язків, які виникають імперативно, незалежно від їх бажання; по-третє, шлюбні правовідносини – це насамперед особисті немайнові (а майнові виникають на основі немайнових), тоді як на підставі договору виникають зазвичай майнові правовідносини; по-четверте, він укладається на невизначений строк і за жодних умов не обмежується строком у момент його реєстрації; по-п'яте, як

для його укладення, так і для його припинення недостатньо самої домовленості подружжя, необхідна участь компетентних органів держави; по-шосте, права й обов'язки подружжя, зокрема і майнові, не переходять у порядку правонаступництва і припиняються внаслідок припинення шлюбу зі смертю будь-якого з подружжя; по-сьоме, більшість сімейних прав і обов'язків неможливо здійснити примусово [706, с. 155]. Дуже важливо, щоб закладені в нормі-дефініції шлюбу ідентифікуючі його риси мають передусім корелюватися із відповідними положеннями розділу 2 СКУ «Шлюб. Права та обов'язки подружжя» [641, с. 52-53]. До таких правових ознак належать: по-перше, це союз двох осіб протилежної статі; по-друге, це моногамний союз; по-третє, це безстроковий, добровільний, вільний, рівноправний союз; по-четверте, він існує юридично лише за умови державної реєстрації в ОДРАЦС, наслідком чого є набуття дружиною та чоловіком сімейно-правового статусу подружжя [707, с. 43].

Принагідно треба відзначити, що легальна дефініція шлюбу з'явилася вперше в законотворчій практиці України, до того часу лише в сімейно-правовій літературі демонструвалися різноманітні думки [641, с. 53]. Так, вчені визначали його як: «союз чоловіка та жінки з метою співжиття, заснований на взаємній згоді та укладений в установленій формі» [692, с. 263]; «вільний, рівноправний, як правило, довічний союз чоловіка та жінки, що укладений з дотриманням встановлених у законі умов та порядку, спрямований на створення сім'ї та породжує в них подружні права й обов'язки» [46, с. 104; 74, с. 39]; «вільний і добровільний моногамний союз рівноправних чоловіка і жінки, який утворює сім'ю, породжує права й обов'язки подружжя, що укладається з дотриманням правил, встановлених законом» [507, с. 96]; «юридичну визнану та засновану на любові духовну та фізичну спільність чоловіка та жінки, яка забезпечує народження і виховання дітей» [337, с. 36]; «вільний, добровільний, рівноправний союз чоловіка і жінки, заснований на почуттях взаємного кохання та поваги, який укладений з метою утворення сім'ї» [345, с. 34].

У літературі констатується, що норма-дефініція шлюбу часом не має підтримки [641, с. 53]. Так, за оцінкою деяких представників академічного середовища, потребує додаткових роз'яснень указівка на «сімейний союз», оскільки останній також вимагає визначення. Адже, за їхніми словами, термін «сімейний союз» має поліваріантний зміст, як і шлюб. Водночас правниками не заперечується панівна думка про те, що останнім є союз двох осіб, відносини яких характеризуються спільністю сімейного життя, взаємною турботою та підтримкою, а також взаємними правами й обов'язками [542, с. 82].

Ще інші представники науки сімейного права дорікають законодавцю в тому, що визначення шлюбу має суто формальний характер і не розкриває повною мірою зміст цього поняття, а «дає лише його в тих межах, в яких відносини шлюбу регламентуються сімейно-правовими нормами». Тому в спеціальній літературі запропоновано іншу варіацію його норми-дефініції, яку треба викласти в такій редакції: «Шлюб – це добровільний, рівноправний, спрямований на створення *сім'ї сімейний союз* чоловіка та жінки, що зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану і є підставою для виникнення прав та обов'язків подружжя» [250, с. 122]. Представлена громадськості дефініція вимагає коригування, найперше, через те, що згідно із Законом України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 01 липня 2010 р. формулювання «державний орган реєстрації» було замінено іншим – «орган державної реєстрації». По-друге, визначальна ознака добровільності шлюбу втілена в положеннях однойменної ст. 24 СКУ. Схоже можна сказати й про рівність дружини і чоловіка, яка втілюється в нормах сімейного права України. По-третє, спірним видається згадування в дефініції шлюбу термінів «сімейний союз» та «сім'я». По-четверте, в ній зайвою є вказівка на встановлені в ч. 1 ст. 36 СКУ правові наслідки шлюбу. Йдеться про те, що шлюб є підставою для виникнення прав та обов'язків подружжя. Зрештою, наведена дефініція є виключно доктринальною, інтегруючи в собі визначальні ознаки, притаманні шлюбу, а не такою, яка б могла претендувати

на закріплення в ч. 1 ст. 21 СКУ. Адже окремі ознаки шлюбу, його правові наслідки містяться в низці інших положень СКУ, тому не потребують віддзеркалення в його нормі-дефініції [641, с. 53].

Не є безспірною дефініція шлюбу, яку презентує О. І. Сафончик у дисертаційній роботі «Шлюбні правовідносини в Україні: теорія і практика» (2018 р.). На думку згаданої авторки, нинішню норму-дефініцію потрібно «розширити» та трактувати шлюб як «союз двох рівноправних фізичних осіб не споріднених кровно між собою, які проживають однією сім'єю, ведуть спільне господарство, мають взаємні шлюбні права й обов'язки, і який може бути зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану в установленому законом порядку [506, с. 77-78]. По-перше, вразливою в дефініції є вказівка не лише на засади рівності учасників шлюбу, але й через в ній фігурування терміна «фізичні особи» [641, с. 53]. Адже, як наголошує З. В. Ромовська, «казенний, з елементами формалізму, цивілістичний штамп «фізична особа» до учасників сімейних відносин, на щастя, не пристав» [493, с. 43]. До того ж, на сторінках сімейно-правової думки досі жоден із авторів не обстоював, навіть імовірності розгляду подружжя як юридичних, а не фізичних осіб, бо це неможливо. Тому з таких міркувань акцентувати, що саме «фізичні» особи можуть реєструвати шлюб не є виправданим. По-друге, визначення шлюбу перенавантажене вказівкою на наявність «шлюбних» прав і обов'язків, оскільки останні вимагали б також законодавчого дефініювання. По-третє, не можна ігнорувати законодавче формування «орган державної реєстрації актів цивільного стану», бо нині в СКУ відсутнє формулювання «державний орган реєстрації актів цивільного стану», яке згадується в аналізованій авторській дефініції. Крім того, ширші за змістом за легальні дефініції, фігурують традиційно в науці сімейного права, а не в законі. Адже вся «номенклатура» правових ознак шлюбу втілюється в інших нормах сімейного права, але, щоправда, не в спеціалізованих, до яких належить ця норма-дефініція (ч. 1 ст. 21 СКУ) [641, с. 54].

Розгорнуту дефініцію шлюбу пропонує Є. О. Харитонов: він являє собою «вільний, рівноправний союз чоловіка і жінки, укладений з дотриманням умов та порядку, встановлений законом, що має метою створення сім'ї і тягне за собою виникнення особистих немайнових прав та обов'язків подружжя, зокрема, права на материнство (батьківство), права на повагу до своєї індивідуальності, на духовний та фізичний розвиток, на зміну прізвища, на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї, на свободу та особисту недосконалість, на припинення шлюбних відносин, обов'язку турбуватися про сім'ю, та майнових подружніх прав та обов'язків, зокрема, права спільної сумісної власності, права на укладення шлюбного договору, прав та обов'язків подружжя по утриманню» [606, с. 460-461].

У доктрині сімейного права, але поза межами України, відомі також прагнення визначити поняття шлюбу. Приміром, І. О. Трофімець трактує його як «договір чоловіка та жінки, які досягли шлюбного віку, заснований на почуттях взаємної любові та поваги, зареєстрований в органах запису актів цивільного стану, за відсутності перешкод для шлюбу обставин, що породжують правовідносини подружжя, як особистого, так і майнового характеру, укладений безстроково задля створення сім'ї (спільного проживання, ведення господарства, народження та виховання дітей)» [586, с. 8]. Якщо не брати до уваги супротив договірній природі шлюбу можна дозволити собі зробити кілька вкраплень. По-перше, через призму положень ст. 22 СКУ резонно поставити питання про обмеження реалізації права на шлюб. Адже згідно із законом його мають не лише 18-річні особи протилежної статі, але це право часом може стосуватися осіб, які не досягли шлюбного віку, але претендують зареєструвати шлюб шляхом надання їм у спеціальному порядку (відповідно до ст. 23 СКУ) відповідного права. По-друге, вказівка на те, що шлюб має ґрунтуватися на засадах взаємної любові та поваги міститься в іншому виді спеціалізованих норм сімейного права – нормі-цілі, закріпленій в абз. 4 ч. 2 ст. 1 СКУ, відповідно до якої регулювання сімейних відносин здійснюється з метою побудови сімейних відносин ... на почуттях взаємної

любові та поваги. Зрештою, невиправдано переобтяжувати дефініцію вказівками на відсутність перешкод до реєстрації шлюбу, а також на характер шлюбних правовідносин [661, с. 171-172].

Норми-дефініції «шлюб» фігурують також у законодавчих актах низки країн Європейського Союзу. Так, відповідно до §655 ЦКЧР шлюбом є постійний союз чоловіка та жінки, який виник у спосіб, установлений законом, головною метою якого є створення сім'ї, належне виховання дітей, взаємна підтримка та допомога.

Згідно зі ст. 1 Закону Словацької Республіки «Про сім'ю» шлюб – це союз чоловіка та жінки, основною метою якого є створення сім'ї та правильне виховання дітей.

Ст. 3.7 ЦЗЛР фігурує така норма-дефініція шлюбу: це добровільна згода між чоловіком та жінкою про встановлення сімейних відносин, оформлена законом [611].

Згідно зі ст. 259 Цивільного кодексу Румунії шлюбом є вільний союз чоловіка і жінки, укладений згідно із законом [622].

Відповідно до Сімейного кодексу Хорватії шлюб являє собою законну життєву спільноту жінки та чоловіка [530].

Зі свого боку також треба наголосити, що в нормі-дефініції «шлюб» обов'язково мають міститися термінологія (як збірний термін «подружжя», так і терміни «дружина», «чоловік»), яка серед іншого виразно розкривала б специфічний суб'єктний склад такого союзу. Адже згадана термінологія «рясно» вживається в СКУ[641, с. 54].

Беручи до уваги всі законодавчі та наукові надбання, поняття шлюбу має визначатися в ч. 1 ст. 21 СКУ як «зареєстрований в установленому законом порядку союз жінки і чоловіка, який породжує в них права та обов'язки дружини та чоловіка (подружжя)» [641, с. 54].

По-друге, запропоновано оперувати в науковому та нормативно-правовому обізі термінами: «позбавлення прав батьків», «позбавлення батьківських прав», «позбавлення материнських прав», «поновлення прав

батьків», «поновлення батьківських прав», «поновлення материнських прав». Поряд із терміном «позбавлення батьківських прав» має вживатися термін «позбавлення прав батьків», оскільки термін «позбавлення батьківських прав» недоцільно вживати для позначення позбавлення таких сімейних прав і батька, і матері. Юридичний зміст терміна «позбавлення батьківських прав» має стосуватися позбавлення таких сімейних прав лише батька. Задля уникнення гендерної нерелевантності, поряд із терміном «позбавлення батьківських прав», в науковому та нормативно-правовому лексиконі має фігурувати термін «позбавлення материнських прав», який має стосуватися позбавлення таких сімейних прав матері. Аналогічно має бути розв'язано проблему із уживанням терміна «поновлення батьківських прав», а також доцільно оперувати ще двома термінами («поновлення прав батьків» і «поновлення материнських прав»). На спроможність таких пропозицій вказує також те, що і в Конституції України (4 рази), і в СКУ (20 разів) фігурує, крім терміна «батьківство», термін «материнство». Крім того, в науковому та нормативно-правовому обізі резонно оперувати збірним терміном «зловживання правами батьків», а також термінами («зловживання батьківськими правами», «зловживання материнськими правами»), що стосуються конкретно поименованого суб'єкта: або батька, або матері [661, с. 173-174].

У нормі-дефініції «прийомна сім'я» алогічним видається установлення мінімальної кількості дітей, які можуть бути взяті сім'єю для спільного проживання та виховання. Адже якщо згадуються суб'єкти (зокрема, діти), то в ч. 1 ст. 256 СКУ має міститися пряма вказівка лише на максимальну кількість дітей, які можуть бути влаштовані до такої сім'ї, тобто згідно із законом до чотирьох дітей. Крім того, як у нормі-дефініції «прийомна сім'я», так і в низці інших норм-дефініцій сімейного права («батьки-вихователі», «вихованці дитячого будинку сімейного типу», «дитячий будинок сімейного типу», «прийомні батьки») не видаються досконалими терміни «діти-сироти» і «діти, позбавлені батьківського піклування». Обидві норми-дефініції розкрито не в СКУ, а в інших законодавчих актах [641, с. 54]. Приміром, відповідно до

ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» *дитина-сирота* – це дитина, в якій померли чи загинули батьки, тоді як діти, позбавлені батьківського піклування – це діти, які залишилися без піклування батьків через низку обставин, перелік яких також визначений у згаданій статті зазначеного нормативно-правового акта. До них належать діти, позбавлені батьківського піклування через: 1) позбавлення батьківських прав; 2) відібрання у батьків без позбавлення батьківських прав; 3) визнання батьків безвісно відсутніми; 4) визнання батьків недієздатними; 5) оголошення батьків померлими; 6) відбування батьками покарання у місцях позбавлення волі; 7) перебування батьків під вартою на час слідства; 8) розшук батьків органами Національної поліції, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження; 9) тривалу хворобу батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки; 10) діти, розлучені з сім'єю; 11) підкинуті діти; 12) діти, батьки яких невідомі; 13) діти, від яких відмовилися батьки; 14) діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України або в районах проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях; 15) безпритульні діти.

Найперше має бути вдосконалено підхід щодо терміна «дитина-сирота», яким традиційно оперує український законодавець. Це можливо висновувати з самої норми-дефініції «дитина-сирота», згідно з якою такою є дитина, в якій померли або загинули батьки. Чи виправдано говорити про сироту як про особу, яка втратила правовий статус дитини, тобто є повнолітньою? Відповідь на це питання є заперечною, бо сиротою вважається лише особа, яка не досягла 18 років. Тому в законодавстві та юридичній думці України надалі доцільно вживати термін «сирота». В усіх інших випадках ітиметься лише про колишніх сиріт [641, с. 54].

Однак найбільше питань до терміна «діти, позбавлені батьківського піклування». Насамперед резонно переглянути підхід законодавця про віднесення дітей, розлучених із сім'єю, до дітей, позбавлених батьківського піклування. Таке можна висновувати з огляду на законодавчу назву та зміст терміна «діти, розлучені із сім'єю». Безпосередньо йдеться про те, що краще не обіймати збірним терміном «діти, позбавлені батьківського піклування» категорію дітей, розлучених із сім'єю. Проте і сам термін «діти, позбавлені батьківського піклування» резонно замінити терміном «діти, роз'єднані з батьками», оскільки коло, передбачених законом обставин, через які діти спільно не проживають з власними батьками, не виховуються ними, є різним і не завжди йдеться саме про «позбавлення» батьківського піклування. Інакше кажучи, вживання в законодавчому та науковому обізі терміна «діти, роз'єднані із батьками» дозволить інтегрувати в собі як суб'єктивні, так і об'єктивні обставини, наявність яких обумовила незабезпеченість дітей батьківською турботою. Крім того, сироти мають бути віднесені до дітей, роз'єднаних із батьками [641, с. 54].

Тому доцільно модернізувати науковий підхід щодо норми-дефініції «прийомна сім'я» та викласти її в ч. 1 ст. 256 СКУ в такій редакції: «Прийомна сім'я – це сім'я, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання до чотирьох дітей, віднесених до *дітей, роз'єднаних із батьками, та (або) дітей, розлучених із сім'єю*» [641, с. 54].

Резонно також внести відповідні зміни до: ч. 1 ст. 256-2 СКУ та викласти її в такій редакції: «Прийомні батьки – це подружжя або особа, яка не перебуває у шлюбі, які взяли для спільного проживання та виховання *дітей, роз'єднаних із батьками та (або) дітей, розлучених із сім'єю*»; ч. 1 ст. 256-3 СКУ та викласти її в такій редакції: «Прийомні діти – це *діти, роз'єднані із батьками та (або) діти, розлучені із сім'єю*, влаштовані на виховання та спільне проживання до прийомної сім'ї»; ч. 1 ст. 256-5 СКУ та викласти її в такій редакції: «дитячий будинок сімейного типу – це окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у

шлюбі, для забезпечення сімейним вихованням та спільного проживання не менш як п'яти дітей, роз'єднаних із батьками та (або) дітей, розлучених із сім'єю»; ч. 1 ст. 256-6 СКУ та викласти її в такій редакції: «Батьки-вихователі дитячого будинку сімейного типу – це подружжя або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, які взяли дітей, роз'єднаних із батьками та (або) дітей, розлучених із сім'єю для виховання та спільного проживання»; ч. 1 ст. 256-7 СКУ та викласти її в такій редакції: «Вихованцями дитячого будинку сімейного типу є діти, роз'єднані із батьками та діти, розлучені із сім'єю» [641, с. 55].

Із набранням чинності постанови КМУ «Питання українського правопису» від 22 травня 2019 р. [350] уможливлено на офіційному рівні вживати фемінітиви. Цього потребує, зокрема, сімейно-правова термінологія, якій зазвичай притаманне гендерне забарвлення. Приміром, в СКУ закріплено терміни: «дружина», «чоловік»; «батько», «мати»; «вітчим», «мачуха»; «рідна сестра», «рідний брат»; «падчерка», «пасинок»; «баба», «дід»; «прадід», «прабаба» та ін. [641, с. 55].

Водночас недовершеними є норма-дефініція «усиновлення» та однойменний термін, який трактується як прийняття *усиновлювачем* у свою сім'ю особу на правах *дочки чи сина* (ч. 1 ст. 207 СКУ). Адже термін «усиновлення» та похідна від нього сімейно-правова термінологія не є гендерно нейтральною. Тому доцільно розмежовувати терміни «удочеріння» та «усиновлення», що відтворюватимуть аналогічні за юридичним змістом, але індивідуалізовані за статтю форми влаштування дітей, прийнятих в сім'ю на правах *дочки* або *сина* [641, с. 55].

До речі, термін «удочеріння» було закріплено в колишньому сімейному законодавстві України (ст. 101 Кодексу про шлюб та сім'ю України 1969 р.); законодавець його розміщував у дужках після подібного, але не тотожного щодо нього терміна «усиновлення». Саме термін «удочеріння» має відтворювати прийняття у свою сім'ю особи на правах *дочки* [641, с. 55].

Паралельне існування згаданих норм-дефініцій сімейного права усуне постановку питання про гендерно невідповідність наявної термінології в цьому питанні. З огляду на це, в законодавстві України в тандемі з вживаними термінами «усиновлювач», «усиновлювачі», «усиновлена дитина», «усиновлена повнолітня особа» мають фігурувати така гендерно релевантна термінологія: «удочеритель», «удочерителі», «удочерена дитина», «удочерена повнолітня особа», «усиновлювачка». Запровадження згаданих термінів до нормативно-правового обігу вимагатиме розміщення таких гендерних відповідників у дужках. Відповідно, гендерно некоректну редакцію назви ст. 210 СКУ «Усиновлення братів і сестер» резонно затвердити в такій редакції: «Усиновлення братів та *удочеріння* сестер», що повною мірою відтворюватиме функціональне призначення цього терміна [641, с. 55].

Отже, по-перше, вкрай необхідно оновити норму-дефініцію усиновлення та викласти ч. 1 ст. 207 СКУ її у такій редакції: «Усиновленням є прийняття усиновлювачем в свою сім'ю особу на правах сина ... (далі за текстом)» [641, с. 55].

По-друге, резонно закріпити норму-дефініцію «удочеріння» шляхом доповнення ч. 1 ст. 207 СКУ абз. 2 та викладення її в такій редакції: «Удочерінням є прийняття удочерителем (удочерителькою) в свою сім'ю особу на правах дочки... (далі за текстом)» [641, с. 55].

По-третє, задля уникнення гендерно невідповідної термінології, поряд із термінами «усиновлювач», «усиновлювачі», «усиновлена дитина», «усиновлена повнолітня особа» доцільно закріпити терміни: «удочеритель», «удочерителі», «удочерена дитина», «удочерена повнолітня особа», «усиновлювачка» [641, с. 55].

Фемінітивного «балансу» потребують також терміни «опікун», «піклувальник», «патрональний вихователь». Тому як в сімейно-правовій літературі, так і в законодавстві України мають паралельно вживатися такі терміни: «опікунка», «піклувальниця», «патронатна вихователька». Згадана

термінологія має бути розміщена в дужках після термінів: «опікун», «піклувальник», «патронатний вихователь» [641, с. 55].

Зважаючи на те, що в СКУ відсутня норма-дефініція «шлюбний договір», у різних наукових юридичних школах прагнуть розкрити його сутність. Проте донині не розроблено єдиного (усталеного) визначення поняття цього сімейного договору, яке могло б дістати законодавче закріплення [639, с. 312]. Так, І. В. Жилінкова роз'яснювала шлюбний договір як «згоду наречених або подружжя щодо встановлення майнових прав та обов'язків подружжя, пов'язаних з укладенням шлюбу, його існуванням та припиненням» [523, с. 40].

Іншу дефініцію шлюбного договору представила науковій спільноті О. О. Ульяненко. На її думку, він являє собою «угоду (правочин) фізичних осіб різної статі, які подали заяву про реєстрацію шлюбу чи угоду подружжя, що визначає майнові права й обов'язки подружжя у період шлюбу, зокрема, порядку поділу майна на спільне та роздільне, порядку його використання, відчуження, розподілу доходів і витрат, а також їх майнові права та обов'язки як батьків у шлюбі і (або) в разі його розірвання» [594, с. 5].

А. Б. Гриняк шлюбний договір трактує через «*домовленість*» осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу (наречених) або подружжя, про встановлення, зміну або припинення майнових прав подружжя, пов'язаних з укладенням шлюбу, його існуванням та припиненням [91, с. 5]. Подібно його трактують і в деяких інших сучасних джерелах, зазначаючи, що шлюбний договір є *домовленістю* осіб, які вступають у шлюб, або *домовленістю* подружжя, що визначає майнові права і обов'язки подружжя у шлюбі і (або) у разі його розірвання [314, с. 115]. По-перше, обстоюючи позицію щодо автономії сімейно-правових категорій договору та домовленості, не є виправданим дефініювати зазначений сімейний договір через «домовленість». По-друге, визначаючи шлюбний договір, правники переважно не послуговуються терміном «наречені», позначаючи осіб, які мають право на укладення зазначеного виду сімейних договорів. Це всупереч тому, що

згаданим терміном український законодавець оперує значно раніше, ніж були представлені авторські бачення поняття шлюбного договору [639, с. 312-313].

За визначенням В. П. Нагребельного, шлюбний договір являє собою укладену в установленому законом порядку письмову і нотаріально посвідчену *домовленість* осіб, які подали заяви про реєстрацію шлюбу, а також подружжя щодо врегулювання майнових відносин між ними і визначення майнових прав та обов'язків як подружжя і батьків [309, с. 465].

Дослідниця шлюбного договору в різних правових системах О. С. Олійник також визначає його як «домовленість» подружжя чи осіб, які мають намір укласти шлюб, що виражена у встановленій (дозволеній) формі у сфері майнових відносин та пов'язаних із ними особистих немайнових відносин під час, так і після його припинення [332, с. 4]. Однак остання дефініція не узгоджується із законодавчими веліннями, які полишають поза межами регулювання шлюбного договору особисті немайнові відносини між подружжям, а також між ними та дітьми (ч. 3 ст. 93 СКУ). Пропозиції про врегулювання шлюбним договором немайнових відносин між подружжям, між ними та дітьми неодноразово висловлювалися в національній та зарубіжній правовій доктрині. Приміром, О. В. Михальнюк таку потребує обґрунтовує невідповідністю вітчизняного законодавства в цьому питанні законодавству інших країн Європи та США [295, с. 92].

Шлюбний договір, на думку Л. В. Єніної, це *домовленість* подружжя або осіб, що подали заяву про реєстрацію шлюбу, яка спрямована на встановлення, зміну чи припинення майнових прав та обов'язків подружжя, подружжя як батьків, а також особистих немайнових прав та обов'язків, пов'язаних із майновими, в шлюбі та (або) під час його розірвання [121, с. 174-175].

За визначенням О. І. Сафончик, шлюбний договір є згодою подружжя або наречених щодо встановлення їх майнових прав та обов'язків після укладення шлюбу [518, с. 53]. Така дефініція має бути уточненою з огляду на те, що зазначеним видом сімейних договорів може регулюватися також низка майнових питань, навіть у разі припинення шлюбу. На цьому аспекті

наголошує більшість учених (А. Б. Гриняк, М. М. Дякович, І. В. Жилінкова, О. С. Олійник, О. О. Ульяненко, С. І. Шимон та ін.), які причетні до розроблення дефініції цього договору. З такою принциповою позицією вкрай складно не солідаризуватися.

На думку О. В. Розгон, цей вид сімейних договорів трактує як «*договір осіб, що укладають шлюб (наречені), або договір подружжя, який надає можливість урегулювати майнові відносини за своїми інтересами і визначає майнові права й обов'язки подружжя у шлюбі та (або) у разі його розірвання*» [478, с. 102].

М. М. Дякович окреслює його як «*договір, який укладається між особами, що подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжя, виходячи з рівності сторін та їх взаємної волі, для врегулювання майнових відносин у шлюбі, а також у разі його розірвання*» [113, с. 182]. Така дефініція має ще кілька вразливих місць. По-перше, чому поняття шлюбного договору, як і в О. В. Розгон, трактується як «договір»? Це суперечить традиційним правилам (вимогам) щодо дефініювання. Адже виглядає це так: «Шлюбний *договір* – це *договір*». По-друге, якщо розглядати її як проєкт норми-дефініції сімейного права, то вона є перевантаженою через включення до неї вказівок на засади рівності та взаємної волі сторін.

С. І. Шимон розглядає шлюбний договір як «нотаріально посвідчену угоду, що укладається особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу або подружжям, в якій вони врегульовують майнові відносини, визначають свої взаємні майнові права та обов'язки як подружжя та як батьків на період шлюбу та (або) на випадок розлучення» [515, с. 388]. Оцінюючи наведене визначення цього договору як доктринальне, а воно саме з такою метою і було розроблено згаданою вище вченою, то до нього немає зауважень, якщо не враховувати не вживання терміна «наречені». Якщо ж розглядати таке трактування як проєкт норми-дефініції, то він має кілька вад. По-перше, видається недоцільним зазначати форму шлюбного договору, яка чітко встановлена в законі (ч. 1 ст. 94 СКУ). По-друге, не варто дублювати

положення ч. ч. 1, 2 ст. 93 СКУ, в яких прописаний характер правовідносин, які підлягають регулюванню шляхом укладення зазначеного договору. Решта норм глави 10 СКУ має деталізувати змістовне наповнення проекту норми-дефініції шлюбного договору. Саме такий підхід повністю відповідатиме функціям, які виконують усі без винятку норми-дефініції сімейного права України [639, с. 313].

Тому враховуючи наявні надбання, поняття *шлюбного договору* доцільно визначити як шлюбну або дошлюбну згоду сторін про встановлення правового режиму майна, порядку користування житлом, права на утримання в період перебування їх у шлюбі та (або) в разі його розірвання. Однойменну главу 10 СКУ резонно доповнити ст. 91-1 «Поняття шлюбного договору», в якій закріпити дефініцію цього сімейного договору [639, с. 313].

Значення норм-дефініцій сімейного права визначається тими функціями, які вони виконують у МПРСВ. Однак донині функції зазначеного виду спеціалізованих норм не були предметом сімейно-правових розвідок [655, с. 99]. Тоді як, приміром, у вітчизняній (Ю. А. Ведерніков, Ю. В. Кривицький, Т. С. Подорожна та ін.) і зарубіжній (В. К. Бабаєв, Е. Ф. Мамедов, В. Ю. Тарунін та ін.) теорії права, а також у зарубіжній доктрині цивільного права (О. А. Кузнецова, І. В. Москаленко та ін.) відомі спроби розкрити систему функцій правових дефініцій. Водночас окремі науковці навпаки укрупнюють назви функцій правових дефініцій, об'єднуючи їх. Натомість автори прагнуть розширити їхню систему за рахунок включення до неї тих функцій, які є складовими інших функцій, роздрібнюючи їх. Так, в юридичній літературі радянської доби зазначалося, що правові дефініції виконують гносеологічну (поняття як форма пізнання правової дійсності), методологічну (поняття визначають способи, методи дослідження державно-правових явищ) та формалізуючу (за допомогою понять досягається чітке визначення меж правового регулювання, зрозумілість і лаконічність правової форми) функції [20, с. 128-130]. Схожий підхід пропонує Ю. В. Кривицький,

який вирізняє пізнавальну, комунікативну, праксеологічну, формалізуючу функції норм-дефініцій права [222, с. 13].

Т. С. Подорожна виокремлює такі групи функцій законодавчих дефініцій: по-перше, загальні, які розкривають значення цього феномена в суспільстві (сюди, на думку вченої, належать: онтологічна, гносеологічна, логічна, техніко-інструментальна, евристична, критична, прогностична, відображувальна, комунікативна, констатуюча, акумулююча, символічна, описова, інтерпретаційна, ідеологічно-виховна функції); по-друге, спеціальні, відповідно до яких дефініція розглядається як головний елемент пояснення значення термінів у тексті нормативно-правового акта (йдеться про системно-структурну функцію, а також функції системоспрошення, системозбереження) [359, с. 78-94].

Значно пізніше в працях деяких закордонних теоретиків права (зокрема, в праці Е. Ф. Мамедова) представлено значно меншу кількість функцій норм-дефініцій (пізнавальна, онтологічна, інтерпретаційна, регулятивна, фундаментальна, експлікативна, цільова, комунікативна функції та функція трансляції соціально-правового досвіду) [268, с. 117-120]. Такий перелік функцій норм-дефініцій не сприймає В. Ю. Туранін через недоцільність включення до нього передусім охоронювальної та ідеологічної функцій. Тоді як, за висновками цього теоретика права, законодавчі дефініції виконують лише три функції: пізнавальну, інтерпретаційну, розпорядчу [592, с. 213-215].

Складно заперечити значення норм-дефініцій права, які, за виразним висловом Ю. А. Ведернікова, виконують «цементуючу місію» і прямо впливають на внутрішню систему законів і їх горизонтальні зв'язки всередині інституту, галузі законодавства [57, с. 11]. Норми-дефініції, зокрема сімейно-правові, виконують роль «робочих інструментів» у процесі реалізації права [351, с. 16].

У цивільно-правовій науці немає єдності думок про функції норм-дефініцій цивільного права. Так, на думку деяких фахівців, до них належать: головна, яка формально-логічно відображає істотні якісні ознаки предмета

цивільно-правового регулювання; концептуальна, аксіологічна та охоронна [304, с. 41-43]. Такі розроблення не завжди схвально оцінюються у вітчизняній, зарубіжній загальнотеоретичній юридичній думці та іноземній науці цивільного права. Так, Т. С. Подорожна вважає такий підхід вразливим через те, що законодавчі дефініції «нічого безпосередньо не регулюють і не охороняють» [359, с. 78].

О. А. Кузнєцова дорікає тим, що зазначені функції не пояснюють роль дефініцій як елементів системи цивільного права. Тому вона пропонує власну систему функцій, до якої належать: по-перше, системостворююча, яка встановлює категоріальний апарат системи цивільного права, описує правові поняття, а також зв'язує воедино всі цивільно-правові норми через закріплення в них понять, що окреслюються в нормах-дефініціях; по-друге, системоспрощена, яка існує задля економії нормативно-правового матеріалу, уточнення правового значення того чи іншого поняття, єдиного розуміння і тлумачення закону; по-третє, системоохоронна, яка забезпечує стабільність законодавства, кваліфікацію цивільних правовідносин. Водночас авторка наголошує, що «амплуа» цих норм-дефініцій полягає в системоутворенні [232, с. 792]. Навіть із суто теоретичних міркувань, запропоновані найменування функцій норм-дефініцій цивільного права, не є вдалими. Адже будь-яке правове явище в процесі становлення підпорядковане загальним закономірностям системоутворення. До того ж, системний підхід є одним із методологічних напрямів розвитку як науки цивільного, так і доктрини сімейного права, бо жодне сучасне правове дослідження неспроможне існувати поза системним аналізом предмета, який вивчається [655, с. 99].

В системі сімейно-правового регулювання норми-дефініції інтегрують в єдине ціле всі норми сімейного права, в яких згадується відповідна термінологія. Норми-дефініції сімейного права прямого регулюючого впливу на поведінку суб'єктів сімейного права не надають. Такі спеціалізовані норми сімейного права спрямовані на ідентифікацію сімейно-правових категорій. Посівши незначне за обсягом місце в текстах актів сімейного законодавства,

норми-дефініції сімейного права мають істотний вплив на їхню реалізацію і, відповідно, ефективність дії [655, с. 99].

Отже, норми-дефініції сімейного права виконують кілька функцій. По-перше, норми-дефініції сімейного права роз'яснюють значення термінології, що фігурує в актах сімейного законодавства (*інтерпретаційна функція*) [655, с. 99].

По-друге, норми-дефініції сімейного права економлять матерію актів сімейного законодавства, що досягається за допомогою лаконічності розкриття значення сімейно-правової термінології (*компактна функція*). Наприклад, закріплення норми-дефініції «наречені» (абз. 2 ч. 1 ст. 28 СКУ) дало змогу законодавцю надалі в главі 4 СКУ оперувати термінами: «наречені» (ч. 1 ст. 29, ч.ч. 1, 3-5 ст. 30, абз. 2 ч. 1, ч. 2 ст. 33), «наречена», «наречений» (абз. 2 ч. 3 ст. 31, ч. 2 ст. 32, ч. 1 ст. 34, ст. 35). Водночас не можна оминати яскравий приклад нехтування компактною функцією, яку мала б виконувати норма-дефініція «наречені». Так, радше результатам неуважності, аніж свідомим рішенням законодавця є стабільність редакції ч. 1 ст. 93 СКУ: шлюбний договір може бути укладено *особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу*, а також подружжям. Проблема полягає в тому, що зазначену норму не було приведено у відповідність із Законом України «Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України» від 22 грудня 2006 р., згідно з яким ч. 1 ст. 28 СКУ було доповнено абз. 2, в якому донині фігурує норма-дефініція «наречені», особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу. З огляду на викладене, необхідно коригувати положення ч. 1 ст. 93 СКУ, затвердивши його в такій редакції: «Шлюбний договір може бути укладено *нареченими*, а також подружжям» [655, с. 99].

Наступною прикладною ілюстрацією неуважного конструювання норм сімейного права будуть положення ч. 2 ст. 243 СКУ. Замість того, щоб оперувати в СКУ термінами «малолітня дитина» (як це, приміром, зроблено в ч. 1 ст. 112, ч. 1 ст. 162, ч. 1 ст. 163, абз. 2 ч. 1, абз. 2 ч. 6 ст. 177 та ін.) та «неповнолітня дитина» (як це, наприклад, зроблено в ч. 2 ст. 178,

абз. 2 ч. 2 ст. 179, ч. 3 ст. 179 тощо), визначення яких закріплено у ч. 2 ст. 6 СКУ, законодавець передбачає, що опіка встановлюється над *дитиною, яка не досягла 14 років*, а піклування – над *дитиною у віці від 14 до 18 років*. Задля виконання компактної функції норм-дефініцій «малолітня дитина» та «неповнолітня дитина» до ч. 2 ст. 243 СКУ резонно внести зміни та викласти її в такій редакції: «Опіка встановлюється над *малолітньою дитиною*, а піклування – над *неповнолітньою дитиною*» [655, с. 100].

По-третє, норми-дефініції сімейного права об'єднують в єдине ціле всі норми сімейного права, в яких згадуються відповідні терміни (*інтегративна функція*) [655, с. 100].

По-четверте, доцільно окреслити **норми-строки сімейного права**. Норми-строки сімейного права – це правила обчислення строків у сімейно-правовій сфері. Строки, встановлені у СКУ, обчислюються згідно з ЦКУ (ч. 1 ст. 12 СКУ). У МПРСВ важливо з'ясувати темпоральні питання, зокрема: початок перебігу строку (ч. 1 ст. 253 ЦКУ), його закінчення (ст. 254 ЦКУ), а також порядок вчинення дій в останній день строку (ч. 1 ст. 255 ЦКУ) [643, с. 43].

По-п'яте, у полі зору працівників академічного та практичного середовища також **оперативні норми сімейного права**. У СКУ фігурує цей вид спеціалізованих норм сімейного права. Ідеться про «норми про норми», які зазвичай розуміють як «норми, роль яких виражається в установленні дати вступу (зміни, припинення) нормативно-правового акта в силу, в його поширенні на нове коло суспільних відносин, на новий строк» [546, с. 283].

Прикладними ілюстраціями оперативних норм сімейного права є положення розділу 7 СКУ «Прикінцеві положення». Насамперед є підстави констатувати, що в п. 1 Прикінцевих положень СКУ в редакції Закону від 10 січня 2002 р. передбачалося, що Кодекс набирає чинності з 01 січня 2003 р. Проте, затримка з ухваленням нового ЦКУ, з окремими положеннями якого був тісно пов'язаний масив норм СКУ, стала причиною зміни терміну набрання чинності останнім. Законом України «Про внесення змін до

Сімейного кодексу України» від 26 грудня 2002 р. було встановлено, що Кодекс набирає чинності одночасно з набранням чинності Цивільним кодексом України. Отже, СКУ набрав чинності водночас із ЦКУ 01 січня 2004 р. [643, с. 43].

Як приклади доцільно також розглядати положення п. 2 Прикінцевих положень СКУ. Зі вступом у дію СКУ втратив чинність Кодекс про шлюб і сім'ю України, крім розділу 5 «Акти цивільного стану», який зберігав чинність у частині, що не суперечила СКУ, до ухвалення спеціального закону (абз. 1 п. 2 Прикінцевих положень СКУ), тобто до ухваленого парламентом Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 01 липня 2010 р. [643, с. 43].

Разом із Кодексом про шлюб і сім'ю України були визнані такими, що втрачають чинність зі вступом у дію СКУ, Закон Української РСР «Про затвердження Кодексу про шлюб і сім'ю Української РСР» від 20 червня 1969 р. (абз. 2 п. 2 Прикінцевих положень СКУ) та Указ Президії Верховної Ради України Української РСР «Про порядок введення в дію Кодексу про шлюб і сім'ю Української РСР» від 29 грудня 1969 р. (абз. 3 п. 2 Прикінцевих положень СКУ) [643, с. 43].

Ще однією із прикладних ілюстрацій оперативних норм сімейного права є положення пункту 2-1 Прикінцевих положень СКУ, відповідно до якого під час карантину, встановленого КМУ задля запобігання поширенню короно вірусної хвороби, строки, визначені ст. ст. 72, 128, 129, 139 СКУ, продовжуються на строк дії такого карантину. Його було доповнено згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням короно вірусної хвороби (COVID-19)» від 30 березня 2020 р. [643, с. 43]. Пропозиції щодо усунення наявних проблем наведеного припису окреслюватимуться в підрозділі 4.3 цього дослідження.

Замикає коло спеціалізованих норм сімейного права **колізійні норми згаданої галузі права**. Для розуміння їхньої сутності логічно навести

класичне загальнотеоретичне трактування колізійних норми права, якими є норми, які за наявності суперечностей між окремими нормативними актами з того самого предмета регулювання, мають застосовуватися в певному випадку, тобто це «норми, що регулюють вибір норми»[546, с. 284]. Яскравим прикладом колізійної норми сімейного права є положення ч. 2 ст. 13 СКУ: якщо в міжнародному договорі України, укладеному в установленому порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом сімейного законодавства, застосовуються правила відповідного міжнародного договору України. До міжнародних договорів, які є частиною національного законодавства України, належать: а) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. (набрала чинності для України 11 травня 1997 р.), ст. 8 якої гарантує право на повагу до приватного і сімейного життя. Таке положення відтворено в ст. 32 Конституції нашої держави та в ч. 4 ст. 7 СКУ. У ст. 12 згаданої Конвенції йдеться про те, що чоловік і жінка, що досягли шлюбного віку, мають право на шлюб і створення сім'ї згідно із національним законодавством, які регулюють здійснення такого права; б) Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок (прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 18 грудня 1979 р., а набрала чинності для України 24 грудня 1980 р.); в) Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. (набрала чинності для України 27 вересня 1991 р.). Її положення віддзеркалено в ст. ст. 51, 52 Конституції нашої держави, а також в ч. 7 ст. 7 в низці інших статей СКУ; г) Конвенція країн – учасниць СНД «Про правову допомогу і правові відносини з цивільних, сімейних і кримінальних справ» від 22 січня 1993 р. (набрала чинності для України 14 квітня 1995 р.). Згадана Конвенція застосовується у відносинах України із: Азербайджанською Республікою, Грузією, Республікою Вірменія, Республікою Киргизстан, Республікою Молдова, Республікою Таджикистан, Республікою Узбекистан, Туркменістаном; г) Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 р. (набрала чинності для України 01 квітня 2007 р.); д) Конвенція про стягнення аліментів за кордоном від 20 червня 1956 р.

(набрала чинність для України 19 жовтня 2006 р.); е) Конвенція про контакт з дітьми від 15 травня 2003 р. (набрала чинності для України 01 січня 2007 р.); є) Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом, від 15 жовтня 1975 р. (набрала чинності для України 27 червня 2009 р.); ж) Європейська Конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми від 28 травня 1980 р. (набрала чинності для України 01 листопада 2008 р.) [643, с. 43-44].

Висновки до розділу 2

1. *Норми сімейного права* – це системний та своєрідно структурований «підмуток» МПРСВ, що складається із певних взірців поведінки суб'єктів сімейних прав та обов'язків або спеціалізованих правил сімейного права, що не містять конкретних деонтичних модальностей, які держава створює, санкціонує або апріорі визнає обов'язковими.

2. До *ознак норм сімейного права* належать: а) держава їх створює, санкціонує або апріорі визнає обов'язковими; б) такі правила сімейного права мають гуманістичну спрямованість; в) норми сімейного права мають бінарну природу: поєднання масиву приватноправових і публічно-правових норм; г) вони в сімейно-правовій «матерії» представлені як певні взірці поведінки суб'єктів сімейних прав та обов'язків, так і як спеціалізовані правила сімейного права, в яких хоча і відсутні конкретні деонтичні модальності, але які в МПРСВ виконують унікальні функції; г) кожен вид цих правових норм має своєрідну структуру; д) вони не існують поза системністю; е) мають полікратний характер, який полягає у багаторазовому зверненні до них суб'єктів правозастосування; є) вони поширюють свою дію на всіх суб'єктів сімейного права або на суб'єктів лише певних видів сімейних правовідносин; ж) у них закріплено унікальні «набори» взірців правового регулювання сімейних відносин; з) у них утілено чимало імперативних приписів, пов'язаних

із пріоритетом сімейно-правової охорони прав та інтересів дітей (малолітніх, неповнолітніх), повнолітніх непрацездатних осіб; и) через розширення сфери диспозитивного регулювання сімейних відносин у них фігурує багато оціночних категорій; і) норми сімейного права не виключають можливості застосування норм спорідненої галузі права – цивільного права.

3. Оціночними категоріями в сімейному праві є встановлені законодавцем контурні формулювання значимих обставин, що мають невичерпний зміст, конкретизація якого віддана на розсуд суб'єкта правозастосування шляхом їх витлумачення останнім у конкретних сімейних правовідносинах. До їхніх ознак віднесено: а) нормативність; б) оконтуреність; в) варіабельність.

4. Уповноважувальні норми сімейного права диференційовано на такі групи: а) норми сімейного права, в яких фігурують ключові слова або словосполучення, які відкрито вказують на існування можливостей суб'єктів права здійснювати відповідні дії; б) норми сімейного права, зміст яких дозволяє збагнути існування можливостей суб'єктів права здійснювати відповідні дії. Першу групу уповноважувальних норм сімейного права поділено на три підгрупи: а) норми сімейного права, в яких фігурують ключові слова або словосполучення, які відкрито та безумовно вказують на існування можливостей суб'єктів права здійснювати відповідні дії; б) норми сімейного права, в яких фігурують ключові слова або словосполучення, які відкрито та обумовлено вказують на існування можливостей суб'єктів права здійснювати відповідні дії; в) норми сімейного права, в яких фігурують ключові словосполучення, які відкрито вказують на існування можливостей суб'єктів права здійснювати відповідні дії, але встановлюють винятки із універсальних правил поведінки. Другу групу уповноважувальних норм сімейного права класифіковано на дві підгрупи: а) норми сімейного права, зміст яких дозволяє збагнути існування безумовних можливостей суб'єктів права здійснювати відповідні дії; б) норми сімейного права, зміст яких дозволяє збагнути

існування обумовлених можливостей суб'єктів права здійснювати відповідні дії.

Зобов'язуючі норми сімейного права диференційовано на дві групи:

а) норми сімейного права, в яких фігурують такі слова або словосполучення, які відкрито вказують на веління (вимоги) про необхідність учинення сприятливих дій суб'єктів права; б) норми сімейного права, зміст яких уможлиблює збагнути веління (вимоги) про необхідність учинення сприятливих дій суб'єктів права. Першу групу зобов'язуючих норм сімейного права поділено на три підгрупи: а) норми сімейного права, в яких фігурують такі слова або словосполучення, які відкрито та безумовно зобов'язують суб'єктів права вчиняти сприятливі дії; б) норми сімейного права, в яких фігурують такі слова або словосполучення, які відкрито та обумовлено зобов'язують суб'єктів права вчиняти сприятливі дії; в) норми сімейного права, в яких фігурують такі слова або словосполучення, які відкрито зобов'язують суб'єктів права вчиняти сприятливі дії, але встановлюють винятки із універсальних правил поведінки. Другу групу зобов'язуючих норм сімейного права диференційовано на три підгрупи: а) норми сімейного права, зміст яких уможлиблює безумовно зобов'язати суб'єктів права вчиняти сприятливі дії; б) норми сімейного права, зміст яких уможлиблює обумовлено зобов'язати суб'єктів права вчиняти сприятливі дії; в) норми сімейного права, зміст яких уможлиблює зобов'язати суб'єктів права вчиняти сприятливі дії, але встановлюють винятки із універсальних правил поведінки.

Виокремлено дві групи *заборонних норм сімейного права*: а) ті, що прямо встановлюють заборону; б) ті, що опосередковано встановлюють заборону. Першу групу заборонних норм сімейного права поділено на три підгрупи: а) норми сімейного права, що встановлюють пряму безумовну заборону; б) норми сімейного права, що встановлюють пряму обумовлену заборону; в) норми сімейного права, що встановлюють пряму заборону, але мають винятки із загального правила. Другу групу заборонних норм сімейного

права поділено на ті, що: а) опосередковано встановлюють безумовну заборону; б) опосередковано встановлюють обумовлену заборону.

5. До системи презумпцій сімейного права України належать: а) презумпція правозгідності сімейного договору; б) презумпція правозгідності сімейної домовленості; в) презумпція правозгідності шлюбу; г) презумпція згоди другого з подружжя під час укладання договорів одним із них; ґ) презумпція згоди другого із подружжя у разі вчинення одним із них дій стосовно сімейного життя; д) презумпція сумісної належності майна подружжю; е) презумпції шлюбного походження дитини; є) презумпція батьківства чоловіка матері дитини; ж) презумпція згоди другого з батьків під час вчинення одним із них правочинів щодо майна малолітньої дитини; з) презумпція належності майна батькам на праві власності; и) презумпція інтересів дитини; і) презумпція правозгідності удочеріння; й) презумпція правозгідності усиновлення.

Доцільно закріпити в СКУ: а) презумпцію правозгідності сімейного договору, тобто сімейний договір вважається правозгідним, якщо його недійсність не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним; б) презумпцію правозгідності домовленості, тобто сімейна домовленість вважається правозгідною, якщо від неї в односторонньому порядку не відмовився учасник сімейних правовідносин; в) презумпцію правозгідності усиновлення, тобто усиновлення є правозгідним, крім випадків, коли усиновлення визнано недійсним за рішенням суду або скасовано; г) презумпцію правозгідності удочеріння, тобто удочеріння є правозгідним, крім випадків, коли удочеріння визнано недійсним за рішенням суду або скасовано.

6. До норм-фікцій СКУ належать: фікція материнства (батьківства) подружжя щодо дитини, народженої у результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій (ч. ч. 1, 2 ст. 123); фікція батьківства особи за вказівкою одинокої матері (ч. 1 ст. 135); фікція присвоєних відомостей про батьків, прізвище, ім'я, по батькові дитини, батьки якої невідомі (ч. 2 ст. 135);

фікція неможливості оспорування батьківства особою, записаною батьком дитини, з якою вона не перебуває в кровному зв'язку, про що було заздалегідь відомо (ч. 5 ст. 136); фікція присвоєного по батькові дитині за іменем особи, яку її одинока мати назвала батьком (ч. 2 ст. 147); фікція материнства (батьківства) щодо усиновленої (удочереної) дитини (ч. 1 ст. 229); фікція материнства (батьківства) щодо усиновленої (удочереної) повнолітньої особи (ч. 1 ст. 229); фікція місця і дати народження усиновленої (удочереної) дитини (ч. 1 ст. 230).

7. Сформовано низку пропозицій, спрямованих на удосконалення структури СКУ, зокрема: визначено місце розміщення окремих норм сімейного права в структурі головного джерела правового регулювання сімейних відносин в нашій державі.

8. *Норми сімейного права* виконують: а) *регулятивну* функцію, яка означає встановлення правил поведінки, впорядкування наявних сімейних відносин. Виконуючи регулятивну функцію, норми сімейного права беруть участь у регулюванні прав та інтересів суб'єктів сімейних відносин, а загалом реалізують основне призначення сімейного права, зокрема: надати сімейним відносинам певну спрямованість, ввести їх у конкретні рамки дії; б) *правонадільну* функцію, що віддзеркалює позитивний аспект сімейно-правового впливу, метою якого є встановлення основ правового статусу суб'єктів сімейних відносин, забезпечення юридичного контакту між ними. Таке функціональне навантаження мають приписи, що встановлюють права і позитивні вимоги до учасників сімейних правовідносин; в) *мотивувальну* функцію, яка полягає в стимулюванні суб'єктів сімейного права до правозгідної поведінки; г) *захисну* функцію, яка означає, що норми згаданої галузі права спрямовані на захист сімейних прав та інтересів; г) *системотворювальну* функцію, яка полягає в тому, що норми сімейного права забезпечують узгодження вимог усієї системи сімейного права, єдність і взаємодію елементів – норм сімейного права.

9. Задля розширення потенціалу субсидіарного застосування норм цивільного права до регулювання сімейних відносин резонно внести зміни до ч. 1 ст. 8 СКУ та викласти її в такій редакції: «Якщо сімейні відносини не врегульовані цим Кодексом, вони регулюються Цивільним кодексом України та іншими нормативно-правовими актами».

10. *Аналогія закону* має застосовуватися у разі, якщо сімейні відносини не врегульовані: по-перше, СКУ; по-друге, іншими нормативно-правовими актами; по-третє, договором; по-четверте, домовленістю. З огляду на викладене, доцільно внести зміни до ч. 1 ст. 10 СКУ та викласти її в такій редакції: «Якщо сімейні відносини не врегульовані актами сімейного законодавства, договором або домовленістю сторін, до них застосовуються норми цього Кодексу, які регулюють подібні за змістом відносини (аналогія закону)». Це дозволить відтворити правові реалії, відкинувши низку зайвих питань до наявної «формули» аналогії закону.

11. *Спеціалізовані норми сімейного права* – це втілені в сімейному законодавстві своєрідні правила (норми-цілі сімейного права, норми-принципи сімейного права, норми-дефініції сімейного права, норми-строки сімейного права, оперативні та колізійні норми сімейного права), що мають двоелементну структуру (гіпотезу та диспозицію) і не встановлюють конкретних правових моделей поведінки учасників сімейних відносин, а функціональний потенціал яких у МПРСВ залежить від певного виду таких норм сімейного права.

12. До ознак спеціалізованих норм сімейного права належать: а) вони являють собою втілені в сімейному законодавстві своєрідні правила, що мають розгалужену систему; б) до їхньої структури належать лише гіпотеза та диспозиція; в) вони не встановлюють правила поведінки учасників сімейних правовідносин; г) кожний вид спеціалізованих норм сімейного права має власний функціональний потенціал у МПРСВ.

13. До системи (секстету) спеціалізованих норм сімейного права належать: а) норми-цілі сімейного права; б) норми-принципи сімейного права;

в) норми-дефініції сімейного права; г) норми-строки сімейного права; г) оперативні норми сімейного права; д) колізійні норми сімейного права.

14. *Норми-цілі сімейного права*» являють собою закріплені в нормах сімейного права очікувані (бажані) результати, які в інтересах учасників сімейних правовідносин, держави і первинного та головного осередка суспільства (сім'ї), прагне досягнути законодавець, упорядковуючи сімейні відносини.

15. *Норми-принципи сімейного права* – це втілені в нормах сімейного права стрижневі ідеї, відповідно до яких генерується і на яких ґрунтується сімейне законодавство, здійснюється його тлумачення, а також врегульовуються сімейні відносини за аналогією права.

Доцільно удосконалити назву ст. 7 СКУ «Загальні засади регулювання сімейних відносин» та викласти її в такій редакції: «Джерела та основні засади правового регулювання сімейних відносин». Удосконалено наукові положення щодо переліку основних засад сімейного законодавства, до якого доцільно віднести: 1) можливість і допустимість правового регулювання сімейних відносин; 2) справедливість; 3) добросовісність; 4) розумність; 5) відповідність моральним засадам суспільства; 6) антидискримінацію учасників сімейних правовідносин; 7) рівність прав та обов'язків жінки та чоловіка в сім'ї; 8) якнайкраще забезпечення прав та інтересів дитини; 9) пріоритет захисту прав та інтересів дитини; 10) максимально можливе забезпечення прав та інтересів повнолітніх непрацездатних членів сім'ї; 11) пріоритет захисту прав та інтересів повнолітніх непрацездатних членів сім'ї.

Резонно внести зміни до ч. 2 ст. 10 СКУ (щодо застосування аналогії права) та викласти її в такій редакції: «Якщо до регулювання сімейних відносин неможливо застосувати аналогію закону, вони регулюються відповідно до основних засад сімейного законодавства».

16. *Норми-дефініції сімейного права* є компактно втіленими в текстах джерел правового регулювання сімейних відносин приписами, що лаконічно

та монозначно визначають зміст сімейно-правових категорій через розкриття їхніх ідентифікуючих ознак. *Норми-дефініції сімейного права* виконують кілька *функцій*, зокрема: по-перше, вони роз'яснюють значення термінології, що фігурує в актах сімейного законодавства (*інтерпретаційна* функція); по-друге, ці атипові норми сімейного права економлять матерію актів сімейного законодавства, що досягається за допомогою лаконічності розкриття значення сімейно-правової термінології (*компактна* функція); по-третє, ці спеціалізовані норми сімейного права об'єднують в єдине ціле всі норми сімейного права, в яких згадуються відповідні терміни (*інтегративна* функція). Для реалізації компактної норми-дефініції сімейного права «наречені» до ч. 1 ст. 93 СКУ доцільно внести зміни та викласти її в такій редакції: «Шлюбний договір може бути укладено *нареченими*, а також подружжям». Задля виконання компактної функції норм-дефініцій «малолітня дитина» та «неповнолітня дитина» до ч. 2 ст. 243 СКУ резонно внести зміни та викласти її в такій редакції: «Опіка встановлюється над *малолітньою дитиною*, а піклування – над *неповнолітньою дитиною*».

17. Удосконалено наукові підходи щодо таких норм-дефініцій сімейного права: «сім'я», «шлюб», «усиновлення», «прийомна сім'я», «прийомні батьки», «прийомні діти», «дитячий будинок сімейного типу», «батьки-вихователі дитячого будинку сімейного типу», «вихованці дитячого будинку сімейного типу».

18. Удосконалено наукові підходи щодо сімейно-правової термінології. По-перше, запропоновано оперувати терміном «сирота» замість «дитина-сирота», оскільки за законодавством нею вважається лише особа, яка не досягла 18 років. По-друге, запропоновано відмовитися від терміна «діти, позбавлені батьківського піклування» на користь терміна «діти, роз'єднані з батьками». До дітей, роз'єднаних з батьками, віднесено також сиріт. По-третє, задля уникнення гендерно невідповідної сімейно-правової термінології, поряд із усталеними термінами запропоновано оперувати такими термінами: «зловживання материнськими правами», «позбавлення материнських прав»,

«поновлення материнських прав», «удочеріння», «удочеритель», «удочерителі», «удочерена дитина», «удочерена повнолітня особа», «усиновлювачка», «опікунка», «піклувальниця», «патронатна вихователька».

Доцільно запровадити в науковому та нормативно-правовому обізі такі збірні терміни: «зловживання правами батьків», «позбавлення прав батьків», «поновлення прав батьків».

19. *Норми-строки сімейного права* – це правила обчислення строків у сімейно-правовій сфері.

20. *Оперативні норми сімейного права* – це норми, роль яких виражається в установленні дати вступу (зміни, припинення) нормативно-правового акта в силу, в його поширенні на нове коло сімейних відносин, на новий строк.

21. *Колізійними нормами сімейного права* є норми, які за наявності суперечностей між окремими нормативними актами з того самого предмета сімейно-правового регулювання, мають застосовуватися в певному випадку, тобто це норми сімейного права, що регулюють вибір норми сімейного права.

РОЗДІЛ 3.

ПРАВОВІ ЗВИЧАЇ ТА ЗАСОБИ САМОРЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН

3.1. Правові звичаї в механізмі правового регулювання сімейних відносин

Як наголошує Н. М. Пархоменко, «звичаєві норми виникають унаслідок багаторазового застосування протягом тривалого часу, закріплюють людський досвід в свідомості і стають звичаєм, існуючи у вигляді соціальних норм»[344, с. 152].

За висновками В. І. Труби, в історії становлення інститутів сімейного права значну роль відіграв звичай, який згодом отримував підтримку законодавця. Нині звичай відіграє в праві та суспільстві роль «джерела, ресурсу» [590, с. 172-173]. Звичаї є поширеними, оскільки вони являють собою ефективні засоби правового регулювання суспільних відносин [84, с. 103].

Спірно було б також заперечити думку про те, що правова адаптація, що відбувається в умовах сучасних інтеграційних процесів, ставить на порядок денний низку проблем, пов'язаних із переглядом традиційних (національних) правових доктрин [659, с. 107]. Однією із них є перегляд засад регулювання сімейних відносин, які належать до найконсервативніших сфер людського буття. Водночас Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova зауважують, що «не йдеться про те, що ця сфера взагалі не зазнає впливів сучасності. Однак зміни тут часом є болісними, потребують більших зусиль для подолання супротиву консервативної частини суспільства» [603, с. 235].

Місце звичаю в системі джерел права, як констатується в правовій доктрині, в різні часи не було однаковим [198, с. 90]. Проте нині, як констатує О. В. Головкін, як у цивільному, так і в сімейному праві звичай є сучасним

джерелом права [78, с. 159]. До законодавчого обігу в сфері сімейних відносин термін «звичай» та похідну від нього термінологію («звичай національної меншини», «місцевий звичай», які неодноразово згадуватимуться) було запроваджено в СКУ. За колишнім сімейним законодавством України звичай не визнавався регулятором сімейних відносин [659, с. 107].

Водночас треба пам'ятати, як наголошує Р. О. Стефанчук, що «такий феномен як звичай народу повинні віднаходити своє місце лише у випадку їх загальнозживаності» [560, с. 142].

Актуальність обраної проблематики полягає в тому, що правовий звичай є надзвичайно важливим «чинником (джерелом українського права) у регулюванні суспільних відносин і формуванні права й правових норм на всіх історичних етапах розвитку суспільства і держави» [320, с. 7]. До того ж, на думку деяких юристів-дослідників, вони були «правилами поведінки, які найкраще й найоптимальніше регулювали дії людей в соціумі, а правові норми, які базувалися на них чи закріплювали ці звичай законодавчо, – були найпридатнішими для суспільства» [320, с. 7].

Деякі сімейно-правові аспекти звичаю віддзеркалено в наукових працях: Т. В. Боднар, В. А. Ватраса, О. В. Головікіна, С. Д. Гринько, І. В. Жилінкової, С. М. Лепех, З. В. Ромовської, Р. О. Стефанчука, В. І. Труби, Є. О. Харитонova, О. І. Харитонovої, О. О. Шишак-Качак та ін. Однак поставити крапку досі складно. Адже вкрай необхідно комплексно розкрити поняття, ознаки, форми санкціонування звичаїв та їхнє значення в МПРСВ [659, с. 108].

Принагідно зазначимо, що на відміну від СКУ, в ЦКУ закріплено норму-дефініції звичаю, яким визнається правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин. Проте науковці осторонь не стоять. Вони прагнуть визначити поняття звичаю в сфері сімейного права [659, с. 108]. Так, С. М. Лепех роз'яснює звичай як «санкціоноване державою, не встановлене актами сімейного законодавства чи договорами, але таке, що їм не суперечить, правило поведінки, яке є усталеним у певній сфері сімейних відносин і є

загальнообов'язковим» [245, с. 26]. Таке трактування звичаю в зазначеній сфері видається вразливим, оскільки недоцільно включати до такої дефініції вказівку про те, що звичай не суперечить договору [659, с. 236]. Адже наявність договору між учасниками: а) є винятком, а не правилом; б) наявність договору (домовленості) традиційно виключає застосування звичаю. У разі наявності проблем вони можуть бути розв'язані шляхом тлумачення умов договору із застосуванням «теорії волі» (або «теорії намірів»), зважаючи на загальні наміри сторін, істинного сенсу договору [647, с. 236].

В. А. Ватрас дійшов висновку, що звичаєм, «з одного боку, є правило поведінки, яке застосовується протягом тривалого часу і в зв'язку з цим отримало певне соціальне визнання (певної соціальної групи, населення певної місцевості, етнічної чи релігійної групи або більшості суспільства), а із другого боку, правова норма, якщо держава визнає і застосовує поряд з іншими джерелами права відповідний звичай» [52, с. 17]. Пізніше згаданий представник сімейно-правової думки окреслює його як «таке джерело сімейного права, яке містить соціально-правові приписи (національної меншини, іншої соціальної групи, суспільства загалом), що сформувалося внаслідок тривалого і регулярного використання тих самих правил у сімейних відносинах, санкціоноване державою як таке, що має застосовуватися судом у випадках неврегульованості сімейних відносин СКУ або іншими актами сімейного законодавства, які поряд із моральними засадами суспільства та принципами сімейного права мають пріоритет у застосуванні перед правовим звичаєм» [53, с. 10].

Т. В. Боднар, екстраполюючи дефініцію «звичай», закріплену в ЦКУ, пропонує розуміти звичай в сімейному праві як «правило поведінки, яке не встановлене актами сімейного законодавства, але є усталеним у певній сфері відносин» [41, с. 19].

На думку С. Д. Гринько, звичаєм у сімейному праві є «правило поведінки, які передбачають усталений порядок організації сімейно-шлюбного життя, виховання дітей та іншого виконання обов'язків і прав

суб'єктів сімейно-правових відносин, застосування яких має на рівні окремої території, національної меншини, родини систематичний характер, який було історично сформовано»[85, с. 44].

З огляду на всі доктринальні визначення поняття *звичаю в сімейному праві*, його доцільно трактувати як «не встановлене актами сімейного законодавства, але усталене в певній сфері сімейних відносин правило поведінки (регулятор згаданих відносин), яке санкціоноване державою» [659, с. 108].

Звичаєвій нормі в системі джерел правового регулювання сімейних відносин притаманна певна специфіка. Отже, звичай в сімейному праві має такі *ознаки*: а) він не встановлений актами сімейного законодавства; б) він являє собою правило поведінки; в) його усталеність у певній сфері сімейних відносин; г) ступінь його формальної визначеності є значно нижчим за норми, що містяться в актах сімейного законодавства; ґ) він має локальний характер (ідеться про місцевий звичай) або поширюється на національну меншину (ідеться про звичай національної меншини); д) він впливає на суб'єкта правозастосування здебільшого вагою власного авторитету [659, с. 108].

Регулювання сімейних відносин звичаєм пов'язане із необхідністю його *санкціонування*, яке існує в таких *формах*: по-перше, посилення в статті акта сімейного законодавства; по-друге, визнання його таким правозастосовною практикою [659, с. 108].

Перша форма санкціонування звичаїв використовується в СКУ, який визнає існування і відсилає до звичаю національної меншини (ч. 1 ст. 11, ч. 2 ст. 35, ч. 2 ст. 146), місцевого звичаю (ч. 1 ст. 11) [659, с. 108].

Друга форма санкціонування звичаїв використовується в разі, коли суб'єкт, звертаючись до суду обґрунтовує свої вимоги нормами звичаєвого права [659, с. 108].

Найперше логічно звернутися до положень ст. 11 СКУ: під час вирішення сімейного спору суд може за заявою заінтересованої сторони

врахувати *місцевий звичай*, а також *звичай національної меншини*, до якої належать сторони або одна з них, якщо вони не суперечать вимогам кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства.

Зазначена норма не є притаманною для українських правових реалій і правової системи, які донедавна не передбачали можливості застосування такого джерела права як правовий звичай. З огляду на національну багатоманітність нашої країни, за висновками окремих представників юридичної науки та правозастосовної діяльності, наявність великої кількості звичаїв національних меншин, таке застосування необхідне в найближчій перспективі [314, с. 25-26]. Наявний законодавчий підхід оцінюється як такий, що «відповідає східноєвропейській концепції сімейного права» [518, с. 29].

Аналіз ст. 11 СКУ, як справедливо відзначає Т. В. Боднар, свідчить про наявність таких особливостей звичаю як джерела сімейного права: а) звичай може бути врахований судом під час вирішення спору; б) таке врахування звичаю судом можливе за заявою заінтересованої сторони; в) це може бути місцевий звичай, а також звичай національної меншини, до якої належать сторони або одна з них; г) звичаї не мають суперечити вимогам СКУ, інших законів та моральним засадам суспільства [41, с. 19].

За висновками В. А. Ватраса, звичай може застосовуватися судом за наявності трьох умов: а) він не суперечить вимогам актів сімейного законодавства та моральним засадам суспільства; б) він належить до певної території (місцевий звичай) або певної національної меншини (звичай національної меншини); в) він може бути застосований до конкретних правовідносин, що є предметом позову [52, с. 17].

Очевидно, що суперечитимуть СКУ та моральним засадам суспільства місцеві звичаї та звичаї національної меншини, які передбачають можливість укладання полігамії, шлюбу з родичами прямої лінії споріднення, порушення добровільності шлюбних відносин тощо [659, с. 108].

Водночас у літературі небезпідставно критикується імовірність застосування до сімейних відносин положень ст. 7 ЦКУ. Адже це може призвести необґрунтовано розширеного застосування ЦКУ до регулювання сімейних відносин. Таке посилення, навіть попри субсидіарне застосування ЦКУ до сімейних відносин, не є правильним [41, с. 19].

В сімейно-правовій думці висловлюється також досить спірна пропозиція: відмовитися законодавцю від термінів «місцевий звичай» і «звичай національної меншини» та запровадити інтегруючий термін «звичай». За авторською позицією, це дасть змогу розширити сферу дії звичаїв під час урегулювання сімейних відносин [713, с. 111-112].

Висловлюється також авторська позиція, за якою доцільно розширити диспозицію ст. 11 СКУ, оскільки, крім звичаю національної меншини, місцевого звичаю, наявна судова практика застосування звичаїв релігійних громад [52, с. 19].

Пряма вказівка на застосування *звичаю національної меншини* міститься також в інших випадках. По-перше, під час обрання подружжям прізвища у зв'язку з реєстрацією шлюбу не допускається поєднання більше, ніж двох прізвищ, якщо інше не впливає зі *звичаю національної меншини*, до якої належить наречена і (або) наречений (ч. 2 ст. 35 СКУ). Це означає, що якщо дошлюбне прізвище нареченого, нареченої (або їх) є подвійним, то утворити їхнє спільне прізвище шляхом об'єднання їхніх дошлюбних прізвищ неможливо.

Цікавим у цьому плані є німецький досвід (справа подружжя адвоката Ханса-Петера Кунца-Хальштайна та лікарки Фріди Тальхайм). Так, Конституційний Суд Федеративної Республіки Німеччина визнав, що чинна з 1993 р. заборона присвоювати прізвище, яке складається з трьох і більше прізвищ, не обмежує особисті немайнові права фізичної особи. Скаргу подало подружжя із Мюнхена, якому місцевим відділом записів актів цивільного стану було відмовлено у присвоєнні потрібного прізвища. Позичка прагнула

залишити дошлюбне прізвище, яке присвоєно також її дітям від попереднього шлюбу, але приєднавши до нього подвійне прізвище чоловіка [675].

По-друге, згідно з ч. 2 ст. 146 СКУ дитині може бути дано не більше двох імен, якщо інше не впливає із звичаю *національної меншини*, до якої належать мати і (або) батько. Тому в роз'ясненні Міністерства юстиції України «Порядок присвоєння прізвища, імені, по батькові дитині при державній реєстрації народження» від 29 червня 2011 р. зазначено, що «кількість імен не обмежується у тих випадках, коли мати і (або) батько дитини належать до національної меншини і порядок присвоєння імені є звичаєм конкретної з них» [365].

Цікаво, що в Королівстві Швеція зазвичай присвоюють подвійні імена, що зумовлено низькими показниками народжуваності. Однак часом практикується присвоєння потрібних імен і, навіть відомі випадки, коли шведи йменують дітей одразу чотирма. Приміром, Вікторія Інгрід Аліса Дезіре; Карл Філіп Едмунд Бертіль; Мадлен Тереза Емілія Жозефіна; та подіб. [677].

Іншим прикладом є досвід Французької Республіки. Зазвичай більшість французів іменують згідно з Римо-католицьким календарем святих. Зазвичай дітям присвоюють кілька імен. Шануючи звичаї, часом французи за такими «схемами» присвоюють своїм дітям імена: 1) перший син: ім'я діда по батькові + ім'я діда по матері + ім'я святого, шанованого в день хрещення дитини; 2) другий син: ім'я батька діда по батьківській лінії + ім'я батька баби по материнській лінії + ім'я святого, шанованого в день хрещення дитини; 3) перша дочка: ім'я баби по матері + ім'я баби по батькові + ім'я святого, шанованого в день хрещення дитини; 4) друга дочка: ім'я матері баби по материнській лінії + ім'я матері діда по батьківській лінії + ім'я святого, шанованого в день хрещення дитини [600].

В. Ю. Євко зазначає, що СКУ також містить норми, які за своєю суттю є включеними у закон звичаями. Авторка як приклади наводить положення ч. 1 ст. 33 СКУ (згідно з ним за заявою наречених реєстрація шлюбу проводиться в урочистій обстановці), а також ст. 35 того самого нормативно-правового акта

(йдеться про санкціонований державою звичай обирати прізвище одного з наречених як спільне прізвище подружжя) [115, с. 79].

Отже, звичаї в сімейному праві доцільно розглядати в двох аспектах:

а) як модель акцесорного правового регулювання сімейних відносин (*екстернальне* регулювання); б) як прояв безпосереднього правового регулювання сімейних відносин згідно із наявним звичаєм національної меншини та (або) місцевим звичаєм (*інтернальне* регулювання)[661, с. 209].

3.2. Сімейні договори та домовленості

Осмислення наступних складників МПРСВ, зокрема, сімейних договорів і домовленостей, насамперед вимагає авторського бачення інтегрованого поняття «правове саморегулювання сімейних відносин», візія якого не фігурує на сторінках новітньої української сімейно-правової думки.

Отже, поняття *правового саморегулювання сімейних відносин* резонно визначити як ініціативний взаємоприйнятний процес упорядкування сімейних відносин за допомогою сімейних договорів та домовленостей сторін [661, с. 210].

Територія використання договору постійно розширюється: з міжнародного та цивільного поля він сміливо ввійшов у землекористування та до сфери *сімейних відносин*. Його, за справедливими висновками, можна розглядати в кількох проявах: а) як нормативно-правовий акт локальної дії; б) як юридичний факт; в) як триваючі правовідносини між його учасниками, якщо його не виконано в момент укладення; г) як документ [495, с. 17].

Надзвичайно важливе місце, як наголошує Н. С. Кузнєцова, посідає договір у МПР суспільних відносин. Можна без будь-яких перебільшень говорити про унікальність договору в такому контексті [228, с. 16]. Адже, як констатує О. Д. Крупчан, у договірній сфері закон перестає вважатися

«істиною в останній інстанції», а сторони мають право відходити від його положень, коригуючи їх до своїх інтересів [225, с. 9].

3. В. Ромовська переконливо підкреслює, що: «Договір – це альтернатива невизначеності, хаосу, конфліктам, маленьким і глобальним війнам. Договір – це порядок. Договір – це цінність» [495, с. 14]. Згодом згадана вчена наголошує, що договір є регулятором суспільних відносин, «масштабом поведінки для осіб, котрі його уклали, і водночас засобом контролю за нею» [495, с. 15].

Незаперечно, що на зміну регулювання сімейних відносин виключно договором прийшла можливість регулювання за домовленістю сторін (договором) [486, с. 389]. Суттєві зміни, які відбулися у правовому регулюванні сімейних відносин, обумовлені набранням чинності СКУ, суттєво вплинули й на підходи щодо договірного регулювання відповідних відносин. Якщо до 01 січня 2004 р. сімейним законодавством договір не розглядався як регулятор сімейних відносин, та і взагалі регулювання сімейних відносин переважно здійснювалося імперативно, то новітнє сімейне законодавство базується на диспозитивних засадах регулювання сімейних відносин [213, с. 44-45]. Саме завдяки договору, як відзначає наш сучасник А. Б. Гриняк, сторони наділяються якнайширшою свободою дій, він надає їм самим бути «законодавцями» для себе, але у визначених межах [88, с. 22].

Зростання ролі диспозитивного регулювання сімейних відносин зумовлено можливістю регламентації зазначених відносин як за договором, так і за домовленістю [668, с. 100]. Водночас складно не солідаризуватися із думкою В. І. Борисової, яка вважає, що не можна заперечувати того, що така категорія як договір іманентно притаманна цивілістиці, оскільки і саме поняття, і суттєві його елементи передбачені в ЦКУ. Однак, за словами вченої, нерозробленість у теорії сімейного права поняття сімейного договору, відсутність уніфікованого розуміння його сутності, а також фрагментарне регулювання цих договорів у СКУ, ще не є достатнім аргументом на користь цивільно-правової природи останніх. До того ж, переносити на сімейне право

всі ті доробки щодо цивільних договорів недоцільно [44, с. 14]. Крім того, науковій спільноті досі не представлено бачення домовленості як категорії сімейного права [667, с. 100].

Попри те, що різнобічні аспекти сімейних договорів розглядалися Г. М. Ахмач, Т. В. Боднар, В. І. Борисовою, І. В. Жилінковою, О. В. Михальнюк, О. В. Некрасовою, О. М. Пономаренко, О. В. Розгон, З. В. Ромовською, Б. В. Фасієм, Р. Б. Хобор та іншими фахівцями, досі повністю не вдалося розв'язати низку проблем, що розглядимуться нижче [667, с. 100].

У СКУ немає норми-дефініції сімейного договору. В українській сімейно-правовій думці також не сформовано усталеного трактування поняття «сімейний договір», хоча кілька спроб у цьому питанні було зроблено [667, с. 100]. Так, за визначенням Г. М. Ахмач він являє собою «угоду двох або більше сторін – суб'єктів сімейних відносин, спрямовану на трансформацію, а також виникнення чи припинення сімейних прав та обов'язків і регулювання поведінки його учасників згідно із вимогами СКУ, інших законів та моральних засад суспільства» [17, с. 8].

Іншу дефініцію пропонує О. В. Некрасова. На її думку, сімейно-правовий договір є «домовленістю, яка має ознаки цивільного правочину, між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами, як суб'єктами сімейних і водночас цивільних правовідносин, про виникнення, зміну та припинення майнових, а в окремих випадках особистих немайнових прав та обов'язків, що обумовлені їх сімейно-правовими зв'язками» [323, с. 4].

О. М. Пономаренко трактує його як «домовленість суб'єктів сімейних відносин, спрямована на виникнення, зміну та припинення особистих немайнових або майнових *сімейних* прав та обов'язків, які тісно пов'язані з особистістю суб'єкта» [364, с. 72]. Насамперед полемічним видається формулювання «... прав та обов'язків, які тісно пов'язані з *особистістю суб'єкта*».

За визначенням М. М. Сібільова, Я. В. Новохатської, такий вид договорів має розглядатися як *домовленість* між учасниками сімейних відносин про встановлення їх сімейних прав та обов'язків [514, с. 122].

З. В. Ромовська не пропонує його авторське трактування, але радить скерувати у термінологічний архів «сімейно-правовий договір». Згадана вчена, зважаючи на те, що договір – це право, стверджує, що для вживання словосполучення «цивільно-правовий договір» немає жодної підстави, оскільки неправового цивільного договору бути просто не може. Водночас авторка наголошує, що «за винятком хіба що договорів, оголошених законом нікчемними, чи договорів з кабальними умовами» [495, с. 16]. Зрештою, науковиця «цивільно-правовий договір» порівнює зі «старою одежею, яку треба рішуче скинути з пліч і віддати до термінологічного архіву» [495, с. 16]. Тому, як констатує З. В. Ромовська, мають рацію науковці в сфері трудового права: «жодному з них не спало на думку говорити про «*трудова-правовий договір*»» [495, с. 16].

Висловлену вище думку має бути підтримано в професійному середовищі юристів [661, с. 214]. Адже в низці різногалузевих законодавчих актів використовуються терміни: «адміністративний договір» (п. 16 ч. 1 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України) [175]; «господарський договір» (ч. ч. 3, 4, 7 ст. 179; ст. ст. 180-181; ч. ч. 1, 3 ст. 184, ст. 185; ст. 187; ч. 1 ст. 188; ч. 2 ст. 189; та ін.) [81]; «корпоративний договір» (ч. 2 ст. 46 Закону України «Про міжнародне приватне право»; ст. 7, ч. 1 ст. 8 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю») [441; 457]. Принагідно треба зауважити, що під час рекодифікації ЦКУ увага законотворців має бути прикута не лише до місця розташування поняття цивільного договору в структурі модернізованого кодифікованого акта, але і до усунення такої хиби: відсутність у законодавчих назвах галузевої належності договору до сфери цивільних відносин. Насамперед ідеться про те, що: по-перше, в розділі 2 ЦКУ («Загальні положення про *договір*») терміну «договір» не передусе прикметник

«цивільний»; по-друге, аналогічна проблема наявна в назвах глав 52 («Поняття та умови *договору*»), 53 («Укладення, зміна і розірвання *договору*») цього самого законодавчого акта. Крім того, в ч. 1 ст. 626 ЦКУ закріплено дефініцію *договору*, а не цивільного договору, як це мало б бути [661, с. 214-215].

Якщо ближче до предмета дослідження, то варто наголосити, що ні український законодавець, ні наукова громадськість ніколи не послуговувалися терміном «шлюбно-правовий договір», а оперує терміном «шлюбний договір». У колишньому законодавстві фігурує термін «шлюбний контракт», а не «шлюбно-правовий контракт». Крім того, на спроможність зазначеного підходу підтверджує звернення до сімейного законодавства зарубіжних країн, оскільки там теж згадується термін «шлюбний договір»: без фігурування в найменуванні цього сімейного договору слова «правовий». Наявні інші приклади, що свідчать про доцільність оперування в сімейно-правовій площині терміном «сімейний договір»: жоден науковець чи науковиця в назвах будь-яких видів сімейних договорів після терміна «договір» не згадує прикметник «правовий», оскільки це некоректно [661, с. 215].

Через «домовленість» українська наукова спільнота визначає поняття окремих видів сімейних договорів, зокрема: договору між батьками про сплату аліментів на дитину (М. А. Тіхонова) [579, с. 101]; договору подружжя про надання утримання (М. К. Галянтич) [71, с. 103]; договору про влаштування дітей на виховання та спільне споживання у прийомній сім'ї (В. І. Борисова) [43, с. 106]; договору про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно (М. А. Тіхонова) [580, с. 114]; договору про припинення права на утримання одного з подружжя замість набуття права на житловий будинок, квартиру чи інше нерухоме майно або одержання разової грошової виплати (М. К. Галянтич) [72, с. 117]; договору про участь у додаткових витратах на дитину (Б. П. Карнаух) [158, с. 118]; договору щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим із батьків, хто проживає окремо від дитини (Б. П. Карнаух) [159, с. 119];

договору щодо місця проживання дитини (Б. П. Карнаух) [160, с. 121]; шлюбного договору (В. П. Нагребельний) [309, с. 465].

Отже, поняття *сімейного договору* резонно трактувати як «пойменовану (визначену в законі) або непойменовану (не визначену в законі, але таку, що корелюється із основними засадами сімейного законодавства та моральними засадами суспільства) згоду сторін, що зумовлює виникнення, зміну або припинення здебільшого майнових сімейних прав та обов'язків, але не допускає односторонню відмову від неї» [667, с. 101].

Закріплення в головному джерелі правового регулювання сімейних відносин термінів «домовленість» і «договір» спричиняє спір між науковцями [667, с. 101]. Так, деякі опоненти свого часу зауважували, що такий законодавчий прийом не є вдалим і потребує певних змін. Вразливістю наявного законодавчого рішення полягає в тому, що ЦКУ визначає договір як «домовленість», а також через те, що надалі СКУ використовується термін «договір», а не «домовленість». Тому ст. 7 цього законодавчого акта дещо «дисонує» із вживаною термінологією в СКУ [123, с. 96].

На думку Р. Б. Хобор, суперечливим також є поділ договір на «щоденні» та «серйозні», який віддзеркалено в юридичній літературі. Адже в ЦКУ визначається поняття договір через «домовленість сторін», тому в СКУ законодавець має дотримуватися такого самого підходу [608, с. 64].

О. М. Пономаренко після міркувань про домовленості зазначає, що «такі угоди не належать до сфери правового регулювання, вони перебувають за межами права» [363, с. 35].

В. В. Васильєва висновує, що домовленість існує поза сферою права, відсутня правова забезпеченість виконання зобов'язання. Натомість договір існує лише як правове явище, а домовленість є лише однією з необхідних для формування договору ознак [51, с. 4-5].

Свого часу В. В. Луць наголошував, що «угода (соглашение) сторін – це «душа» договору, «тіло» якого становлять погоджені в ньому умови, що складають зміст договору». Дорікаючи українському законодавцю, згаданий

цивіліст пропонував відмовитися від терміна «домовленість» (через який власне визнається поняття договору) на користь терміна «угода», оскільки саме остання віддзеркалює сутність договору як правового явища [255, с. 26].

Тоді як, на думку З. В. Ромовської, вживання в СКУ обох термінів є виправданим. Адже це зумовлено прагненням виокремити сімейні домовленості від небуденних, серйозних договорів, потреба в укладанні яких не існує щодня [493, с. 89]. Таке розмежування термінів підтримується в спеціальній літературі [296, с. 90]. Тому доцільно окреслити поняття *сімейної домовленості* як «згоду сторін, що зумовлює виникнення, зміну або припинення особистих немайнових і майнових сімейних прав та обов'язків і може допускати односторонню відмову від неї» [667, с. 101]. Таке визначення сімейної домовленості має бути покладено в основу розробки норми-дефініції сімейного права «сімейна домовленість», тобто вона має в перспективі фігурувати в СКУ.

Іншою проблемою, яке має бути розв'язаною, є питання про кореляцію термінів «договір у сімейному праві» і «сімейно-правовий договір», якими оперують у сімейно-правовій науковій сфері. Так, авторка монографії «Договори у сімейному праві» О. В. Розгон вважає, що договір у сімейному праві являє собою «договір, який укладається між фізичними особами, що пов'язані між собою шлюбом або родинністю (подружжя, батьки, діти тощо) чи не перебувають у безпосередніх родинних або шлюбних зв'язках і не проживають однією сім'єю (батьки-вихователі тощо), або є стороною договору на підставі повноважень, визначених законом (орган опіки та піклування, центр соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді за місцем проживання дитини, адміністрація закладу, в якому проживає дитина), та спрямований на зміну чи припинення особистих немайнових і (або) майнових прав та обов'язків у законному режимі та сприяє виникненню договірному режиму сімейних відносин» [478, с. 64-65]. Така доктринальна дефініція була б довершенішою, якби в ній: а) не згадувався термін «фізичні особи»;

б) згаданий термін «договір» було замінено на другий термін, який має характеризувати явище, яке досліджується [667, с. 101].

За висновками О. В. Розгон, договір у сімейному праві має півтора десятка ознак. По-перше, можливість регулювання сімейних відносин за домовленістю (договором), але за умови, що зміст договорів не суперечитиме вимогам СКУ, інших законів та моральним засадам суспільства. По-друге, специфічність їхнього розміщення в СКУ. По-третє, поєднання двох самотійних видів договорів у сімейному праві. По-четверте, особливий суб'єктний склад таких договорів. По-п'яте, необхідність отримання дозволу органу опіки та піклування для укладення договору батьками щодо майнових прав дитини. По-шосте, обов'язковість попередньої згоди на укладення договору одного з учасників сімейних відносин. По-сьоме, в такому договорі може бути обумовлено строки тривалості прав та обов'язків. По-восьме, їхнє зближення із цивільно-правовими договорами. По-дев'яте, договори у сімейному праві можуть мати переддоговірний характер. По-десяте, існування договорів, у яких зменшена свобода договірної ініціативи сторін договорів. По-одинадцяте, недопустимість погіршення майнового становища сторін договору в сімейному праві або інших осіб у частині прав і гарантій, передбачених сімейним законодавством. По-дванадцяте, більшість договорів мають особистий, безоплатний характер. По-тринадцяте, більшість договорів укладаються задля врегулювання сімейно-правового спору, якщо це є можливим, без залучення суду. По-чотирнадцяте, більшість таких договорів не відтворюють виникнення нових правовідносин, але сприяють виникненню договірного режиму сімейних відносин. До останньої ознаки дослідниця зараховує наявність «інтересу сім'ї» у договорах, укладених одним із подружжя [478, с. 22-35].

Одні автори (приміром, Г. М. Ахмач), очевидно, не вважають згадані категорії розбіжними, тому розміщують термін «сімейно-правовий договір» у дужках після терміна «договір у сімейному праві» [17, с. 8]. Тоді як інші (наприклад, О. В. Михальнюк) стверджують, що терміни «договір у сімейному

праві» і «сімейно-правовий договір» не є тотожними. Адже перша категорія є ширшою за другу, оскільки включає, крім сімейно-правових договорів, також й інші договори, передбачені сімейним законодавством [296, с. 90]. На сторінках сімейно-правової думки визначено кілька особливостей, що відмежовують сімейно-правові договори від договорів у сімейному праві. По-перше, сімейно-правовий договір є приватноправовим актом, що спрямований на набуття, зміну або припинення майнових та (або) особистих немайнових сімейних прав та обов'язків. По-друге, спеціальний суб'єктний склад. По-третє, пов'язаність договірного регулювання сімейних правовідносин із родинним (сімейним) статусом фізичної особи та реалізації її конституційного права на сім'ю. По-четверте, особисто-довірчий характер відносин, що регулюються сімейно-правовими договорами. По-п'яте, під час використання договору в сімейній сфері суб'єкти переслідують особливу мету – саморегулювання відносин, заснованих на шлюбі родинності, усиновленні, а також відносин, що виникають з факту створення сім'ї на інших правових підставах [296, с. 90]. Зі свого боку резонно зазначити, що підхід, покладений в основу ч. 4 ст. 3 СКУ, на який, очевидно, звертає увагу наша сучасниця О. В. Михальнюк, уможлиблює розгляд як сімейних правовідносин таких відносин, що за власною суттю є сімейними. Це означає, що протилежне бачення цієї норми дозволяло б невиправдано вивести зі систематики сімейних договорів, наприклад, договори жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу. Своєю чергою, таке осмислення суперечило б ставленню цивілізованих суспільств до фактичного «шлюбу», яке втілено в тлумаченні поняття «сімейне життя» в рішеннях ЄСПЛ із застосування ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Адже в такому разі суб'єкт правозастосування бере до уваги наявність фактичних сімейних «пут», існування яких покладає на Україну обов'язок забезпечити захист та повагу до таких відносин, а не лише наявність формалізованих сімейних зв'язків [667, с. 101-102].

У зарубіжній науковій думці справедливо констатовано, що договори між близькими родичами, якщо порівнювати між сторонніми одне одному особами, дають змогу виокремити особливо чутливу сферу із взаємних відносин, яка спроможна втаємничувати в собі небезпеку ймовірного конфлікту [631, с. 16].

Відсутність єдиного концептуального розуміння сімейного договору призводить до представлення ученими різної систематики таких договорів [667, с. 102]. Так, І. В. Жилінкова до договорів в сімейному праві відносила: по-перше, *сімейні договори* (договори між членами сім'ї); по-друге, *договори між учасниками сімейних відносин, які хоча й не є членами сім'ї, але мають сімейні права та обов'язки* (договір про сплату аліментів на дитину, батько (мати) якої проживає окремо від сім'ї); по-третє, *«досімейні» або «післясімейні договори»* (договори, що укладаються на стадії виникнення сім'ї або після припинення її існування); по-четверте, *«квазісімейні» договори* (договори, що укладаються у процесі влаштування у сім'ї дітей, позбавлених батьківського піклування, – договори про патронат, про створення дитячого будинку сімейного типу, про створення прийомної сім'ї) [123, с. 108-109].

В. Г. Олюха відносить договори, що регулюють сімейні правовідносини, до системи цивільних договорів. Згаданий вчений до них зараховує: шлюбний договір; договори про: користування спільним майном подружжя; поділ майна подружжя; участь батьків у вихованні дітей; патронат; утримання дружини, чоловіка або дитини; відмову від утримання [333, с. 18-19].

О. В. Михальнюк виокремлює кілька груп поименованих сімейно-правових договорів. До першої групи належать: *договори про встановлення договірного режиму майна подружжя* (договір про відчуження одним із подружжя на користь другого з подружжя своєї частки у праві спільної сумісної власності; договір про порядок користування спільним та роздільним майном подружжя; договір про поділ спільного майна подружжя; договір про виділ частки нерухомого майна одного з подружжя зі складу всього майна). До другої групи віднесено *аліментні договори* (договір подружжя про надання

утримання; договір подружжя про припинення права на аліменти у зв'язку з набуттям права власності на нерухомість або одержанням одноразової грошової виплати; договір про сплату аліментів; договір про припинення права на аліменти на дитину в зв'язку з набуттям права власності на нерухоме майно; договір дружини та чоловіка, що укладається при розірванні шлюбу, про те, яку матеріальну участь у забезпеченні життя їхніх дітей братиме той з батьків, хто проживатиме окремо). Наступну групу становлять *договори про виховання дітей* (договір щодо здійснення батьками батьківських прав та виконання обов'язків; договір дружини та чоловіка, що укладається при розірванні шлюбу, про те, з ким із них після розірвання шлюбу проживатимуть діти, яку немайнову участь у забезпеченні їхнього життя братиме той з батьків, хто проживатиме окремо). До четвертої групи, на думку дослідниці, належать *шлюбні договори*. Водночас авторка чітко наводить перелік договорів, що не належать до «сімейно-правових». Йдеться, по-перше, про договори, що опосередковують відносини із передання дітей у сім'ю на виховання (договір про патронат; договір про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї; договір про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу; договори сурогатного материнства). Зазначений перелік договорів О. В. Михальнюк, солідаризуючись із думкою І. В. Жилінкової, називає «квазісімейними». По-друге, вчена із системи сімейно-правових договорів виводить договори купівлі-продажу, дарування, міни, довічного утримання (догляду), спадкові договори тощо, що укладаються між подружжям, батьками і дітьми, іншими членами сім'ї та родичами. Такий авторський підхід зумовлений їхньою цивільно-правовою природою [296, с. 87-90].

Т. В. Боднар виокремлює кілька груп сімейно-правових договорів. По-перше, до них віднесено *договори подружжя*, що, своєю чергою, поділені на три підгрупи. До першої підгрупи належать договори подружжя щодо їхнього майна (договір про відчуження одним із подружжя на користь другого з подружжя своєї частки в праві спільної власності подружжя без виділу цієї

частки; договір про визначення порядку користування майном; договір про поділ майна подружжя; договір про виділ частки одного з подружжя зі складу всього подружнього майна). До другої – договори подружжя про надання утримання (договори про надання утримання (ст. 78 СКУ); договір про припинення права на утримання замість набуття права власності на нерухоме майно або одержання одноразової грошової виплати). До третьої підгрупи вчена відносить шлюбний договір. По-друге, до сімейно-правових договорів зараховано *договори осіб, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу* (договір про визначення правового режиму майна; договір про припинення права на утримання (ч. 3 ст. 91, ст. 89 СКУ)). Третю групу об'єднують *договори батьків щодо виховання та утримання дитини*. Її дослідниця диференціює на кілька видів сімейно-правових договорів, зокрема: договір про визначення місця проживання дитини в разі розірвання шлюбу та порядку участі у забезпеченні умов життя дитини того з батьків, хто проживатиме окремо; договір подружжя про розмір аліментів на дітей після розірвання шлюбу; договір щодо здійснення батьками їхніх прав та виконання обов'язків; договір про сплату аліментів на дитину; договір про припинення права на аліменти на дитину в зв'язку із придбанням права власності на нерухоме майно. До наступної групи сімейно-правових договорів, за висновками Т. В. Боднар, належать *договори між батьками та дітьми*. Замикається система сімейно-правових договорів, на її думку, *договорами родичів* [41, с. 16-17]. Позначення другої групи сімейних договорів має бути оновлено. Видається найкраще надалі розглядати їх як договори *жінки та чоловіка*, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу [667, с. 102].

В. І. Борисова до сімейно-правових договорів соціального спрямування дітям відносить договори про: патронат; влаштування дітей на виховання та спільне проживання в прийомній сім'ї; організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу. Їх об'єднує мета – соціальне сприяння дитині, батькам (законним представникам), якщо вони давали згоду, приміром, на патронат, подолати ті складні життєві обставини, в яких вона (вони)

опинилися [45, с. 133-146]. Іншу позицію обстоює, приміром, Т. В. Боднар, не визначаючи сімейно-правовими у вузькому розумінні зазначені вище договори [37, с. 130]. Видається їх надалі йменувати «сімейними договорами соціального сприяння» [667, с. 102].

О. В. Розгон виокремлює кілька груп договорів у сімейному праві. До першої групи належать *договори, спрямовані на регулювання майнових правовідносин подружжя і фактичного подружжя* (договори між подружжям щодо спільного та роздільного майна); договір про надання утримання одному із подружжя і припинення права на утримання при набутті права власності на нерухоме майно чи отриманні одноразової грошової виплати; договори між фактичним подружжям щодо майна; договори між фактичним подружжям про надання утримання одному з них. До наступної групи авторка відносить *договори, спрямовані на регулювання особистих немайнових і майнових правовідносин між батьками та дітьми* (договір щодо здійснення батьківських прав і виконання обов'язків тим із батьків, хто проживає окремо від дитини; договір про визначення порядку проживання дітей при роздільному проживанні батьків (у разі розірвання шлюбу) та участі у забезпеченні умов життя дитини того з батьків, хто проживатиме окремо; договір про сплату аліментів на дитину; договір про припинення права на аліменти на дитину у зв'язку з переданням права власності на нерухоме майно; договір про утримання повнолітніми дітьми непрацездатних батьків). До третьої групи входять *договори, спрямовані на регулювання відносин між батьками-вихователями та органом опіки та піклування з передання дітей-сиріт до сім'ї на виховання* (договір про патронат; договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї; договір про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу). Дослідниця також як самостійну групу розглядає *окремі договори, які опосередковано пов'язані з сімейними відносинами* (передшлюбні договори, пов'язані з приготуванням до державної реєстрації шлюбу та весілля; договір про організацію державної реєстрації шлюбу та весілля;

договір про організацію державної реєстрації шлюбу за 24 години; договір сурогатного материнства; договір про наставництво) [478, с. 72-73].

На думку Б. В. Фасія, сьогочасну систему сімейно-правових договорів становлять кілька груп. По-перше, *сімейно-правові договори, які потребують письмової форми і нотаріального посвідчення* (шлюбний договір; договори про: відчуження одним із подружжя на користь другого з них своєї частки у праві спільної сумісної власності; порядок користування житловим будинком, квартирою, іншою будівлею та спорудою, земельною ділянкою споруда; поділ нерухомого майна подружжя, виділ частки нерухомого майна одного з подружжя зі суладу всього майна; договір подружжя про надання утримання; договір між матір'ю та батьком дитини при розірванні шлюбу про те, яку матеріальну участь братиме той з батьків, хто проживатиме окремо; договір щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим із подружжя, хто проживає окремо від дитини; договір між батьками про сплату аліментів на дитину). По-друге, *сімейні договори, які потребують нотаріального посвідчення та державної реєстрації* (договори про припинення права на утримання взамін набуття права власності на житловий будинок, квартиру чи інше нерухоме майно або одержання разової грошової допомоги; припинення права на аліменти на дитину у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно). По-третє, *цивільно-правові договори подружжя* (договори: купівлі-продажу; міни; дарування; довічного утримання (догляду); сурогатного материнства; доручення; спадковий договір, тощо) [596, с. 92-93].

Отже, до системи сімейних договорів належать: по-перше, договори подружжя; по-друге, договори жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу; по-третє, договори батьків щодо виховання та утримання дитини; по-четверте, договори між батьками та дітьми; по-п'яте, договори родичів; по-шосте, сімейні договори соціального сприяння [667, с. 103].

Можливість сімейно-правового регулювання за домовленістю згадається прямо (ст. 63, ч. 1 ст. 70, ч. 1 ст. 71, ч. 1, 2 ст. 181 СКУ) або непрямо виражається (ч. 1 ст. 66, абз. 1 ч. 1 ст. 69, ч. 1 ст. 160 СКУ) [667, с. 103].

У сімейних договорах і домовленостях, як засобах індивідуального (локального) сімейно-правового регулювання, реалізуються, встановлені ним (ними) унікальний комплекс сімейних прав та обов'язків [661, с. 228].

Сімейні договори виконують *регулятивну* функцію, яка покликана унормувати сімейні відносини. Безперечно регулятивну функцію виконують усі сімейні договори. Незалежно від нормативного регулювання сторони сімейного договору зазвичай спроможні адаптувати «універсальну формулу» під власні потреби шляхом конкретизації, уточнення та (або) доповнення приписів, закріплених у сімейному законодавстві України. Водночас потрібно не забувати своєрідність законодавчих конструкцій сімейних договорів [661, с. 228]. Адже норми СКУ, які містять посилання на договори, на думку І. В. Жилінкової, резонно диференціювати так: а) норми, що закріплюють «більш-менш» повні моделі цих договорів; б) норми, що містять інформацію про договори, модель яких не визначена [124, с. 92].

Зрештою, формується індивідуально окреслена модель поведінки, встановлена умовами певного виду сімейних договорів. Прояв регулятивної функції сімейних договорів залежить від кількох чинників. По-перше, це залежить кореляції приватних та публічних складових певних сімейних договірних конструкцій. Чим більший в сімейних договірних конструкціях вплив публічних засад (превалювання публічного компонента) тим більшою є залежність сімейної договірної свободи від нормативних приписів [661, с. 228-229]. Адже, як лаконічно зазначено в спеціальній літературі, незважаючи на спорідненість сімейного та цивільного права, наявна специфіка принципу свободи договору в сімейних договорах, зводиться нанівець. Це обумовлено інтересами держави, превалюванням кількості приписів до регулювання відносин, а також метою та інтересами, які переслідують суб'єкти сімейного права під час вступу до договірних відносин [631, с. 16].

По-друге, залежить від деталізації нормативного регулювання договірних сімейних відносин, свідомого невкраплення українським законодавцем у певний приватний сектор людського буття. Крім того, сімейні договори виконують *превентивно-виховну* функцію, яка забезпечує дисциплінування сторін сімейного договору, а також запобігає настанню конфлікту інтересів сторін учасників договірних сімейних відносин [661, с. 229]. Прикладними ілюстраціями сімейних договорів, які виконують превентивну функцію, є: шлюбний договір (глава 10 СКУ), а також договори: про поділ житлового будинку, квартири, іншого нерухомого майна подружжя (абз. 2 ч. 2 ст. 69 СКУ); про виділ нерухомого майна дружині, чоловіку зі складу всього майна подружжя (абз. 2 ч. 2 ст. 69 СКУ); про припинення права на утримання одного з подружжя замість набуття права власності на житловий будинок, квартиру або інше нерухоме майно або одержання разової грошової виплати (ч. 1 ст. 89 СКУ); подружжя про утримання (ст. 78); між подружжям про розмір аліментів на дитину (ч. 2 ст. 109 СКУ); про те, з ким із батьків проживатимуть діти, яку в забезпеченні умов їхнього життя братиме той з батьків, хто проживатиме окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей (ч. 1 ст. 109 СКУ). Проте, як зазначає О. О. Білик, сімейний договір, передбачений ч. 1 ст. 109 СКУ, відрізняється від договору про здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим із батьків, хто проживає окремо від дитини (ч. 4 ст. 157 СКУ), оскільки він не пов'язаний із розірванням шлюбу між батьками дитини, які можуть не перебувати в шлюбі [32, с. 178]. Превентивно-виховну функцію виконують також договори: про сплату аліментів на дитину (ст. 189 СКУ); про припинення права на аліменти для дитини через передання права власності на нерухоме майно (ч. 1 ст. 190 СКУ). Превентивну функцію виконують також непомінені сімейні договори, зміст яких, як наголошує Т. В. Боднар, повністю визначається самими сторонами [41, с. 16].

Забезпечувальна функція сімейних договорів полягає в можливості настання несприятливих майнових (здебільшого) наслідків за поведінку сторони сімейного договору, яка не корелюється із законодавством та моральними засадами суспільства [661, с. 230].

Захисна функція сімейних договорів полягає в захисті інтересів вразливої сторони сімейного договору [661, с. 230].

На відміну від сімейного договору, сімейна домовленість не виконує забезпечувальну функцію, оскільки зазначений акт доброї волі допускає односторонню відмову його учасника від нього та не може бути реалізований примусово [661, с. 230].

Висновки до розділу 3

1. *Звичай в сімейному праві* – це не встановлене актами сімейного законодавства, але усталене в певній сфері сімейних відносин правило поведінки (регулятор згаданих відносин), яке санкціоноване державою.

2. *Звичай в сімейному праві* має такі *ознаки*: а) він не встановлений актами сімейного законодавства; б) він являє собою правило поведінки; в) його усталеність у певній сфері сімейних відносин; г) ступінь його формальної визначеності є значно нижчим за норми, що містяться в актах сімейного законодавства; ґ) він має локальний характер (ідеться про місцевий звичай) або поширюється на національну меншину (ідеться про звичай національної меншини); д) він впливає на суб'єкта правозастосування здебільшого вагою власного авторитету.

3. *Звичаї в сімейному праві* доцільно розглядати в двох аспектах: а) як модель акцесорного правового регулювання сімейних відносин (*екстернальне* регулювання); б) як прояв безпосереднього правового регулювання сімейних відносин згідно із наявним звичаєм національної меншини та (або) місцевим звичаєм (*інтернальне* регулювання).

4. *Правовим саморегулюванням сімейних відносин* є ініціативний взаємоприйнятний процес упорядкування сімейних відносин за допомогою сімейних договорів та домовленостей сторін.

5. *Сімейний договір* – це поійменована (визначена в законі) або непоійменована (не визначена в законі, але така, що корелюється із основними засадами сімейного законодавства та моральними засадами суспільства) згода сторін, що зумовлює виникнення, зміну або припинення здебільшого майнових сімейних прав та обов'язків, але не допускає односторонню відмову від неї.

6. До *системи сімейних договорів* належать: по-перше, договори подружжя; по-друге, договори жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу; по-третє, договори батьків щодо виховання та утримання дитини; по-четверте, договори між батьками та дітьми; по-п'яте, договори родичів; по-шосте, сімейні договори соціального сприяння.

7. Поняття *шлюбного договору* доцільно визначити як шлюбну або дошлюбну згоду сторін про встановлення правового режиму майна, порядку користування житлом, права на утримання в період перебування їх у шлюбі та (або) в разі його розірвання. Однойменну главу 10 СКУ резонно доповнити ст. 91-1 «Поняття шлюбного договору», в якій має фігурувати дефініція цього сімейного договору.

8. Сімейні договори виконують: а) *регулятивну функцію*, яка покликана унормувати сімейні відносини; б) *превентивно-виховну функцію*, яка забезпечує дисциплінування сторін сімейного договору, а також запобігає настанню конфлікту інтересів сторін учасників договірних сімейних відносин; в) *забезпечувальну функцію*, яка полягає в можливості настання несприятливих майнових (здебільшого) наслідків за поведінку сторони сімейного договору, яка не корелюється із законодавством та моральними засадами суспільства; г) *захисну функцію*, яка полягає в захисті інтересів вразливої сторони сімейного договору.

9. *Сімейна домовленість* – це згода сторін, що зумовлює виникнення, зміну або припинення особистих немайнових і майнових сімейних прав та обов’язків і може допускати односторонню відмову від неї. Доцільно закріпити в СКУ дефініцію «сімейна домовленість», що дає змогу не ототожнювати її з другим правовим засобом саморегулювання сімейних відносин – сімейним договором.

10. На відміну від сімейного договору, сімейна домовленість не виконує забезпечувальну функцію, оскільки зазначений акт доброї волі допускає односторонню відмову його учасника від нього та не може бути реалізований примусово.

РОЗДІЛ 4.
ЮРИДИЧНІ ФАКТИ, СІМЕЙНІ ПРАВА Й ОBOB'ЯЗКИ
В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН

4.1. Юридичні факти як складник механізму правового регулювання сімейних відносин

У цій частині дослідження розглядатиметься наступний складник МПРСВ (юридичні факти), який в літературі образно називають: «*пальним для двигуна*» [219, с. 83]; «*правовими імпульсами* виникнення, розвитку та припинення прав, обов'язків, окремих правомочностей або цілих правовідносин» [354, с. 75]. Ці виразні характеристики юридичних фактів спонукають пізнати їх, зважаючи на те, що їхнє значення в МПРСВ здебільшого можна порівняти зі «*спусковим гачком*» [661, с. 233].

Очевидно, що сімейні правовідносини не можуть існувати за відсутності не лише норм сімейного права, або правових звичаїв, або сімейних договорів, або сімейних домовленостей, але й юридичних фактів. Юридичними фактами в сімейному праві можуть бути будь-які життєві обставини, а виключно ті, що мають юридичне значення. Приміром, факт реєстрації народження дитини в ОДРАЦС є юридичним фактом, тоді як хрещення дитини в церкві – не є юридичним фактом [661, с. 233].

Проблеми юридичних фактів є предметом різногалузевих правових наук. Так, у сфері сімейного права в радянську добу їх системно вивчали В. І. Данилін та С. І. Реутов [96]. Проте наука завжди має перебувати не в статиці, а в динаміці.

Наша сучасниця О. А. Явор у монографії «Юридичні факти в сімейному праві України: усталені підходи і новітні тенденції» та дисертації «Юридичні факти факти в сімейному праві» розгорнуто розкрила поняття юридичних

фактів у сімейному праві, їх наукову класифікацію, роль правозастосування в їхньому встановленні, значення державної реєстрації юридичних фактів у сімейному праві. Крім того, згадана представниця сімейно-правової науки розлого розглянула: дії та бездільність, юридичні події, фактичний склад, дефектність юридичних фактів і фактичних складів у сімейному праві, а також осмислено наближення сімейно-правового регулювання юридичних фактів в Україні до європейського права [721; 720].

В. С. Ковальська визначила поняття, ознаки та види юридичних фактів як підстав зміни та припинення сімейних правовідносин і сформувала на цій основі пропозиції щодо удосконалення законодавства та правозастосовної практики в цій сфері. Авторка також розглянула значення фактичного складу як підстав зміни та припинення сімейних правовідносин [172; 173].

Масштабність проблематики юридичних фактів у сімейному праві дає чималий простір для провадження нових наукових розвідок відповідно до окресленого предмета дослідження. По-перше, доцільно удосконалити дефініцію юридичних фактів у сімейному праві. По-друге, треба розкрити значення юридичних фактів як елемента МПРСВ.

Незважаючи на те, що в навчальних та наукових виданнях фігурують прагнення визначити поняття юридичних фактів в сімейному праві, треба спробувати представити спільноті авторське бачення цієї категорії. Проте передувати цьому мають здобутки наукових попередників. Так, юридичними фактами в сімейному праві є такі конкретні життєві обставини, які спричиняють *виникнення, зміну або припинення* сімейних правовідносин [523, с. 38].

Їх окреслюють як реальні життєві обставини, які відповідно до чинного сімейного законодавства, є підставами *виникнення, зміни і припинення* сімейних правовідносин [522, с. 62].

Юридичними фактами в сімейному праві є «будь-які життєві обставини, з якими закон пов'язує *виникнення, зміну або припинення* не лише сімейних,

але й інших правовідносин, пов'язаних із сім'єю: житлових, спадкових тощо» [271, с. 11].

В. С. Ковальська розглядає їх як «конкретні життєві обставини, правова конструкція яких передбачена або допустима сімейно-правовою нормою, настання якої спричиняє правові наслідки щодо сімейних правовідносин (виникнення, зміну, припинення, призупинення, перешкодження або відновлення) та (або) щодо сімейної правосуб'єктності (виникнення, розширення, припинення або її обмеження)» [172, с. 4].

За визначенням О. А. Явор, юридичні факти в сімейному праві – це «такі суспільні явища правового характеру, як дії, події, стани, що слугують підставою *виникнення, зміни, припинення, призупинення та поновлення* правовідносин, у межах яких реалізуються особисті немайнові і майнові права та обов'язки, настання правових наслідків для фізичних осіб, пов'язаних між собою шлюбом, кровним спорідненням, спільним проживанням і побутом, усиновленням, іншими сімейно-правовими зв'язками» [720, с. 33].

В. І. Труба трактує їх як реальні життєві обставини, які відповідно до сімейного законодавства є підставою *виникнення, зміни або припинення* сімейних правовідносин [589, с. 15].

Р. О. Стефанчук розглядає їх як реальні життєві обставини, з якими закон пов'язує *виникнення, зміну, припинення, призупинення та поновлення* сімейних правовідносин [561, с. 468].

З огляду на викладене, доцільно запропонувати власне бачення поняття «юридичні факти в сімейному праві». Його можна окреслити як обставини, ефектом яких є перешкодження, виникнення, гальмування (призупинення, припинення), динаміка (зміна, поновлення) сімейних правовідносин або поривання правовідносин, яких насправді не мало б існувати (анулювання правовідносин) [661, с. 236].

Наступним кроком має бути визначення значення юридичних фактів у сімейному праві, яке може бути розкрито лише через систему функцій, які

вони виконують у МПРСВ. Адже нині вкрай важливо розкрити потенціал юридичних фактів в сімейно-правовому вимірі [661, с. 236].

За висновками В. Б. Ісаєва, правове значення юридичних фактів у МПР розкривається через аналіз основних, додаткових і спеціальних функцій. Забезпечення виникнення, зміни та припинення правових відносин є основною функцією. Додатковою функцією, на думку цього вченого, є попередній вплив норм права на суспільні відносини. Зміст спеціальної функції полягає у включенні їх у ролі елементів у фактичні склади [152, с. 15, 34].

Отже, як складник (елемент) МПРСВ юридичні факти виконують «семиріаду» функцій. До них доцільно віднести: *перепонну* функцію (юридичні факти забезпечують перешкоджання створенню сімейних правовідносин); *породжувальну* функцію (юридичні факти забезпечують виникнення сімейних правовідносин); *призупинювальну* функцію (юридичні факти забезпечують гальмування сімейних правовідносин шляхом призупинення); *припинювальну* функцію (юридичні факти забезпечують гальмування сімейних правовідносин шляхом припинення); *конвертаційну* функцію (юридичні факти забезпечують зміну сімейних правовідносин); *регенераційну* функцію (юридичні факти забезпечують поновлення сімейних правовідносин); *нуліфікаційну* функцію (юридичні факти забезпечують поривання правовідносин, яких насправді не мало б існувати)[661, с. 237].

4.2. Унікальність сімейних правовідносин

З появою в реальному житті юридичного факту регулювальний ефект норми сімейного права призводить до виникнення сімейних правовідносин. На цьому етапі відбувається індивідуалізація моделей, закладених в нормі сімейного права, і вони стають моделями поведінки конкретних суб'єктів сімейних правовідносин [661, с. 237].

Теорію сімейних правових відносин в СРСР розробив Є. М. Ворожейкін, висвітливши її в дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук [69]. Новітньою працею українського авторства є дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук «Поняття та загальна класифікація сімейних правовідносин» В. І. Труби [590]. Решта сучасних комплексних досліджень, виконаних в Україні, присвячено лише окремим видам сімейних правовідносин. Наймасштабнішою із них є дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук О. І. Сафончик «Шлюбні правовідносини в Україні: теорія і практика»[506].

Є. М. Ворожейкін стверджував, що сімейні правовідносини є самостійним галузевим різновидом правовідносин, здійснення якого надається специфікою сімейних відносин, як предмета цих правових відносин, наявністю розвинутої галузі шлюбно-сімейного законодавства, специфікою мети і завдань правового регулювання відносин шлюбу та сім'ї [69, с. 6]. У результаті дослідження правник дійшов висновку, що варто підтримати концепцію, згідно з якою правовідносини являють собою «врегульовані нормами права суспільні відносини, екстраполюючи її на сферу сімейних правовідносин» [69, с. 7].

Надто широким за змістом є визначення сутності сімейних правовідносин О. О. Красавчикова. На думку цього вченого, зазначена категорія є «особливими сімейними зв'язками, які істотно відрізняються від інших особистих немайнових та майнових відносин, що врегульовані правом» [552, с. 8].

У сучасній українській науці також немає єдності думок до розуміння сутності сімейних правовідносин [642, с. 252]. Так, Я. М. Шевченко окреслювала їх як «сімейні особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання, між іншими особами, які взяли дитину на виховання, між іншими членами сім'ї та родичами» [688, с. 390-391].

На думку Т. В. Боднар, сімейними правовідносинами є «врегульовані нормами права особисті немайнові і майнові відносини, що виникають із шлюбу, сім'ї та родичівства» [39, с. 494].

О. І. Харитонova сімейні правовідносини трактує як «особисті немайнові та майнові відносини, що виникають зі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, взяття дітей на виховання, встановлення опіки та піклування, і засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників» [518, с. 17].

С. І. Шимон окреслює цю категорію як «особисті немайнові та такі, що впливають з них, майнові відносини людей, які виникають на основі шлюбу та сім'ї і які регулюються нормами сімейного права» [515, с. 80].

Сімейні правовідносини, як зазначає В. С. Ковальська, є «майновими та особистими немайновими відносинами, які виникають між фізичними особами зі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення та інших підстав не заборонених законом, є невідчужуваними, тривалими та мають особистий характер» [172, с. 39].

Деякі науковці розглядають їх як суспільні відносини, які врегульовані нормами сімейного права [113, с. 18; 169, с. 54; 521, с. 27].

У навчальній літературі поняття сімейних правовідносин сформульовано як відносини, що виникають зі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, взяття дітей на виховання [26, с. 51].

Р. Я. Демків сімейні правовідносини розуміє як «врегульований нормами сімейного права зв'язок між суб'єктами сімейних відносин у процесі якого між ними виникають юридичні права та обов'язки, що охороняються державою» [522, с. 57].

В. А. Ватрас пропонує визначати сімейне правовідношення як «конкретний сімейно-правовий зв'язок, який базується на шлюбі, родинності, усиновленні та інших підставах, передбачених у законі, що виникає між його суб'єктами, які наділені суб'єктивними правами і юридичними обов'язками, передбаченими нормами сімейного права» [55, с. 4].

За визначенням дослідника сімейних правовідносин В. І. Труби, їх можна трактувати як «один із видів суспільних відносин, врегульованих нормами сімейного права, що виникають із шлюбу, спорідненості (природної та штучної), усиновлення, а також із таких форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як опіка та піклування, прийомна сім'я і дитячий будинок сімейного типу» [589, с. 23].

Альтернативну дефініцію «сімейні правовідносини» пропонує зарубіжна авторка сучасності Д. А. Кокова. На її думку, вони являють собою стан юридичної пов'язаності суб'єктів сімейного права, спрямований на задоволення потреб одного або декількох суб'єктів за допомогою наділення юридичними правами та обов'язками [185, с. 24-25]. Крім того, суб'єкт може наділятися не юридичними правами та обов'язками, а лише сімейними правами. Тоді як обов'язки покладаються на відповідних суб'єктів [185, с. 253].

Отже, поняття сімейних правовідносин можна визначити як «обумовлені створенням сім'ї відносини, що входять до предмета сімейно-правового регулювання, коло поименованих учасників яких визнається носіями суб'єктивних сімейних прав та обов'язків, що встановлюються актами законодавства, договорами, домовленостями, а в деяких випадках також правовими звичаями (звичаєм національної меншини, місцевим звичаєм)» [642, с. 253].

Однією з проблем правничої теорії, яка стосується предмета цього дослідження, є визначення унікальних ознак, які притаманні сімейним правовідносинам [642, с. 253]. Адже, як справедливо наголошував В. Ф. Яковлєв, «сімейні майнові відносини – це не відносини між покупцем і продавцем, а між дружиною і чоловіком, дитиною та батьками, сестрами та братами тощо. У них інша внутрішня економічна природа» [725, с. 17].

Є. М. Ворожейкін, досліджуючи актуальні проблеми теорії сімейних правовідносин в СРСР, виокремив такі їхні ознаки: по-перше, переважно особисто-довірчий характер зв'язку між суб'єктами відповідних

правовідносин; по-друге, особисті взаємовідносини становлять основу сімейних правовідносин; по-третє, тривалий характер; по-четверте, специфічний характер суб'єктів сімейних правовідносин; по-п'яте, невідчужуваність належних суб'єктам сімейних прав та обов'язків; по-шосте, безвідплатність здійснення сімейних правовідносин; по-сьоме, обов'язковість здійснення прав у сімейних правовідносинах. Згаданий представник тогочасної юридичної науки вказував, що кожному виду сімейних правових відносин притаманні також додаткові ознаки. Водночас автор докладно проаналізував окремі з перелічених ознак зазначеного виду правових відносин, доповнюючи їх новими положенням, невідомі радянській сімейно-правовій думці тих років. Так, автор тривалість розглядав як рис всіх без винятку сімейних правовідносин, яка зумовлена особливостями мети і завдань сімейних правових відносин. Адже останні спроможні якнайкраще забезпечувати за умови тривалості сімейних правовідносин (виховання дітей, шлюб та ін.). Тоді як мета сімейно-правового регулювання, на думку вченого, відповідає також за необмеженість сімейних правових відносин строками [69, с. 9-10].

Окреслював їх Г. К. Матвеев, ґрутуючись на нормах тодішнього шлюбно-сімейного законодавства. На думку цього корифея, вони: по-перше, виникають із своєрідних юридичних фактів (шлюб і родинні стосунки, материнство та батьківство, усиновлення і патронат), а не зі звичайних юридичних фактів, які притаманні цивільним правовідносинам (зокрема, делікт, договір, односторонній правочин та ін.). Шлюбно-сімейні правовідносини є зазвичай тривалими і пов'язують між собою близьких (подружжя, батьків і дітей, інших родичів тощо), а сторонніх (як у сфері права цивільного) людей; по-друге, є переважно особисто-правовими (укладення і розірвання шлюбу, статус подружжя, батьків і дітей, права і обов'язки батьків щодо виховання дітей), а вже потім майновими (спільне і роздільне майно), тоді як у цивільному праві навпаки – особисті немайнові відносини посідають незначне місце, а домінують майнові; по-третє, зазвичай є невідчужуваними,

«позаоборотними», тоді як інакше з більшістю цивільних прав і обов'язків (речових, зобов'язальних) [274, с. 34-35]. Т. В. Боднар доповнює наведений перелік рис сімейних правовідносин – наявністю в сімейному праві значної кількості публічно-правових норм, а це є ще одним із вагомих аргументів на користь визнання сімейного права самостійною галуззю національного права [39, с. 494].

На думку В. А. Ватраса, сімейні правовідносини мають дванадцять рис: специфічний суб'єктний склад, якому притаманні стабільність і стійкість; особистий характер відносин між їх суб'єктами; невідчужуваність сімейних прав та обов'язків; родинність; безоплатність; по-шосте, тривалий характер та невизначеність часових меж (здебільшого); специфічні юридичні факти; по-восьме, специфічність санкцій; поєднання принципів диспозитивності та імперативності; наявність спеціального кодифікованого акта; наявність процесуальних особливостей провадження при розгляді сімейних спорів; особливий зв'язок з нормами моралі [55, с. 7-8].

Тоді як, на думку окремих представників українських наукових юридичних шкіл, оскільки сімейне право не є самостійною галуззю права, тому сімейні правовідносини характеризуються тими самими ознаками, що і цивільні, різновидом яких є перші. Приміром, Р. А. Майданик, розмірковуючи про сімейне право як складник галузі цивільного права, зауважує, що воно «може розглядатися як спеціальне приватноправове утворення, на яке поширюються норми та інститути цивільного права з урахуванням особливостей, передбачених положеннями сімейного права» [265, с. 51]. Інакшої думки дотримується Л. В. Красицька, яка досліджуючи кореляцію цивільного і сімейного права, справедливо констатує, що останнє, за її виразним висловом, «відпочкувалось» від права цивільного, як свого часу відбулося із правом трудовим. Тому, за цієї висновками вченої, нині «інструментарій цивільного права як права приватного використовується, навіть і в публічно-правових утвореннях, проте від цього вони не стають галузями цивільного права» [217, с. 184].

О. І. Харитонova стверджує, що сімейні правовідносини як різновид цивільних правовідносин мають такі властивості: по-перше, їх учасники стосовно один одного є юридично рівними суб'єктами; по-друге, їх предметом є відносини, що виникають щодо матеріальних і нематеріальних благ; по-третє, метод правового регулювання ґрунтується на засадах ініціативи і диспозитивності норм; по-четверте, їхнім змістом є сукупність цивільних прав та обов'язків, які мають їхні учасники; по-п'яте, захист цивільних прав і спонукання до виконання юридичних обов'язків здійснюється за допомогою специфічних заходів впливу і зазвичай у судовому порядку [518, с. 17].

За висновками В. І. Труби, до ознак сімейних правовідносин належать: по-перше, зв'язок між суб'єктами, що виникає на підставі норм сімейного права; по-друге, зв'язок між фізичними, індивідуально визначеними особами; по-третє, пов'язаність осіб через їх суб'єктивні права та обов'язки, що ґрунтуються на нормах сімейного права; по-четверте, підтримання таких зв'язків примусовою силою держави [590, с. 204].

До ознак сімейних правовідносин належать: по-перше, специфічний суб'єктний склад; по-друге, тривалий характер; по-третє, невідчужуваність прав та обов'язків; по-четверте, можливість суб'єктів сімейних правовідносин виступати учасниками відразу декількох сімейних правовідносин [521, с. 27].

Представники харківської юридичної наукової школи наводять такі ознаки сімейних правовідносин: по-перше, спеціальний суб'єктний склад; по-друге, своєрідність юридичних фактів, які породжують сімейні правовідносини (шлюб, спорідненість, материнство, батьківство тощо); по-третє, тривалість існування; по-четверте, індивідуалізація учасників і неможливість передання прав та обов'язків іншим особам; по-п'яте, особисто-довірчий характер [590, с. 34].

В іноземній сімейно-правовій доктрині також відомі прагнення розкрити ознаки сімейних правовідносин. Наприклад, Д. А. Кокова в роботі «Зміст сімейних правовідносин» визначає низку їхніх рис цього виду правових відносин. По-перше, тривалість у часі, оскільки такі правовідносини не є

одномоментними, а існують протягом тривалого часу. Тривалість у часі сімейних правовідносин, за висновками авторки, зазвичай налічує кілька років (перебування у шлюбі, батьківські правовідносини, аліментні правовідносини тощо). По-друге, ці правовідносини є зв'язком між людьми, що мають юридично значимий характер. По-третє, користь існування зв'язку з іншими суб'єктами полягає у набутті права вимоги визначеної поведінки від зобов'язаного суб'єкта. По-четверте, призначенням сімейних правовідносин, як стверджує згадана вище правознавиця, є задоволення визначених потреб суб'єкта, при чому не лише учасника правовідносин, але й іншої особи (призначення шлюбних правовідносин – задоволення майнових потреб подружжя, забезпечення майнових гарантій вагітній дружині та потенційним дітям). Ця вчена також зазначає, що призначенням батьківських правовідносин є забезпечення дитині можливості проживати та виховуватися у сім'ї, утримання, освіти та подібне, а також забезпечення батькам потенційної можливості отримувати засоби на утримання від працездатних дітей [185, с. 24].

Отже, сімейні правовідносини характеризуються такими ознаками:

- а) види регульованих відносин визначаються предметом сімейно-правового регулювання, кожен із яких має також власну специфіку; б) такі правовідносини пов'язано зі створенням сім'ї, яка виникає на підставі: шлюбу; кровного споріднення; удочеріння; усиновлення; проживання жінки та чоловіка однією сім'єю без реєстрації шлюбу; опіки та піклування над дітьми; патронату над дітьми; дитячого будинку сімейного типу; фактичного прийняття дитини на виховання; в) сімейні права та обов'язки виникають із актів законодавства, договорів, домовленостей, а в деяких випадках також із звичаїв (звичаїв національної меншини, місцевого звичаю), що є правозгідними (такими, що не суперечать сімейному законодавству та моральним засадам суспільства); г) афілійованість (пов'язаність) їхніх суб'єктів, коло яких на законодавчому рівні є прямо закріпленим; г) кожен суб'єкт має один (наприклад, дружини), два (приміром, чоловіка і батька) або кілька (приміром:

дружини, матері, рідної сестри, бабусі) сімейно-правових статусів; д) учасники таких правовідносин диференційовані за віковим критерієм (особи, що не досягли повноліття (діти: малолітні, неповнолітні) і повнолітні члени сім'ї); е) переважні права має лише встановлене сімейним законодавством коло осіб; є) об'єктами таких правовідносин є особисті немайнові блага, дії та майно; ж) невідчужуваність сімейних прав та обов'язків; з) такі правовідносини є зазвичай тривалими; и) їхні учасники є носіями сімейних прав та обов'язків [642, с. 255].

Традиційно сімейні правовідносини, як і низка інших правовідносин, мають триелементну структуру, до якої належать: суб'єкти, об'єкти та зміст.

Існує кілька доктринальних визначень поняття «суб'єкти сімейних правовідносин». Насамперед потрібно звернутися до дефініції В. А. Ватраса, який в спеціальному дослідженні з однойменною назвою трактує їх як фізичні особи, що пов'язані між собою шлюбом, родинністю, усиновленням та деякими формами влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, які наділені сімейними правами і обов'язками, та його закріплення в СКУ [55, с. 4].

Спірним також видається визначення, запропоноване в одному з навчальних джерел інформації, в якому суб'єктів сімейних правовідносин розглядають як учасників сімейних правовідносин, які мають суб'єктивні права та здатні виконувати юридичні обов'язки [522, с. 59].

До суб'єктів сімейних правовідносин належать: подружжя (дружина, чоловік), діти, батьки, близькі родичі (дід, баба, прадід, прабаба, рідні брати та сестри), вітчим, мачуха, пасинок, падчерка, усиновлювачі, усиновлені, опікуни, піклувальники, підопічні, патронатні батьки, прийомні батьки, прийомні діти, батьки-вихователі, діти-вихованці дитячого будинку сімейного типу, чоловік і жінка, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, інші особи – члени сім'ї. Такий специфічний склад учасників сімейних правовідносин, як зазначала Я. М. Шевченко, пов'язаний з «особливостями

існування та функціонування сім'ї як соціальної одиниці людського суспільства» [690, с. 437].

Водночас СКУ виключає з кола учасників сімейних відносин, які не регулюються зазначеним законодавчим актом: двоюрідних братів та сестер, тітку, дядька та племінників і племінниць, а також інших родичів за походженням (ч. 4 ст. 2).

Принагідно треба зазначити, що в спеціальній літературі належно обґрунтовано, що наречені не є суб'єктами сімейних правовідносин [55, с. 5]. Саме законодавче «нагадування» про коло осіб, які не є учасниками сімейних правовідносин, критично оцінюється в юридичній літературі [518, с. 20].

Традиційно вважається, що суб'єктами сімейних правовідносин є лише фізичні особи. Така позиція часом не підтримується в сучасній зарубіжній сімейно-правовій думці [185, с. 38-39]. Проте, як справедливо наголошується, що юридичні особи та інші колективні суб'єкти (територіальні громади, публічні утворення, держава) не є учасниками цього виду правовідносин. Тому, на думку одного з наших сучасників, у науковому обізі доцільно оперувати терміном «суб'єкти комплексних відносин, які регулюються сімейним законодавством», який має співіснувати з терміном «суб'єкти сімейних правовідносин» [55, с. 5].

Учасники сімейних правовідносин мають бути наділені сімейну правоздатність, яка трактується вітчизняними фахівцями як: здатність мати сімейні права та обов'язки [515, с. 81]; особливе суб'єктивне право, зміст якого полягає в здатності мати сімейні права та обов'язки [55, с. 10]; здатність людини мати сімейні особисті немайнові та майнові права і обов'язки, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства [214, с. 152].

Деякі науковці пропонують таку дефініцію сімейної правоздатності дитини: це здатність особи, яка не досягла повноліття і не наділена повною цивільною дієздатністю, мати сімейні права, охоронювані законом інтереси та сімейні обов'язки [195, с. 15].

Сімейна правоздатність виникає зазвичай з моменту народження (приміром, право дітей на утримання від батьків). В окремих питаннях сімейна правоздатність настає з досягненням певного віку (наприклад, шлюбна правоздатність). Зміст правоздатності становлять сімейні права та обов'язки, що закріплені в законодавстві про сім'ю. Правоздатність у сімейних відносинах у певних випадках обмежується законом. Так, не допускається укладення шлюбу між родичами прямої висхідної або низхідної лінії споріднення.

Поняття сімейної дієздатності трактується в українській юридичній літературі варіативно. Так, за визначенням Ю. С. Червоного, вона являє собою здатність особи бути учасником сімейних правовідносин, тобто здатність мати сімейні права та обов'язки [508, с. 127]. В. А. Ватрас окреслює її як «здатність фізичної особи своїми діями набувати для себе сімейних особистих немайнових та майнових прав, і самостійно їх здійснювати, а також здатність створювати для себе сімейні права та обов'язки і самостійно їх виконувати» [55, с. 10]. Л. В. Красицька розуміє зазначену категорію як «здатність учасника сімейних відносин самостійно вчиняти сімейно-правові акти, внаслідок чого набувати сімейних особистих немайнових і майнових прав, створювати для себе сімейні обов'язки, а також здатність самостійно здійснювати сімейні права та виконувати сімейні обов'язки» [214, с. 152].

Вона виникає з досягненням певного віку. Проте однакової вікової межі для усіх видів сімейних правовідносин не існує. Так, для укладення шлюбу встановлено 18 років як для жінок, так і для чоловіків. Право дитини давати згоду на зміну її прізвища виникає з досягненням нею семирічного віку. Сімейна дієздатність пов'язана з цивільною дієздатністю, зокрема, сімейне право пов'язує неможливість для неї створювати сім'ю на підставі шлюбу.

Важливим є питання кореляції сімейної правосуб'єктності та цивільної дієздатності. Воно висвітлено в роботі Н. М. Конончук, за справедливими висновками якої, повним обсягом сімейної правоздатності наділена повнолітня особа з повною або обмеженою цивільною дієздатністю, тоді як повнолітня

недієздатна особа не має повної сімейної право- та дієздатності. Проте неповнолітня особа, яка набула повну цивільну дієздатність на підставі ст. 35 ЦКУ і за нормами Закону України «Про охорону дитинства» втрачає статус дитини, не набуває повної сімейної право- та дієздатності і в сімейних правовідносинах залишається дитиною. Вона спроможна укласти шлюб лише в разі надання їй відповідного права судом [195, с. 7-8].

Наступним елементом сімейних правовідносин є об'єкт таких правовідносин. У навчальній літературі об'єкт сімейних правовідносин визначається як: дії, що вчиняються в усіх немайнових правовідносинах (між подружжям, батьками і дітьми), а також у майнових (аліментні зобов'язання); речі є об'єктами лише в правовідносинах подружжя, батьків і дітей щодо належного їм майна [499, с. 25]; особисті немайнові блага, послуги сімейного характеру, майно (речі) або інші матеріальні блага [520, с. 77]; матеріальні (майнові права (житловий сервітут члена сім'ї) та права зобов'язального характеру (права на вклад, внесений на рахунок спільних коштів подружжя на ім'я одного з них тощо)) та нематеріальні (прізвище, ім'я, по батькові) блага, щодо яких фізичні особи вступають в сімейні правовідносини [245, с. 36-37]; особисті немайнові блага, дії та майно [515, с. 82]; матеріальні і нематеріальні блага, щодо яких виникають сімейні правовідносини і щодо яких існують суб'єктивні права і відповідні обов'язки [522, с. 60].

В українській юридичній думці до об'єктів сімейних правовідносин віднесено: позитивні дії, поведінка людей щодо набуття, використання певних нематеріальних і матеріальних благ, врегульованих нормами сімейного права, зокрема: щодо особистих немайнових благ (шлюб та подружні цінності, вибір прізвища, сім'я, материнство, батьківство, дитинство, виховання, розвиток), матеріальних благ (матеріальна підтримка період шлюбу подружжя, утримання дітей, аліменти). До них також належать зобов'язання у формі утримання від дій [590, с. 236].

У спеціальній закордонній літературі їх визначають як ті блага, щодо яких складаються сімейні правовідносини [185, с. 40].

Особистими немайновими благами в сімейних правовідносинах є прізвище, ім'я, професія, рід занять, особиста свобода, материнство, батьківство тощо.

Діями як об'єктами сімейних правовідносин є виховання дітей (воно є безперервним процесом, який продовжується тривалий час), прояви турботи щодо батьків, діяльність з управління спільним майном подружжя та ін.

До майна, що є об'єктом сімейних прав належать: речі та майнові права, що входять до складу спільної подружньої власності, а також інші майнові права (право на надання матеріальної допомоги, на аліменти).

Неможливо полишити увагою третій елемент сімейних правовідносин (зміст цих правовідносин). Зміст сімейних правовідносин: суб'єктивні сімейні права та обов'язки [515, с. 82]; кореспондуючі один одному суб'єктивні права та юридичні обов'язки [185, с. 40]. Це конкретні повноваження кожного учасника сімейних правовідносин, установлені або законом, тоді вони виникають уже на підставі самого факту перебування особи в тому чи іншому сімейному стані, або встановлені учасниками цих відносин на підставі договору, домовленістю між ними [661, с. 251-252].

Сутність суб'єктивного права протягом тривалого часу по-різному трактується в доктрині приватного права. Так, радянські вчені визначали цю категорію як: можливість уповноваженої особи вимагати від зобов'язаної особи вчинення певних дій (О. С. Йоффе) [150, с. 52-53]; гарантовану можливість вчиняти певні дії, не співвідносячи її з певними межами (С. Ф. Кечек'ян) [166, с. 59]; надану управненій особі законом можливість певної поведінки та можливість вимагати певної поведінки від іншої особи з використанням у необхідних випадках заходів державного примусу (Ю. К. Толстой) [584, с. 45-46]; міру дозволеної поведінки уповноваженої особи (С. М. Братусь) [47, с. 30].

Українські вчені сучасності витлумачують його як: міру можливої поведінки уповноваженої особи і тому має певні межі за змістом і за характером здійснення (С. М. Бервено) [27, с. 145]; надану особі нормами

права міру можливої поведінки, задля задоволення її законного інтересу, що включає в себе правомочності по вчиненню певної поведінки самою уповноваженою особою, вимозі визначеної поведінки від зобов'язаної особи чи осіб та захисту свого суб'єктивного цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорування (М. О. Стефанчук) [554, с. 5]; надану державою через норми об'єктивного права юридична можливість суб'єкта діяти (поводитися певним чином), вимагати відповідної поведінки від інших, можливість користуватися соціальним благом, а також можливість використовувати право на захист, якщо буде в цьому потреба, через звернення до компетентних органів або за допомогою застосування особою фактичних дій, які не суперечать закону з метою задоволення особистих інтересів (Т. М. Підлубна) [352, с. 56]; надану особі нормами права міру можливої поведінки з метою задоволення її законного інтересу, що включає в себе правомочність учиняти певні дії самою уповноваженою особою, вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи або осіб та захисту свого суб'єктивного права у разі порушення, невизнання чи оспорування (Р. О. Стефанчук) [556, с. 87]; врегульовану цивільно-правовими нормами міру можливої поведінки суб'єкта, спрямовану на реалізацію його законних інтересів (О. І. Чепис) [634, с. 73]; спосіб досягнення мети суб'єкта цивільних правовідносин, яка полягає в задоволенні певних потреб і спонукає до вступу у відповідне цивільне правовідношення; процес задоволення є процесом здійснення цивільних прав та виконання обов'язків, тому засобами задоволення потреби виступають саме ті матеріальні та нематеріальні блага, які об'єктами суб'єктивних прав, бо саме на них спрямовано діяльність суб'єктів цивільного правовідношення (С. О. Сліпченко) [549, с. 92-93].

На думку О. О. Кота, «немає потреби у формуванні власного визначення суб'єктивного права, оскільки у цивілістиці воно є усталеним, тому за принципом «леза Оккама» не треба множити сутності без необхідності» [206, с. 24].

Однією із найновіших та розлогих дефініцій суб'єктивного *цивільного* права міститься в науковому доробку В. Я. Погребняка. Згаданий автор трактує її як «змодельовану нормами цивільного права та (або) актами саморегулювання цивільних відносин ідеальної міри правових можливостей особи, що втілюється в змісті реальних цивільних правовідносин в актах правомірної поведінки уповноваженої особи, набуваючи правового значення правомірних дій як різновид юридичних актів» [356, с. 11].

Суб'єктивне сімейне право як: гарантовану правом і законом міра можливої або дозволеної поведінки учасника сімейних відносин [542, с. 60]; можливу поведінку уповноваженої особи, якій відповідає належна поведінка зобов'язаної особи [311, с. 34]; можливу, охоронювану законом поведінку суб'єкта, засновану на законному приватному інтересі в сімейному праві, тобто визнаною правовими нормами потреби члена сім'ї (групи членів сім'ї) у досягненні певних благ як прямо передбачених законом, так і не заборонених ним [185, с. 164]; міру можливої поведінки суб'єкта сімейних правовідносин для задоволення матеріальних та майнових потреб [314, с. 29].

Термін «переважне право» згадується в ч. 1 ст. 151, ч. 1 ст. 163, ч. 4 ст. 167, ч. ч. 1, 2 ст. 213, ч. 3 ст. 283 СКУ. Проте переважні права, незважаючи на галузеву «автономію» українського сімейного права, хоча і не ігнорувалися, про що свідчать, передусім, наукові праці Л. В. Красицької [214, с. 90] та С. М. Клименко [168, с. 48-51], але донині розглядалися лише уривчасто [665, с. 125].

Принагідно треба зазначити, що різнобічні аспекти переважних прав у цивільному праві віддзеркалено в кандидатських дисертаціях: В. І. Крата «Переважні права: цивільно-правовий аспект» (2008 р.) [220], В. В. Боднара «Переважні права в цивільному праві України» (2013 р.) [34], І. Я. Бабецької «Здійснення та захист переважних прав в корпоративних правовідносинах» (2014 р.) [21]. Водночас значну увагу цій проблематиці через призму норм цивільного права приділила С. І. Шимон у «серії» наукових статей [697; 698; 699]. Однак, це досягнення в спорідненій юридичній царині –

доктрині цивільного права. Тому варто солідаризуватися із думкою В. В. Боднара, який стверджує, що «переважні права можуть бути предметом дослідження в науці сімейного права» [35, с. 118]. Тому треба розкрити сімейно-правову сутність переважних прав, а також розробити наукову класифікацію таких прав.

Сутність переважних прав у сімейно-правовій літературі зводиться до: пріоритетності набуття або в пріоритетності здійснення суб'єктивного права перед іншими учасниками правовідносин і полягає відмінність переважного права перед іншими суб'єктивними правами [214, с. 90]; до суб'єктивного права визначеного кола осіб, що полягає у можливості вступати у сімейно-правові зв'язки у пріоритетному порядку [168, с. 50]. Не видається довершеним формулювання «сімейно-правові зв'язки», оскільки ним вкрай рідко оперують у спеціальній літературі [665, с. 126].

Схожі трактування пропонують також і деякі зарубіжні правники. Переважне право, зокрема, окреслюють як «суб'єктивне право, яке надає його носієві можливість здійснення виключних сімейних прав у пріоритетному порядку перед третіми особами» [236, с. 33].

Отже, поняття *переважних прав в сімейних правовідносинах* доцільно окреслити як «установлені законом пріоритетні можливості батьків, інших повнолітніх членів сім'ї та родичів (баби, діда, братів, сестер, вітчима, мачухи) учиняти певні дії щодо дітей, малолітніх, неповнолітніх внуків, братів, сестер, падчерок, пасинків, а також першочергові правові можливості, встановленого законодавцем кола осіб, удочерити та (або) всиновити дітей» [665, с. 126].

В сімейно-правовій теорії резонно виокремити кілька груп переважних прав. По-перше, *пріоритетні права батьків, які ґрунтуються на зазначеному сімейно-правовому статусі та не вимагають жодних додаткових умов* [665, с. 126]. Так, відповідно до СКУ до них належать переважні перед іншими особами права батьків: а) на особисте виховання дитини (ч. 1 ст. 151); б) на те, щоб малолітня дитина проживала з ними (ч. 1 ст. 163). За визначенням Л. В. Красицької, переважні права батьків являють собою «суб'єктивні права

матері, батька дитини, що надають можливість їх носіям мати та здійснювати такі права у пріоритетному порядку перед іншими учасниками сімейних правовідносин» [214, с. 90].

По-друге, *пріоритетні права інших повнолітніх членів сім'ї та родичів на передання їм малолітніх, неповнолітніх внуків, братів, сестер, падчерок, пасинків, які набуваються через неможливість передати дітей другому із батьків* [665, с. 126]. Таке переважне право закріплено в ч. 4 ст. 167 СКУ: якщо дитина не може бути передана другому з батьків, переважне право перед іншими особами на передання їм дитини мають, за їхньою заявою, баба та дід, повнолітні брати та сестри, інші родичі дитини, мачуха, вітчим.

Наступну групу формують *першочергові права, встановленого законом кола осіб, спроможних удочерити та (або) всиновити дітей* [665, с. 126-127]. По-перше, йдеться про *першочергові правові можливості громадян України на удочеріння та всиновлення дітей*. Так, відповідно до ч. 1 ст. 213 СКУ за наявності кількох осіб, які виявили бажання усиновити одну і ту саму дитину, переважне право на її усиновлення має громадянин України: по-перше, в сім'ї якого виховується дитина; по-друге, який є чоловіком матері, дружиною батька дитини, яка усиновлюється; по-третє, який усиновлює кількох дітей, які є братами, сестрами; по-четверте, який є родичем дитини. Крім осіб, зазначених у ч. 1 цієї самої статті, переважне право на усиновлення дитини має подружжя. По-друге, йдеться про *першочергові правові можливості іноземців на удочеріння та усиновлення дітей*. Так, СКУ встановлено переважне право на усиновлення дитини – громадянина України мають іноземці, які є: по-перше, родичами дитини (п. 1 абз. 2 ч. 3 ст. 283); по-друге, громадянами держав, з якими Україна уклала договір про надання правової допомоги (п. 2 абз. 2 ч. 3 ст. 283).

Крім суб'єктивних сімейних прав резонно окреслити *інтереси* в сімейно-правовому ключі. Адже інтереси в праві були предметом пильної уваги в юриспруденції в усі часи, про що свідчать численні наукові праці з проблем загальної теорії права та галузевих наук. Адже інтерес – це те, що йде

на користь кому- або чому-небудь, відповідає прагненням, потребам [564, с. 365-366].

У нормах СКУ категорія «інтереси» є широко вживаною [661, с. 258]: «інтереси учасників сімейних відносин» (ч. 3 ст. 7), «інтереси суспільства» (ч. 3 ст. 7, ч. 1 ст. 27), «інтереси дитини» (ч. 8 ст. 7, ч. 1 ст. 42, ч. 2 ст. 59, ч. 5 ст. 148, ч. 4 ст. 152, ч.ч. 2, 3 ст. 154, ч. 2 ст. 155, ч. 2 ст. 156, абз. 2 ч. 2 ст. 159, абз. 2 ч. 1 ст. 162, ч. 3 ст. 163, ч. 4 ст. 169, ч. 3 ст. 171, п. 1 ч. 1 ст. 238), «інтереси непрацездатних членів сім'ї» (ч. 8 ст. 7), «інтерес» (ч. 1 ст. 18), «інтереси» (ч. 2 ст. 18, ч. 1 ст. 19, ч. 2 ст. 23), «інтереси подружжя» (ч. 1 ст. 27), «інтереси дітей» (ч. 1 ст. 27, ч. 1 ст. 59, абз. 2 ч. 1 ст. 71, ч. 2 ст. 112), «інтереси держави» (ч. 1 ст. 27), «інтереси» (ч. 2 ст. 41), «інтереси особи, яка визнана недієздатною» (ч. 1 ст. 42), «інтереси особи, дієздатність якої обмежена» (ч. 1 ст. 42), «інтереси сім'ї» (абз. 2 ч. 1 ст. 54, ч. 1 ст. 59, ч. 4 ст. 65, ч. 2 ст. 70, ч. 2 ст. 73), «інтереси інших членів сім'ї» (ч. 2 ст. 59), «інтереси дружини, чоловіка» (абз. 2 ч. 1 ст. 71, ч. 1 ст. 103), «інтереси того з подружжя, хто визнаний недієздатним» (ч. 5 ст. 110), «інтереси одного з подружжя» (ч. 2 ст. 112), «інтереси непрацездатних, немічних батьків» (ч. 2 ст. 172), «інтереси малолітньої дитини» (ч. 1 ст. 177), «найвищі інтереси дитини» (ч. 2 ст. 207), «інтереси малолітніх братів» (ч. 2 ст. 262), «інтереси малолітніх сестер» (ч. 2 ст. 262), «інтереси неповнолітніх братів» (ч. 2 ст. 262), «інтереси неповнолітніх сестер» (ч. 2 ст. 262), «інтереси пасинка» (ч. 2 ст. 262), «інтереси падчерки» (ч. 2 ст. 262), «охоронювані законом інтереси дитини» (п. 7 ч. 5 ст. 177). Останнє формулювання «перекочувало» з наукового до законодавчого обігу в сімейній сфері завдяки ухваленню Закону України від 03 липня 2018 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання» [404].

Г. В. Чурпіта зазначає, що категорію «охоронюваний законом інтерес» (законний інтерес) треба розглядати в нерозривному зв'язку з категорією суб'єктивного права [674, с. 164].

Питання кореляції обох категорій висвітлюються в спеціальній літературі. Так, класик цивілістики В. П. Грибанов стверджував таке. По-перше, здебільшого інтерес є передумовою виникнення, здійснення і захисту цивільних прав. Адже зазвичай саме інтерес передує зародженню суб'єктивного права і визначає динаміку правовідносин, що виникли. По-друге, задоволення інтерес правомочної особи є метою будь-якого суб'єктивного права, що є правовим засобом задоволення інтересів [92, с. 154].

Наша сучасниця І. В. Венедіктова зазначає, що обсяг захисту, який надається суб'єктивним правам та охоронюваним законом інтересам у приватному праві є різним. На думку згаданої вченої, держава не здатна втілювати всі можливі необхідності, усвідомлені суб'єктом права як інтереси, як правових приписів. Тому загальні гарантії охоронюваних законом інтересів є значно слабшими за гарантії суб'єктивних прав. Тому юридичні гарантії інтересів не спрямовані на їх забезпечення, а лише не перешкоджають їх здійсненню [60, с. 191].

У Рішенні КСУ від 1 грудня 2004 р. (справа про охоронюваний законом інтерес) «охоронюваний законом інтерес» витлумачено як прагнення до користування конкретним матеріальним та (або) нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо неопосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам» [474]. Крім того, в мотивувальній частині рішення цього поважного органу судового владування наголошено на тому, що інтерес, навіть перебуваючи під охороною закону чи права, на відміну від суб'єктивного права, не має такої правової можливості, як останнє, оскільки не забезпечується юридичним обов'язком іншої сторони.

За оцінкою Р. О. Стефанчука, схвалення такої легітимації поняття «охоронюваний законом інтересом» вищим органом конституційної юрисдикції

є очевидним. Хоча, навіть за такої визначеності зазначеної категорії, за словами вченого, можуть виникати проблеми в сфері правозастосовної практики [559, с. 112], з чим нерезонно було б не погодитися.

М. К. Галянтич констатує, що в широкому інтересом у праві є прагнення особи повніше задовольняти свої потреби і бажання, що прямо не формалізовано в конкретному суб'єктивному праві, проте не суперечить праву як такому [73, с. 15].

На думку дослідниці інтересів у цивільному праві О. І. Чепис, охоронювані законом інтереси є «неопосередкованими правовими нормами, але такі, що не суперечать загальним засадам цивільного законодавства, прагнення суб'єкта задовольнити соціально-економічні потреби, які реалізуються в цивільних правовідносинах і підлягають цивільно-правовому захисту» [634, с. 10-11].

І. В. Венедіктова, яка системно дослідила охоронюваний законом інтерес у цивільному праві, трактує його як «усвідомлене суб'єктом права домагання отримати певне матеріальне (нематеріальне) благо або змінити правовий статус, що спонукає суб'єктів права вчиняти конкретні дії, знаходиться в правовому полі та забезпечене підтримкою держави, здійснюється в формі дозволу і відображається в конкретних відносинах» [59, с. 3].

І. О. Дзера розуміє цю категорію як «прагнення до користування конкретним та (або) нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо неопосередкований у суб'єктивному праві» [100, с. 685].

За визначенням М. М. Дякович, законний інтерес являє собою «бажання конкретного індивіда (особи) користуватися певним благом, досягнути певного результату чи мети, який не може бути абстрактним і належить конкретній особі та реалізується нею під час здійснення суб'єктивних прав, а також з інших підстав, які не суперечать закону» [112, с. 85].

У деяких сучасних джерелах інтерес в сімейному праві визначається як «простий юридичний дозвіл, спрямований на досягнення конкретного блага та забезпечення потреб його носія, який хоча і не віднайшов прямого вираження та закріплення у правах і обов'язках суб'єктів сімейних правовідносин, але впливає із загального змісту сімейного законодавства і за певних обставин охороняється державою» [469, с. 85]. Схожа дефініція фігурує в зарубіжній доктрині сімейного права, розроблена свого часу Ю. Г. Долговим [106, с. 13]. На думку Т. В. Шершень, законний інтерес являє собою «юридичний дозвіл, спрямований на забезпечення блага, користі (задоволення потреби) його носія» [693, с. 11].

Визначення поняття інтересу в сімейному праві критично оцінюється деякими українськими фахівцями через те, що дозвіл передбачає спонукання до певної дії, тоді як законний інтерес у сімейному праві не є лише стимулюванням певної активної поведінки, а і певним стримуванням у поведінці [214, с. 260], з чим складно не солідаризуватися [661, с. 262].

В. О. Кожевникова поняття інтересу в сімейному праві визначає як «певний дозвіл суб'єктам права для задовольняти свої особисті потреби, не порушуючи при цьому встановлену легітимність (законність), гарантовану державою» [183, с. 19].

О. Ю. Ільїна законний приватний інтерес у сімейному праві розуміє як визнану правовими нормами потреба члена сім'ї (групи членів сім'ї) в отриманні певних благ як прямо передбачених законом, так і не заборонених ним. Тоді як законний публічний інтерес у сімейному праві, за визначенням цієї самої вченої, є визнане правовими нормами прагнення суспільства та держави до створення певної, схваленої ними моделі сімейних відносин [147, с. 11].

За визначенням О. І. Харитонової, інтерес являє собою «прагнення особи, які не визначені законом або угодою сторін як суб'єктивні права, але можуть бути предметом сімейних відносин» [311, с. 26].

Відомі прагнення окреслення інтересів дитини в сімейному праві, зокрема, як «усвідомленого прагнення та (або) неусвідомленої необхідності дитини володіти певними майновими та немайновими благами для забезпечення її фізичного, духовного, інтелектуального розвитку та матеріального й емоційного благополуччя в сім'ї» [195, с. 7-8]. Інтереси дитини під час усиновлення в літературі трактують як «суб'єктивно обумовлену потребу дитини у сприятливих умовах розвитку в сім'ї усиновлювача, за яких дитина отримує можливість повною мірою реалізувати свої особисті немайнові права відповідно до закону» [277, с. 4].

У наукових джерелах суб'єктивний сімейний обов'язок визначають як: вид і міру належної поведінки особи як учасника сімейних правовідносин, тобто сфера належного [542, с. 66]; міру необхідної поведінки суб'єкта сімейних правовідносин [314, с. 30]; передбачену об'єктивним правом (законом) міру й вид обов'язкової поведінки зобов'язаного суб'єкта [543, с. 57].

Сучасну класифікацію сімейних правовідносин пропонує В. І. Труба. В основу диференціації автор покладає залежність від суб'єктного складу правовідносин та їхнього змісту (взаємних прав і обов'язків учасників). До першої групи вчений відносить: а) правовідносини між подружжям (правовідносини між нареченими (зарученими); б) правовідносини між подружжям, яке зареєструвало шлюб в ОДРАЦС; в) правовідносини між жінкою та чоловіком, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою (фактичні шлюбні відносини); г) правовідносини між колишнім подружжям у разі набуття права на утримання після розірвання шлюбу. Правовідносини між колишнім подружжям щодо поділу майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, належать до цивільних правовідносин. Другу групу становлять: а) правовідносини між батьками і дітьми (правовідносини між батьками і дітьми на підставі кровного споріднення; б) правовідносини між усиновлювачами і усиновленими (штучна спорідненість). До третьої групи входять: а) правовідносини між іншими

родичами (правовідносини між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками; б) правовідносини між братами та сестрами; в) правовідносини між мачухою, вітчимом і пасинком, падчеркою). До четвертої групи належать про квазі-сімейні правовідносини: а) правовідносини між опікунами (піклувальниками) та підопічними; б) правовідносини між прийомними батьками та підопічними дітьми; в) правовідносини між батьками-вихователями та підопічними дітьми. Правовідносини між патронатними вихователями і дітьми до системи сімейних правовідносин не включаються, а належать до цивільно-правових з надання соціальних послуг. До п'ятої групи віднесено правовідносини з фактичного виховання між особою, яка взяла у свою сім'ю дитину, та такою дитиною щодо її виховання, захисту та утримання [589, с. 6, 21].

Згаданий вище вчений пропонує також класифікувати сімейні правовідносини за ознаками, які віддзеркалюють їхню специфіку та зміст: а) правовідносини між родичами дітей, усиновлених одним із подружжя після повторного шлюбу, у разі подання родичами колишнього з подружжя заяви до суду про збереження правового зв'язку з дитиною і ухвалення відповідного судового рішення; б) правовідносини між фактичним вихователем і дитиною у разі відібрання дитини від матері, батька без позбавлення їх батьківських прав після передання дитини бабі, дідові, іншим родичам за їх бажанням [589, с. 21-22].

Предмет дослідження вимагає звернути фахівців у сфері сімейного права спеціальну увагу на особистих немайнових правовідносинах подружжя. Їхні права та обов'язки є взаємними і дихотомічними (особистими немайновими та майновими). Проте протягом тривалого часу, як констатує О. О. Кот, перші відігравали в приватному праві України «до певної міри другорядну роль» [204, с. 113].

Сімейне право не регулює такого широкого кола особистих немайнових відносин, як приміром, цивільне право. Проте багато прав подружжя, які є особистими немайновими, регулюються нормами конституційного та

цивільного права. Право на честь та гідність навіть у сімейних, зокрема, шлюбних відносинах, регулюються і захищаються нормами загального закону [661, с. 265]. Адже, як наголошує О. В. Кохановська, особисті немайнові права та обов'язки подружжя, які врегульовані сімейним правом, також засновані на конституційних правах людини, що визначають державно-правовий статус особистості в нашій державі. Далі, як зазначає вчена, якщо узагальнити, до особистих немайнових прав у Конституції України належать право на життя, право на охорону здоров'я, право на свободу та особисту недоторканість, право на недоторканість особистого і сімейного життя, право на повагу до честі та гідності, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на свободу думки і слова, право на свободу світогляду та віросповідання, право на недоторканість житла, право на вільний вибір місця проживання та свободу пересування, право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та інші особисті немайнові права [207, с. 128]. Відповідно до ст. 277 ЦКУ зміст зазначених особистих немайнових прав становить можливість особи вільно, на власний розсуд визначати власну поведінку в сфері приватного життя.

І. В. Жилінкова під час зіставлення положень Цивільного і Сімейного кодексів нашої країни наголошувала, що перший – регулює відносини між фізичними особами незалежно від їхнього сімейного стану, тоді як другий – регулює особисті немайнові відносини між чітко визначеним колом осіб. Звідси, як стверджувала згадана представниця сімейно-правової думки, «особисті немайнові права подружжя, які охороняються СКУ, набувають відносного характеру, оскільки праву дружини (чоловіка) на певну поведінку кореспондує обов'язок чоловіка (дружини), як правило, утримуватися від поведінки, яка сприятиме порушенню особистого немайнового права другого із подружжя. Саме своїм відносним характером і відрізняються особисті немайнові права жінки та чоловіка, які закріплені в СКУ, від особистих

немайнових прав, які закріплені в ЦКУ, і мають абсолютний характер» [542, с. 167].

Правовідносини дружини і чоловіка є передусім особистими немайновими, а всі діаметрально протилежні їм майнові правовідносини ґрунтуються саме на перших. Адже шлюбні правовідносини є відносинами немайнового характеру. Лише на основі виникнення шлюбних правовідносин як особистих немайнових зв'язків виникають майнові права та обов'язки подружжя. Між дружиною і чоловіком виникають різні відносини немайнового характеру. Вони мають особистісний характер, однак не всі з них спроможні регулюватися нормами права. Здебільшого ця сфера відносин подружжя регулюються іншими соціальними регуляторами (моральними, етичними і релігійними нормами, загальними правилами співжиття, традиціями, звичаями національної меншини тощо). Адже, як відзначає О. В. Кохановська, «значна кількість особистих немайнових відносин між подружжям в усі часи перебуває взагалі поза сферою правового регулювання, що пояснюється глибоко інтимними, делікатними моментами, на які не може бути здійснено зовнішній вплив через особистісний їх характер» [207, с. 127-128]. Р. О. Стефанчук окреслює їх як «кришталево чисте лоно суспільних відносин, сповнене духовності, моральності та інтиму, яке не може та й не повинно зазнавати впливу з боку права» [558, с. 219]. Саме тому український законодавець установив принцип допустимого і можливого правового регулювання сімейних відносин (ч. 3 ст. 7 СКУ).

Проте навколо переліку особистих немайнових прав подружжя триває дискусія в українських сімейно-правових наукових осередках [661, с. 267]. Наприклад, Р. О. Стефанчук стверджує про те, що недоцільно включати до глави 6 СКУ, де закріплені особисті немайнові права подружжя – право на материнство і право на батьківство. На думку цього вченого, згадані особисті немайнові права за своїм змістом є загальними, тобто такими, що притаманні всім фізичним особам незалежно від того, перебувають вони в шлюбі чи ні. Автор наводить низку міркувань у цьому питанні. Якщо перша частина

закріплює право дружини на материнство, то вже в ч. 3 ст. 49 СКУ вводиться новий суб'єкт – жінка, правовий статус якої визначається безвідносно до того, чи перебуває вона в шлюбі або ні. Тому Р. О. Стефанчук дійшов висновку, що «такі права (точніше в такому формулюванні) у своїй сукупності складають загальне репродуктивне право батьківства і повинні бути винесені за межі особистих немайнових прав подружжя» [558, с. 224]. Зі свого боку треба зазначити, що право дружини на материнство та право чоловіка на батьківство як особисті немайнові права є відносними, тобто зобов'язаними особами є подружжя (дружина і чоловік). Це вирізняє ці права від конституційних прав особи: права жінки на материнство, права чоловіка на батьківство, які охороняється нормами інших галузей права. Відносний характер обох прав свідчить, що дружина і чоловік мають відповідні обов'язки, які кореспондують праву на материнству та праву на батьківство. Адже вони є сім'єю, питання про те, чи мати дітей, скільки дітей народжувати, вирішується ними спільно [661, с. 268].

Відповідно до ч. 3 ст. 30 КРКпШС питання *місця проживання, перебування* подружжя вирішуються спільно [176]. Тоді як згідно з ч. 1 ст. 56 СКУ подружжя має право вільно обирати *місце проживання*, тобто законодавець замовчує про можливість вільного вибору подружжя місця перебування. Зрозуміло, що право на свободу пересування, вільно залишати територію України гарантується Основним законом України кожному, хто на законних підставах перебуває на території згаданої держави (ст. 33 Конституції України). Ст. 56 СКУ деталізовано наведені вище приписи національного законодавства і передбачає право дружини, чоловіка на вільний вибір місця свого проживання. Отже, українське законодавство не зобов'язує дружину і чоловіка проживати разом. Зміна одним із подружжя місця проживання не зумовлює обов'язку другого слідувати за ним. Питання про визначення місця проживання вирішується подружжям спільно шляхом взаємної згоди. Дружина, чоловік в змозі проживати як разом в одному помешканні, так і в різних місцях у межах одного чи різних населених пунктів,

а також за межами території України. Це право подружжя ґрунтується на принципі вільності: ніхто не може бути примушений до ведення певного способу сімейного життя, так само і до примушування шлюбних відносин. Однак спільне проживання є традиційним способом ведення сімейного побуту, підтримання нормальних стосунків у шлюбі й більшість подружніх пар зазвичай проживають разом. Проте, чи йдеться лише про право на вільний вибір кожним із подружжя лише місця проживання? Відповідь заперечна. Адже в ст. 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» розмежовано такі терміни: «*місце проживання*» і «*місце перебування*» [661, с. 269]. Перший термін український законодавець розуміє як житло з присвоєною у встановленому законом порядку адресою, в якому особа проживає, а також заклад для бездомних осіб, інший надавач соціальних послуг з проживанням, стаціонарна соціально-медична установа та інші заклади соціальної підтримки (догляду), в яких особа отримує соціальні послуги. Другий – визначається як житло або спеціалізована соціальна установа для бездомних осіб, інший надач соціальних послуг з проживанням, в якому особа, яка отримала довідку про звернення за захистом в Україні, проживає строком менше 6 місяців або отримує соціальні послуги [451].

З огляду на існування як права дружини, чоловіка на вільний вибір місця свого проживання, так і права дружини, чоловіка на вільний вибір місця свого перебування, до ч. 1 ст. 56 СКУ доцільно внести зміни та викласти її в такій редакції: «Дружина, чоловік мають право на вільний вибір місця свого перебування та місця свого проживання» [661, с. 269].

Обов'язок подружжя любити одне одного закріплено в ст. 1 Сімейного кодексу Албанії [532]. Обов'язок подружжя зберігати вірність одне одному втілено в нормах сімейного права низки зарубіжних країн. У законодавстві країн ЄС встановлено цей особистий немайновий обов'язок дружини, чоловіка, зокрема: в ч. 1 §90 Загального Цивільного уложення Австрії; ст. 213 Цивільного кодексу Бельгії [612]; ч. 1 §4:24 Цивільного кодексу Угорщини [623]; ст. 2 Закону Ісландії «Про шлюб» [460]; ст. 68 Цивільного кодексу

Іспанії [615]; ст. 143 Цивільного кодексу Італії [616]; ст. 84 ЦЗЛР; ст. 212 Цивільного кодексу Люксембурга [613]; ст. 23 Сімейного та опікунського кодексу Польщі [544]; ст. 1672 Цивільного кодексу Португалії [621]; ч. 1 ст. 309 Цивільного кодексу Румунії [622]; ст. 212 Цивільного кодексу Франції [625]; ч. 2 ст. 32 Сімейного закону Хорватії [530]; ст. 2 Кодексу Швеції про шлюб [179]; ст. 81 Цивільного кодексу Нідерландів [620]; §18 Закону Словацької Республіки «Про сім'ю»; ч. 2 §687 ЦКЧР. Обов'язок зберігати вірність одне одному також закріплено в: ст. 50 Сімейного кодексу Албанії; ст. 9 Закону Андорри «Про шлюб»; ч. 1 ст. 30 Сімейного закону Боснії та Герцоговини; ч. 2 ст. 2 Цивільного кодексу Мальти [619]; ч. 3 ст. 2, ч. 2 ст. 18 Сімейного кодексу Молдови; ст. 28 Закону Сан-Марино «Про реформу сімейного права» [468]; ст. 159 Цивільного кодексу Швейцарії [627]; ст. 40 Сімейного кодексу Чорногорії. В ст. 2 Кодексу Швеції про шлюб утілено обов'язок подружжя приділяти одне одному увагу. Згідно з §20, 56 Сімейного кодексу Словенії [537], §2 Закону Фінляндії про шлюб [461] подружжя має проявляти взаємну довіру. Обов'язок дружини, чоловіка спільно турбуватися про добробут сім'ї, співпрацювати на її добробут закріплено в законодавстві країн-членкинь ЄС, зокрема: в ст. ст. 14, 17 Сімейного кодексу Болгарії [533]; ч. 1 §4:24 Цивільного кодексу Угорщини; §1360 Німецького Цивільного уложення [610]; ст. 2 Закону Ісландії «Про шлюб»; ст. 67 Цивільного кодексу Іспанії; ст. 84 Цивільного закону Латвійської Республіки; ст. 213 Цивільного кодексу Люксембурга; ст. 23 Сімейного та опікунського кодексу Польщі; ст. 1672 Цивільного кодексу Португалії; §19 Закону Словацької Республіки «Про сім'ю»; §2 Закону Фінляндії «Про шлюб»; ч. 2 §687 ЦКЧР; ст. 2 Кодексу Швеції про шлюб; ст. 15 Закону Естонії «Про сім'ю» [452]. Цей особистий немайновий обов'язок також установлено: ст. 50 Сімейного кодексу Албанії; ст. 9 Закону Андорри «Про шлюб»; ст. 3 Цивільного кодексу Мальти; ч. 4 ст. 16 Сімейного кодексу Молдови; ст. 28 Закону Сан-Марино «Про реформу сімейного права»; ст. 159 Цивільного кодексу Швейцарії. Обов'язок подружжя робити власний

внесок в сім'ю згідно зі здібностями закріплено в нормах сімейного права європейських країн, зокрема: §94 Загального Цивільного уложення Австрії; ст. 221 Цивільного кодексу Бельгії; ст. 1389 Цивільного кодексу Греції; ч. 1 §19 Закону Словацької Республіки «Про сім'ю»; ст. 212 Цивільного кодексу Франції; §690 Цивільного кодексу Чеської Республіки; ст. 163 Цивільного кодексу Швейцарії. Цивільним кодексом Литовської Республіки на подружжя покладено обов'язок задовольнити потреби сім'ї та другого із подружжя (ч. 1 ст. 3.27) [618]. Обов'язок надавати одне одному моральну підтримку втілено в ст. 9 Закону Андорри «Про шлюб», ст. 9 Цивільного кодексу Мальти, ч. 4 ст. 16 Сімейного кодексу Молдови, ч. 1 ст. 309 Цивільного кодексу Румунії. Зарубіжні законодавці також покладають на дружину, чоловіка обов'язок надавати взаємну моральну та матеріальну підтримку. Зазначений немайновий обов'язок фігурує в: ч. 1 §90 Загального Цивільного кодексу Австрії; ст. 50 Сімейного кодексу Албанії; ст. 213 Цивільного кодексу Бельгії; ч. 1 §4:24 Цивільного кодексу Угорщини; ст. 2 Закону Ісландії «Про шлюб»; ст. 143 Цивільного кодексу Італії; ч. 1 ст. 2 Цивільного кодексу Мальти; ч. 1 ст. 2 Сімейного кодексу Молдови; ст. 84 ЦЗЛР; ч. 1 ст. 3.27 Цивільного кодексу Литовської Республіки; ст. 213 Цивільного кодексу Люксембурга; ст. 28 Закону Сан-Марино «Про шлюб»; ст. 212 Цивільного кодексу Франції; ч. 2 §687 ЦКЧР; ст. 159 Цивільного кодексу Швейцарії; ст. 15 Закону Естонії «Про сім'ю». Сімейним законом Хорватії (ч. 2 ст. 32) та Сімейним кодексом Чорногорії (ст. 40) встановлено обов'язок підтримувати шлюбні та сімейні відносини. Дружина, чоловік повинні підтримувати сімейну солідарність (ст. ст. 10-11 Сімейного кодексу Республіки Чорногорії). Подружжя має бути лояльним одне одному (ч. 1 ст. 3.27 Цивільного кодексу Литви). Цивільним кодексом Швейцарії на подружжя покладено обов'язок допомагати другому з подружжя виконувати обов'язок із утримання дошлюбних дітей (ст. 278).

У законодавстві низки зарубіжних країн видається невинувато до особистих немайнових обов'язків подружжя віднесено спільну турботу про

дітей. Йдеться про норми сімейного права частини країн ЄС, зокрема: ч. 1 §90 Загального Цивільного кодексу Австрії; ч. 1 § 4:147, § 4:173 Цивільного кодексу Угорщини; ст. 1390 Цивільного кодексу Греції; ст. 2 Закону Ісландії «Про шлюб»; ст. 68 Цивільного кодексу Іспанії; ст. 177 Цивільного закону Латвійської Республіки; ст. 3.30, 3.155 Цивільного кодексу Литви; ст. ст. 203, 213 Цивільного кодексу Люксембурга; ст. 82 Цивільного кодексу Нідерландів; ст. 3, 19 Закону Словацької Республіки «Про сім'ю»; ст. 203 Цивільного кодексу Франції; ч. 2 § 687 ЦКЧР; ст. 2 Кодексу Швеції про шлюб; ст. 15 Закону Естонії «Про сім'ю». Згаданий особистий немайновий обов'язок установлено також: ст. 10 Закону Андорри «Про шлюб»; ст. 3В Цивільного кодексу Мальти; ст. 172 Цивільного кодексу Князівства Монако; ч. 4 ст. 16 Сімейного кодексу Молдови; ст. 31 Закону Сан-Марино «Про реформу сімейного права»; ст. 159 Цивільного кодексу Швейцарії. Адже йдеться про особисті немайнові обов'язки матері, батька (батьків), а не дружини, чоловіка (подружжя).

Отже, звернення до правової регламентації особистих немайнових обов'язків подружжя зарубіжних країн підтверджує самотутній підхід українського законодавця [661, с. 273]. Адже відповідно до СКУ дружина, чоловік: повинні утверджувати повагу до будь-якої праці, яка здійснюється в інтересах сім'ї (абз. 2 ч. 1 ст. 54); зобов'язані спільно піклуватися про побудову сімейних відносин між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги (ч. 1 ст. 55); відповідальні одне перед одним, перед іншими членами сім'ї за свою поведінку в ній (ч. 3 ст. 55); зобов'язані спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї (ч. 4 ст. 55). СКУ покладає на чоловіка обов'язок утверджувати в сім'ї повагу до матері, а на дружину – до батька (ч. 2 ст. 55). Ст. 49 цього самого кодифікованого акта встановлено також такі обов'язки: вагітній дружині мають бути створені у сім'ї умови для збереження її здоров'я та народження здорової дитини (ч. 4); дружині-матері мають бути створені у сім'ї умови для поєднання материнства із здійсненням нею інших прав та обов'язків (ч. 5).

Окремі особисті немайнові права подружжя, закріплені в СКУ, вимагають уваги юридичної наукової громадськості. По-перше, з огляду на те, що в положеннях абз. 2 ч. 1 ст. 54 СКУ закріплено не права, а обов'язки дружини, чоловіка (утверджувати повагу до будь-якої праці, яка здійснюється в інтересах сім'ї), доцільно перемістити їх до ст. 55 згаданого джерела правового регулювання сімейних відносин [661, с. 274].

По-друге, не є довершеною чинна редакція ч. 1 ст. 55 СКУ. Адже законодавче оперування тріадою термінів («дружина», «чоловік», «сімейні відносини») виключає виправдане фігурування в контексті встановленої норми слів «між собою», а також терміна «інші члени сім'ї». Своєю чергою, термін «сімейні відносини», який вживаються перед ними, дозволяє повністю втілити в життя потенціал аналізованої норми сімейного права [661, с. 274].

З огляду на викладене, до ч. 1 ст. 55 СКУ доцільно внести зміни та викласти її в такій редакції: «Дружина, чоловік зобов'язані спільно піклуватися про побудову сімейних відносин на основі взаємної любові, дружби, поваги та моральної взаємодопомоги» [661, с. 274].

По-третє, потребують виключення положення ч. 2 ст. 55 СКУ через те, що їхній юридичний зміст підтверджує, що йдеться про обов'язки батька, матері, а не про відповідні обов'язки дружини, чоловіка. Тому доцільно наявні положення модернізувати та перемістити до глави 13 «Особисті немайнові права та обов'язки батьків і дітей» СКУ. Отже, СКУ резонно доповнити ст. 144-1 «Обов'язки батька, матері утверджувати повагу в сім'ї до кожного із них» та викласти її в такій редакції:

«1. Батько зобов'язаний утверджувати повагу в сім'ї до матері.

2. Мати зобов'язана утверджувати повагу в сім'ї до батька» [661, с. 274-275].

По-четверте, система особистих немайнових обов'язків подружжя, зважаючи на юридичну природу обов'язку, закріпленого в ч. 4 ст. 55 СКУ, внеможливилює його фігурування в главі 6 «Особисті немайнові права та обов'язки подружжя» згаданого кодифікованого закону. Адже обов'язок

подружжя з матеріального забезпечення сім'ї є майновим, а не особистим немайновим [661, с. 275].

Пильної уваги потребує питання про кореляцію особистих немайнових прав та обов'язків, закріплених у главі 6 СКУ. Насамперед резонно звернутися до положень ч. 4 ст. 49 головного джерела сімейно-правового регулювання в Україні, які зобов'язують чоловіка створити умови для збереження здоров'я вагітної дружини та народження здорової дитини. Положення ч. 4 ст. 49 СКУ доцільно перемістити до новоствореної статті без втрати їхнього змісту, зокрема: до ст. 49-1 «Обов'язок чоловіка сприяти вагітній дружині» [661, с. 275].

Доцільно з глави 6 «Особисті немайнові права та обов'язки подружжя» до глави 13 «Особисті немайнові права та обов'язки батьків і дітей» СКУ перемістити положення ч. 5 ст. 49 згаданого нормативно-правового акта. Адже з їхнього юридичного змісту випливає, що йдеться про обов'язки батька, а не про обов'язки чоловіка. Отже, СКУ резонно доповнити ст. 144-2 «Обов'язки батька створити в сім'ї умови для поєднання материнства зі здійсненням матір'ю інших прав та обов'язків» [661, с. 275].

Цікаво, що на відміну від КРКпШС, в СКУ відсутні норми про гостьову сім'ю. Норма-дефініція «гостьова сім'я» міститься в КРКпШС: це сім'я, яка тимчасово прийняла на виховання дітей-сиріт, дітей, які залишилися без піклування батьків, що перебувають в організаціях усіх типів (освітніх, медичних та інших) у періоди, не пов'язані з освітнім процесом (канікули, вихідні та святкові дні) [661, с. 275].

Відповідно до ч. 1 ст. 137-1 КРКпШС договір про передання дитини в гостьову сім'ю є підставою передання дитини до зазначеної сім'ї. Такий договір укладається між особами, які прагнуть прийняти дитину до гостьової сім'ї, та організацією, де перебуває дитина, органом опіки та піклування. Казахський законодавець установлює, що кілька дітей може бути прийнято до гостьової сім'ї. Згідно з ч. 1 ст. 137-2 КРКпШС договір про передання дитини в гостьову сім'ю має регулювати: а) питання утримання та виховання дитини;

б) права та обов'язки осіб, які прийняли дитину в гостюву сім'ю; в) обов'язки органу опіки та піклування; г) обов'язки організації, в якій перебуває дитина; г) підстави та наслідки припинення цього договору.

Термін перебування дитини в гостювій сім'ї встановлюється в договорі. Цікаво, що на кожен дитину, передану в гостюву сім'ю, укладається окремий договір. Відповідно до ч. 2 ст. 137-2 КРКпШС не провадяться: а) грошова виплата на утримання дитини; б) оплата праці особи, яка прийняла дитину в гостюву сім'ю.

Казахський законодавець установлює кілька підстав дострокового розірвання такого договору: по-перше, з ініціативи осіб, які прийняли дитину в гостюву сім'ю, за наявності поважних причин; по-друге, з ініціативи органу опіки та піклування, організації, в якій перебуває дитина, за наявності несприятливих умов для утримання та виховання дитини; по-третє, у випадках передання дитину під опіку або піклування, у прийомну сім'ю, патронат чи усиновлення дитини.

Позитивний досвід Республіки Казахстан дає змогу розширити наявну систему правових форм улаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, шляхом закріплення в окремій главі («Гостюва сім'я») розділу 4 СКУ інституту гостювої сім'ї. Крім того, необхідно розробити Положення про гостюву сім'ю, яке має бути затверджено КМУ [661, с. 276].

Значення сімейних правовідносин у МПРСВ визначається тими функціями, що вони виконують. Зазначений вид правових відносин трансформує веління джерел сімейного права в площину суб'єктивних сімейних прав і обов'язків. Отже, сімейні правовідносини виконують такі функції: по-перше, визначають конкретне коло суб'єктів сімейних відносин, на яке на поточний момент поширюється дія норм сімейного права (правових звичаїв, сімейних договорів та домовленостей); по-друге, закріплюють конкретну поведінку суб'єктів сімейних правовідносин; по-третє, є умовою

для можливого приведення в дію сімейно-правових засобів задля забезпечення суб'єктивних сімейних прав та обов'язків [642, с. 255-256].

4.3. Акти здійснення і захисту сімейних прав та інтересів і виконання обов'язків

Наступним елементом МПРСВ є акти здійснення і захисту сімейних прав та інтересів і виконання обов'язків. Якщо лаконічно, то вони являють собою фактичну поведінку учасників сімейних правовідносин [661, с. 277].

Пильна увага має бути прикута до актів здійснення сімейних прав. Зрозуміло, що законодавець, попри те, що в СКУ міститься ст. 14, яка має назву «Здійснення сімейних прав», не закріплено визначення цієї категорії. Проте прагнення її окреслити висвітлюються на сторінках спеціальної літератури, бо це є прерогативою наукових осередків [661, с. 277]. Так, З. В. Ромовська стверджує, що здійснення сімейних прав є реалізацією учасником (учасниками) сімейних *правовідносин правомочностей*, що становлять зміст суб'єктивного сімейного права [483, с. 159]. До запропонованого авторського бачення поняття «здійснення сімейних прав» потрібно вкратитися. Адже, очевидно, що правомочності має учасник (учасники) сімейних відносин. Схожа дефініція з аналогічною проблемою фігурує в одному із навчальних видань, зокрема: здійсненням сімейних прав є реалізацією суб'єктом сімейних правовідносин тих правомочностей, які складають зміст суб'єктивного права [215, с. 19].

Його часом у науково-практичному виданні з сімейного права трактують як реалізацію тих можливостей, які передбачені змістом [311, с. 34].

Зовнішнього втручання може зазнати також доктринальна дефініція «здійснення сімейних прав», відповідно до якої воно являє собою «процес задоволення особою своїх матеріальних та особистих інтересів на підставі юридичних можливостей, які вона має в сімейній сфері» [542, с. 60]. По-

перше, відкритим є питання про «процес», який згадується в цьому трактуванні. По-друге, чимало питань можна поставити до терміна «матеріальний інтерес». Радше йдеться про майновий інтерес [661, с. 278].

Аналог категорії, яка досліджується, представлено в спорідненій науці цивільного права. Наприклад, здійснення суб'єктивного *цивільного* права фізичної особи окреслюється як «добровільне вчинення уповноваженою особою активних або пасивних дій, спрямованих на використання можливостей, закладених у суб'єктивному праві, для задоволення потреб носія цього права» [79, с. 4].

Особисті немайнові та тісно пов'язані з ними майнові права належать окресленому колу учасників сімейних відносин. Вони тісно пов'язані з особою, тому згідно з ч. 1 ст. 14 СКУ не можуть бути передані іншій особі. До інших осіб, як наголошено в Томі 12 «Сімейне право» Великої української юридичної енциклопедії, може перейти за певних умов не саме сімейне право, а лише можливість його здійснення [484, с. 159].

Незаперечно також те, що права та обов'язки учасників сімейних відносин особисто не завжди можуть здійснюватися. Тому за потреби їх здійснення покладається на інших осіб. Це пояснюється певними особливостями учасників сімейних правовідносин, які дають змогу їм через вагомі обставини (здоров'я, вік і стан дієздатності) брати участь у реалізації своїх суб'єктивних прав та інтересів [690, с. 437].

Особи, які втратили правовий статус дитини, здійснюють сімейні права автономно. Проте треба враховувати, що допомогу представника за договором може знадобитися повнолітнім особам у випадку потреби звернення за захистом.

Право на контакт з батьками та іншими родичами дитина може здійснювати самотійно, «як тільки усвідомлюють їхнє місце у своєму житті. Те саме стосується права на протест, який дитина може виказувати у різний спосіб, добиваючись здійснення свого основного людського права – права на повагу» [484, с. 159].

Неповнолітня дитина має право на вибір місця проживання і можливість самотійного його здійснення.

Правовий статус баби, діда дозволяє їм звертатися за захистом прав дитини і без призначення їх опікунами чи піклувальниками (ст. 258 СКУ). Законними представниками визнано також повнолітніх дочку та сина (ст. 172 СКУ).

Ч. 3 ст. 14 СКУ виключено на підставі Закону України «Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України» від 22 грудня 2006 року, якою встановлювалося, що сімейні права недієздатної особи здійснює її опікун. Внесені законодавчі зміни спричинили справедливий опір серед наукової громади [661, с. 279]. Приміром, З. В. Ромовська вважає скасування цієї норми сімейного права хибним. Адже визнання недієздатною, наприклад, дружини, не позбавляє її сімейних прав (частки у праві спільної власності чи права на аліменти), які крім опікуна, немає кому. Крім того, саме опікун недієздатної особи взмозі звернутися до суду з позовом про розірвання шлюбу, якщо другий із подружжя зневажає її, гідність [484, с. 159]. Наведені вище аргументи мають звернути увагу суб'єкти законодавчої ініціативи. Тому доцільно повернути юридичну силу первісній редакції ч. 3 ст. 14 СКУ [661, с. 280].

В обсязі та порядку, встановленому сімейним законодавством України, орган опіки та піклування надає допомогу особі у здійсненні нею своїх сімейних прав.

Отже, здійснення сімейних прав і виконання обов'язків полягає у вольовій поведінці суб'єктів сімейних відносин відповідно до певних моделей, які закладені в юридичних інструментах [661, с. 280].

Український законодавець не встановлює вичерпного переліку можливих способів і меж здійснення сімейних прав. Однак, субсидіарне застосування до сімейних відносин положень ЦКУ, яке розлого розглядалося в підрозділі 2.2 цього дослідження, дає змогу висновувати, що щодо сімейних прав має діяти вимога про те, що під час здійснення сімейних прав особа має

додержуватися моральних засад суспільства (ч. 4 ст. 13 ЦКУ). Якщо під час здійснення нею своїх прав особа недодержалася вимоги про відповідність моральним засадам суспільства, то настають такі самі наслідки, як і під час порушення інших меж здійснення цивільного права. Це означає, що дії, які під час здійснення права порушують моральні засади суспільства, є зловживання правом. Унаслідок цього згідно із законом суд може зобов'язати особу припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом (ч. 6 ст. 13 ЦКУ). Це безперечно поширюватиметься також на сімейні правовідносини [661, с. 280].

В окремих нормах сімейного права встановлено спеціальну вимогу щодо способу здійснення сімейних прав. Так, подружжя, батьки дитини, батьки та діти, інші члени сім'ї та родичі, відносини між якими регулює СКУ, можуть врегулювати свої відносини за домовленістю (договором), якщо це не суперечить вимогам зазначеного кодифікованого акта, інших законів та моральним засадам суспільства (ч. 1 ст. 9). Згідно із СКУ дружина та чоловік мають право вживати заходів щодо підтримання шлюбних відносин, якщо ці заходи не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства (ч. 2 ст. 56).

Із урахуванням інтересів сім'ї, насамперед дітей, правовий режим володіння та користування майном визначає той із подружжя, хто є його власником (ч. 1 ст. 59 СКУ). Згідно з ч. 2 ст. 59 згаданого законодавчого акта під час розпорядження своїм майном дружина, чоловік мають ураховувати: а) інтереси дитини; б) інтереси інших членів сім'ї, які згідно із законом мають право користуватися ним.

Цікавим є питання про здійснення дружиною або чоловіком права особистої приватної власності. Його розглядають як реалізацію дружиною та чоловіком повноважень власника щодо майна, що належить кожному з них праві особистої приватної власності [181, с. 156]. Зазвичай подружжя має рівні права на володіння, користування і розпорядження майном, що належить їм на

праві спільної сумісної власності. Відступ від цього правила може бути встановлено домовленістю між дружиною та чоловіком (ч. 1 ст. 63 СКУ).

Значний професійний інтерес представляє здійснення права спільної сумісної власності після розірвання шлюбу. Так, розірвання шлюбу не є підставою припинення права спільної сумісної власності на майно, яке набуто за час шлюбу (ч. 1 ст. 68 СКУ). Це означає, що функціонуватиме правовий режим спільності такого майна доти, доки колишнє подружжя не змінить його шляхом взаємної згоди або в судовому порядку. Крім того, як констатовано в одному із науково-практичних джерел, якщо ж колишнім подружжям за час шлюбу було укладено договір про порядок користування спільним майном, то його дія не припиняється [101, с. 115].

Ч. 2 ст. 68 СКУ встановлено правило, відповідно до якого розпорядження майном – об'єктом права спільної сумісної власності, після розірвання шлюбу здійснюється співвласниками лише за взаємною згодою, згідно із ЦКУ.

Наведені норми сімейного права втілюються в практичних рішеннях. Серед них постанови ВС: від 12 грудня 2018 р. [366]; від 27 лютого 2019 р. [368]. Адже зміна правового статусу подружжя не є підставою зміни правового режиму майна, набутого колишнім подружжям.

Здійснення батьками права на виховання дитини, як зазначає Л. В. Красицька, означає реалізацію матір'ю, батьком дитини таких правомочностей, що становлять права на виховання дитини: 1) права на особисте виховання дитини. Батьки мають переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини (ч. 1 ст. 151 СКУ); 2) права на залучення до виховання дитини інших осіб, передавання її на виховання фізичним та юридичним особам, що встановлено ч. 2 ст. 151 СКУ. Відповідно до ч. 1 ст. 257 СКУ баба, дід, прабаба, прадід мають право спілкуватися зі своїми внуками, правнуками, брати участь у їх вихованні; 3) права обирати форми та методи виховання (ч. 3 ст. 151 СКУ) [211, с. 53].

Якщо йдеться про сироту або іншу дитину, позбавлену батьківського піклування, то право на її виховання має особа, яка взяла її у свою сім'ю.

У спеціальній літературі здійснення подружжям права спільної сумісної власності розуміть як реалізацію подружжям повноважень з володіння, користування і розпорядження майном – об'єктом права спільної сумісної власності [182, с. 158].

Далі доцільно сфокусувати інтерес на питанні про здійснення батьківських прав, які за визначенням Л. В. Красицької, являють собою реалізацію матір'ю, батьком дитини тих правомочностей, які входять до змісту батьківських прав, у формах та способами, встановленими правовими нормами та домовленістю (договором) сторін задля задоволення їхніх особистих потреб, що не суперечать вимогам СКУ, інших законів та моральним засадам суспільства [212, с. 153]. Здійснення цих прав має ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її людської гідності (ч. 1 ст. 155 СКУ). Згідно з ч. 2 ст. 155 СКУ здійснення батьківських прав має корелюватися з інтересами дитини.

Здійснення батьківських прав батьками, що проживають окремо від дитини трактується як реалізація особами, які є батьками дитини і проживають окремо від неї, належних їм прав та виконання обов'язків щодо виховання та утримання такої дитини в межах та в порядку, встановленому законом [15, с. 150].

До здійснення сімейних прав дотичною є проблема зловживання сімейними правами. Передусім це стосується зловживання батьківськими правами. З. В. Ромовська до зловживань батьківськими правами відносить: а) надання химерного імені; б) експлуатацію; в) використання одним із батьків «дитячих» аліментів на власні потреби [484, с. 159]. У літературі запропоновано зловживання *батьківськими правами* закріпити в СКУ як одну із підстав *позбавлення батьківських прав* [335, с. 25], з чим варто солідаризуватися [661, с. 284]. Пропозиції, спрямовані на розвиток згаданої української сімейно-правової термінології, містяться в підрозділі 2.4 дисертації.

Увага наукової громадськості має бути також прикута до актів виконання сімейних обов'язків. Виконання сімейних обов'язків присвячено ст. 15 СКУ. Законодавець не дефінює їх, бо це є прерогативою сімейно-правового наукового середовища. Приміром, З. В. Ромовська трактує їх як «вчинення дій або утримання від вчинення певних дій, що становлять зміст сімейного обов'язку» [483, с. 48]. У навчальних та наукових сімейно-правових джерелах наявні й інші дефініції «виконання сімейних обов'язків».

Смерть носія сімейного обов'язку, як акцентовано увагу фахівців, є підставою його припинення [483, с. 49]. Адже зазначені обов'язки тісно пов'язані з особою. Саме через це законодавець унеможлиблює перекласти їх, як і в разі із сімейними правами, на іншу особу (ч. 1 ст. 15 СКУ).

У випадку визнання особи недієздатною її особисті немайнові припиняються, а обов'язок з утримання дитини, виконуватиме опікун, але за рахунок майна підопічного.

Українське суспільство зацікавлене в належному виконанні сімейних обов'язків, особливо щодо дітей. Цьому, як наголошено в енциклопедичному сімейно-правовому виданні, «мають сприяти цілеспрямовані зусилля держави та суспільства» [483, с. 49].

Згідно з ч. 3 ст. 15 СКУ особа, яка в результаті психічного розладу, тяжкої хвороби або іншої поважної причини не могла виконати сімейний обов'язок, не вважатиметься такою, що ухиляється від його виконання. Оціночна категорія «поважні причини», яка згадується в наведеній нормі сімейного права, має щоразу витлумачуватися суб'єктом правозастосування. Таке законодавче рішення має практичний сенс, оскільки воно враховується: а) під час вирішення вимоги про позбавлення батьківських прав; б) під час вирішення питання про стягнення пені за невиконання рішення суду про стягнення аліментів; в) під час визначення можливості призначення покарання за ухилення від сплати аліментів на дитину.

В обсязі та порядку, встановленому сімейним законодавством України, орган опіки та піклування взмозі надати допомогу особі під час виконання нею своїх сімейних обов'язків.

Аналіз приписів СКУ дає змогу висновувати, що невиконання сімейних обов'язків може бути підставою для: а) розірвання шлюбу; б) зменшення частки у праві спільної сумісної власності; в) зміни місця проживання дитини; г) застосування інших санкцій.

Вкрай складно не солідаризуватися з констатацією факту про те, що можливість компенсації моральної шкоди у випадку ухилення від виконання кожного сімейного обов'язку, а не лише тих, що встановлені СКУ або договором, має «місце наукове підґрунтя, тому перспективи її законодавчого втілення цілком реальна»[483, с. 49].

Як виконання батьківських обов'язків у літературі розуміють учинення батьком, матір'ю дитини дій або утримання від їх учинення, встановлене законом або домовленістю (договором) між ними, щодо дитини [212, с. 153]. Так само як і здійснення батьківських прав, виконання батьківських обов'язків відповідно до СКУ має ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її людської гідності (ч. 1 ст. 155).

Згідно з ч. 1 ст. 156 СКУ неповнолітні батьки на рівні з повнолітніми батьками можуть самостійно здійснювати права та обов'язки щодо дитини. Проте в певних випадках здійснити свої батьківські права та (або) виконати батьківські обов'язки щодо дитини неповнолітні батьки не можуть належно через недостатність життєвого досвіду, знань, фінансових можливостей тощо. Для забезпечення найкращих інтересів дитини законодавець установлює обов'язок баби, діда дитини з боку того з батьків, хто є неповнолітнім, надавати йому допомогу у здійсненні ним батьківських прав та виконанні батьківських обов'язків (ст. 16 СКУ).

Відповідно до Пленуму ВСУ в постанові «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» від 30 березня 2007 р. №3 ухилення батьків

від виконання своїх обов'язків роз'яснює як відсутність піклування батьками про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя. Водночас у ній розкрито такі прояви ухилення:

- а) відсутність із боку батьків забезпечення необхідного харчування, методичного догляду, лікування дитини, що негативно впливає на її фізичний розвиток;
- б) батьки не спілкуються з дитиною в обсязі, який є необхідним для її нормального самоусвідомлення;
- в) дитина не має доступу до культурних та інших цінних духовних цінностей;
- г) батьки не сприяють засвоєнню дитиною загально визнаних норм моралі;
- г) батьки не мають інтересу до внутрішнього стану дитини;
- д) батьки не створюють умов для здобуття дитиною освіти [446].

Українське законодавство за ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків установлює різногалузеву юридичну відповідальність. Згідно із СКУ за неналежне виконання батьками обов'язків із виховання дитини:

- а) передання дитини бабі, діду або іншим родичам (ст. 161);
- б) позбавлення батьківських прав (ст. 164);
- в) відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав (ст. 170);
- г) проведення усиновлення дитини без згоди повнолітніх батьків (ч. 2 ст. 219);
- г) компенсація майнової та моральної шкоди (ст. ст. 157, 162);
- д) стягнення неустойки (ст. 196).

Правила компенсації батьками шкоди, завданої їх малолітньою та неповнолітньою дитиною, встановлені ЦКУ. Якщо батьки не доведуть, що шкода, завдана малолітньою особою, не є наслідком недобросовісного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою – ними компенсується шкода, завдана малолітньою особою (ст. 1178). Згідно зі ст. 1179 ЦКУ якщо батьки не доведуть, що шкоди не було завдано не з їхньої вини – ними компенсується шкода, завдана неповнолітньою особою у випадку відсутності у такої особи майна, достатнього для компенсації завданої нею шкоди.

КУпАП встановлено адміністративну відповідність за невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей

(ст. 184). Батьки несуть згаданий вид юридичної відповідальності за вчинення їх малолітніми дітьми або неповнолітніми дітьми у віці від 14 до 16 років боулінгу (ст. 173-4 КУпАП) [178].

Законодавець установлює також кримінальну відповідальність за злісне невиконання обов'язків із догляду за дитиною (ст. 166 ККУ) [223].

Захист сімейних прав та інтересів пов'язаний із здійсненням зазначених прав і виконанням сімейних обов'язків. Його метою є усунення перепон, наявних на шляху до здійснення сімейних прав шляхом забезпечення виконання зобов'язаним суб'єктом покладених на нього юридичних обов'язків. Це обумовлює розкриття різнобічних аспектів актів захисту сімейних прав та інтересів [661, с. 288]. Проте насамперед резонно збагнути сутність цієї категорії. З. В. Ромовська, яка досліджувала її ще за часів існування СРСР, дійшла висновку, що захистом у сімейному праві є «реалізація, передбачених способів державного примусу, необхідність якого виникає передусім тоді, коли протиправна поведінка одного з учасників сімейних правовідносин або за наявності загрози порушення права в майбутньому» [494, с. 23].

За визначенням С. П. Індіченка та В. С. Гопанчука, захист сімейних прав являє собою «застосування компонентними державними органами, органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами або самим уповноваженим суб'єктом сімейних правовідносин, передбачених сімейним законодавством для відновлення порушених прав і законних інтересів, а також для усунення загрози їх порушення» [148, с. 8-9]. Розроблену дефініцію деякі фахівці пропонують розширити положенням про те, що він також здійснення задля впливу на правопорушника, виконуючи виховну функцію сімейного права [214, с. 256].

Інакше визначення поняття зазначеної вище сімейно-правової категорії представляють громадськості представники одеської наукової школи. Захистом сімейних прав є «передбачені законом заходи, що здійснюється державними, як правило, судовими та іншими органами, і спрямовані на

визнання цих прав, поновлення останніх та покладення краю їх порушенням» [312, с. 36].

За визначенням С. М. Лепех, захистом сімейних прав є «діяльність, яка спрямована на відновлення, визнання, припинення порушення сімейних прав та охоронюваних законом інтересів шляхом застосування заходів примусового характеру до порушника» [245, с. 39].

І. Л. Сердечна пропонує трактує його як «діяльність уповноважених органів або самої особи, спрямована на усунення протиправної поведінки, що порушує, не визнає чи оспорує суб'єктивне право або охоронюваний законом інтерес особи» [510, с. 177].

Прагнення визначити сутність захисту сімейних прав наявні не лише в українській теорії сімейного права, але й доктрини сімейного права, яка розвивається за межами нашої держави. Так, О. В. Каймакова окреслює його як «застосування компетентними державними органами, органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами або самим уповноваженим суб'єктом сімейних правовідносин, передбачених сімейним законодавством заходів для відновлення порушених прав і законних інтересів, а також для усунення загрози їх порушення» [153, с. 8-9]. Інакше трактує захист суб'єктивних сімейних прав О. Ю. Косова, зокрема: як «діяльність уповноважених державою органів, спрямованих на забезпечення особам, яким належать суб'єктивні сімейні права, реальної можливості їх здійснення і досягнення охоронюваних законом інтересів» [201, с. 185].

Попри наявні законодавчі та доктринальні досягнення щодо форм та способів захисту сімейних прав та інтересів, низка теоретичних та практичних проблем не є розв'язаними. По-перше, потребує оновлення систематика способів захисту сімейних прав та інтересів, установлених законодавством України. По-друге, певної термінологічної корекції потребують поійменовані (закріплені в законі) способи захисту сімейних прав та інтересів в Україні. По-третє, нині позбавлено суб'єктів правозастосування продовжувати строк, установлений ч. 3 ст. 138 СКУ.

До юрисдикційних форм захисту сімейних прав та інтересів належать звернення до суду, органів опіки та піклування, Уповноваженого з прав дитини, поліції тощо.

Захист сімейних прав та інтересів «забезпечується різними правовими способами, серед яких судовий захист має особливе значення, оскільки сам має найширші повноваження, надані законодавцем у цій сфері, якщо порівнювати з іншими» [737, с. 71].

Відповідно до ч. 10 ст. 7 СКУ кожен учасник сімейних відносин має право на судовий захист. Це означає, що здійснення учасником сімейних відносин свого суб'єктивного права включає і можливість захисту цього права. Згідно з ч. 1 ст. 18 згаданого кодифікованого акта кожен учасник сімейних відносин, який досяг 14 років, наділений правом безпосереднього звернення до суду за захистом свого права або інтересу. Проте «ключовим аспектом практичної реалізації права людини на доступ до правосуддя є належна організація судової влади» [733, с. 189].

В системі юрисдикційних форм захисту сімейних прав та інтересів чільне посідає орган опіки та піклування. Особа, у випадках, визначених законом, має право на попереднє звернення до них за захистом. Попередній захист сімейних прав та інтересів в органах опіки та піклування – це «складова поняття надання допомоги органом опіки та піклування» [587, с. 357]. Такий крок передує зверненню до судового органу. Так, відповідно до СКУ органи опіки та піклування вирішують спори: щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто окремо від неї (ст. 158); між матір'ю та батьком щодо місця проживання малолітньої дитини (ст. 161).

У виняткових випадках, під час безпосередньої загрози для життя або здоров'я дитини, орган опіки та піклування має право постановити рішення про негайне відібрання дитини від батьків (ст. 170 СКУ). Крім цього, згідно із зазначеним джерелом сімейно-правового регулювання такий поважний орган має право за власною ініціативою звернутися до суду з позовом про скасування усиновлення або визнання його недійсним (ст. 240). Орган опіки та

підклування провадить контроль за цільовим призначенням аліментів (ст. 186 СКУ).

Звернення до органу опіки та підклування не позбавляє її права на звернення до суду. Законодавець надає пріоритет захисту сімейних прав та інтересів в судовому порядку. Такий підхід підтверджується тим, що в разі звернення з позовом до суду, згаданий вище орган припиняє розгляд поданої йому заяви. Проте, якщо рішення в справі було вже ухвалено, то у випадку звернення особи з позовом до судового органу, припиняється виконання рішення органу опіки та підклування. Водночас треба пам'ятати, що якщо особа протягом десяти днів від часу ухвалення рішення органу опіки та підклування не звернулася до суду, таке рішення набуває сили і стає обов'язковим до виконання. Однак, із цього правила законодавець установлює єдиний виняток. Ідеться про те, що коли рішення органу опіки та підклування набуває сили одразу, а не після спливу десяти днів, як у решті випадків. Так, відповідно до ч. 2 ст. 170 СКУ у виняткових випадках, в разі безпосередньої загрози для життя або здоров'я дитини, орган опіки та підклування або прокурор мають право постановити рішення про негайне відібрання дитини від батьків. У такому випадку на орган опіки та підклування покладається обов'язок негайно повідомити прокурора та у семиденний строк після постановлення рішення звернутися до суду з позовом про позбавлення батьків чи одного з них батьківських прав або про відібрання дитини від матері, батька без позбавлення їх батьківських прав. Із таким позовом до суду має право звернутися прокурор.

Законодавцем встановлено коло сімейних спорів, під час розгляду яких участь органу опіки та підклування є обов'язковою. Згідно із первісною редакцією ч. 4 ст. 19 СКУ до них належали: а) щодо участі одного з батьків у вихованні батьків; б) місця проживання дитини; в) позбавлення батьківських прав; г) поновлення батьківських прав; д) побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав; е) відібрання дитини від особи, яка тримає її

у себе не на підставі закону або рішення суду; є) управління батьками майном дитини; ж) скасування усиновлення; з) визнання усиновлення недійсним.

Відповідно до Закону України «Про внесення зміни до статті 19 Сімейного кодексу України щодо забезпечення дотримання житлових прав дитини» від 17 травня 2017 р. ч. 4 ст. 19 СКУ було модернізовано шляхом розширення «каталогу» сімейних спорів, під час розгляду яких участь органу опіки та піклування є обов'язковою. До них належать: а) виселення дитини; б) зняття дитини з реєстрації місця проживання; в) визнання дитиною такою, що втратила право користування житловим приміщенням.

Відповідно до ч. 5 ст. 19 СКУ орган опіки та піклування подає суду письмовий висновок про розв'язання спору на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні, а також на підставі інших документів, які стосуються справи.

Під час розгляду сімейних спорів суди мають надавати наявним доказам об'єктивну оцінку та виходити із інтересів дитини та умов її нормального виховання. Через це відповідно до ч. 6 ст. 19 СКУ суд може і не погодитися з висновком органу опіки та піклування, зокрема, якщо він не є достатньо обґрунтованим і таким, що не корелюється з інтересами дитини.

ОДРАЦС, наприклад, спроможний: згідно зі ст. 126 СКУ встановлювати батьківство чоловіка, який не перебуває у шлюбі з матір'ю дитини, на підставі спільної заяви матері та батька дитини; відповідно до ст. 118 цього самого законодавчого акта може поновлювати шлюб у випадку з'явлення особи, яка була визнана безвісно відсутньою чи оголошена померлою.

М. М. Дякович зазначає, що «складовою частиною правових засобів є механізми правової охорони і захисту сімейних прав та інтересів, які застосовуються державними та недержавними органами, серед яких особливе місце посідає нотаріат» [111, с. 4]. Аналіз сімейного законодавства дає змогу констатувати, що нотаріус здійснює захист сімейних прав та інтересів шляхом учинення виконавчого напису. Згідно із СКУ аліменти можуть стягуватися на

підставі виконавчого напису нотаріуса в разі: а) невиконання одним із подружжя свого обов'язку за договором про надання утримання (ч. 2 ст. 78); б) невиконання одним із батьків свого обов'язку за договором (ч. 2 ст. 189).

Звернення до положень СКУ дає змогу стверджувати, що певні повноваження у сфері захисту відповідних прав та інтересів має прокуратура. Так, згідно зі згаданим нормативно-правовим актом прокурор може звертатися до суду з такими позовами про: про визнання шлюбу недійсним (ст. 42); про позбавлення батьківських прав (ст. 165); про відібрання дитини в батьків без позбавлення батьківських прав (ст. 170); про скасування усиновлення або визнання його недійсним (ст. 240). У виняткових випадках, у разі безпосередньої загрози для життя або здоров'я дитини, прокурор має право ухвалити рішення про негайне відібрання дитини в батьків (ч. 2 ст. 170 СКУ).

Принагідно треба зазначити, що якщо порівняти чинне та колишнє сімейне законодавство України, то останнім у певних випадках захист прав, що виникав із шлюбних і сімейних відносин, здійснювався (крім суду та органу опіки та піклування) товариськими судами, трудовими колективами, профспілковими та іншими громадськими організаціями. Громадський вплив на правопорушника, як констатується в одному із сімейно-правових навчальних видань минулого сторіччя, являв собою засудження неправомірної поведінки винної особи в трудовому колективі, профспілковій та іншій громадській організації, порушення справи про нього в товариському суді. Такий вплив визнавався як важливий профілактичний засіб [516, с. 47].

Неюрисдикційна форма захисту сімейних прав та інтересів охоплює дії фізичних та юридичних осіб, спрямованих на захист прав, які здійснюються ними самостійно, тобто без звернення до державних чи інших органів. Серед них медіація і самозахист.

Варто концентрувати увагу, що норма-дефініція «самозахист» фігурує в абз. 2 ч. ст. 19 ЦКУ: ним є застосовування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Право на самозахист у сімейному праві закріплено за батьками. Приміром, згідно з ч. 1

ст. 154 СКУ батьки мають право на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки, сина.

Якщо розглядати відповідне право дитини на самозахист, доцільно звернутися до положень ч. 2 ст. 152 СКУ, в якій законодавець згадує такий термін у разі, коли дитина має право протидіяти неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї.

У науково-практичній літературі висновується, що самозахистом є активні дії уповноваженого суб'єкта сімейних відносин (це може бути як сама особа – носій права, так і батьки, опікуни, піклувальники, дідусі, бабусі тощо), які спрямовані на зміну або припинення протиправних дій з боку іншої особи цього правовідношення, у межах чинного законодавства [110, с. 25]. Як приклади треба навести ст. ст. 162 -163 СКУ.

Здійснення самозахисту особою сімейних відносин не може порушувати чи завдавати шкоди іншому суб'єкту цих відносин. Прикладною ілюстрацією можуть бути положення ч. 1 ст. 162 СКУ: у разі, коли один із батьків або інша особа самочинно без згоди другого з батьків чи інших осіб, з якими проживає малолітня дитина, змінюють її місце проживання, зокрема її проти її волі.

Принагідно треба наголосити, що Т. В. Боднар не полишає увагою низку норм сімейного права, в яких мовиться про самозахист, об'єктом якого є своє право або право іншої особи, а не сама особа (наприклад, дитина, повнолітня дочка або син). З огляду на це, ця вчена пропонує авторські редакції ч. 1 ст. 154, ч. 1 ст. 258, ч. 1 ст. 262 СКУ [38, с. 6], які сприйняти інакше як схвально неможливо [640, с. 311].

Предмет дослідження вимагає звернення до способів захисту сімейних прав та інтересів. Адже захист суб'єктивних сімейних прав та інтересів реалізується в певному способі захисту сімейних прав та інтересів. Спосіб захисту сімейних прав та інтересів розуміть як «визначеним законом, договором примусовий захід (дія або утримання від дії, яка порушує права учасників сімейних правовідносин) або такий, що не визначений ними, але відповідає характеру правопорушення та забезпечує ефективний захист

порушеного сімейного права чи інтересу, за допомогою якого забезпечується визнання, відновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних сімейних прав та інтересів, або таких, щодо яких виникла загроза їх порушення, та здійснюється вплив на правопорушника» [122, с. 9]. Це означає, що нині можливо захищати порушені, оспорювані чи невизнані суб'єктивні сімейні права способами, встановленими як законом, так і сімейним договором [661, с. 296].

Первісна редакція абз. 2 ч. 2 ст. 18 СКУ встановлювала вужче коло способів захисту сімейних прав та інтересів. До неї, зокрема, належали: 1) встановлення правовідношення; 2) примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку; 3) припинення дій, які порушують сімейні права; 4) відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права; 5) відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено СКУ або договором.

Згодом розкриту вище систему способів захисту сімейних прав та інтересів було розширено. Так, згідно із Законом України «Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України» від 22 грудня 2006 року (понад 15 років тому) ч. 2 ст. 18 СКУ було доповнено п.п. 7 і 8, що встановлюють такі способи захисту сімейних прав та інтересів: а) зміну правовідношення; б) визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Проте чинна редакція абз. 2 ч. 2 ст. 18 СКУ має бути модернізованою. По-перше, треба усунути розбіжності термінології, яка вживається в Сімейному та Цивільному кодексах України. У СКУ треба відмовитися від терміна «матеріальна шкода» на користь, поширеного не лише в наукових осередках юристів-сучасників, але і в сучасних нормативно-правових матеріалах (насамперед – у ЦКУ), терміна «майнова шкода». Очевидно, що наявна проблема виникла через те, що згадані кодифіковані акти не було

ухвалено парламентом одночасно, зокрема: СКУ – 10 січня 2002 р., а ЦКУ – на понад рік пізніше, тобто 16 січня 2003 р. [734, с. 193].

Крім того, не є вдалим поєменування способів захисту сімейних і цивільних прав та інтересів, що вживаються у п. 6 СКУ («відшкодування матеріальної та моральної шкоди»), а також у п.п. 8 («відшкодування збитків», «відшкодування майнової шкоди») і 9 («відшкодування моральної (немайнової) шкоди») ч. 2 ст. 16 ЦКУ. Фахівці мають звернути увагу на формування, які фігурують в так званій Особливій частині Сімейного кодексу України, зокрема: «відшкодувати затрати» (ч. 3 ст. 31), «відшкодувати вартість речі» (абз. 2 ч. 4 ст. 31), «відшкодування моральної шкоди» (ч. 2 ст. 49, ч. 2 ст. 50), «відшкодувати матеріальну та моральну шкоду» (абз. 2 ч. 4 ст. 157, ч. 2 ст. 158, ч. 5 ст. 159, ч. 2 ст. 162), «відшкодувати матеріальну шкоду» (ч. 9 ст. 177) [734, с. 193].

Аналогічні термінологічні проблеми наявні в ЦКУ. Найперше резонно звернутися до положень ст. ст. 22-23 ЦКУ, які субсидіарно застосовуються до регулювання сімейних відносин. Некоретно ні з філологічної, ні з юридичної позицій оперувати в ЦКУ такими формуваннями: «відшкодування збитків» (у назві ст. 22), «відшкодування майнової шкоди» (у назві ст. 22), «право на відшкодування збитків» (ч. 1 ст. 22), «збитки відшкодовуються» (абз. 1 ч. 3 ст. 22), «розмір упущеної вигоди, що має відшкодовуватися» (абз. 2 ч. 3 ст. 22), «майнова шкода може бути відшкодована» (ч. 4 ст. 22), «шкода завдана майну може відшкодовуватися» (ч. 4 ст. 22). Схожі термінологічні хиби втілені в інших положеннях ЦКУ: «відшкодування моральної шкоди» (у назві ст. 23, ч. 1 ст. 23, абз. 2 ч. 3 ст. 23), «моральна шкода відшкодовується» (ч. ч. 3, 4, 5 ст. 23). Внесення змін потребують інші норми ЦКУ, в яких фігурують «такі» та похідні від них термінологічні проблеми [734, с. 193].

Юридично та філологічно злагодити «конфлікт» покликаний термін «компенсація», який має латинське походження, тобто ним оперували ще римські юристи. Семантика слова «компенсація» дає змогу висновувати, що

значення слова «відшкодування» є лише одним із його проявів. Тому недоречно ототожнювати слова «компенсація» та «відшкодування». Терміном «компенсація» мають послуговуватися юристи в науковому обізі, а також він має в усіх необхідних відмінках вживатися в усіх нормативно-правових актах, а не лише в Сімейному та Цивільному кодексах України. Крім того, оперування саме цим терміном не викликати проблеми його перекладу. З огляду на це, до чинного законодавства України мають бути внесені відповідні термінологічні зміни [734, с. 193].

Назви ст. ст. 22-23 ЦКУ звужують зміст встановлених приписів. Адже ст. 22 згаданого нормативно-правового акта встановлено право особи на компенсацію майнової шкоди, її склад та розмір, а також такі норми-дефініції цивільного права: «реальні збитки», «упущена вигода». Ст. 23 ЦКУ встановлено право на компенсацію моральної шкоди, прояви моральної шкоди, порядок, розмір та форми її компенсації. Отже, до назв обох статей ЦКУ доцільно внести зміни та викласти їх у таких редакціях:

«Стаття 22. Майнова шкода та її компенсація»;

«Стаття 23. Моральна шкода та її компенсація»[734, с. 193-194].

По-друге, йдеться про те, що деякі зі способів захисту сімейних прав та інтересів є самостійними та мають посісти власне місце в окремих пунктах закону (порізню) задля забезпечення потреб правозастосовної практики. Щонайперше недоцільно об'єднувати в п. 3 ч. 2 ст. 18 СКУ двох різних за законодавчою метою способів захисту сімейних прав та інтересів (припинення правовідношення та анулювання правовідношення). Адже коли йдеться про перший спосіб захисту сімейних прав та інтересів можна мати справу з припиненням (наприклад, із розірванням шлюбу за рішенням суду, з моменту набрання законної сили якого втрачається статус подружжя) сімейних правовідносин, які виникли насправді, тобто законно. На противагу припиненню сімейних правовідносин, анулювання правовідносин означає поривання того, чого юридично не могло існувати, бо «такі» відносини виникли всупереч закону. Адже такий спосіб захисту сімейних прав та

інтересів застосовується через: а) недійсність шлюбу; б) анулювання запису про батьківство чи материнство; в) недійсність усиновлення; г) визнання певного сімейного договору (не лише шлюбного договору) недійсним. Принагідно важливо відзначити, що через закріплення в п. 3 ч. 2 ст. 18 СКУ анулювання правовідносин, як способу захисту сімейних прав та інтересів, в суддів немає потреб посилалися на п. 2 ч. 2 ст. 16 ЦКУ, яким встановлено визнання правочину недійсним, що є способом захисту цивільних прав та інтересів [734, с. 194].

В окремих п.п. абз. 2 ч. 2 ст. 18 СКУ має бути розміщено два способи захисту сімейних прав та інтересів: а) компенсація майнової шкоди; б) компенсація моральної шкоди. Адже перша група норм СКУ встановлює підстави для компенсації лише *майнової* шкоди (ст. 31, ч. 9 ст. 177). Друга група норм СКУ встановлює підстави для компенсації лише *моральної* шкоди (ч. 2 ст. 49, ч. 2 ст. 50 СКУ). Третя група норм сімейного права встановлює підстави для компенсації як *майнової*, так і *моральної* шкоди (абз. 2 ч. 4 ст. 157, ч. 2 ст. 158, ч. 5 ст. 159, ч. 2 ст. 162 СКУ). Крім того, прийнятним видається закріплення подібних способів захисту прав та інтересів у різних структурних елементах статті, зокрема: в п.п. 8 (компенсації майнової шкоди) і 9 (компенсації моральної (немайнової) шкоди) ч. 2 ст. 16 ЦКУ. Принагідно треба зазначити, що запропонований авторський підхід у жодному разі не перешкоджатиме застосуванню згаданих способів захисту сімейних прав та інтересів «у тандемі», якщо цього вимагатиме розв'язання конкретного юридичного казусу. У такому випадку суб'єкт правозастосування в одному випадку посилатиметься на відповідну частину та відповідний один пункт відповідної статті законодавчого акта (наприклад, на компенсацію як способу захисту сімейних прав та інтересів), а в другому – на відповідну частину відповідні два пункти відповідної статті закону (і на компенсацію майнової шкоди, і на компенсацію моральної шкоди, як способів захисту сімейних прав та інтересів)[734, с. 194].

Положення, встановлені абз. 2 п. 6 ч. 2 ст. 18 СКУ, не є досконалими не лише через термінологічні хиби. Так, у постанові ВС від 21 квітня 2021 р. зазначено, що обмеження права учасників сімейних відносин на відшкодування моральної шкоди лише випадками, передбаченими п. 6 ч. 2 ст. 18 СКУ, істотно звужує їхнє право на захист, і не може вважатися таким, що корелюється із справедливістю, добросовісністю, розумністю як загальними засадами цивільного та сімейного законодавства. Крім того, в цьому акті (найвищого судового органу в системі судоустрою України) констатовано, що прямо встановлені законодавцем випадки (їх шість), мають розглядатися як перелік діянь, що незаперечно тягнуть за собою виникнення моральної шкоди. Зрештою, ВС дійшов висновку, що попри можливість компенсації шкоди у випадках, установлених ст. ст. 49-50, 157-159, 162 СКУ, такий спосіб захисту сімейних прав та інтересів є підстави застосовувати також в інших випадках порушення прав учасників сімейних відносин [367].

Наведені вище аргументи найвищої судової інстанції видаються переконливими. З огляду на це, до абз. 2 ч. 2 ст. 18 СКУ доцільно внести зміни шляхом вилучення такого формулювання: «якщо це передбачено цим Кодексом або договором».

По-третє, увага українських фахівців у галузях права та філології має бути прикута до терміна «правовідношення», який згадується в законодавчих переліках способів захисту сімейних і цивільних прав та інтересів. Річ у тому, що згідно із українським правописом термін «правовідносини» форми однини немає, тобто він використовується лише в формі множині [734, с. 195].

З огляду на викладене, до Сімейного (абз. 2 п.п. 1,3,5-6 ч. 2 ст. 18) та Цивільного (п.п. 7-8 ч. 2 ст. 16) кодексів України має бути внесено зміни шляхом відмови від терміна «правовідношення» на користь українського терміна «правовідносини» у відповідних відмінках [734, с. 195].

По-четверте, аналіз положень абз. 2 ч. 2 ст. 18 СКУ дає змогу дійти висновку, що на противагу ЦКУ (п. 1 ч. 2 ст. 16), ні в первісній, ні в чинній редакціях згаданої статті головного джерела правового регулювання сімейних

відносин не було і не є закріплено визнання права як способу захисту прав та інтересів. Адже в «каталозі» поійменованих способів захисту сімейних прав та інтересів бракує лише визнання права, який також може застосовуватися. Приміром, визнання права належатиме до способу захисту права власності одного із подружжя (дружини чи чоловіка) на майно. Тому систематику поійменованих способів захисту сімейних прав та інтересів має бути розширено шляхом включення до неї визнання права [734, с. 195].

По-п'яте, проблема полягає в алогічній послідовності викладення в абз. 2 ч. 2 ст. 18 СКУ способів захисту сімейних прав та інтересів [734, с. 195].

З огляду на викладене вище, до абз. 2 ч. 2 ст. 18 СКУ доцільно внести зміни та викласти його в такій редакції:

«До способів захисту сімейних прав та інтересів належать:

- 1) встановлення правовідносин;
- 2) визнання права;
- 3) припинення дій, які порушують сімейні права;
- 4) відновлення правовідносин, які існували до порушення права;
- 5) примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку;
- 6) зміна правовідносин;
- 7) припинення правовідносин;
- 8) анулювання правовідносин;
- 9) компенсація майнової шкоди;
- 10) компенсація моральної шкоди;

11) визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб» [734, с. 195].

Потрібно враховувати, що специфікою захисту сімейних прав у МПРСВ є специфічність юридичних фактів, з настанням яких виникає можливість захисту сімейних прав та інтересів, та реалізація захисту сімейних прав через належні способи захисту таких прав та інтересів [661, с. 302].

У контексті припинення правовідносин, як одного зі способів захисту сімейних прав та інтересів, доцільно сконцентрувати увагу на приписах щодо позбавлення прав батьків. Цікаво, що на відміну від КРКпШС, в СКУ не закріплено такі підстави позбавлення батьківських прав: зловживання азартними іграми, парі (п. 5 ч. 1 ст. 75). Адже в сучасному українському суспільстві не лише алкоголізм, наркоманія, але і гральна залежність (ігроманія, лудоманія) грубо впливають на здійснення прав батьків. Проте значення термінів «азартна гра» та «парі» (п. 1 ч. 1 ст. 1, п. 43 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» від 14 липня 2020 р.) [430] дає змогу дійти висновку, що другий зі згаданих термінів є вужчим за юридичним змістом, оскільки парі є однією із азартних ігор. Тому наявне коло підстав *позбавлення прав батьків* резонно розширити шляхом включення до нього *зловживання матір'ю, батьком азартними іграми*. Отже, ч. 1 ст. 164 СКУ доцільно доповнити п. 4-1 та викласти його в такій редакції: «зловживає азартними іграми»[661, с. 303].

У контексті анулювання правовідносин, як одного зі способів захисту сімейних прав та інтересів, резонно розглянути приписи про визнання шлюбу недійсним. Адже цікавим для українського правового поля є таке правило: шлюб вважається недійсним, якщо він не був укладений посадовою особою ОДРАЦС або священнослужителем (ч. 1 ст. 60 ЦЗЛР). Аналогічного підходу, попри його потенціал, не втілено в українських джерелах правового регулювання сімейних відносин. Отже, ст. 48 зазначеного кодифікованого акта доцільно доповнити ч. 2 та викласти її в такій редакції: «Шлюб вважається неукладеним, якщо його не було зареєстровано посадовою особою органу державної реєстрації актів цивільного стану» [736, с. 235]. Адже згідно з ч. 1 ст. 48 СКУ неукладеним вважається шлюб, зареєстрований у відсутності нареченої та (або) нареченого. Водночас постановою КМУ «Деякі питання державної реєстрації шлюбу в умовах воєнного стану» від 7 березня 2022 р. встановлено, що на період воєнного стану державна реєстрація шлюбу може

проводитися відділами ДРАЦС без особистої присутності нареченого, нареченої, якщо один із них є: а) військовослужбовцем (Збройних Сил, Служби безпеки, Служби зовнішньої розвідки, Державної прикордонної Служби, Управління державної охорони, Національної гвардії, іншого утвореного згідно із законами України військового формування); б) поліцейським; в) особою рядового і начальницького складу Служби цивільного захисту, Державного бюро розслідувань, Державної кримінально-виконавчої служби; г) особою начальницького складу Національного антикорупційного бюро, Бюро економічної безпеки; ґ) працівником охорони здоров'я [99].

Під час осмислення відновлення правовідносин, які існували до порушення права, як одного зі способів захисту сімейних прав та інтересів, не можна залишити поза увагою приписи про поновлення шлюбу. Однак у сімейному законодавстві України не встановлено права на поновлення шлюбу в разі, якщо в момент укладення шлюбу сторонам або одній зі сторін було відомо, що особа, яка визнана безвісно відсутньою або оголошена померлою, є живою (ч. 3 ст. 15 КРКпШС). Доцільно розширити потенціал українського законодавства шляхом закріплення в ст. 118 СКУ аналогічних підстав для поновлення шлюбу [661, с. 304].

Зазвичай захист сімейних прав та інтересів здійснюється незалежно від того, скільки часу сплинуло з моменту порушення права. Адже відповідно до ч. 1 ст. 20 СКУ позовна давність, до вимог, що впливають із сімейних відносин, не застосовується. Очевидно, що в основу такого підходу покладено те, що в сімейно-правовій сфері превалюють особисті немайнові відносини, а також те, що сімейні правовідносини є тривалими. Крім того, в СКУ прямо встановлено, що позовна давність не застосовується до «тріо» вимог: а) про поділ майна – об'єкта права спільної сумісної власності подружжя, за умови, що їхній шлюб не розірвано (ч. 1 ст. 72); б) чоловіка про виключення запису про нього як батька з актового запису про народження дитини (ч. 6 ст. 136); в) про виключення запису про особу як батька дитини з актового запису про народження дитини (ч. 4 ст. 137).

У Великій українській юридичній енциклопедії справедливо акцентується увага про те, що «застосування позовної давності до вимог, що впливають із сімейних відносин – це поширення позовної давності на сімейні відносини, що визначає можливість судового захисту окремих сімейних прав протягом встановленого СКУ строку» [726, с. 142]. Так, винятки із правила про незастосування позовної давності у сфері сімейних відносин встановлено: по-перше, ч. ст. 72 (до вимоги про поділ майна, заявленої після розірвання шлюбу); по-друге, ч. 2 ст. 129 (до вимоги про визнання батьківства); по-третє, ч. 3 ст. 138 (до вимоги матері про внесення змін до актового запису про народження дитини); по-четверте, ч. 3 ст. 139 (до вимоги про визнання материнства) СКУ. У першому та в єдиному випадку встановлюється позовна давність у *три* роки (найтриваліший строк захисту сімейних прав та інтересів), яка обчислюється від дня, коли один із співвласників дізнався або міг дізнатися про порушення свого права власності. У другому, третьому та четвертому випадках позовна давність становить *рік*. Вона починається від дня: коли особа дізналася або могла дізнатися про своє батьківство (у другому винятку); реєстрації народження дитини (у третьому винятку); коли особа дізналася або могла дізнатися, що є матір'ю дитини (у четвертому винятку). Проте охарактеризований «квартет» інтегрує те, що позовна давність, що стосується вимог, які впливають із сімейних правовідносин, зазвичай починається від дня, коли особа дізналася або могла дізнатися про порушення свого права та інтересу. Попри це, в ст. 72 СКУ закріплено застереження: незважаючи на можливе порушення права спільної сумісної власності, позовна давність починається лише за умови розірвання шлюбу. Адже позовна давність «як та щука в озері, щоб карась не дрімав»[495, с. 192].

Принагідно треба зауважити, що в науковій літературі іноді вживають спірне формулювання «строк позовної давності»[75, с. 14]. Адже позовна давність є цим строком захисту сімейних прав та інтересів [734, с. 196].

Прикладом неухваленості законотворця, а не свідомого законодавчого рішення, є положення п. 2-1, яким було доповнено розділ 7 «Прикінцеві

положення» СКУ згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)» від 30 березня 2020 р. [390]. Відповідно до зазначеного нормативно-правового акта під час дії карантину, встановленого КМУ, задля запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19), строки, визначені ст. ст. 72, 128, 129, 139 СКУ, продовжуються на строк дії такого карантину. Річ у тому, що якщо позовну давність, установлену ст. ст. 72, 129 і 139, законодавець уможлиблює продовжити на строк дії карантину, то продовжити позовну давність згідно зі ст. 128 СКУ неможливо. Адже в положеннях цієї статті не фігурує жодного строку, який можливо було б продовжити за законодавчим велінням. Очевидно, що було переплутано ст. 128 СКУ зі ст. 138 того самого кодифікованого акта, в ч. 3 якої закріплено один із квартету випадків застосування позовної давності. Отже, до п. 2-1 розділу 7 «Прикінцеві положення» СКУ доцільно внести відповідні зміни. Це дозволить усунути законодавчі перешкоди щодо продовження позовної давності у випадку, встановленому ч. 3 ст. 138 СКУ [734, с. 196].

Під час розгляду сімейних спорів позовна давність застосовується судом згідно із ЦКУ, якщо інше не передбачено СКУ. Так, позовна давність обчислюється за універсальними правилами визначення строків, установленими ст. ст. 253-255 ЦКУ. Порядок її обчислення не може бути змінений за домовленістю сторін (ч. ч. 1, 2 ст. 260 ЦКУ). Цим самим кодифікованим актом визначені правила про початок перебігу позовної давності (ст. 261), її зупинення (ст. 263) та переривання перебігу її (ст. 264).

Висновки до розділу 4

1. *Юридичні факти в сімейному праві* – це обставини, ефектом яких є перешкоджання, виникнення, гальмування (призупинення, припинення), динаміка (зміна, поновлення) сімейних правовідносин або поривання

правовідносин, яких насправді не мало б існувати (анулювання правовідносин).

2. Як складник МПРСВ юридичні факти виконують: по-перше, *перепонну* функцію (юридичні факти забезпечують перешкоджання створенню сімейних правовідносин); по-друге, *породжувальну* функцію (юридичні факти забезпечують виникнення сімейних правовідносин); по-третє, *призупинювальну* функцію (юридичні факти забезпечують гальмування сімейних правовідносин шляхом призупинення); по-четверте, *припинювальну* функцію (юридичні факти забезпечують гальмування сімейних правовідносин шляхом припинення); по-п'яте, *конвертаційну* функцію (юридичні факти забезпечують зміну сімейних правовідносин); по-шосте, *регенераційну* функцію (юридичні факти забезпечують поновлення сімейних правовідносин); по-сьоме, *нуліфікаційну* функцію (юридичні факти забезпечують поривання правовідносин, яких насправді не мало б існувати).

3. *Сімейні правовідносини* – це обумовлені створенням сім'ї відносини, що входять до предмета сімейно-правового регулювання, коло поймає названих учасників яких визнається носіями суб'єктивних сімейних прав та обов'язків, що встановлюються актами законодавства, договорами, домовленостями, а в деяких випадках також правовими звичаями (звичаєм національної меншини, місцевим звичаєм).

4. До *ознак сімейних правовідносин* належать: а) види регульованих відносин визначаються предметом сімейно-правового регулювання, кожен із яких має також власну специфіку; б) такі правовідносини пов'язано зі створенням сім'ї, яка виникає на підставі: шлюбу; кровного споріднення; удочеріння; усиновлення; проживання жінки та чоловіка однією сім'єю без реєстрації шлюбу; опіки та піклування над дітьми; патронату над дітьми; дитячого будинку сімейного типу; фактичного прийняття дитини на виховання; в) сімейні права та обов'язки виникають із актів законодавства, договорів, домовленостей, а в деяких випадках також із звичаїв (звичаєв національної меншини, місцевого звичаю), що є правозгідними (такими, що не

суперечать сімейному законодавству та моральним засадам суспільства); г) афілійованість (пов'язаність) їхніх суб'єктів, коло яких на законодавчому рівні є прямо закріпленим; г) кожен суб'єкт має один (наприклад, дружини), два (приміром, чоловіка і батька) або кілька (приміром: дружини, матері, рідної сестри, бабусі) сімейно-правових статусів; д) учасники таких правовідносин диференційовані за віковим критерієм (особи, що не досягли повноліття (діти: малолітні, неповнолітні) і повнолітні члени сім'ї); е) переважні права має лише встановлене сімейним законодавством коло осіб; є) об'єктами таких правовідносин є особисті немайнові блага, дії та майно; ж) невідчужуваність сімейних прав та обов'язків; з) такі правовідносини є зазвичай тривалими; и) їхні учасники є носіями суб'єктивних сімейних прав та обов'язків.

5. *Переважні права в сімейних правовідносинах* – це встановлені законом пріоритетні можливості батьків, інших повнолітніх членів сім'ї та родичів (баби, діда, братів, сестер, вітчима, мачухи) учиняти певні дії щодо дітей, малолітніх, неповнолітніх внуків, братів, сестер, падчерок, пасинків, а також першочергові правові можливості, встановленого законодавцем кола осіб, удочерити та (або) всиновити дітей.

6. Виокремлено кілька груп переважних прав у сімейних правовідносинах. По-перше, пріоритетні права батьків, які ґрунтуються на зазначеному сімейно-правовому статусі та не вимагають жодних додаткових умов. По-друге, пріоритетні права інших повнолітніх членів сім'ї та родичів на передання їм малолітніх, неповнолітніх внуків, братів, сестер, падчерок, пасинків, які набуваються через неможливість передати дітей другому із батьків. По-третє, першочергові права, встановленого законом кола осіб, спроможних удочерити та (або) всиновити дітей. До неї належать: а) першочергові правові можливості громадян України на удочеріння та всиновлення дітей; б) першочергові правові можливості іноземців на удочеріння та всиновлення дітей.

7. Обов'язки утверджувати в сім'ї повагу до матері, батька, встановлені ч. 2 ст. 55 СКУ, належать до особистих немайнових обов'язків батьків, а не подружжя.

Удосконалено наукові положення щодо приписів СКУ: а) ч. 1 ст. 55 (щодо коректного відтворення в чинній редакції особистих немайнових обов'язків дружини, чоловіка); б) ч. 1 ст. 56 (щодо можливості дружини, чоловіка не лише на вільний вибір свого місця проживання, але й на право кожного із них на вільний вибір місця свого перебування).

8. На взірць казахського законодавства доцільно закріпити в СКУ інститут гостьової сім'ї, тобто сім'ї, яка тимчасово прийняла на виховання сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, що перебувають в організаціях усіх типів (освітніх, медичних тощо) у періоди, не пов'язані із освітнім процесом (канікули, вихідні та святкові дні), а також резонно розробити Положення про гостьову сім'ю.

9. *Сімейні правовідносини* виконують такі *функції*: по-перше, визначають конкретне коло суб'єктів сімейних відносин, на яке на поточний момент поширюється дія норм сімейного права (сімейних договорів та домовленостей, правових звичаїв); по-друге, закріплюють конкретну поведінку суб'єктів сімейних правовідносин; по-третє, є умовою для можливого приведення в дію сімейно-правових засобів задля забезпечення суб'єктивних сімейних прав та обов'язків

10. Акти здійснення і захисту сімейних прав та інтересів і виконання обов'язків являють собою фактичну поведінку учасників сімейних правовідносин. Захист сімейних прав та інтересів пов'язаний із здійсненням зазначених прав і виконанням сімейних обов'язків. Його метою є усунення перепон, наявних на шляху до здійснення сімейних прав шляхом забезпечення виконання зобов'язаним суб'єктом покладених на нього юридичних обов'язків. Специфікою захисту сімейних прав у МПРСВ є специфічність юридичних фактів, з настанням яких виникає можливість захисту сімейних

прав та інтересів, та реалізація захисту суб'єктивних сімейних прав через належні способи захисту таких прав та інтересів.

Удосконалено наукові положення щодо поійменування наявних способів захисту сімейних прав та інтересів, а також запропоновано розширити їхній перелік у СКУ. До оновленого переліку способів захисту сімейних прав та інтересів доцільно віднести: 1) встановлення правовідносин; 2) визнання права; 3) припинення дій, які порушують сімейні права; 4) відновлення правовідносин, які існували до порушення права; 5) примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку; 6) зміну правовідносин; 7) припинення правовідносин; 8) анулювання правовідносин; 9) компенсацію майнової шкоди; 10) компенсацію моральної шкоди; 11) визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

11. У контексті захисту сімейних прав та інтересів варто еволюціонувати українські законодавчі приписи щодо: а) визнання шлюбу неукладеним: на взірець законодавства Латвійської Республіки запропоновано закріпити в СКУ таку норму: шлюб вважається неукладеним, якщо його не було зареєстровано посадовою особою ОДРАЦС; б) поновлення шлюбу: на зразок законодавства Республіки Казахстан установити в СКУ таке правило: шлюб може бути поновлений, якщо в момент укладення шлюбу нареченим або одному із них було відомо, що особа, яка була визнана безвісно відсутньою або оголошена померлою, є живою; в) кола підстав позбавлення прав батьків: на основі досвіду Республіки Казахстан запропоновано в СКУ закріпити зловживання батьком, матір'ю азартними іграми як одну із підстав позбавлення прав батьків; г) потенціалу продовження позовної давності до вимог, що впливають із приписів ч. 3 ст. 138 СКУ, який не відтворено в п. 2-1 розділу VI «Прикінцеві положення» згаданого правового регулятора сімейних відносин.

РОЗДІЛ 5.

ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ ТА ПРАВОВА КУЛЬТУРА

В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН

5.1. Правова свідомість та її функції як складника механізму правового регулювання сімейних відносин

Специфіка МПРСВ обумовлює істотну залежність його ефективності від ступеня соціальної активності суб'єктів сімейних правовідносин, від їх ставлення до своїх сімейних прав та обов'язків, намірів на їх реалізацію, від їх світогляду та рівня персональної правової свідомості [661, с. 311]. Через їхній вплив на правові відносини в науковій літературі визначають правову свідомість і правову культуру як «суб'єктивну сторону» МПР [7, с. 176], як елемент статичної складової МПР [12, с. 10]. Водночас варто враховувати, що залежно від її носіїв існує кілька рівнів правосвідомості та правової культури: суспільна, групова та індивідуальна. Залежно від ступеня знання права та глибини відображення правової дійсності розрізняють рівні правосвідомості: звичайний, професійний, науковий. Традиційно рівні правової свідомості виокремлюють також і за джерелами формування: буденний, професійний і науковий (побутовий, практичний і теоретичний)[266, с. 240].

Юридична енциклопедія, яка втілює узагальнені положення правознавчої науки щодо відповідних правових понять і категорій, тлумачить правосвідомість як форму суспільної свідомості, яка відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та похідних від нього правових явищ; через правосвідомість відбиваються як наявні правові явища, так і тенденції їх зміни [714, с. 49]. В юридичній науці правосвідомість розглядається як особливий вид чи форма суспільної свідомості, яка обумовлює спроможність людини існувати в межах правового простору,

дотримуватися правових норм, здійснювати свої права, захищати свої права та інтереси, виконувати суб'єктивні обов'язки та нести відповідальність внаслідок їх порушення. Правосвідомість сприяє ефективній реалізації змісту правових норм, реальному та повному здійсненню суб'єктивних прав і виконанню обов'язків, протидії правопорушенням [7, с. 172]. Це така форма свідомості, яка вирізняє юридичну реальність у формі правових знань та оціночних ставлень до права і практики його реалізації та за допомогою соціально-правових установок і ціннісних орієнтацій визначає поведінку людей в юридично значимих ситуаціях [572, с. 194].

Дослідники феномена правової свідомості визначають її як сукупність оціночних думок та настанов, які визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин (суспільства, соціальних груп, страт, окремих осіб) до права й законодавства, правозастосовної практики, правових звичаїв, ціннісних установок, які регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях [582, с. 8]. Правову свідомість трактують також як особливу категорію, що відбиває важливі у правовому вимірі явища та обумовлюється значимими для права цінностями, уявленнями про належний правопорядок; як сукупність уявлень, поглядів, оцінок і емоцій, за допомогою яких виражається ставлення людини та громадських об'єднань до чинного та бажаного права [716, с. 220]. Правова свідомість розглядається і як канал впливу права на поведінку людей, на формування суспільних відносин загалом через мотивацію, емоції, свідомість» [58, с. 482].

Правосвідомість пояснюється в доктрині також як така форма свідомості людини, яка віддзеркалює правову дійсність, детермінує ставлення людей до права у статичній й динамічній його буття, визначає характер поведінки у сфері правового регулювання суспільних відносин [576, с. 195]. Правова свідомість як явище розкривається й через поняття сукупності поглядів, переконань, ідей, уявлень про правову дійсність, прагнень, принципів, теорій, цілеспрямованих концепцій, які в систематизованій формі віддзеркалюють й оцінюють правову дійсність, визначають її стан і перспективи розвитку [131, с. 535]; через

систему ідей, теорій і понять, в яких відображається ставлення людей до феномена права [318, с. 14]. Науковці вважають, що вона обов'язково передбачає наявність як в окремих осіб, так і в суспільства загалом правових знань, прагнень, ідей, почуттів, емоцій, які використовуються в поточному житті та професійній діяльності [595, с. 55]. П. М. Рабінович підкреслює, що такі погляди, знання, почуття тощо формуються як щодо чинного, так і щодо бажаного для людей права; значною мірою правосвідомість суспільства відображає уявлення тих осіб, які входять до складу відповідних державних органів, щодо мети, змісту, форми обов'язкових правил поведінки в суспільстві; проте правова свідомість притаманна як авторам юридичних норм, так і всім людям, які стикаються з об'єктивним правом [463, с. 79].

Для наявних потреб дослідження найвідповіднішим видається підхід Н. М. Крестовської, яка визначає правосвідомість як сукупність ідей, поглядів, установок, уявлень, почуттів й оцінок, котрі відображають ставлення людей (соціальних спільнот) до чинного, минулого та бажаного права. Як зазначає ця авторка, поряд із іншими формами суспільної свідомості (наукою, релігією, мораллю, мистецтвом), правова свідомість є особливим способом духовного пізнання дійсності [221, с. 258].

Отже, позиція правознавців переважно зводиться до думки, що правова свідомість в узагальненому вигляді відбиває ставлення людини (всіх громадян, населення) до правової дійсності загалом і до правових норм зокрема. У найзагальнішому вигляді правова свідомість уявляється як сукупність знань та уявлень про право і ставлення людини (суспільства) до права як явища нинішнього, минулого і майбутнього. Правосвідомість є складником суспільної свідомості, впливає на суспільство загалом, на суспільний устрій, правовий порядок, на поведінку окремої особи, на правовідносини людини і держави [661, с. 314].

У формуванні правової свідомості окремої особи, за висновками науковців, значну роль відіграє правова компетентність – освіченість, правові вміння і навички, моральні (етичні) принципи, позитивний світогляд,

правильне розумінням важливих у юридичному сенсі ситуацій, здатність до прийняття правомірних рішень тощо [272, с. 42-43]. Отже, правова свідомість проступає в будь-якому акті поведінки окремої особи, якщо він є юридично значимим. Правосвідомість виявляється у знанні (незнанні) загальнообов'язкових правил поведінки (норм права), визнанні (запереченні) авторитету закону, держави, органів публічної влади, схваленні (запереченні) правових установок, заборон тощо [661, с. 315].

Безперечно, правова свідомість є багатогранним і надскладним суспільним явищем, структура якого істотно залежить форми організації суспільного життя (форми держави), від ступеня розвитку конкретного суспільства, панівних у ньому принципів суспільного буття, традицій, звичаїв, рівня розвитку правової системи, типу правової традиції. Враховуючи це, наукові підходи до визначення структури правової свідомості, її складових частин, надзвичайно різняться. Одні науковці виокремлюють компоненти правової свідомості: раціональний, емоційний, аксіологічний, регулятивний [221, с. 410-411]; світоглядний, психологічний, (вольовий раціональний, емоційний, поведінковий); онтологічний (пізнавальний, когнітивний інформаційний), аксеологічний (ціннісний, правостворюючий, емоційний), праксеологічний (регулюючий, настановний) [573, с. 239]. Інші виокремлюють її структурні елементи, кількість яких відрізняється, проте однак в усіх випадках серед складників правової свідомості дослідники визначають правову ідеологію та правову психологію; перша розглядається як об'єктивний фактор, а друга – як суб'єктивний; часом у працях як самостійний виокремлюється поведінковий елемент правосвідомості [266, с. 233].

Деякі вчені-юристи ототожнюють правову свідомість і правову ідеологію, тоді як остання є сукупністю засадничих ідей, які, за визначенням С. С. Алексєєва, становлять основу певної юридичної системи й так глибоко проникають у зміст права, в саму його суть, органіку, що стають центральною ланкою усієї правової матерії [9, с. 289]. Це такі інтелектуальні, духовні ідеї,

які об'єктивуються у правовій матерії у вигляді основних засад, правових принципів. За визначенням цього вченого, правова ідеологія прямо впливає на догму права, зокрема, на те, як часто і де саме в праві застосовуються невизначені за змістом правові приписи, наскільки поширеними в юридичних текстах є декларативні норми, яким є спрямування оціночних норм і т. ін. [661, с. 316].

Енциклопедичне визначення правової ідеології трактує її як систему наукових ідей, теорій, понять, норм, поглядів, заснованих на певних наукових та політичних знаннях та уявленнях [715, с. 659]. Правова ідеологія спирається на демократичні цінності та принципи побудови правової держави, має у своїй основі актуальні міжнародні стандарти. Як зазначають учені, вона формує правову свідомість суб'єктів, визначає мотивацію їхньої поведінки, є основою для розвитку правової культури, детермінує правове регулювання та його розвиток [566, с. 20].

Правова ідеологія дає змогу забезпечити цілісність вітчизняного правового простору, його системність шляхом налагодження та забезпечення процесу творення і застосування закону відповідно до особливостей розвитку українського суспільства, нормативно-правового регулювання суспільних відносин, сприяє єдності закону і соціальної практики та обумовлює позиціонування України в світовому співтоваристві як демократичної, правової держави, соціальної держави. Наразі діяльність нашої держави пов'язується винятково з органами публічної влади, а значення організацій громадянського суспільства поки що не є достатньо відчутним. Та саме правова ідеологія спроможна обумовити єдність суті й духу закону, шанобливе ставлення до закону, долати й упереджувати будь-які прояви правового нігілізму [661, с. 316-317].

Таке значення правової ідеології обумовлене низкою чинників. Насамперед ці центральні правові ідеї акумулюють та у концентрованому вигляді, як правові категорії представляють матеріальні, духовні моральні засади суспільства, його інтелектуальні ціннісні установки, які

віддзеркалюють самотність певного суспільства. Вони визначають зміст усієї правової системи, впливають на характер, склад і зміст суб'єктивних прав, їх співвідношення з обов'язками, заборонами, відповідальністю, на місце суб'єктивних прав у правовій системі, їх здійсненність, захищеність тощо [661, с. 317].

Складові елементи правової ідеології не є сталою константою. Кожен з цих складників розвивається, змінюється відповідно до змін, які стаються в реальному житті суспільства, та відповідно позначається на розвитку МПРСВ та структурі і змісті сімейного права загалом [661, с. 317].

Прикладом такого впливу можуть бути зміни правового регулювання інституту спільного проживання жінки та чоловіка без реєстрації шлюбу. Так, у «дореволюційний» період (до 1917 р.), коли єдиною формою шлюбу був шлюб, освячений у церкві, таким відносинам взагалі не надавалося юридичного значення, а з моральної точки зору вони всіляко засуджувалися суспільством. Зміни були обумовлені зміною соціального устрою суспільства, починаючи з 1918 р., коли Декрет Раднаркому України «Про громадянський шлюб і про ведення книг запису актів громадянського стану», який скасував церковні шлюби та проголосив шлюб особистою справою кожного. Такий підхід було відображено у Кодексі законів про акти громадянського стану, про сім'ю та опіку 1919 р., який вважався першим Сімейним кодексом України [661, с. 317].

Нововведення у важливому для нас сенсі було запроваджено з уведенням у дію Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР 1926 р. Кодекс містив низку принципово нових положень, у тому числі передбачав можливість надання в судовому порядку юридичного значення фактичному шлюбу, зокрема: установлений в суді факт проживання жінки та чоловіка однією сім'єю без реєстрації шлюбу визнавався таким, що породжує юридичні наслідки нарівні з офіційно зареєстрованим шлюбом [661, с. 317-318].

Зміна соціальних умов та панівної ідеології призвела до скасування зазначеного положення та неможливості визнавати сімейними правовідносинами між жінкою та чоловіком, які проживали без реєстрації шлюбу, попри сімейний зміст їхніх взаємин. Так, враховуючи велику кількість загиблих чоловіків у Другій світовій війні, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотніми матерями, посилення охорони материнства і дитинства, про встановлення вищого ступеня відзнаки – звання «Мати-героїня» та заснування ордена «Материнська слава» і медалі «Медаль материнства» було затверджено єдину обов'язкову форму шлюбу, яка породжує юридичні наслідки – офіційно зареєстрований шлюб. Принагідно треба відзначити, що фактичні шлюбні відносини, які виникли до 8 липня 1944 р. прирівнювалися до офіційно зареєстрованого шлюбу і породжували відповідні юридичні наслідки. Особи, які перебували у таких фактичних шлюбних відносинах мали право оформити свої відносини шляхом реєстрації шлюбу із зазначенням строку фактичного спільного проживання. Однак судові визнання факту існування такого шлюбно-сімейного союзу безапеляційно виключалося [661, с. 318].

Аналогічний підхід було відображено вже на законодавчому рівні з ухваленням Кодексу про шлюб та сім'ю Української РСР від 1 червня 1969 р., що вступив у законну силу з 1 січня 1970 р. та діяв в Україні до 1 січня 2004 р. У період дії цього кодексу проживання жінки та чоловіка однією сім'єю без реєстрацією шлюбу за замовчуванням практично ігнорувалося сімейним законодавством, такі відносини регулювалися цивільно-правовими нормами. Однак зміни в суспільному житті та детерміновані ними зрушення в правовій ідеології обумовили відповідну реакцію законодавця: в СКУ від 10 січня 2002 р. з'явилися норми, спрямовані на врегулювання майнових відносин між жінкою та чоловіком, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу. Серед іншого, це стало наслідком змін у суспільній свідомості: за статистикою в Україні кожна десята «шлюбна пара» проживає без реєстрації шлюбу, а

близько 50 % громадян схвально ставляться до спільного життя жінки та чоловіка перед офіційною реєстрацією шлюбу [661, с. 319].

Важливою причиною такого запровадження став істотний вплив на трактування поняття сім'ї в державах – учасницях римської Конвенції про захист прав людини та основних свобод (1950 р.), що сформувалося під впливом інтерпретації поняття «сімейне життя» у рішеннях ЄСПЛ щодо застосування ст. 8 Конвенції. ЄСПЛ констатував у своїх рішеннях факт сімейного життя не лише у разі підтвердження формальних сімейних зв'язків, але й у випадках доведення обставин фактичного спільного життя з наявністю сімейних за своїм змістом стосунків. Провідне значення, за висновками ЄСПЛ, має стільки законодавче визнання державою певного виду відносин, скільки наявність фактичних сімейних по своїй суті зв'язків, існування яких покладає на держави обов'язок забезпечувати захист цих відносин та повагу до них на всіх рівнях. Відповідно, фактичні шлюбні відносини є важливим критерієм для визначення приналежності осіб до однієї сім'ї та наявності між ними саме сімейних правовідносин, які досить часто виявляються саме у спільному проживанні [661, с. 319].

Тому СКУ запровадив правила, за якими майнові відносини між чоловіком і жінкою, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, регулюються нормами сімейного законодавства, тому визнаються сімейними. Хоча існує думка, що перші спроби визнати фактичні шлюбні відносини треба пов'язувати із Законом України «Про власність» від 7 лютого 1991 р. [377], в якому ст. 17 в ч. 1 визначала, що майно, набуте в результаті спільної праці членів сім'ї, є їх спільною сумісною власністю, якщо інше не встановлено домовленістю між ними. Однак, можна погодитися з думкою З. В. Ромовської, що в цьому випадку йшлося про те, що особи, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, набувають права на майно саме як члени сім'ї, а не як подружжя [490, с. 345].

Отже, вперше законодавче регулювання майнових відносин між «фактичним подружжям» в Україні з'явилося в СКУ. У первісній редакції

ст. 74 цього Кодексу мала назву «Право на майно жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою». Із ухваленням Закону України «Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України» від 22 грудня 2006 р. зазначена стаття СКУ отримала назву «Право на майно жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі». Останнє уточнення «або в будь-якому іншому шлюбі» обумовлене прагненням забезпечити дотримання моральних засад суспільства. Адже проживання однією сім'єю жінки та чоловіка за умови, якщо хоча б один із них перебуває в зареєстрованому шлюбі з іншою особою, означало б недобросовісну поведінку, яка не схвалюється у суспільстві і не має отримувати підтримку на законодавчому рівні. Тоді як підтримання таких сімейних відносин особами, які не пов'язані шлюбом з іншими суб'єктами правовідносин, реалізується в межах права на приватне життя і цілком відповідає моральним засадам, які панують у сучасному українському суспільстві [661, с. 320].

Отже, зміни панівних в суспільстві ідей про сім'ю, шлюб, сімейні правовідносини загалом (визнання пріоритету загальноновизнаних людських цінностей) та моральних засад суспільства обумовлюють динаміку сімейного законодавства у напрямку його гармонізації зі суспільною думкою, що є свідченням істотного впливу правової ідеології на законодавство, на розвиток сімейних правовідносин, зміст сімейних прав та обов'язків суб'єктів сімейного права [661, с. 320].

Ураховуючи викладене, видається вдалим визначення правової ідеології як сукупності обґрунтованих концептів, принципів, приписів, стимулів, мотивів, етичних, моральних і правових норм, які сприяють утвердженню правомірних засад інноваційно-технологічного забезпечення функціонування держави і суспільства, а також визначають позицію держави у сучасному європейському і світовому вимірі [318, с. 91]. Отже, правова ідеологія є інтелектуальним фундаментом правової свідомості [661, с. 321].

У контексті предмета дослідження правову ідеологію варто розуміти як сукупність обґрунтованих концептів, принципів, стимулів, мотивів, етичних і моральних норм, які визначають позицію держави щодо інституту сім'ї, що гармонізує зі сучасними європейськими і світовими стандартами та національними традиціями і менталітетом, сприяють утвердженню відповідних засад сімейного права, а також розвитку правозгідних сімейних правовідносин [661, с. 321].

Другим елементом правової свідомості вважається правова психологія, яка є результатом довільного практичного сприйняття юридичних явищ дійсності суспільством, спільнотами, окремими особами та інтелектуальне, емоційне, психологічне відображення цих явищ у думках, емоціях почуттях тощо. Саме тому правознавці виокремлюють у структурі правової психології окремі блоки елементів: пізнавальні (правові знання, ідеї, погляди); емоційні (настрої, почуття), поведінкові або ж вольові (мотиви, правові установки) [266, с. 233-234].

У структурі правової психології вирізняють низку інших складників: суспільний інтерес, мотиви діяльності соціальних груп, психологічний уклад (переконання, традиції, звичаї тощо), уявлення про право та способи їх формування, пов'язані з правом настрої, почуття, емоції [348, с. 201].

За критерієм оцінювальних відносин, правову психологію поділяють на типи: ставлення до права; ставлення до юридичної діяльності; ставлення до власної правової поведінки; ставлення до юридично значимої поведінки оточення [464, с. 21-22].

Водночас, за висновками деяких авторів, правовій психології як елементу правосвідомості притаманна емоційна забарвленість. Адже вона висловлює буденні оцінки правових ідей і юридичної практики. Так, А. С. Ткачук відзначає, що правова психологія втілює картину первинних і нестійких реакцій, що обумовлені переживаннями і ставленням людей до наявної правової дійсності. Правова психологія відповідає саме буденному рівню правої свідомості, який формується як наслідок повсякденної практики

людини. Адже правова психологія виражається саме в реагуванні особи (соціальної спільноти) на конкретний закон, конкретне рішення суду, протиправну дію тощо, які є своєрідними правовими емоціями (радість/засмучення, задоволення/незадоволення, обурення/байдужість тощо), що у своїй сукупності утворюють сферу правової психології як складник суспільної свідомості [581, с. 63].

Істотне значення має реагування на певну правову дійсність, зокрема, на норму закону, насамперед юридичної громадськості, представників правничої професії: учених-правознавців та суб'єктів офіційної правозастосовної практики (суддів, адвокатів, нотаріусів, прокурорів). Щодо норм сімейного права це можна продемонструвати на прикладі норм законодавства щодо приватизованих об'єктів нерухомості як об'єктів права власності дружини, чоловіка чи спільної власності подружжя [661, с. 322].

До певного часу СКУ не визначав сімейно-правового режиму приватизованого майна. Однак внаслідок ухвалення Закону України від 11 січня 2011 р. «Про внесення зміни до ст. 61 СК України щодо об'єктів права спільної сумісної власності подружжя» (набув чинності 8 лютого 2011 р.) до ст. 61 СКУ було внесено зміни, її було доповнено ч. 5, яка визначала, що до об'єктів права спільної сумісної власності подружжя належить житло, набуте одним із подружжя за час шлюбу внаслідок приватизації державного житлового фонду, а також земельна ділянка, що набута внаслідок безоплатної передачі її одному з подружжя із земель державної або комунальної власності, у тому числі внаслідок приватизації. Отже, спочатку закон визначав таке майно як об'єкт особистої приватної власності дружини, чоловіка, та сформувалася відповідна правозастосовна практика щодо цього питання. Тоді як Закон від 11 січня 2011 р. відніс таке майно до спільної сумісної власності подружжя. Такі зміни з першого дня стали предметом нищівної критики з боку правознавців [661, с. 322-323].

Активну позицію займала щодо цього питання, наприклад, І. В. Жилінкова, яка виявила низку проблем, спричинених таким

впровадженням. Серед іншого вона звертала увагу на те, що внаслідок таких змін набути права власності на приватизоване майно може особа, яка є іноземним громадянином або без громадянства, що суперечило б ідеї приватизаційного законодавства, іноземці та особи без громадянства не мають права на приватизацію державного житлового фонду та землі в Україні [125].

Відмінну від висловленої законодавцем позицію щодо цього питання висловив і Верховний Суд України у п. 18-2 Постанови його Пленуму від 16 квітня 2004 р. №7 «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ». Суд зазначав, що окрема земельна ділянка, набута особою у власність за час шлюбу шляхом приватизації, є її особистою приватною власністю, а не спільною сумісною власністю подружжя. Адже в цьому випадку йдеться не про майно, нажите подружжям, а про одержану громадянином частку із земельного фонду [447].

За висновками і вчених-правознавців, і юристів-практиків, підхід, закріплений в законі 11 січня 2011 р. суперечив основним положенням Земельного кодексу України щодо приватизації земельних ділянок та порушував базові правил законодавства про приватизацію. Через це більшість правників висловлювала думку, що концепція спільності прав подружжя на нерухоме майно, набуте одним із них внаслідок приватизації, є неприйнятною. Як наслідок публічних дискусій щодо цього питання Верховна Рада України ухвалила Закон України від 17 травня 2012 р. «Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо майна, що є особистою приватною власністю дружини, чоловіка», в якому приватизоване одним із подружжя за час шлюбу майно було віднесено до об'єктів особистої приватної власності подружжя [661, с. 323-324].

Відкритим залишалося лише питання про приватизацію, яка здійснюється одним із подружжя шляхом купівлі надлишків загальної площі квартир (будинків). Деякі науковці вважають, що оскільки йдеться про набуття майна на підставі оплатного правочину, остільки питання правового режиму такого майна має вирішуватися залежно від того, за рахунок яких коштів було

придбано це майно – особистих чи спільних. Якщо було сплачено спільні кошти, то частка майна, що була набута внаслідок оплатної приватизації, має вважатися спільною сумісною власністю подружжя [563, с. 168].

Зважаючи на викладене, можливо дійти висновку про те, що: по-перше, правова психологія не має пов'язуватися з виключно буденним рівнем правової свідомості; по-друге, самостійним складником та окремим видом правової психології є фахова (професійна) правова психологія; по-третє, буденна правова психологія може впливати на нормотворчу діяльність опосередковано і в перспективі, тоді як професійна правова психологія може бути детермінантою оперативних нормотворчих змін [661, с. 324].

Певний вплив на формування індивідуальної правової психології має мотивація, яка істотно залежить від панівних в суспільстві ідеалів: повага до закону, до органів публічної влади та їхніх рішень, верховенство права, повага до прав і свобод людини, пріоритет особистості тощо. Антиподи цих ідеалів спричиняють скептичне або зневажливе ставлення до закону і права як такого, обумовлюють тенденції правового нігілізму, правового інфантилізму, правового дилетантизму, правової демагогії, недовіри до держави, її інституцій, зневіри в силі права, його потенції і подібн. [661, с. 324-325].

Важливо, що правова психологія оперативно реагує на зміни, які відбуваються в нормотворчій діяльності, в сфері юридичної практики, в сфері формування правової традиції. Реакція правої психології на зміни правових явищ (чи потребу їх змістовної зміни) утілюється в поглядах, почуттях, настроях, які прямо впливають на усвідомлення особою правових змін [661, с. 325].

Наприклад, ухвалення КМУ 16 червня 1993 р. постанови № 457 «Про порядок укладення шлюбного контракту», яка вперше в сучасній Україні дала змогу укладати шлюбний контракт особам, які одружуються, одержала схвалення в суспільстві на професійному та науковому рівні, що відобразилося на подальшій законотворчій діяльності і втілилося в главі 10 «Шлюбний договір» СКУ. Схвальне сприйняття ідеї шлюбного договору на рівні соціуму

загалом та окремих індивідів позначилося на суспільній практиці – кількість шлюбних договорів поступово зростає. За статистикою (2019-2021) в Україні під час реєстрації шлюбу його укладає кожні двадцяті наречені [661, с. 325].

Наступним прикладом є інститути прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу. Так, постановою КМУ від 2 березня 1998 р. №241 «Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей в Запорізькій області та затвердження Положення про прийомну сім'ю» в нашій державі було запроваджено експериментальне створення прийомних сімей як форми виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Метою експерименту зі створення прийомних сімей була апробація такої форми сімейного виховання для формування в родинному колі повноцінних особистостей. Згодом Кабінет Міністрів України прийняв постанову «Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей у деяких регіонах України» № 1713 від 15 вересня 1999 р. та поширив соціальний експеримент на шість регіонів України: Харківську, Одеську, Львівську, Запорізьку області, Автономну Республіку Крим та м. Київ.

Створення дитячих будинків сімейного типу було передбачено постановою Ради Міністрів УРСР від 5 жовтня 1988 р. № 318 «Про створення в республіці дитячих будинків сімейного типу». Уряд зобов'язав органи місцевої влади розгорнути роботу зі створення дитячих будинків сімейного типу з метою поліпшення умов виховання дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків. Статус дитячого будинку сімейного типу дозволяв дві можливі форми його існування: а) у формі окремої сім'ї, яка виховувала не менш як 5 дітей; б) у формі дитячого містечка з багатокімнатних будинків для проживання сімей, що виховують не менш як 10 дітей; передбачалося, що такі містечка стануть комплексами (на 150-200 дітей) і включатимуть не лише житлові будинки, але й дошкільні заклади, школу, спортивно-оздоровчий центр, господарський і лікувально-профілактичний блоки, присадибні ділянки та ін. Уряд незалежної України затвердив постанову від 24 квітня 1994 р. № 267 «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу» та

передбачив створення лише дитячих будинків сімейного типу першої зі згаданих вище форм. Цей нормативно-правовий акт було ухвалено після приєднання України в 1991 р. до Конвенції ООН про права дитини, відповідно до якої дитині для повного і гармонійного розвитку необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння. Тому дитячий будинок сімейного було визнано пріоритетною формою виховання дітей, які залишилися без батьківського піклування.

За результатами експерименту зі створення прийомних сімей у Запорізькій, Львівській, Харківській областях та у м. Києві КМУ своєю постановою від 26 квітня 2002 р. №565 затвердив Положення про прийомну сім'ю та дозволив застосування такої форми виховання дітей на всій території України [437].

Створення дитячих будинків сімейного типу було передбачено постановою Ради Міністрів УРСР від 5 жовтня 1988 р. №318 «Про створення в республіці дитячих будинків сімейного типу». Цей документ передбачав існування дитячих будинків сімейного типу двох видів: 1) у формі окремої сім'ї, що виховує не менш як 5 дітей, які залишилися без піклування батьків; 1) у формі дитячого містечка з одноквартирних багатокімнатних будинків для проживання сімей, які виховують не менш, як 10 таких дітей; ці містечка мали (на 150-200 дітей) мали включати житлові будинки, дитячі дошкільні заклади, школу, спортивно-оздоровчий центр, господарський і лікувально-профілактичний блоки, присадибні ділянки тощо. Через те, що цей проєкт не був реалізований, 24 квітня 1994 р. КМУ ухвалив постанову № 267 «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу», в якій передбачалося створення дитячих будинків сімейного типу як окремої сім'ї, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, для забезпечення сімейним вихованням та спільного проживання не менш як п'яти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Цей документ приймався після приєднання України в 1991 р. до Конвенції ООН про права дитини, яка декларує, що для повного і гармонійного розвитку

дитина має зростати в сімейному оточенні, в атмосфері розуміння, щастя і любові. Тому дитячий будинок сімейного став пріоритетною формою виховання дітей. У 2002 р. КМУ своєю постановою від 26 квітня 2002 р. № 564 затвердив нове Положення про дитячий будинок сімейного типу [436], яке нині регулює порядок їх утворення та функціонування.

Варто зауважити, що нові положення, які регулюють виховання дітей в умовах прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу уряд затвердив після ухвалення Закону України: «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. [443]. Згодом було ухвалено Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 р. Законом України «Про внесення змін до Сімейного кодексу України» від 23 лютого 2006 р. до СКУ було доповнено двома самостійними главами: а) главою 20-1 «Прийомна сім'я»; б) главою 20-2 «Дитячий будинок сімейного типу». У Національній стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки, що схвалена розпорядженням КМУ від 9 серпня 2017 р. №526-р., уряд зобов'язав державу послідовно і безкомпромісно впроваджувати ідею саме сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Підвищення рівня правового регулювання цих відносин позитивно позначилося на суспільній практиці та обумовило фактичний розвиток сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [661, с. 328]. Так, за даними Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України на початок 2014 р. в Україні налічувався 4 199 прийомних сімей, в яких виховувалося 6 819 дітей, та 881 дитячий будинок сімейного типу, в яких виховувалося 5 890 дітей; що у сукупності становило бл. 12 % загальної кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які на той час проживали в Україні. За офіційними даними станом на 1 січня 2021 р. в Україні налічувалося 1 235 дитячих будинків сімейного типу та 3 172 прийомні сім'ї, в яких

виховувалося 1 4516 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що у сукупності становило 18% дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Отже, позитивний соціальний ефект діяльності прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, схвалення цього інституту в суспільстві, позитивне сприйняття його членами різних соціальних спільнот (територіальними громадами, громадськими організаціями із захисту прав дітей, громадянами держави загалом) обумовили розвиток законодавства та підвищення рівня правового регулювання цих відносин: від підзаконного, на рівні постанови КМУ – до законодавчого на рівні кодифікованого акта сімейного законодавства [661, с. 328].

Водночас удосконалення законодавства про сім'ю, підвищення рівня правового регулювання відповідних сімейних відносин обумовлює істотні зміни в їх фактичному стані, обумовлює розвиток відповідних елементів правової психології, спонукає суспільний інтерес, посилює мотивацію діяльності певних соціальних груп, окремих осіб, змінює психологічний уклад (переконання, традиції, звичаї), що призводить до активізації діяльності різних суб'єктів із застосування правових норм та розвитку правових відносин відповідного виду [661, с. 328].

Помітною є і зворотна залежність між правовою психологією та розвитком законодавства. Так, постанови уряду, якими запроваджувалися експерименти зі створення прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу були своєрідною відповіддю на суспільний запит. Адже статистика свідчила і свідчить про вкрай негативні наслідки інтернатного виховання як для окремої дитини, так і для суспільства загалом [661, с. 329].

Інтернатне виховання сприяє таким негативним явищам, як-от: закритість від навколишнього світу, осуд суспільства, відсутність взаємодії, спілкування з родичами, відсутність позитивної моделі сім'ї, самотність, нестача тепла та любові, втрата індивідуальності, приниження та нівелювання особистості, насильство, відсутність необхідних навичок, неготовність до

самостійного життя, складнощі у спілкуванні, відставання в емоційному розвитку, зростання шансів стати жертвою правопорушення та ін. Інтернати спричиняють не виправну шкоду дітям, особливо небезпечне виховання в інтернаті для дітей віком до 3 років, на який припадає найважливіша фаза розвитку в житті дитини. За офіційними даними, лише 10 % випускників інтернатів повністю інтегруються в суспільство, тоді як 20 % мають судимість, 14% ведуть аморальний спосіб життя, а 10 % протягом двох років після випуску здійснюють самогубство. До того ж держава щороку витрачає на фінансування інтернатів бл. 6 млрд грн, але безпосередньо на потреби дітей витрачається лише 10% цих коштів, а решта – на оплату праці вихователів, іншого персоналу, комунальні платежі та інші видатки [661, с. 329].

Такі явища не могли не зумовити негативні емоції в суспільстві, включаючи реагування на рівні правової психології, що зумовило різноманітні рухи, спрямовані на захист прав та інтересів дітей-сиріт та дітей, що позбавлені батьківського піклування. Це спонукало державу до приєднання до Конвенції ООН про права дитини та прийняття низки внутрішньо державних рішень, які врешті втілилися в ухваленні згаданих вище нормативно-правових актів та повноцінному регулюванні інститутів прийомної сім'ї і дитячого будинку сімейного типу, прийнятті низки інших важливих державних рішень для розвитку і забезпечення сімейних форм виховання дітей. У цьому випадку негативна оцінка суспільством певного явища (інтернатного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування), спричинені цим негативні емоції як елементи правової психології стали детермінантою розвитку сімейного законодавства на рівні законодавчих та підзаконних актів й обумовили підвищення рівня правового регулювання сімейних правовідносин. Отже, колективна і суспільна правова психологія детермінує розвиток нормативно-правового регулювання сімейних відносин [661, с. 330].

Водночас дослідники відзначають, що під час формування та структурування правосвідомості в сучасному суспільстві треба брати за орієнтир не стільки емоції, почуття, волю чи інтелект як такий, скільки

раціональний підхід до права і правовий світогляд, що відображає певний позитивний правовий психотип, певні моральні якості суб'єкта правовідносин. Причому не має значення, йдеться про загальносуспільний, груповий чи індивідуальний рівень, рівень професійної, наукової чи побутової правосвідомості. Учені бачать вихід у постійному підвищенні правосвідомості шляхом зростання раціональності, інтелектуальності й моральності суб'єктів. Цього можливо досягти, зокрема, завдяки підвищенню рівня правової освіти, поширення правової інформації, формування правових механізмів захисту прав і свобод особи, зростання позитивного іміджу юристів-практиків і вчених-правників і подібн. [72, с. 42-43].

Врешті можна констатувати, що особистісна правова психологія (правова психологія індивіда) визначається інтелектуальними, психічними, духовними моральними, іншими якостями особистості, а також значною мірою – рівнем її фахової компетентності, загального світогляду, духовного розвитку, моральної стійкості, здатності до самоорганізації, комунікації в соціумі і т. ін. [661, с. 331].

У науковій літературі висловлюються різні підходи щодо кореляції двох елементів правової свідомості – правової ідеології та правової психології. В одних працях підкреслюється первинність правової психології щодо правової ідеології, а в других – пріоритет визнається за правовою ідеологією. Важливим для визначення цього питання вважається той факт, що характер правотворення та правозастосування визначає саме правова ідеологія, тоді як правова психологія переважно впливає на процес реалізації права. Проте, як було доведено вище, правова психологія і детермінує процес нормотворення, і впливає на правозастосовну практику. Тому правова ідеологія і правова психологія є рівноцінними і взаємопов'язаними складовими елементами правової свідомості, які у своїй єдності впливають на МПР та правову систему загалом. Правова ідеологія сприяє розвитку правової психології, обумовлює виникненню почуттів та емоцій конкретної спрямованості, які стають рушійною силою для змін у змісті та рівнях правового регулювання сімейних

відносин, розвитку правотворчої й правозастосовної діяльності, що врешті призводить до змін у правовій ідеології [661, с. 331].

Загалом зв'язок правової ідеології та правової психології як складників правової свідомості проявляється в тому, що правова ідеологія збагачує правову психологію ціннісними і формально визначеними (нормативними) орієнтирами, а правова психологія стає витоком для формування змісту правових норм [661, с. 331].

Отже, правова психологія є сукупністю почуттів, емоцій, оцінок, настроїв, які домінують у суспільстві щодо правових явищ і виявляються здебільшого в громадській думці. Правова психологія об'єднує в собі правові (юридичні) знання, оцінки, переживання, що формуються на трьох рівнях – побутовому (буденному), науковому і фаховому (професійному). Науковий (теоретичний) рівень втілює в собі знання щодо правової системи і відображає правову доктрину, правові ідеї, концепції, знання, теорії, які в сукупності впливають на правову ідеологію, яка формується внаслідок наукового пізнання розвитку правової системи суспільства [661, с. 331-332].

Важливо враховувати й те, що погляд на правову свідомість у сучасному суспільстві залежить від домінуючого в ньому типу праворозуміння. Вивчення поняття правосвідомості завжди відбувається саме в контексті впливу на неї різноманітних суспільних, політичних, державних інших явищ. Відповідно сучасні правові реалії обумовлюють потребу перегляду поглядів на сутність правосвідомості і виведення знань про неї на якісно новий рівень – усвідомлення сутності, змісту, проблем функціонування правової свідомості на основі сучасних наукових ідей [661, с. 332].

Проте, як зазначають правники, сприйняття сучасною українською філософською та юридичною науками парадигми природного права надає своєрідний концептуальний вигляд правовій свідомості, її значенню та місцю в системі правового світу – здійснюється певна переорієнтація правосвідомості та правової культури на природно-правові установки, які стають мірилом справедливості й правомірності соціальних і правових явищ, а також є

основою незалежної позиції правосвідомості (і правової культури) щодо офіційного права [374, с. 19-20]. Йдеться про певне «настроювання» на природне право, його засвоєння й подальшу трансляцію, його набуває своє буття через правосвідомість (і правову культуру), що забезпечує пріоритет природного права затверджену реалізацію в законодавстві та поведінці суб'єктів. Якщо порівняти природне право з позитивним. Поряд із цим, правова свідомість стає й ретранслятором природного права у світ соціальних, державно-правових явищ, спрямовує їх існування в русло природно-правових норм і цінностей [144, с. 82].

Відтак правова свідомість стає не простим відображенням права в інтелектуальних і почуттєвих процесах, але насамперед – свідомістю, яка заснована на загально гуманітарних цінностях, ґрунтується на ідеях природного права, пріоритету особистості, громадянського суспільства, критичного сприйняття законодавства і т. ін. [661, с. 333].

Правосвідомість взаємопов'язана з іншими формами суспільної свідомості: з філософськими концепціями, ідеологічними теоріями, політичними поглядами, моральними установками. Вона віддзеркалює ментальні, релігійні, національні, інші особливості суспільства і формується в процесі становлення особистості під впливом різноманітних (політичних, соціальних, економічних, культурних, психологічних) факторів за участі індивіда [342, с. 142]. На рівні індивіда саме правова свідомість дає змогу окремій особі набути уявлень про можливі засоби досягнення цілей юридичної поведінки, здійснення своїх потенційних прав і свобод, оцінювати ефективність правових засобів, обирати з множини наявних засобів конкретні способи і форми захисту порушених прав та інтересів [661, с. 333].

Саме з урахуванням того факту, що правова свідомість є елементом МПР, законодавець передбачив у нормах СКУ широкі можливості договірного регулювання відносин між подружжям чи іншими членами сім'ї [661, с. 333]. Так, у рамках сімейних правовідносин уможливлується укладення низки договорів, наприклад, в сфері правовідносин подружжя. Майнові

правовідносини дружини та чоловіка можуть бути врегульовані такими договорами між ними: шлюбний договір, в якому подружжя встановлює правовий режим майна, яке належить їм на праві власності або належатиме у майбутньому та визначають інші права та обов'язки майнового характеру (ст. ст. 92-103 СКУ); договір про порядок користування майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності (ст. 66 СКУ); договір про обсяг прав щодо володіння, користування та розпорядження майном що належить подружжю на праві спільної сумісної власності (ст. 63 СКУ); договір про надання утримання одному з них (ст. 78 СКУ); договір про припинення права на утримання взамін на набуття права власності на житловий будинок, квартиру чи інше нерухоме майно або одержання одноразової грошової виплати (ст. 89 СКУ).

Здебільшого правосвідомість пов'язується з поглядами, ідеями тощо, які стосуються виключно правових явищ. Тому вона не розглядається як фактор, що не впливає на ті сфери суспільного буття, які не наділені правовим сенсом. Проте є винятки з цього правила [661, с. 333]. Так, за висновками Ю. Ю. Калиновського, правова свідомість суспільства поєднує в собі аксіологічний вимір (домінуючі правові цінності) та онтологічний (форми і способи буття правої свідомості у визначених умовах). Правосвідомість спирається на комунікативно-ціннісне тло, являє собою усталені уявлення про добро і зло, справедливе й несправедливе, дозволене й недозволене, традиційне та нетрадиційне [157, с. 14]. Отже, правосвідомість істотно впливає і на ставлення людини і суспільства загалом до тих явищ, які не є за своїм змістом правовими, проте підпадають під оцінювання за критеріями добра і зла, традиційного й нетрадиційного [661, с. 334].

На саму правову свідомість, як відомо, істотний впливають інші форми суспільної свідомості; водночас частина структурних елементів правосвідомості входять у правову культуру, в систему правових цінностей конкретного суспільства [266, с. 240-241].

Загалом висока правосвідомість є умовою ефективного функціонування правової системи як такої. Погляди людей на справедливість правил поведінки, установлених дозволів і заборон прямо впливають на формування їхніх внутрішніх установок і мотивів поведінки; провідна роль правосвідомості виявляється саме в процесі регулювання юридично значимої людської діяльності [661, с. 334].

Правова свідомість покликана регулювати поведінку людей шляхом установлення певних вимог, а втілення цих вимог потребує надання їм загальнообов'язкового характеру, що можливе через закріплення цих ідей на законодавчому рівні. Відповідно особливість правової свідомості відображається не стільки у відображенні поведінки людей, скільки у встановленні загальнообов'язкових правил поведінки, визначенні її меж, аргументації щодо конкретного змісту певних прав і обов'язків учасників правовідносин [661, с. 334-335].

Правосвідомість виконує певні функції у правовій системі суспільства, тому важливим є питання про те, як саме правова свідомість впливає на поведінку особи, яку роль виконує, яке значення має. У науковій літературі виокремлюють пізнавальну, регулятивну, оціночну, виховну, правотворчу функції правової свідомості [155, с. 7]. Деякі автори обмежуються виокремленням чотирьох функцій правосвідомості: пізнавальної, оціночної, регулятивної, нормативно-прогностичної [171, с. 41].

Пізнавальна (або ж гносеологічна) функція правової свідомості полягає у накопиченні суспільством знань про право та можливість на цій основі подальшого осмислення юридичної дійсності. Прогностична функція (функція прогнозування) правосвідомості проступає в можливості передбачити майбутнє правової системи, тенденції її динаміки. Оцінювальна її функція полягає в можливості оцінювати поведінку осіб через призму різних елементів структури правосвідомості та оцінювання самого права. Правотворча функція проявляється в можливості формувати певні моделі поведінки через установлення загальнообов'язкових правил (норм права). Регулятивна функція

правової свідомості – це її здатність впливати на регулювання суспільних відносин. Виховна функція правосвідомості полягає в тому, що вона є морально-духовною основою особистісної та колективної комунікації, соціальної взаємодії [661, с. 335].

Суспільна правова свідомість визначає рівень тієї правової культури, яка домінує у певному соціумі. Тоді як індивідуальна правосвідомість обумовлюється тим соціокультурним середовищем, в рамках якого вона формується і набуває усталених ознак. Істотний вплив на індивідуальну правову свідомість мають загальні культурні та культурологічні процеси, які формують усталені стереотипи поведінки людей. Важливу роль у цьому виконують засоби масової інформації, які впливають на свідомість через пропаганду певного способу життя, типажу героїв тощо: демонстрацією людських чеснот (любов, повага, дружба, вірність, піклування про дітей, пошана до старших і т. ін) та їх антиподів (сумнівні цінності, ниці чуття, аморальні вчинки, негативні настанови тощо). Зважаючи на значення саме індивідуальної правосвідомості, правову свідомість як таку необхідно пов'язувати саме із суб'єктами права, без яких не існує ні об'єкта, ні предметної діяльності щодо нього [661, с. 335-336].

Головним критерієм характеристики правової свідомості суб'єкта сімейного права є його поведінка, яка може бути правозгідною чи неправозгідною, правомірною чи неправомірною. Саме у поведінці суб'єкта втілюються його індивідуальні знання, уявлення про правові явища, досвід, установки, які визначають той чи інший спосіб реалізації ним своєї персональної правосуб'єктності [661, с. 336].

Відповідно правова свідомість є умовою реалізації правосуб'єктності в сфері сімейних правовідносин, оскільки саме в особливостях волевиявлення конкретної особи, через її практичну діяльність проявляється її правова свідомість, визначається якісна характеристика правової свідомості. Тому сімейна правосуб'єктність не може бути реалізована безвідносно правової свідомості окремо взятих осіб та суспільства загалом [661, с. 336].

Правова свідомість означає не стільки інтерпретацію всього, що пов'язується з правом, скільки сприйняття права, його освоєння у практичній діяльності, відчуття на різних рівнях сприйняття (науковому, практичному, професійному, побутовому). Хоча, як зазначають деякі автори [266, с. 263], власне правовою свідомістю треба вважати саме буденну (побутову) правову свідомість громадян (колективну та індивідуальну) і фахову (професійну) правосвідомість правників, які на емпіричному рівні безпосередньо мають справу з правовими явищами та юридичними поняттями, а також на такому теоретичному рівні (рівні правових концепцій, доктрин і т. ін.), який не має справу з виробленням і розвитком наукових понять правових явищ [661, с. 336-337].

Правова свідомість безперечно впливає на інші форми суспільної свідомості та водночас відчутним є вплив на саму правову свідомість різноманітних духовних чинників: стиль мислення, світогляд, моральні засади суспільства, звичаї, традиції тощо [661, с. 337].

Враховуючи той факт, що правова свідомість, як продемонстровано вище, істотно впливає на процес правотворення, а також на процес право реалізації. Вона має розглядатися як функціональний складник МПРСВ. Адже правосвідомість реалізується в процесі сімейно-правового регулювання як суб'єктивний чинник юридичної діяльності в сфері сімейного права [661, с. 337].

Важливо зважати, що правосвідомість щодо сфери сімейних правовідносин обіймає своїм змістом низку явищ і факторів: а) усвідомлення права як регулятора саме сімейних відносин; б) оцінювання права у сенсі його ефективності і справедливості в конкретній життєвій ситуації; в) осмислення цінності правомірної поведінки як суб'єкта сімейних правовідносин; г) вибір правомірних засобів захисту порушених суб'єктивних сімейних прав; г) розуміння результатів реалізації норм і правових засад сімейного права та прагнення досягти саме їх [661, с. 337].

Тому правосвідомість є невід'ємною й органічною складовою сімейно-правового життя кожної особи та суспільства загалом. Вона відображає пізнавальне та оціночне ставлення до колишнього та чинного сімейного законодавства, до засад сімейно-правового регулювання. Правосвідомість віддзеркалює усвідомлення об'єктивної обумовленості в суспільстві та необхідності об'єктивного сімейного права, його соціального значення та призначення. Вона втілює взаємозалежність сімейного права та МПРСВ від загально гуманістичних ідеалів – свободи, пріоритету і цінності особи, недоторканності її приватного життя, справедливості, добра, верховенства природних прав особи [661, с. 337].

Правова свідомість безперечно віддзеркалює ставлення, оціночну характеристику поведінки суб'єктів сімейного права з позиції її правозгідності і правомірності. Поведінка ж суб'єктів сімейного права визначається їхніми індивідуальними правовими установками, які формуються під впливом правових знань поєднаних із правовими почуттями й переконаннями [661, с. 338].

У підсумку правова свідомість істотно впливає на МПРСВ, оскільки завдяки правовій свідомості цей механізм: а) має конкретну нормативно-правову основу (яка не є декларативною); б) має конкретний предмет регулювання; в) є стабільним; г) є актуальним та відповідним щодо сучасних сімейних відносин; ґ) є розумно динамічним і здатен реагувати на зміну соціальних умов; д) оптимально поєднує різноманітні правові засоби (дозволи, заборони, позитивні зобов'язування); е) оперує зрозумілими та розпізнаваними правовими поняттями й категоріями, що дозволяють їх однакове трактування та практичне застосування; є) ґрунтується на засадах рівності учасників сімейних правовідносин, урахування їхніх взаємних інтересів, справедливості, добросовісності, розумності, моральних засад суспільства [661, с. 338].

5.2. Потенціал правової культури та правові цінності як елементи механізму правового регулювання сімейних відносин

Самостійним елементом МПРСВ є правова культура, що обумовлено тим, що правова культура втілюється в змісті правових норм, в самій правовій матерії. Правова культура відображає інтелектуальний аспект правової свідомості. Вона характеризує ступінь обізнаності в праві, розуміння змісту права та його цінності для соціуму [661, с. 338].

Правова культура, так само, як і правова свідомість, є засобом, який забезпечує дію права на стадії реалізації суб'єктивних прав та обов'язків [7, с. 177]. Вона істотно впливає на еволюцію держави й суспільства, насамперед на розвиток правової системи та безумовно детермінує зміни в МПРСВ, визначає зміст суб'єктивних сімейних прав та обов'язків. Адже правова культура відбиває систему духовних і матеріальних цінностей в сфері дії норм права та правових принципів [661, с. 338-339]. У науковій літературі відзначається, що правова культура охоплює всі найважливіші ціннісні компоненти юридичної реальності: власне право, правову свідомість, правовідносини, нормотворчу, правозастосовну та іншу юридичну діяльність, правопорядок [714, с. 37].

Деякі автори досліджують правову культуру як структурно складне утворення. Так, І. Р. Осика зазначає, що правова культура віддзеркалює якість правового життя суспільства, яка відображається в рівні досконалості правових актів, правової і правозастосовної діяльності, правового розвитку особистості, правової свідомості, ступені свободи поведінки особи та взаємної відповідальності держави й особи. Цей автор відзначає, що на об'єктивному рівні правова культура об'єднує рівні розвитку права, правової діяльності та правосвідомості, а на суб'єктивному – правовий розвиток, правову діяльність, розвиток правового знання, правосвідомість особи, ставлення до права, установки на право, правову поведінку [338, с. 6-8]. Отже, правова культура

безпосередньо позначається на стані правової системи і правопорядку [661, с. 339].

Функціональний потенціал правової культури, як відзначає І. Д. Веркалець, реалізується за допомогою правового впливу на суспільне життя та через МПР. Регулятивний потенціал впливу правової культури на суспільні відносини реалізується через дві складові: а) регулятивні можливості власне права як основи творення правової культури та пов'язаних із ним явищ; б) творчо-активний вплив правової свідомості [63, с. 116-118].

Правова культура відтворює реальний правовий досвід суспільства, результати розвитку інтелектуального та духовного потенціалу нації, утвердження системи ціннісних орієнтацій, правового світогляду, правових ідеалів. Вона є фундаментом для подальшої еволюції правової системи, детермінуючи її розвиток [661, с. 340].

Правова культура є важливим чинником впливу на реформаційні процеси, на утвердження в суспільстві принципів верховенства права, свободи, пріоритету особистості. Її високий рівень не створюється штучно, не може бути результатом розпорядчих чи нормативних актів. Він формується виключно як наслідок усвідомленого сприйняття системи духовних, моральних, етичних, загальнолюдських, правових цінностей [661, с. 340].

У широкому сенсі правову культуру розглядають як усе позитивне, цінне, що створено людством у правовій сфері, що відбиває стан правової свідомості, правової науки, якість тексту законодавчих актів, професійний рівень органів правозастосування, розвиток юридичної науки й освіти. Тоді як у вузькому значенні правова культура розглядається як рівень знання членами суспільства самого права, їх ставлення до права [582, с. 8]. Саме з вузького розуміння феномена правової культури треба виходити в цій частині дослідження.

Проблема впливу правової культури на МПР в сфері сімейного права пов'язана з низкою питань, зокрема, про складові елементи правової культури, про негативний вплив правового та етичного нігілізму на систему сімейних

цінностей та тенденції розвитку сімейних правовідносин, про цінності як детермінанту правової культури та ін. [661, с. 340].

Важливо взяти до уваги і той факт, що в умовах демократизації та трансформаційних суспільних процесів, стрімкого розвитку законодавства відбуваються певні зміни в правосвідомості всіх рівнів (суспільній, колективній, індивідуальній). Вкрай важливо розуміти тенденції таких змін, що дає змогу прогнозувати напрями розвитку правової системи та відповідно коригувати МПР, незалежно від його галузевої належності [661, с. 340-341].

Поряд із цим, враховуючи певні історичні передумови розвитку правової системи України, нестійкість правової традиції, що негативно позначилося і на рівні правової свідомості та правової культури як суспільної, так й індивідуальної, можливо припускати, що в українському суспільстві ще поширені такі явища, як правовий нігілізм, байдуже ставлення або і зневага до правових цінностей, відсутність поваги до норм права та до самої ідеї права як явища. Це обумовлює неправозгідну та навіть протиправну поведінку й в сфері сімейних правовідносин. Це антиподи правової культури, які протистоять тим цінностям, що в ній втілюються [661, с. 341].

І навпаки, саме висока правова культура сприяє створенню адекватного нормативного регулювання суспільних відносин, ефективного застосування права, оскільки саме правова культура забезпечує виявлення усіх можливостей правового регулювання суспільних відносин, зокрема і у сфері дії норм сімейного права. Як правило, сама лише обізнаність зі змістом норм права, знання прав і обов'язків обумовлює правозгідну поведінку суб'єктів сімейного права, саме тому правова культура є засобом забезпечення права [661, с. 341].

Очевидно, що невід'ємною частиною правової культури є правова свідомість, яка відображає ставлення окремої особи та суспільства загалом до права. Правова свідомість, як це впливає з попередньої частини дослідження, формується під впливом об'єктивних та суб'єктивних чинників суспільного розвитку, на неї впливають історичні й соціальні процеси та особливо духовна сфера суспільства. Правосвідомість особи та суспільства загалом зростає в

умовах панування права, демократії, свободи, справедливості, культивування поваги до права [661, с. 341].

Оскільки індивідуальна правова культура відображає особистісні прояви на рівні розуміння і сприйняття права, вона стає засобом правового регулювання сімейних відносин, який спирається на норми права, його головні ідеї, форми цивілізованої взаємодії суб'єктів сімейного права. Водночас правова культура набуває рис особливого засобу комунікації суб'єктів сімейно-правових відносин через різноманітні форми правозгідної поведінки, яка спирається на свідомий вибір таких засобів досягнення певних цілей, які не суперечать закону, загальним засадам сімейного права, моральним засадам суспільства [661, с. 341-342].

Рівень правової культури віддзеркалює стан системи права та одночасно впливає на якість законодавства, яке за умови спрямованості його на високий рівень правової культури забезпечує надійні гарантії прав, свобод та інтересів особи. У контексті ж МПРСВ прагнення законодавця забезпечити високий рівень правової культури втілюється в нормативному закріпленні в ст. 7 СКУ таких засад регулювання сімейних відносин, як-от: можливість регулювання сімейних відносин за домовленістю (договором) між їх учасниками; їх регулювання лише у тій частині, у якій це є допустимим і можливим з точки зору інтересів їх учасників та інтересів суспільства; регулювання сімейних відносин з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників, їхнього права на особисту свободу та недопустимості свавільного втручання у сімейне життя; заборона встановлення привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, статі, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, матеріального стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками; рівність прав і обов'язків жінка та чоловік у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї; пріоритет забезпечення прав дитини, установлених Конституцією України, Конвенцією про права дитини, іншими міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана ВРУ; максимально можливе урахування інтересів дитини, непрацездатних членів

сім'ї під час регулювання сімейних відносин; регулювання сімейних відносин на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства. У такий спосіб рівень правової культури суспільства визначає загальні засади сімейно-правового регулювання, орієнтовані на загальнолюдські цінності, сучасні європейські і світові стандарти та національні сімейні цінності [661, с. 342].

Відтак правова культура стає своєрідним інструментом регулювання правового життя суспільства та впливає на стан такого регулювання. Через те, що правосвідомість є складником правової культури, вона об'єднує і теоретичну (професійну), і побутову (буденну) правову свідомість й інтелектуальну діяльність. Це означає, що вагомим компонентом правової культури стають ціннісні орієнтири суб'єктів права, які в уяві створюють для себе певний еталон, із яким порівнюють відповідну правову дійсність. Така оцінювальна діяльність здійснюється суб'єктом на основі суспільного й індивідуального досвіду відповідно до рівня правової свідомості, що позначається на рівні правової культури. Тому цей оцінювальний аспект набуває важливого значення у формуванні правової культури та врешті позначається на МПРСВ, оскільки прямо впливає на зміст суб'єктивних сімейних прав і обов'язків, включаючи ті, які встановлені суб'єктами сімейного права за домовленістю чи на договірних засадах, а також на правозгідність поведінки суб'єктів сімейних правовідносин [661, с. 342-343].

Правова культура розглядається також серед категорій загальнолюдських цінностей як невід'ємна складова правової держави. У цьому контексті правову культуру трактують як систему позитивних проявів юридичної дійсності, яка зосереджує в собі досягнення юридичної науки і практики, яка пронизує право, правосвідомість, правовідносини, всі види правової діяльності та є внутрішньою духовною стороною правової системи [372, с. 5].

Правові цінності є духовними цінностями, які створені свідомою діяльністю суб'єктів права. Вони є надбаннями певного суспільства та

спираються на певні цивілізаційні моральні надбання людства. Такі цінності є засобами втілення в життя моральних, етичних, інших цінностей шляхом утвердження в реальності такого типу юридичної діяльності, яка спрямована на утвердження і збереження системи зазначених цінностей і моральних надбань [661, с. 343].

Загальнозначимі правові цінності, які притаманні громадянському суспільству, як зазначив С. С. Алексєєв, набули світового визнання, і це є симптоматичним явищем. Після всіх потрясінь, що їх принесло останнє століття, правові цінності виступають не декларативними моральними постулатами, а стають спростовними константами сучасності; навіть ті держави, які сповідують у своїй діяльності пріоритет саме державних засад, офіційно закріплюють свою прихильність ідеалам прав людини [6, с. 32]. Унаслідок цього саме право, яке втілює в собі головні правові цінності, стає вищою соціальною цінністю [661, с. 344].

Систему правових цінностей утворюють певні фактори, які визначають сферу правової культури: правові принципи, правові доктрини, юридична техніка, всі інші надбання, які є необхідними для здійснення цілей права. На вищому щаблі правових цінностей знаходяться також права людини (право на свободу, рівність, на гідність, справедливість тощо) як найзначущіші з усіх правових цінностей духовного світу людини. Права людини одночасно є також засобом утвердження правових цінностей та втілення їх у життя [661, с. 344].

Саме правові цінності становлять фундамент права, визначають його зміст, сутність і мету. Адже правом є не будь-яка система правил, а лише та, яка спирається на певні цінності. Цінністю є те, що визнається значущим, важливим для людини й суспільства, що викликає позитивне ставлення й повагу. За визначенням деяких учених саму ідею права становлять три цінності, які взаємодіють: справедливість, правова визначеність, доцільність; на кожній із них акцентує увагу відповідний тип праворозуміння – природно-правовий, позитивістський, соціологічний. У цьому разі справедливість

поєднує в собі умовно простіші правові цінності, притаманні самій людській природі – свободу, гідність, рівність, а тому саме справедливість є основною правовою цінністю [373, с. 100-102].

Згідно з іншим науковим підходом різноманітні матеріальні блага, суспільні відносини, інститути, дії та інші вольові феномени, соціальні ідеали, є правовими цінностями, оскільки вони є ідеальним обґрунтуванням змісту права, становлять його мету. Окремі ж правові цінності як високі ідеали пронизують правову свідомість і правову культуру й окремої особи, і суспільства в цілому – це свобода, рівність, справедливість, закон, які прямо засвідчують сутність правової культури [374, с. 149]. Отже, в одних випадках свобода розглядається як складних справедливості, а в інших – і свобода, і справедливість розцінюються як самостійні правові цінності, наповнені конкретним змістом, що і треба за основу у власних пошуках [661, с. 345].

Зрозуміло, що в процесі еволюції суспільства його базові правові цінності змінюються, особливо, коли йдеться про суто приватну сферу життя – сімейні відносини. Тому сімейне право як таке, що ґрунтується на традиціях нації, украй важко піддається процесам уніфікації. Проте в усі часи правові цінності, передусім пов'язуються з духовними, моральними надбаннями, які є критерієм оцінювання права суспільством та впливають на ефективність МПРСВ [661, с. 345].

Саме змістове наповнення права такими духовними надбаннями обумовлює цінність самого права, його «священний» характер, що, на думку С. С. Алексєєва, найточніше та найяскравіше виражено в кантівській ідеї про те, що «право людини є найсвятішим з усього, що є у Бога на землі» [5, с. 691].

Саме взаємодоповнюваність права і моралі істотно посилює резерви регулятивного потенціалу правової культури. Ця взаємна доповнюваність виявляється у впливі моралі на право, а права на мораль. Так, моральні ідеали та правові цінності звеличують право, оскільки втілюють в собі найвищі духовні надбання людства [661, с. 345].

Відповідно до цього, за висновками вчених, на сучасному етапі регулятивна функція правової культури має спрямовуватися на посилення впливу моральних засад як регулятора поведінки суб'єктів права [63, с. 121].

Саме завдяки цьому в земному, прозаїчному житті право як таке стає правом людини; за умови реалізації закладених у ньому потенцій воно має не тільки бути міцною основою для активності, творчості, діяльності людей, але зробити людину центром людського співтовариства – особистістю та у зв'язку з цим опорою для утвердження у взаєминах між людьми високих духовних, моральних основ, ідеалів, цінностей [5, с. 701-702].

Подібна якість надається сімейному праву через відтворення правової культури в МПРСВ та утілення в ньому базових духовних цінностей: свобода, справедливість, рівність, гідність, добро, добросовісність, моральність, права людини тощо [661, с. 346].

Безумовно, справедливість є базовою цінністю правової культури. Вона тісно і взаємно пов'язана із правом загалом [661, с. 346]. Як зазначають дослідники, вона не лише пронизує правову культуру, яка реально наявна, але поширюється і на уявний стан правової культури, є необхідним і бажаним імперативом, який відповідає сутності людини, її природним правам. Крім цього справедливість є також критерієм оцінювання відповідних співвідношень у соціумі: між роллю окремої особи, соціальної групи та її реальним соціальним становищем, ступенем визнання; між працею і винагородою, правами і обов'язками особи; між діянням і його наслідками [374, с. 157].

Справедливість є нормативно закріпленою засадою регулювання сімейних відносин (ч. 9 ст. 7 СКУ), що засвідчує визнання на законодавчому рівні цієї правової цінності як елемента правової культури в сфері сімейних правовідносин. Поряд із цим, будучи принципом сімейного права, ідея справедливості є елементом МПРСВ серед інших загальних засад сімейного права. Ідея справедливості прямо чи латентно втілена в усіх нормах сімейного права, пронизує всю сімейно-правову матерію. Вимогам справедливості має

також відповідати зміст сімейних прав та обов'язків, які самостійно визначають для себе учасники сімейних правовідносин за домовленістю чи на основі договірною регулювання. Так само справедливості підпорядковується захист суб'єктивних сімейних прав та інтересів [661, с. 346-347].

У наукових джерелах вирізняють не лише «об'єктивну», але й суб'єктивну справедливість. Як об'єктивна, інституційна якість вона є реалізацією ідеї справедливості в певних соціальних інститутах, тоді як суб'єктивна, особиста справедливість – це чеснота особистості (справедливий суддя та ін.)[373, с. 110]. Лише поєднання інституційної та особистісної справедливості може дати позитивний соціальний ефект. Адже правові інститути мають бути організовані відповідним чином задля утвердження справедливості як правової цінності та орієнтації на неї суб'єктів права. Певна правова система, в основі якої полягає справедливість як фундаментальна правова цінність, не спроможна існувати без суб'єктивної справедливості як якості особистості [661, с. 347].

Усі автори відносять до правових цінностей як складника правової культури таку цінність як свобода. Розуміння справжньої соціальної цінності свободи укорінюється і в правовій свідомості та правовій культурі сучасного українського суспільства. Свобода як цінність є невід'ємною частиною цінності самої особистості, яка є найвищою соціальною цінністю. Тому права і свободи людини (особи) набувають статусу найвищої правової цінності [661, с. 347].

Свобода є можливістю діяти вільно і незалежно, однак у межах правопорядку, в рамках наявної правової системи. Свобода означає і можливість вільного вибору, незалежність в своїх поглядах, оцінках, можливість їх вільно висловлювати [661, с. 347].

Водночас, дії, які вчиняються суб'єктами сімейного права внаслідок реалізації ідеї свободи, мають бути правозгідними [661, с. 348]. Адже, як зазначав М. В. Цвік, зміст права та власне його мету становить поєднання свободи кожного із свободою всіх; право – це міра свободи, що відповідає

характеру відносин, які склалися в конкретних історичних умовах; і ця міра має відображати інтереси і волю суб'єктів суспільних відносин, має бути легітимована [373, с. 153]. Безперечно, повага до свободи однієї людини обумовлює повагу до свободи інших [373, с. 151-152].

Отже, для сімейного права та МПРСВ свобода є водночас і цінністю як складником правової культури (елементом механізму), і ціллю. Завдання МПРСВ полягає в тому, щоб забезпечити суб'єктам сімейного права умови для реалізації ідеї свободи правозгідної поведінки. Суб'єкти сімейних правовідносин мають мати уявлення про міру такої свободи, яка відповідає зазначеним критеріям: а) свобода кожного суб'єкта сімейних правовідносин узгоджена зі свободою інших, пов'язаних із ним суб'єктів; б) свобода має бути оптимальною у правовому вимірі конкретних сімейних відносин конкретної особи; в) свобода реалізується в сімейних правовідносинах у межах правозгідної поведінки [661, с. 348].

Враховуючи це, реалізація ідеї свободи вимагає від суб'єкта сімейного права і певних самообмежень заради досягнення справжньої мети сімейно-правового регулювання [661, с. 348], яка визначена в ч. 2 ст. 1 СКУ, зокрема: регулювання сімейних відносин здійснюється з метою: зміцнення сім'ї як соціального інституту та союзу конкретних осіб; утвердження почуття обов'язку особи членами сім'ї; побудови сімейних відносин на засадах паритетності, почуття взаємної поваги, любові, взаємної підтримки, допомоги; забезпечення кожній дитині належних умов для сімейного виховання, духовного й фізичного розвитку.

Поряд із цим, з метою реального втілення ідеї свободи в сімейних правовідносинах відповідні обмеження «свободи кожного задля свободи всіх» має містити і сама нормативна матерія – положення закону. Як зазначав С. С. Алексєєв, для людини як істоти розумної і вільної природними є такі правові обмеження, які спираються на правові засади; саме вони є «міцною, надійною, цементуючою основою, яка дає змогу об'єднувати діяльність людей». Це відбувається внаслідок того, що в сучасних умовах (передусім в

сфері дії приватноправових інститутів) такі обмеження є правовими формами самодіяльності, активності, впорядкування та узгодження інтересів самих учасників; тобто вони діють «з середини, через розум і свободу самих суб'єктів» [10, с. 312].

Прикладом законодавчих обмежень свободи, установлених в інтересах усіх учасників сімейних правовідносин [661, с. 349], є норми СКУ, які забороняють бути усиновлювачем (ст. 212), опікуном, піклувальником (ст. 244) патронатним вихователем (ст. 252), прийомним батьком, матір'ю (ст. 256-2) батьком-вихователем дитячого будинку сімейного типу (ст. 256-6) особі, яка: обмежена у дієздатності або визнана недієздатною судом; позбавлена батьківських прав, і ці права не були поновлені; або перебуває на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері; або зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами; або не має постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу); або була усиновлювачем (опікуном, піклувальником, прийомним батьком (матір'ю), батьком-вихователем) іншої дитини, але з її вини було скасовано або визнано недійсним усиновлення (припинено опіку, піклування, діяльність прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу); або страждає на хвороби, перелік яких затверджений Міністерством охорони здоров'я України; або за станом здоров'я сама потребує постійного стороннього догляду; або була засуджена за кримінальне правопорушення проти життя і здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності, в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, а також за злочини, передбачені статтями 148, 150, 150-1, 164, 166, 167, 169, 181, 187, 324, 442 ККУ, або мають непогашену чи не зняту в установленому законом порядку судимість за вчинення інших кримінальних правопорушень.

Такі самі обмеження стосуються осіб, які: є іноземцями, що не перебувають у шлюбі (винятком є випадки, коли особа є родичем дитини); або є особами без громадянства. Це стосується також осіб, які перебувають у

шлюбі з особою, щодо якої діють наведені вище обмеження, та інших осіб, інтереси яких суперечать інтересам дитини [661, с. 350].

Як певне обмеження треба розглядати закріплені в ст. 22 СКУ вимоги законодавця щодо шлюбного віку, який сягає 18 років, та обмеження в ч. 2 ст. 23 згаданого кодифікованого акта можливості набути на підставі судового рішення право на шлюб лише особами, які досягли 16 років.

За змістом наведених вище та інших законодавчих приписів, очевидно, що відповідні обмеження свободи суб'єктів щодо реалізації їхньої правоздатності в сфері сімейних правовідносин встановлюються задля досягнення цілей МПРСВ [661, с. 350].

Отже, міра свободи суб'єкта сімейного права визначається: по-перше, його вільним вибором певних життєвих цілей, способу життя тощо; по-друге, його самообмеженнями, обумовленими прагненням узгодити власну свободу зі свободою інших членів сім'ї та утриматися в межах правозгідної поведінки [661, с. 350].

Визнання свободи як цінності та складника правової культури як МПРСВ втілено на законодавчому рівні. Однак зазвичай без застосування терміна «свобода» як притаманного переважно актам публічного права. Та все ж слово «свобода» вживається в тексті СКУ кілька разів [661, с. 350]. Так, відповідно до ч. 4 ст. 7 СКУ регулювання сімейних відносин здійснюється, зокрема, з урахуванням права на особисту свободу учасників. Згідно з ч. 2 ст. 36 СКУ шлюб не може бути підставою для обмеження прав і свобод особи, установлених Конституцією України та законами. Назва ст. 56 СКУ прямо згадує свободу, оскільки визначає право дружини та чоловіка на свободу та особисту недоторканність. Поважати свободу інших людей – людська якість, яку зобов'язані виховати у дитині її батьки відповідно до ч. 1 ст. 150 СКУ.

У багатьох випадках ідея свободи виражена в нормах сімейного права у латентній формі – вона впливає зі змісту приписів закону. Наприклад, відповідно до ч. 3 ст. 7 СКУ сімейні відносини регулюються державою

виключно лише у тій частині, у якій це є допустимим і можливим з позиції інтересів їх учасників та інтересів суспільства [661, с. 351].

У низці випадків ідею свободи у тексті відповідних положень СКУ втілено за допомогою інших мовних конструкцій. Наприклад, із застосуванням поняття «вільної згоди», що є виявом свободи: набуття певного сімейно-правового статусу можливе виключно за умови дотримання вимоги вільної згоди суб'єкта, тоді як антипод такої поведінки, що виявляється у порушенні зазначеної вимоги, призводить до негативних сімейно-правових наслідків. Так, відповідно до положень ст. 24 СКУ шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка; примушування жінки та чоловіка до шлюбу не допускається (ч. 1). Оскільки особа, яка визнана недієздатною, а також з особою, яка з інших причин не усвідомлювала значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, не в змозі виявляти свою вільну згоду, остільки реєстрація шлюбу з нею має наслідком нікчемність шлюбу чи визнання його недійсним у суді.

Особливе значення в контексті втілення ідеї свободи має ст. 56 СКУ, яка визначає, що дружина та чоловік мають право на вільний вибір місця свого проживання (ч. 1); вони в змозі вживати заходів щодо підтримання своїх шлюбних відносин, за умови, що такі засоби не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства (ч. 2); дружина (чоловік) має право припинити шлюбні відносини (ч. 3).

Примушування ж дружини або чоловіка до збереження чи припинення шлюбних відносин за допомогою фізичного або психічного насильства, відповідно до ч. 4 згаданої ст. 56 СКУ розцінюється як порушення права дружини, чоловіка на свободу та особисту недоторканність, що може спричинити наслідки, передбачені законом.

Так само ідея свободи впроваджена в сімейному законодавстві через установлення можливості суб'єкт діяти «самостійно». Так, відповідно до ч. 1 ст. 249 СКУ опікун, піклувальник має право самостійно визначати способи виховання дитини; водночас він має враховувати думку дитини та рекомендації органу опіки та піклування. Згідно з ч. 1 ст. 156 СКУ

неповнолітні батьки самостійно здійснюють свої права та обов'язки щодо дитини.

Отже, ідея свободи виражена в нормах сімейного законодавства: а) прямо (із безпосереднім визначенням свободи як об'єкта та мети сімейно-правового регулювання); б) латентно. У латентній формі ідея свободи закріплена двома способами: із застосуванням конкретних мовних конструкцій, відмінних від слова «свобода», які втілюють її зміст (на кшталт «вільна згода», «самостійно»); без застосування конкретних мовних конструкцій з прихованим утіленням ідеї свободи в тексті правової норми [661, с. 352].

Нарівні зі свободою і справедливістю ціннісним складником правової культури є ідея рівності. Сутність цієї ідеї не зводиться до тотожності всіх і кожного, і, звісно, не означає однаковості правового статусу особи в сфері дії інститутів приватного права. Рівність не означає однакових за змістом суб'єктивних прав та обов'язків учасників сімейних правовідносин. У цій сфері кожна особа має свій власний, унікальний набір прав та обов'язків, юридичних домовленостей і моральних зобов'язань [661, с. 352].

У перших декларативних актах щодо прав людини, а так само в Загальній декларації прав людини ідея рівності втілена як вимога щодо рівної поваги до кожного [661, с. 352]. За визначенням Р. М. Дворкіна, принцип рівності вимагає поводження з усіма, як з рівними. Цей автор доводить, що інтуїтивні уявлення людини про справедливість передбачають, що одне з основних прав людини є фундаментальним, аксіоматичним – це право на рівність, яке автор вважає правом на рівне піклування і повагу [170, с. 90]. Сутність рівності виражається в імперативній вимозі застосовувати однаковий підхід до суб'єктів права, незалежно від того, що всі люди різні [661, с. 352].

У нинішньому суспільстві ідея рівності пропагується як вимога рівної гідності усіх людей та рівної поваги до кожного та визнається мінімальним стандартом справедливості [661, с. 353]. Її сутність розкривається через низку вимог: а) формальна рівність (рівність можливостей, рівний доступ до

можливостей, неупередженість, заборона дискримінації, рівність перед законом); б) фактична рівність (характер соціальних нерівностей (пільги, допомога тощо) має сприяти кращій вигоді найменш успішних членів соціуму) [373, с. 107-109].

Ідея рівності як надбання людства також втілюється в МПРСВ на двох рівнях: як складник правової культури та принцип, закріплений в нормах закону, в самій сімейно-правовій матерії [661, с. 353]. Останнє здійснено передусім шляхом закріплення цієї вимоги серед загальних засад сімейного законодавства в ч. 5 ст. 7 СКУ, яка забороняє встановлювати для учасників сімейних відносин будь-яких привілеїв чи обмежень за будь-якими ознаками (кольору шкіри, раси, статі, мови, етнічного, соціального походження, політичних, релігійних переконань, матеріального становища тощо). Відповідно до положень абз. 4 ч. 2 ст. 1 СКУ сімейно-правове регулювання як таке здійснюється задля побудови сімейних відносин на паритетних засадах, які є засадами рівності.

На цивілізоване, таке, що відповідає рівню правової культури українського суспільства та водночас забезпечує ідею формальної рівності, розв'язання проблеми фактичної нерівності спрямовані такі засади сімейно-правового регулювання, які передбачають посилений захист тих членів сім'ї, які є вразливими (недієздатними, не досягли повноліття)[661, с. 353]: регулювання сімейних відносин має забезпечувати максимально можливе урахування інтересів дітей та непрацездатних членів сім'ї (ч. 8 ст. 7 СКУ).

Вимога рівності нормативно закріплена також в окремих інститутах сімейного права, що конкретизує її зміст та посилює її регулятивний потенціал. Найвиразніше це проявляється в інституті шлюбу та прав і обов'язків подружжя [661, с. 353-354]: жінка й чоловік мають рівні права та обов'язки у сімейних правовідносинах, у шлюбі та сім'ї (ч. 6 ст. 7 СКУ); за загальним правилом, вони також мають рівні права на володіння, користування та розпоряджання майном, яке належить їм на праві спільної сумісної власності (ч. 1 ст. 63 СКУ).

Аналогічний підхід спостерігається в інституті, що регулює правовідносини батьків і дітей [661, с. 354]: незалежно від того, чи перебували у шлюбі між собою мати та батько дитини, вони мають рівні права та обов'язки щодо дитини (ч. 1. ст. 141 СКУ); так само діти мають рівні права та обов'язки щодо батька та матері (ч. 1 ст. 142 СКУ).

Оскільки ідея рівності, як зазначено вище, змістовно пов'язана з рівною повагою до гідності кожного, оскільки ідея гідності є невід'ємною і незаперечною ціннісною складовою правової культури. Абсолютна цінність людської гідності закріплена на формальному і найвищому законодавчому рівні: у ст. 3 Конституції України гідності людини надано такого ж високого визнання, як і самій людині, її життю та здоров'ю та визнано найвищою соціальною цінністю; гідність піднесено на рівень принципу конституційного порядку в державі [661, с. 354].

В сучасних європейських правопорядках та в інших правових системах гідність людини розглядається як основа для всіх інших прав людини. Водночас право на недоторканність гідності є фундаментальним правом у системі прав людини. На цій тезі базуються міжнародні стандарти прав людини, насамперед Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [661, с. 354].

В одному зі своїх рішень КСУ наголосив, що гідність людини слід трактувати як право, яке гарантоване ст. 28 Конституції України. Суд зазначив, що гідність людини є фундаментом для визначення всіх інших конституційних прав, вона є мірилом оцінювання їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень щодо цих прав; гідність людини є цінністю, яка наповнює сенсом людське буття. За висновками КСУ, це опосередковано підтверджується унікальним значенням людської гідності, що визнане у ч. 1 ст. 3 Конституції України, а також у ст. 21, відповідно до якої усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах [475].

Враховуючи таке фундаментальне значення гідності людини, треба констатувати, що саме гідність особи виступає абсолютною правовою

цінністю, яка має безспірний пріоритет в системі правових цінностей. Тому правова охорона людської гідності іманентно притаманна усім галузям права та МПР, незалежно від його галузевої належності. У МПРСВ гідність людини виконує роль універсальної правової цінності, на якій ґрунтуються основні ідеї правового регулювання сімейних відносин, які прямо чи опосередковано виражені в нормах сімейного права [661, с. 355].

Безпосередньо ідея людської гідності втілюється в нормах СКУ, спрямованих за охорону сімейних прав дитини та забезпечення належних умов її сімейного виховання та розвитку. Так, положення ч. 7 ст. 150 згаданого законодавчого акта забороняють батькам застосовувати фізичні покарання щодо дитини, або будь-які інші види покарань, які принижують людську гідність дитини. Здійснення батьками їхніх батьківських прав та виконання обов'язків щодо дитини мають ґрунтуватися на повазі до прав дитини та до її людської гідності (ч. 1 ст. 155 СКУ). Аналогічні права дитини на повагу до її людської гідності закріплені щодо дітей, які виховуються в сім'ях опікунів, піклувальників (патронатних вихователів, прийомних батьків, у дитячих будинках сімейного типу), а також дітей, які проживають у закладі охорони здоров'я, у навчальному або іншому дитячому закладі, прийомній сім'ї (що гарантується ст. ст. 247, 248, 254, 256-2, 256-6 СКУ).

Проте, яким би гуманістичним змістом не наповнювалася формально визначена правова матерія (зміст закону), безперечною є думка, висловлена Р. М. Дворкіним. Автор наголошує, що юридичні правила не можуть утворити всю повноту права. Вони потребують залучення моральних принципів, які можуть передувати будь-якій формі законодавства [170, с. 91]. Розуміння важливості цієї ідеї, передусім для сфери приватноправового регулювання, спонукало законодавця згадати в нормах ЦКУ та СКУ моральні засади суспільства, що спочатку спричинило дискусії про питання, чи означає це легалізацію моральних норм та викликало стурбованість у наукових колах [555, с. 143-144]. Із часом відповідні положення цих законодавчих актів отримали схвальну оцінку юридичної громадськості як такі, що засвідчують

релевантність самій ідеї моральності усіх норм приватного права (чи абсолютній їх більшості) [695, с. 49-54; 704, с. 21-29].

Моральність є не лише регулятором. Передусім вона є правовою цінністю, а цінності, як зазначав С. С. Алексєєв, – це вже не просто категорії високого трансцендентного світу, закони духовної свободи, але й у зв'язку з цим принципи, покликані піднести певні явища до належного духовного рангу [5, с. 691]. Саме моральність надає праву максимально високу соціальну оцінку та посилює його духовну значимість [661, с. 356].

Юридичне значення моральних засад в сучасному праві визначено в Рішенні КСУ від 2 листопада 2004 р., який зазначив одному зі своїх рішень, що «одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори: зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства; всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права» [472].

З буквального розуміння наведеної вище позиції КСУ впливає, що моральні норми є джерелом права та одночасно його елементами. Проте науковці висловлюють іншу думку. Приміром, С. І. Шимон, досліджуючи це питання на прикладі змісту цивільного правочину, дійшла висновку, що моральні засади суспільства (ідея моральності) мають дещо інше значення: на відміну від правових норм, вони не встановлюють конкретних правил поведінки, але формують її тип; тому відповідність моральним засадам суспільства є правовим принципом, за допомогою якого в категоріях прав та обов'язків у законі конкретизовано моральні ідеї, тобто сформульовано конкретні моделі цивільно-правових норм; суб'єкти цивільного права під впливом цього принципу координують свої вчинки з уявленнями про найвищі людські чесноти, ідеали людської свідомості, ідеєю добра і справедливості [695, с. 48]. Такий висновок є обґрунтованим і прийнятним також для сфери сімейно-правового регулювання. Отже, моральність, моральні засади

суспільства як ціннісний складник правової культури, ставлять до поведінки суб'єкта сімейних правовідносин вимоги, які є підвищеними якщо порівнювати з нормами права [661, с. 357].

Значення моральності (моральних засад суспільства) як правової цінності в сфері регулювання сімейних відносин криється в іншому. Моральні засади суспільства, оскільки втілюють в собі такі ідеї (блага), які схвалюються більшістю соціуму, є орієнтиром для нормотворчості в галузі сімейного права. Саме відповідність норм сімейного права моральним засадам суспільства сприяє їх відповідності людській природі, обумовлюють схвальне сприйняття таких правових норм членами суспільства, що спонукає їх дотримуватися цих норм та забезпечує ефективність МПРСВ [661, с. 357-358]. Адже «корисний і очікуваний соціальний ефект може обумовити лише така норма, яка сприймається свідомістю окремої особи, усього суспільства як справедлива, така, що спричиняє благо для всіх, відповідає моральним устоям. Така норма дотримується абсолютною більшістю свідомо і добровільно, а не з остраху настання негативних наслідків. Це забезпечує найвищу ефективність закону» [703, с. 147].

У контексті предмета дослідження, враховуючи провідне значення моральних засад суспільства як складника правової культури, логічно постає питання про сімейні цінності, чи є вони складовою правової культури, чи впливають на МПРСВ? Насамперед, це обумовлено тим, що саме сім'я є мікросоціумом, в якому розвиваються здібності і нахили людини, її соціальні потенції, формується її світогляд, знання та тенденції оцінювання соціальних норм, включаючи норми права, складається система життєвих цінностей, визначаються звички, вподобання, тип поведінки [661, с. 358].

Зрештою, саме в умовах сім'ї формується індивідуальна правова культура особистості, що названа в літературі правокультурністю [266, с. 362-363].

Безумовно, задля потреб дослідження правокультурність в сфері сімейно-правового регулювання треба трактувати виключно в позитивному

сенсі, як такі якості особи, як-от: високий рівень правової свідомості, розуміння, сприйняття та дотримання норм права та моральних засад суспільства, схвальне сприйняття правомірної та правозгідної поведінки інших суб'єктів сімейних правовідносин [661, с. 358].

Ще одним аргументом, який свідчить на користь вагомості сімейних цінностей, є наведена вище позиція КСУ, який в Рішенні від 2 листопада 2004 р. визначив, що право обіймає своїм змістом також «традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства». Безспірним видається той факт, що в цьому випадку йдеться і про сімейні цінності також, а можливо – у першу чергу саме про сімейні традиції, звичаї. Адже більшість звичаїв та традицій, які мають загально суспільне значення вже набули форми позитивного права, тоді як саме сімейні звичаї і традиції з більшою вірогідністю зберігаються в своїх первісних формах. Адже: по-перше, вони формувалися зазвичай в локальному середовищі, в межах певних соціальних спільнот (а не нації загалом); по-друге, у різних соціальних спільнотах мають різне значення, тому не набули значення загальнообов'язкових для суспільства загалом і мають локальну дію [661, с. 359].

Сімейними цінностями є все, що сприяє зміцненню сім'ї, установленню та укріпленню відносин взаємної підтримки, довіри і любові між членами сім'ї, розвитку теплих взаємин. У науковій літературі виокремлюють такі сімейні цінності, як-от: почуття значимості; взаємоповага; чесність; прощення; відповідальність; спілкування; традиції [98, с. 48].

Сімейні цінності української сім'ї резонно окреслити як такі засади, способи і форми побудови сімейних взаємин, які відповідають моральних засадам певної соціальної групи й української нації загалом і забезпечують гармонійне існування сім'ї як соціальної групи та створюють найкращі умови для життя кожного члена сім'ї зі збереженням його індивідуальності і самобутності. Нині сформувалася система таких сімейних цінностей, які схвалюються більшістю членів українського суспільства, незалежно від

національної належності та інших індивідуальних характеристик сім'ї. Зокрема, це такі цінності, як-от: взаємна любов, повага і довіра між подружжям, подружня вірність, спільне піклування подружжя про добробут сім'ї, багатодітність, піклування про дітей, повага до батьків і турбота про них, шанобливе ставлення до старших, злагода між усіма членами сім'ї, відповідальність кожного за всіх інших членів сім'ї, дотримання народних сімейних звичаїв, шанування та збереження сімейних традицій [661, с. 359-360].

Один із варіантів наукового аналізу системи сімейних цінностей пропонує виокремити такі групи цих цінностей, які: задовольняють потребу в материнстві (батьківстві); спрямовані на задоволення потреби у любові та визнанні; спрямовані на задоволення фізіологічних потреб; сприяють самоствердженню особи в сімейному колі; формують відчуття захищеності та стабільності; задовольняють потребу в спілкуванні; спрямовані на задоволення прагматичних потреб [294, с. 149].

Зазначена класифікація має значення для визначення правового аспекту сімейних цінностей. Адже вона сприяє виявленню законодавчого задуму, який послідовно охороняє сімейні цінності в нормах СКУ [661, с. 360]. Так, охорона сімейних цінностей, які задовольняють потребу в материнстві (батьківстві), відображена у низці положень згаданого нормативно-правового акта. Наприклад, згідно з приписами ст. 5 СКУ держава охороняє сім'ю, материнство, батьківство, дитинство, створює умови для зміцнення сім'ї (ч. 1); держава створює умови для материнства й батьківства, забезпечує охорону прав матері й батька, заохочує й підтримує материнство та батьківство матеріально та морально (ч. 2).

Положення ст. 49 СКУ проголошують право дружини на материнство (ч. 1) та визначають, що у разі, якщо чоловік не бажає мати дитину чи нездатний до її зачаття, це може стати причиною розірвання шлюбу (ч. 2). Будь-які ушкодження здоров'я жінки у зв'язку з виконанням нею юридичних обов'язків (конституційних, службових, трудових) або в результаті

протиправної поведінки щодо неї, які мають наслідком позбавлення її можливості народити дитину, є підставою для відшкодування завданої їй майнової та моральної шкоди (ч. 3). Аналогічне за змістом право чоловіка на батьківство задекларовано в ст. 50 СКУ.

У сім'ї відповідно до закону мають бути створені умови для збереження здоров'я вагітної дружини та народження нею здорової дитини (ч. 4 ст. 49 СКУ), а для матері в сім'ї мають бути створені умови для гармонійного поєднання функції материнства із здійсненням нею інших прав та обов'язків (ч. 5 ст. 49 СКУ).

Сімейні цінності, спрямовані на задоволення потреби у любові та визнанні та які формують відчуття захищеності та стабільності, що виявляються, зокрема, у спільному піклуванні дружини та чоловіка про сім'ю, охороняються приписами ст. 55 СКУ, відповідно до яких: на дружину й чоловіка покладається обов'язок спільно піклуватися про побудову сімейних відносин як між собою, так і з іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги; на чоловіка покладається обов'язок утверджувати в сім'ї повагу до дружини-матері, а на дружину – утверджувати в сім'ї повагу до чоловіка-батька; і дружина, і чоловік відповідальні один перед одним, а також перед іншими членами сім'ї за свою поведінку в сім'ї [661, с. 361].

Відповідно до вимоги ч. 4 ст. 55 СКУ дружина та чоловік зобов'язані спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї, про її добробут, що свідчить про правову охорону сімейних цінностей, які спрямовані на задоволення прагматичних потреб. Таке саме призначення притаманне й положенням ст. 54 СКУ, які визначають права дружини та чоловіка на розподіл сімейних обов'язків між собою та спільне вирішення питань життя сім'ї. Усі найважливіші питання в житті сім'ї, як того вимагає ч. 2 згаданої ст. 54, подружжя має вирішувати спільно, на засадах рівності. У разі усунення дружини або чоловіка іншим з подружжя від вирішення питань життя сім'ї,

кожен з них має право протистояти такому явищу правозгідними засобами [661, с. 361].

Щодо інших сімейних цінностей, спрямованих на вирішення прагматичних потреб, які захищаються нормами сімейного законодавства, що регулюють майнові відносини подружжя, батьків і дітей, можливо обмежитися констатацією, що це питання треба спеціально досліджувати. Це обумовлено тим, що інститут спільної власності подружжя є наслідком нормотворчості. Він не піддається критичним зауваженням у цьому дослідженні [661, с. 361-362]. Проте традиційний інститут сімейної власності, за висновками дослідників, мав дещо інше змістовне наповнення [83, с. 149-251]. Тому цей інститут треба розглядати не як складову правової культури, а як інший елемент МПРСВ – правовий інститут, виражений в нормах СКУ [661, с. 362].

Враховуючи викладене, можливо дійти висновку, що базові сімейні цінності входять до системи цінностей, які охороняються сімейним правом. Це дає підстави виокремити в структурі правової культури, поряд із правовими цінностями, самостійну групу – сімейні цінності, які охороняються законом [661, с. 362].

Загалом треба зазначити, що на рівень правової культури та тенденції її розвитку впливають самі суб'єкти права своєю поведінкою. З іншого боку, тип і вид правової поведінки суб'єктів, способи реалізації ними власної правосуб'єктності повністю залежать від стану правової культури того соціуму, в якому вони діють та від індивідуальної правової культури особистості. Своїми правозгідними діями суб'єкти права утверджують правові цінності та підвищують правову культуру як власну, так і суспільну [661, с. 362].

Саме індивідуальна правова культура суб'єкта є необхідною умовою розвитку правової культури суспільства, що впливає на розвиток права загалом. Однак, враховуючи це, можна дійти висновку, що функціональний вплив правової культури на право та МПР значною мірою залежить від

правової свідомості і є ефективним виключно внаслідок поєднання правової свідомості та правової культури [661, с. 362].

Схвалюючи ідею такої єдності правосвідомості та правової культури, І. Д. Веркалець пропонує виокремити інтегруючий чинник в системі функцій правової культури, яким вважає «людиномірну, людинотворчу функцію правової культури»; реалізація такого людинотворчого потенціалу правової культури, на думку цього правника передбачає формування умов для утвердження свободи, принципу верховенства прав людини, її самостійності у виборі змісту та форм самореалізації у сфері правової дійсності [63, с. 131-132].

Зазначений підхід відповідає цілям та головній ідеї дослідження, відповідно до якої правосвідомість не є елементом структури правової культури, а є психологічним атрибутом самого суб'єкта через властивість відбивати в його уявленнях і відчуттях об'єктивну правову реальність, а також правову культуру яка є частиною правової дійсності [661, с. 363].

З урахуванням цього та враховуючи значення сімейних цінностей, можна дійти висновку, що ефективність функціонального впливу індивідуальної правової культури (правокультурності особи) на МПРСВ забезпечується внаслідок поєднання індивідуальної правової свідомості, правокультурності та визнання особою сімейних цінностей [661, с. 363].

Висновки до розділу 5.

1. Суспільна та індивідуальна правова свідомість і правова культура є функціональними елементами МПРСВ та забезпечують утворення певного типу сімейної правосуб'єктності, яка формується в контексті суспільної правової культури та правової свідомості під впливом індивідуальної правосвідомості та правокультурності особи.

2. Інтелектуальним фундаментом правової свідомості є правова ідеологія, яка в контексті МПРСВ розглядається як сукупність обґрунтованих концептів, принципів, стимулів, мотивів, етичних і моральних норм, які визначають позицію держави щодо інституту сім'ї, що гармонізує зі сучасними європейськими і світовими стандартами та національними традиціями і менталітетом, сприяють утвердженню загальних засад сімейного права, а також розвитку правозгідних сімейних правовідносин.

3. Правова психологія не пов'язується з виключно буденним рівнем правової свідомості; самостійним складником правової психології є фахова (професійна) правова психологія; буденна правова психологія опосередковано впливає на перспективну нормотворчу діяльність; професійна правова психологія є детермінантою оперативних нормотворчих змін.

4. Підвищення рівня правового регулювання сімейних відносин обумовлює істотні зміни у їх фактичному стані, правової психології, спонукає суспільний інтерес, посилює мотивацію діяльності певних соціальних груп, окремих осіб, змінює психологічний уклад (переконавання, традиції, звичаї), що призводить до активізації діяльності різних суб'єктів із застосування правових норм та розвитку сімейних правовідносин відповідного виду.

5. Правова психологія в формі негативної оцінки суспільством певного явища, позитивні чи негативні емоції як елементи правової психології є детермінантою розвитку сімейного законодавства та можуть обумовлювати його вдосконалення або підвищення рівня правового регулювання сімейних відносин.

6. Правова ідеологія та правова психологія є рівноцінними і взаємопов'язаними складовими елементами правової свідомості, які у своїй єдності впливають на МПРСВ. Правова ідеологія сприяє розвитку правової психології, обумовлює виникненню почуттів та емоцій конкретної спрямованості, які, своєю чергою, стають рушійною силою для змін у змісті та рівнях правового регулювання сімейних відносин, розвитку правотворчої й

правозастосовної діяльності, що врешті призводить до змін у правовій ідеології.

7. Зв'язок правової ідеології та правової психології як складників правової свідомості проявляється в тому, що правова ідеологія збагачує правову психологію ціннісними і формально визначеними (нормативними орієнтирами), а правова психологія стає витоком для формування змісту правових норм.

8. Індивідуальна (особистісна) правова психологія визначається інтелектуальними, психічними, духовними моральними, іншими якостями особистості, а також рівнем її фахової компетентності, загального світогляду, духовного розвитку, моральної стійкості, здатності до самоорганізації, комунікації в соціумі тощо.

9. Індивідуальна правова свідомість дає змогу особі набути уявлень про можливі засоби досягнення цілей правозгідної поведінки у сфері сімейних правовідносин, здійснення своїх наявних і потенційних сімейних прав, оцінювати ефективність правових засобів, обирати конкретні способи і форми захисту порушених суб'єктивних прав та інтересів.

10. Головним критерієм характеристики правової свідомості суб'єкта сімейного права є його правозгідна (неправозгідна) поведінка. У поведінці суб'єкта сімейного права втілюються його індивідуальні знання, уявлення про сімейно-правові явища, досвід, установки, правові та сімейні цінності, які визначають спосіб реалізації ним своєї персональної правосуб'єктності.

11. Щодо сфери сімейних правовідносин правосвідомість обіймає своїм змістом: а) усвідомлення права як регулятора сімейних відносин; б) оцінювання права у сенсі його ефективності і справедливості в конкретній життєвій ситуації; в) осмислення цінності правомірної поведінки як суб'єкта сімейних правовідносин; г) вибір правомірних засобів захисту порушених суб'єктивних сімейних прав; г) розуміння результатів реалізації норм і правових засад сімейного права та прагнення досягти саме їх.

12. Правосвідомість: а) відображає пізнавальне й оціночне ставлення до колишнього та чинного сімейного законодавства, до засад сімейно-правового регулювання; б) віддзеркалює усвідомлення об'єктивної обумовленості в суспільстві та необхідності об'єктивного сімейного права, його соціального значення та призначення; в) втілює взаємозалежність сімейного права та МПРСВ від загальногуманістичних ідеалів – свободи, пріоритету і цінності особи, недоторканності її приватного життя, справедливості, добра, верховенства природних прав особи.

13. МПРСВ завдяки правовій свідомості: а) має конкретну нормативно-правову основу; б) має конкретний предмет регулювання; в) є стабільним; г) відповідає стану сучасних сімейних відносин; ґ) є динамічним і здатен реагувати на зміну соціальних умов; д) оптимально поєднує різноманітні правові засоби (дозволи, заборони, позитивні зобов'язування); е) оперує зрозумілими та розпізнаваними правовими поняттями й категоріями, що дозволяють їх однакове трактування та практичне застосування; є) ґрунтується на засадах рівності учасників сімейних правовідносин, урахування їхніх взаємних інтересів, справедливості, добросовісності, розумності, моральних засад суспільства.

14. Індивідуальна правова культура відображає особистісні прояви на рівні розуміння і сприйняття права, тому вона стає засобом правового регулювання сімейних відносин, який спирається на норми права, його головні ідеї, форми цивілізованої взаємодії суб'єктів сімейного права.

15. Правовій культурі притаманні ознаки особливого засобу комунікації суб'єктів сімейно-правових відносин через різноманітні форми правозгідної поведінки, яка спирається на свідомий вибір правомірних засобів досягнення цілей, які не суперечать закону, загальним засадам сімейного права, моральним засадам суспільства.

16. Рівень правової культури суспільства визначає загальні засади сімейно-правового регулювання, орієнтовані на загальнолюдські цінності, сучасні європейські і світові стандарти та національні сімейні цінності.

17. Компонентом правової культури є ціннісні орієнтири суб'єктів сімейного права, відповідно до яких вони оцінюють правову дійсність на основі суспільного й індивідуального досвіду відповідно до рівня їхньої правової свідомості, що врешті позначається на рівні правової культури та відповідно – на МПРСВ, завдяки прямому впливу на зміст суб'єктивних сімейних прав і обов'язків, включаючи ті, які встановлені суб'єктами сімейного права за домовленістю чи на договірних засадах, а також на правозгідність поведінки суб'єктів сімейних правовідносин.

18. МПРСВ спрямований на забезпечення суб'єктам сімейного права умов для реалізації ідеї свободи правозгідної поведінки. Міра такої свободи має відповідати таким критеріям: а) свобода кожного суб'єкта сімейних правовідносин узгоджена зі свободою інших, пов'язаних із ним суб'єктів; б) свобода має бути оптимальною у правовому вимірі конкретних сімейних відносин конкретної особи; в) свобода реалізується в сімейних правовідносинах у межах правозгідної поведінки.

19. Для досягнення цілей МПРСВ законом можуть встановлюватися обмеження свободи суб'єктів щодо реалізації їхньої правоздатності в сфері сімейних правовідносин.

20. Міра свободи суб'єкта сімейного права визначається його вільним вибором життєвих цілей, способу життя тощо, та його самообмеженнями, обумовленими прагненням узгодити власну свободу зі свободою інших членів сім'ї та утриматися у межах правозгідної поведінки.

21. Визнання свободи як цінності та складника правової культури як елемента МПРСВ утілено на законодавчому рівні: прямо (із безпосереднім визначенням свободи як об'єкта та мети сімейно-правового регулювання), або латентно (із застосуванням конкретних мовних конструкцій, відмінних від слова «свобода», які втілюють її зміст (на кшталт «вільна згода», «самостійно»), або без застосування конкретних мовних конструкцій з прихованим утіленням ідеї свободи в тексті правової норми.

22. У МПРСВ гідність людини виконує роль універсальної правової цінності, на якій ґрунтуються основні ідеї регулювання сімейних відносин, які прямо чи опосередковано виражені в нормах сімейного права.

23. Моральні засади суспільства втілюють в собі такі ідеї (блага), які схвалюються більшістю соціуму, тому є орієнтиром для нормотворчості у галузі сімейного права. Відповідність сімейно-правових норм моральним засадам суспільства обумовлює їх схвальне сприйняття членами суспільства та спонукає дотримуватися цих норм, що забезпечує ефективність МПРСВ.

24. Сімейні цінності української сім'ї – це такі засади, способи і форми побудови сімейних взаємин, які відповідають моральних засадам певної соціальної групи й української нації загалом і забезпечують гармонійне існування сім'ї як соціальної групи та створюють найкращі умови для життя кожного члена сім'ї зі збереженням його індивідуальності і самобутності. Базові сімейні цінності української сім'ї входять до системи цінностей, які охороняються сімейним правом, що дає змогу виокремити їх як самостійну групу в структурі правової культури, поряд із правовими цінностями.

25. Ефективність функціонального впливу індивідуальної правової культури (правокультурності особи) на МПРСВ забезпечується внаслідок поєднання індивідуальної правової свідомості, правокультурності та визнання особою сімейних цінностей.

РОЗДІЛ 6.

СИНЕРГІЯ ДОКТРИНИ СІМЕЙНОГО ПРАВА, СУДОВОЇ ПРАКТИКИ І МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН

6.1. Розвиток доктрини сімейного права та її вплив на законодавця і суб'єктів правозастосування

Сімейне право України є «різноаспектним і складним правовим феноменом із власною історією, традиціями та сучасністю. Наші уявлення про згадану галузь українського права, галузь української юридичної науки та однойменну навчальну дисципліну збагачують політематичні дослідження різних масштабів, які відкривають нові та цікаві сімейно-правові горизонти. Адже доктрина сімейного права покликана досягнути найтонші грані й потенціал сімейно-правового регулювання. Саме тому вкрай необхідно цілісно пізнати нинішній стан та перспективи українських сімейно-правових досліджень, а також розкрити вплив доктрини українського сімейного права на рівнях правотворення та правозастосування» [663, с. 245].

Питанням розвитку сімейно-правової доктрини присвячено одну із наукових праць Т. В. Боднар [39, с. 488-501]. Проте публікація згаданої вченої через об'єктивні обставини повною мірою не розкриває весь «масив» українських сімейно-правових досліджень, оскільки вона була підготовлена ще в 2013 р., а відтоді сплинуло багато часу [663, с. 245]. В. А. Ватрас розглядає окремі аспекти правової доктрини як джерела сімейного права [54, с. 337-349]. Тому резонно з'ясувати розвиток доктрини сімейного права, а також розкрити її вплив на законодавця та суб'єктів правозастосування.

Напрямом розвитку доктрини сімейного права є дослідження чинного законодавства, стрижневим актом якого є СКУ. Навколо цього законодавчого

акта дискусія набула «свіжого забарвлення» в контексті нинішньої рекодифікації ЦКУ. Адже, як вважає А. С. Довгерт, суттєві структурні новації доцільно провести за допомогою повернення до структури проєктів ЦК 1996-2001 рр., яка включала окрему книгу «Сімейне право»[104, с. 38]. На думку розробників концепції оновлення ЦКУ, включення сімейного права до оновленого ЦКУ розглядається як «архіважливий крок до гармонізації української доктрини і законодавства з *jus commune*»[197, с. 59]. До того ж, таке бачення обумовлено двома «глобальними» кодифікаціями – Французьким цивільним кодексом і Німецьким цивільним уложенням, в яких утілено підхід, що підтримується у більшості країн світу; у цьому питанні наводиться досвід: Аргентини, Бразилії, Грузії, Естонії, Квебеку, Нідерландів, Румунії, Угорщини, Чехії. Акцентовано також увагу на тому, що «в сучасній системі законодавства поряд із ЦКУ чинний також СКУ, більшість положень якого були свого часу безпідставно виокремлено із проєкту ЦКУ» [197, с. 59].

Наведений вище підхід не лишив поза увагою представників сімейно-правового середовища. Так, 11 листопада 2020 р. в Національній асоціації адвокатів України за ініціативою Комітету з сімейного права відбулося обговорення адвокатами та вченими питання про скасування чи збереження СКУ. Більшість представників, які взяли участь на науково-практичному заході контраргументують декодифікацію СКУ. Так, розробниця нинішнього СКУ З. В. Ромовська наголошує, що Україна не є єдиною державою, в якій, поряд із Цивільним кодексом, функціонує Сімейний кодекс. Вчена наводить приклад Болгарії, Республіки Польщі. На її думку, оскільки сімейні відносини мають низку особливостей, остільки їхнє включення до структури ЦКУ не є бажаним. Зрештою, за словами З. В. Ромовської, СКУ «витримав перевірку часом, показавши свою ефективність. СКУ – це, звісно, не священна корова. Життя не стоїть на місці, а це вимагає внесення до нього змін та доповнень»[511]. Зі свого боку не зайве зазначити, що список держав, в яких функціонують окремі кодифіковані сімейно-правові акти, є значно ширшим. Ідеться, зокрема, про: Азербайджанську Республіку, Королівство Марокко,

Республіку Албанію, Республіку Вірменію, Республіку Казахстан, Республіку Молдову, Республіку Таджикистан, Республіку Туніс, Республіку Словенію, Республіку Узбекистан, Словацьку Республіку та ін. [668, с. 29].

Є. О. Харитонов стверджує, що під час рекодифікації цивільного законодавства питання декодифікації СКУ не є актуальним. За висновками цього вченого, «система, яка існує, виправдовує себе. Варто лише зосереджувати увагу на можливому вдосконаленні норм, бо життя надає нам нові питання» [511]. М. В. Менджул схиляється до того, що рекодифікація ЦКУ не має призвести до декодифікації СКУ. Наша сучасниця вважає, що оновлення СКУ має відбуватися із урахуванням Регламентів Ради ЄС, правових позицій ЄСПЛ, а також принципів, розроблених Комісією з європейського сімейного права [511]. За висновками І. Ф. Севрюкової, недоцільно включати до структури ЦКУ норми сімейного права «лише для того, щоб пристосовувати це до одного предмета, варто узгодити норми двох галузей в сфері майнових, зокрема, речових прав» [511]. Л. Волинець зауважує, що важливим є обговорення змісту норм сімейного законодавства, а не його форми [511]. Н. Савонік та О. Сєришева дійшли висновку про те, що існування СКУ вможливить «зберегти цінності сім'ї та вчасно реагувати на розвиток сімейних відносин шляхом внесення відповідних змін» [511]. Ю. Молоканов занепокоєний тим, що в разі ухвалення «великого Цивільного кодексу є ризик відсторонення на другий план питань дітей і сім'ї» [511]. О. С. Простибоженко дотримується інакшої позиції. За його словами, «якщо рекодифікація ЦКУ передбачатиме якісне оновлення підходів до регулювання сімейних відносин, то воно заслуговує на підтримку» [511].

У дискусії про включення сімейного права як окремої книги до змісту оновленого ЦКУ чи залишення наявної роздільної кодифікації цивільного та сімейного законодавства, за міркуваннями вчених, «знайдеться виважене та правильне рішення в інтересах України» [467, с. 554].

Зі свого боку варто наголосити, що модернізація українського сімейного законодавства – це, безумовно, вимога часу. Проте його здійснення має бути

надзвичайно виваженим. Адже головним є функціонування потужного МПРСВ в Україні [668, с. 30].

Щодо оцінки сучасного українського сімейного законодавства, то не можна не наголосити, що попри численні вказівки на «мінімуси» сімейно-правового регулювання, серед представників та представниць юридичної науки превалює все-таки позитивна думка про СКУ [648, с. 209]. Так, Є. О. Харитонов у передмові до одного з навчальних посібників називає зазначений законодавчий акт «новаторським» через закріплення в ньому низки раніше невідомих вітчизняному сімейному законодавству норм права [518, с. 3].

За оцінкою О. В. Дзери, СКУ «увібрав у своїх нормах чимало правових конкрукцій радянського періоду та вмістив низку новел... Це стосується також механізму правового регулювання відносин власності подружжя, багато положень якого викликають неоднозначну оцінку» [102, с. 60].

С. І. Шимон зазначає, що СКУ: значно розширив коло учасників сімейних відносин; розширив перелік джерел сімейного права; засад сімейно-правового регулювання; легалізував диспозитивний метод сімейно-правового регулювання; докорінно змінив розуміння сім'ї та сімейних відносин (включив фактичні шлюбні стосунки); впорядкував процедуру розірвання шлюбу за наявності згоди обох сторін (більш цивілізований спосіб); диференціював підстави і порядок визнання шлюбу недійсним; визнав різні юридично рівні правові режими спільного майна подружжя (легальний і договірний); визнав можливість регулювання майнових відносин між особами, які підтримують фактичні шлюбні відносини без реєстрації шлюбу; розширив перелік випадків, які дозволяють непрацездатному з подружжя одержувати утримання від другого; змінив порядок обчислення аліментів; змінив правовий режим майна батьків і дітей; розширив перелік прав та обов'язків інших членів сім'ї та родичів; визначив різні (в тому числі нові) підстави встановлення батьківства та материнства; закріпив великий обсяг немайнових прав учасників сімейних

правовідносин; запровадив новий інститут як форму влаштування дітей, що позбавлені батьківського піклування – патронат та багато ін. [515, с. 108-109].

Л. В. Красицька справедливо констатує, що на момент ухвалення СКУ багато його норм були, за виразним висловом дослідниці, «революційними для суспільства того часу з пострадянською ментальністю». За висновками згаданої вченої, тривала правозастосовна практика засвідчує, що багато новел сімейного законодавства нині працюють. Авторка вважає ефективними положення щодо: визначення майнових правовідносин між жінкою та чоловіком, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі; обов'язку батьків утримувати повнолітніх дочку, сина, які продовжують навчання; усиновлення повнолітньої особи та ін. [216, с. 96].

З. В. Ромовська в однойменній науковій статті вкотре констатує: «Україна творить європейське сімейне право». Саме так схвально оцінюють СКУ за кордоном, відзначаючи його проєвропейський вектор розвитку [492, с. 9-10]. Ще пізніше в новітній енциклопедії згадана представниця науки сімейного права наголошує, що в СКУ здійснено масштабну «аліментну революцію», проявом якої є не лише можливість договірною регулювання (зокрема, щодо припинення права на аліменти замість виникнення права власності на нерухомість), але й надання права на аліменти повнолітнім «дітям», які продовжують навчання; надання права на аліменти після розірвання шлюбу не лише тому, хто є непрацездатним, а за певних умов і тому, хто є працездатним; надання права на аліменти тому з батьків, з ким проживає дитина з інвалідністю, без обмеження в часі; встановлення пені за прострочення сплати аліментів; запровадження державного контролю за цільовим використанням аліментів; тощо [486, с. 390].

У новітніх наукових джерелах також схвалено, що зміни наявні в сімейно-правовій площині полягають не лиші у відступі від радянської традиції права, включенні окремих інститутів і норм (ДРАЦС, опіка та

пiклування), але й в: а) кардинально новому розумiннi сiм'ї та шлюбу, що ґрунтуються на звичаях та традицiях українського народу; б) запозиченнi передового свiтового та європейського досвiду сiмейно-правового регулювання; в) запровадженнi новел у цiй сферi (сiмейне договiрне право, сепарацiя, новi форми влаштування дiтей-сирiт i дiтей, позбавлених батьківського пiклування, у сiм'ю) [467, с. 535].

Крiм генерального регулятора сiмейних вiдносин – СКУ, варто назвати насамперед ЦКУ, який, за висловом І. В. Жилiнкової, є «старшим братом» СКУ [124, с. 89]. Це порiвняння можна пов'язати з тим «мегапластом» вiдносин, який покликаний врегулювати ЦКУ вiдповiдно до чiтко окресленого предмета цивiльно-правового регулювання, але аж нiяк не зумовлено розглядом права сiмейного як пiдгалузи цивiльного права, про який свого часу, очевидно, писала вiдома представниця харківської наукової юридичної школи. Крiм того, «вiк» СКУ i ЦКУ є однаковим, оскiльки обидва кодифiкованi акти набрали чиннiсть 01 сiчня 2004 р. Вони є «ровесниками» за тривалiстю їхнього правозастосування. Своєю чергою, ухвалений 10 сiчня 2002 р. СКУ терпляче чекав введення в дiю ЦКУ, що встановлено п. 1 роздiлу 7 Прикiнцевих положень СКУ i чого найголовнiше вимагали передусiм суб'єкти правозастування. Адже на плечi саме останнiх було покладено застосування нового сiмейного законодавства нашої держави.

Отже, найголовнiшим у цьому контекстi є гармонiйне (ефективне) застосування норм обох галузей нацiонального права та законодавства, а не їхня градацiя за часовими або iншими критерiями. Адже, як стверджують Н. С. Кузнєцова та О. В. Кохановська, нинiшнiй розвиток права актуалiзує «проблему забезпечення мiжгалузових зв'язкiв цивiльного права» [229, с. 53].

Ухвалюючи СКУ, законодавець визнав таким, що втратив чиннiсть Кодекс про шлюб та сiм'ю України 1969 р. [177], крiм роздiлу 5 «Акти цивiльного стану». Положення зазначеного роздiлу дiяли в тiй частинi, що не суперечила СКУ, до ухвалення спецiального закону, згiдно iз яким провадиться реєстрацiя актiв цивiльного стану. Закон України «Про

реєстрацію актів цивільного стану» було ухвалено 01 липня 2010 р., тобто через понад 6 років після набрання чинності СКУ.

За тривале функціонування СКУ до нього було внесено зміни [648, с. 211-212], відповідно до майже півсотні законів України [419; 402; 412; 418; 422; 420; 405; 383; 394; 393; 407; 409; 378; 406; 425; 391; 415; 424; 417; 423; 396; 416; 385; 413; 388; 392; 381; 401; 386; 410; 382; 379; 399; 414; 376; 387; 397; 421; 398; 389; 403; 404; 390; 384; 400; 395; 442; 411].

Низка норм, покликаних регулювати сімейні відносини, міститься в законах України: «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21 листопада 1992 р. [428]; «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р., «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07 грудня 2017 р. [432] та ін. Принагідно треба зазначити, що протягом тривалого часу діяв Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р. [449], втративши силу через набрання чинності Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». До згаданих законодавчих актів вносилися численні зміни, що переважно зумовлено об'єктивною динамікою законодавства.

Із набранням чинності Закону України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 р. із СКУ були виключені ст. ст. 275-281. Відтоді особливості застосування норм сімейного права до іноземців та осіб без громадянства визначаються положеннями зазначеного законодавчого акта, зокрема – ст. ст. 55-69, що розміщені в розділі 9 «Колізійні норми сімейного права». Принагідно резонно солідаризуватися із думкою В. І. Кисіля, що в цьому законодавчому акті неповною мірою враховано матеріальні аспекти шлюбного договору, оскільки згідно зі ст. 93 СКУ зазначеним договором регулюються майнові відносини подружжя. Тому вчений вважав, що якнайкраще прив'язати шлюбний договір до колізійних критеріїв, що регулюють майнові відносини подружжя. Згаданий фахівець із міжнародного приватного права акцентував увагу також на інших недоліках Закону України «Про міжнародне приватне право». За його словами, недоцільно застосовувати

принцип *locus contractus* через те, що ст. 28 СКУ приписує можливість реєстрації шлюбу в будь-якому органі державної реєстрації актів цивільного стану [167, с. 137-138].

Крім того, вагомо зазначити, що міжнародні договори, що регулюють сімейні відносини, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, відповідно до ч. 1 ст. 13 СКУ є частиною національного сімейного законодавства. До них насамперед належать: Загальна декларація прав людини (ст. ст. 12, 16, 17) [129], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. ст. 17, 23-24) [297], Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (ст. 10) [298], Конвенція ООН про права дитини [189], Конвенція ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок [188], Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах [192], Європейська конвенція про здійснення прав дітей [118], Конвенція про стягнення аліментів за кордоном [193], Конвенція про контакт з дітьми [191], Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом [119], Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та поновлення опіки над дітьми [117], Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) [120] та ін. Зазначена норма не фігурула в колишньому сімейному законодавстві. Вона є одним із надбань СКУ, яке дає змогу максимально враховувати міжнародні стандарти, впорядковуючи сімейні відносини.

У головному джерелі правового регулювання сімейних відносин встановлено пріоритет міжнародних договорів щодо національних законів України: якщо в міжнародному договорі України містяться інакші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом сімейного законодавства, застосовуються правила відповідного міжнародного договору України (ч. 2 ст. 13). На цьому свого часу наголошував також Пленум ВСУ в постанові від 01 листопада 1996 р. «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» [433]. У ній зазначено, що суд не може застосовувати закон, який регулює спірні відносини, інакше, ніж міжнародний договір.

До актів сімейного законодавства також належать постанови КМУ: «Про перелік видів доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб» від 26 лютого 1993 р. №146 [444]; «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу» від 26 квітня 2002 р. №564 [436]; «Про затвердження Положення про прийомну сім'ю» від 26 квітня 2002 р. №565 [437]; «Про затвердження зразків актових записів цивільного стану, описів та зразків бланків свідоцтв про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 10 листопада 2010 р. № 1025 [435] тощо.

Згідно із Указом Президента України «Про соціально-економічну підтримку становлення та розвитку студентської сім'ї» від 04 серпня 2000 р. №958/2000 [455] розпорядженням КМУ від 14 березня 2001 р. схвалено «Заходи щодо підтримки становлення та розвитку студентської сім'ї» [439].

Окремі нормативно-правові акти затверджені Міністерством юстиції України. Приміром, Правила державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, затверджені 18 жовтня 2000 р., що нині діють у редакції від 24 грудня 2010 р. [371].

Ухвалення СКУ і набрання ним чинності надало потужний поштовх для формування та динаміки доктрини сімейного права, що підтверджується глибокими дослідженнями, представлених вченими київської, харківської, західноукраїнської та одеської юридичних шкіл. Так, із 2002 року як у науково-дослідних установах (Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака), так і в закладах вищої освіти (Державний вищий навчальний заклад «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міжнародний гуманітарний університет, Національна академія внутрішніх справ, Національна академія прокуратури України, Національний університет «Одеська юридична академія», Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Приватний вищий

навчальний заклад «Університет Короля Данила», Тернопільський національний економічний університет (нині – Західноукраїнський національний університет), Харківський національний університет внутрішніх справ, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова) нашої держави захищено низку дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора та (або) кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.03, а також дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі права (081 «Право») [663, с. 246].

За понад 18-річне функціонування основного джерела правового регулювання сімейних відносин в Україні було підготовлено: одноособові та колективні монографії, численні публікації в фахових наукових виданнях України та інших держав, науково-практичні коментарі, а також результати наукових сімейно-правових досліджень апробаційного характеру, тощо. Однак, як констатує Т. В. Боднар, фундамент сучасних наукових досліджень проблем сімейного права України було закладено ще в радянську добу в працях: М. В. Гордона, В. П. Маслова, Г. К. Матвєєва, М. Т. Оридороги, О. А. Пушкіна, З. В. Ромовської, Я. М. Шевченко та ін. [39, с. 488].

Помітними також є сімейно-правові дослідження, представлені науковій громадськості після проголошення Україною незалежності. До «скарбниці» української сімейно-правової думки увійшла дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук І. В. Жилінкової «Проблеми правового режиму майна членів сім'ї» (2000 р.) [126]. Згадана вчена зробила чималий внесок у розвиток доктрини сімейного права нашої держави. Адже, як справедливо наголошує І. В. Спасибо-Фатєєва, її колегу та її доробок «знали далеко за межами України. Вона брала участь у різних наукових заходах в інших державах, таких як США, Японія, Англія та ін., співпрацювала із зарубіжними науковцями, які високо оцінюють її внесок у цивілістику, і передусім, у науку сімейного права... Вона брала участь у розробці Сімейного кодексу»[553, с. 6-7]. Перелік її численних наукових публікацій (монографій,

статей, повідомлень на конференціях тощо) міститься у виданні «Спогади про Людину, Вченого, Науковця (до 60-річчя від Дня народження професора Ірини Володимирівни Жилінкової)» (2019 р.) [347, с. 264-286].

Не можна також обійти увагою дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, що були захищені наприкінці другого і в перші роки третього тисячоліття, тобто до моменту ухвалення СКУ. Серед них дослідження: О. А. Явор «Функції шлюбного контракту в сімейному праві України» (1996 р.) [718]; Л. А. Савченко «Особисті права та обов'язки батьків і дітей за сімейним законодавством України» (1997 р.) [502]; В. П. Мироненко «Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України» (2001 р.) [293]; Л. В. Сапейко «Правове регулювання аліментних обов'язків батьків і дітей» (2003 р.) [504].

Як наголошується на сторінках видання «Доктрина приватного права», Я. М. Шевченко залишила спадок: «близько 40 наукових статей, присвячених проблемам сімейного права та кодифікації сімейного законодавства» [39, с. 489]. Із переліком її наукових надбань можна ознайомитися у виданні «Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста-епоху (до 85-річчя від Дня народження академіка Ярослави Миколаївни Шевченко)» [346, с. 374-384].

Чимало уваги не лише для розвитку доктрини сімейного права, але й процесу кодифікації сімейного законодавства зробила З. В. Ромовська. Як наголошує наш сучасник В. А. Ватрас, згадана вчена і тогочасна народна депутатка З. В. Ромовська, під час розроблення СКУ взяла за основу здобутки науки сімейного права, «особливо під час формування термінологічного апарата, а також розробки відповідних новел» [54, с. 342]. Згадана представниця правової доктрини справедливо до досягнень СКУ відносить: а) законодавче визнання природних прав на материнство та батьківство; б) розширення сфери регулювання особистих немайнових відносин; в) непозовну процедуру розірвання шлюбу судом; г) визнання права власності дітей на майно, яке призначене для їхнього розвитку; г) посилення охорони

інтересів того з батьків, хто проживає з дитиною з інвалідністю; д) звуження обсягу таємниці усиновлення; е) можливість усиновлення повнолітньої особи [487, с. 241].

Серед науково-практичних коментарів сімейного законодавства також надзвичайними популярними є: науково-практичні коментарі СКУ, підготовлені доктором юридичних наук, професором, заслуженим юристом України З. В. Ромовською (2003, 2006, 2009 років видання) [488; 489; 490]; науково-практичні коментарі до СКУ за редакцією члена-кореспондента НАПрН України, професора Ю. С. Червоного (2003, 2008 років видання), до авторського колективу якого також увійшли: Г. С. Волосатий, В. І. Труба, О. М. Калітенко [312; 315]; «Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар» (2008 р.) за редакцією І. В. Жилінкової, а також авторками якого є представниці її наукової школи, зокрема: В. К. Антошкіна, Н. А. Д'ячкова, В. Ю. Москалюк, Я. В. Новохатська [542]; науково-практичний коментар до СКУ за редакцією доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАПрН України, заслуженого діяча науки і техніки України Є. О. Харитонова (2008 р.), авторами якого також є: Р. О. Стефанчук, С. О. Погрібний, О. І. Харитонова, О. І. Сафончик, Ю. В. Білоусов, А. І. Дрішлюк, В. М. Зубар, Л. Г. Лічман [311]; «Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар» за редакцією С. Я. Фурси (2008 р.), до авторського колективу якого увійшли: С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. О. Кармаза, О. М. Клименко, В. О. Коцюба, В. О. Чопенко [543]; науково-практичний коментар Сімейного кодексу України (2011 р.), авторами якого є: С. Б. Булеца, Ю. Ф. Іванов, О. В. Ієвіня та ін. [314]; «Судово-практичний коментар до Сімейного кодексу України» (2011 р.) [93]; «Сімейний кодекс України. Науково-практичний коментар» за редакцією Т. В. Боднар, О. В. Дзери (2020 р.), до авторського колективу якого увійшли: О. О. Білик, Т. В. Боднар, В. А. Ватрас, І. О. Дзера, О. В. Дзера, М. М. Дякович, Л. В. Єфіменко, Л. В. Красицька, М. В. Логвінова, О. В. Михальнюк, К. В. Москаленко, В. М. Чернега, С. І. Шимон [313].

За тривале функціонування СКУ захищено дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за науковим консультуванням: академіків НАПрНУ, заслужених діячів науки і техніки України, докторів юридичних наук, професорів (В. В. Луця, Р. О. Стефанчука); членів-кореспондентів НАПрНУ, докторів юридичних наук, професорів (заслуженого юриста України О. В. Дзери, заслуженого діяча науки і техніки України Є. О. Харитонова); докторів юридичних наук, професорів (С. М. Бєрвена, І. М. Кучеренко, Р. М. Мінченко, Є. О. Мічуріна, Р. Б. Шишки). Це, зокрема, наукові здобутки: Л. В. Красицької «Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей» (2015 р.) [214]; О. А. Явор «Юридичні факти в сімейному праві України» (2018 р.) [720]; О. І. Сафончик «Шлюбні правовідносини в Україні: теорія і практика» (2018 р.) [506]; В. О. Кожевникової «Науково-теоретичні засади обмеження прав суб'єктів сімейних відносин» (2019 р.) [183]; М. В. Менджул «Теоретичні проблеми дії принципів сімейного права» (2020 р.) [290]; В. А. Ватраса «Джерела сімейного права» (2020 р.) [54]; В. І. Труби «Поняття та загальна класифікація сімейних правовідносин» (2021 р.) [590]; Л. М. Токарчук «Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї» (2021 р.) [583]. За релевантною проблематикою опубліковані монографії згаданих представників сімейно-правової науки.

Доцільно згадати також монографії: «Харківська цивілістична школа: антологія сімейного права» за загальною редакцією доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАПрНУ, заслуженого діяча науки і техніки України І. В. Спасибо-Фатєєвої (2013 р.), до авторського колективу якої увійшли: І. В. Жилінкова, В. І. Борисова, В. А. Кройтор, В. К. Антошкіна, Р. М. Замуравкіна [697]; О. В. Розгон «Договори у сімейному праві України» (2018 р.) [478]; та ін.

Дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за сімейно-правовим спрямуванням захищено за науковим керівництвом:

академіків НАПрНУ, докторів юридичних наук, професорів (Р. А. Майданика, заслуженого юриста України О. Д. Крупчана, заслуженого діяча науки і техніки України Я. М. Шевченко); членів-кореспондентів НАПрНУ, докторів юридичних наук, професорів (Т. В. Боднар, О. В. Дзери, І. В. Жилінкової, Є. О. Харитонова, А. Б. Гриняка); докторів і кандидатів юридичних наук, професорів і доцентів (С. Б. Булеци, В. А. Ватраса, В. С. Гопанчука, С. Д. Гринько, О. М. Калітенко, В. І. Кисіля, О. С. Кізлової, М. В. Менджул, Р. М. Мінченко, М. В. Логвінової, І. С. Тімуш, В. І. Труби, С. Я. Фурси, Г. В. Чурпіти, С. І. Шимон, Р. Б. Шишки та ін.).

Після ухвалення і до моменту набрання СКУ чинності науковій громадськості були представлені дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: Т. О. Ариванюк «Правове регулювання відносин власності між подружжям» (2002 р.) [14]; Л. М. Зілковської «Правове регулювання усиновлення в Україні» (2002 р.) [142]; О. І. Карпенко «Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» (2002 р.) [161]; В. Ю. Москалюк «Дитячий будинок сімейного типу як форма улаштування дітей, позбавлених батьківського піклування» (2003 р.) [305]; О. О. Ульяненко «Шлюбний договір у сімейному праві України» (2003 р.) [594].

Оригінальними також є дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: Р. М. Достдар «Рецепція принципів візантійської Еклоги сучасним сімейним та спадковим законодавством України» (2005 р.) [107]; В. А. Ватраса «Суб'єкти сімейних правовідносин» (2008 р.) [55]; В. С. Ковальської «Юридичний факт як підстава зміни та припинення сімейних правовідносин» (2013 р.) [173]; В. М. Чернеги «Морально-правові принципи в сімейному праві України» (2015 р.) [653]; С. М. Ходак «Категорія інтересу в сімейному праві України» (2020 р.) [609].

Низка дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зосереджено на різнобічних проблемах інституту шлюбу. Ідеться про праці: О. І. Сафончик «Правове регулювання припинення шлюбу в Україні»

(2004 р.) [505]; О. Ю. Бикової «Укладення та розірвання шлюбу за законодавством України» (2005 р.) [30]; К. М. Глиняної «Правове регулювання розлучення за сімейним законодавством України» (2006 р.) [77]; А. Б. Болховітінової «Припинення шлюбу за законодавством України» (2009 р.) [42]; Л. В. Липець «Врегулювання шлюбних та подібних до них відносин за законом та договором» (2009 р.) [247].

Бібліотеку української сімейно-правової літератури також поповнено дисертаціями на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, в яких у площині сімейного права розлого розглядається відповідальність та пов'язані із нею питання. Це дослідження: М. В. Логвінової «Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми» (2006 р.) [249]; О. Ф. Лапчевської «Позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України» (2013 р.) [242]; Є. Д. Тонієвич «Санкції в сімейному праві України» (2015 р.) [585]; Т. В. Войтенко «Визнання шлюбу недійсним та правові наслідки» (2015 р.) [65]; Л. Ю. Ковтунової «Інститут недійсного шлюбу у сімейному праві України» (2015 р.) [174]; І. О. Єфремової «Заходи відповідальності у сімейному праві» (2017 р.) [122]; Д. І. Сидоренко «Недійсність шлюбу в сімейному праві» (2019 р.) [512].

Частину дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук присвячено майновим сімейним та подібним до них правовідносинам. До них, зокрема, належать праці: А. О. Овчатової-Редько «Майнові правовідносини жінки та чоловіка, які перебувають у фактичному шлюбі, за законодавством України» (2009 р.) [329]; Д. І. Фолошні «Спільна власність членів сім'ї за законодавством України» (2015 р.) [599]; В. О. Бажанової «Здійснення права власності подружжя» (2016 р.) [22]; А. Д. Стоянової «Правовий режим нерухомого майна членів сім'ї» (2016 р.) [562]; М. Б. Ніколенка «Новостворене майно як об'єкт спільної власності подружжя» (2018 р.) [325]; О. І. Лук'янчук «Обов'язок дітей утримувати батьків за сімейним законодавством України» (2019 р.) [254];

Є. Д. Ханович «Правове регулювання аліментних зобов'язань по утриманню дітей» (2019 р.) [601].

«Серію» дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук присвячено влаштуванню сиріт та інших категорій дітей, позбавлених батьківського піклування. Це дослідження: Ю. Ю. Черновалюк «Реалізація права на сім'ю шляхом створення дитячих будинків сімейного типу» (2010 р.) [670]; Н. П. Косенко «Усиновлення як інститут сімейного права» (2014 р.) [200]; Л. В. Лешанич «Правове регулювання квазісімейної форми виховання дітей» (2015 р.) [246]; І. А. Яніцької «Опіка і піклування як форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» (2015 р.) [727]; І. В. Мамай «Правове регулювання опіки та піклування за цивільним та сімейним законодавством України» (2016 р.) [267]; Є. В. Падуна «Інститут прийомного виховання у сімейному праві України» (2017 р.) [341]; У. В. Романюк «Патронат як форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» (2018 р.) [480].

Свого часу в спеціальній літературі справедливо зауважувалося, що одним із перспективних сімейно-правових досліджень є питання про механізм забезпечення прав та інтересів дитини в Україні, що охоплює їхню реалізацію, охорону та захист [39, с. 501]. Затребуваність зазначеної проблематики підтверджується дисертаціями на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: Н. М. Конончук «Сімейно-правовий статус дитини за законодавством України» (2014 р.) [195]; Г. О. Резнік «Особисті немайнові права дитини (цивільно-правовий та сімейно-правовий аспекти)» (2014 р.) [466]; Л. В. Романовської «Управління майном дитини за цивільним та сімейним законодавством України» (2016 р.) [479].

Спільнота в рамках дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук розглядає особисті немайнові сімейні права та обов'язки. Ідеться про роботи: Б. К. Левківського «Особисті немайнові права та обов'язки членів сім'ї» (2004 р.) [243]; І. Л. Сердечної «Особисті немайнові права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів» (2017 р.) [510].

Група авторів на рівні дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук приділила увагу договірному регулюванню сімейних відносин. Це наукові праці: В. К. Антошкіної «Договірне регулювання відносин подружжя» (2006 р.) [13]; Г. М. Ахмач «Договірні правовідносини членів сім'ї» (2009 р.) [17]; Г. О. Гаро «Шлюбний договір як інститут сімейного права України» (2012 р.) [74]; Р. Б. Хобор «Шлюбний договір як регулятор майнових відносин подружжя» (2017 р.) [608].

Власну «нішу» в номенклатурі напряму досліджень «Сімейне право» посідають компаративні сімейно-правові праці на рівні дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. До них належить наукова спадщина Я. В. Новохатської «Правове регулювання майнових відносин подружжя (порівняльно-правовий аспект)» (2006 р.) [327], а також порівняльні сімейно-правові дослідження: О. С. Олійник «Шлюбний договір: порівняльно-правовий аналіз законодавства різних правових систем» (2009 р.) [332]; О. В. Мельниченко «Поділ майна подружжя за законодавством України та країн Європейського Союзу» (2015 р.) [280]; О. В. Мельник «Особисті немайнові права дитини при усиновленні за законодавством України та окремих зарубіжних країн» (2016 р.) [278]; О. О. Білик «Інститут окремого проживання в сімейному праві: порівняльно-правовий аспект» (2017 р.) [31]; О. С. Простибоженко «Гармонізація законодавства України із законодавством держав-членів Європейського Союзу щодо правового режиму спільності майна подружжя» (2017 р.) [456]; І. Е. Ревуцька «Правові підстави створення сім'ї за законодавством України та країн-членів ЄС: порівняльно-правова характеристика» (2018 р.) [465].

Протягом 2020-2021 років за науковим керівництвом члена-кореспондента НАПрНУ, доктора юридичних наук, старшого дослідника (нині професора), заслуженого юриста України О. О. Кота, а також докторів юридичних наук, професорів та доцентів (В. А. Ватраса, Л. В. Красицької, В. В. Надьон, О. В. Синегубова), кандидата юридичних наук М. С. Біленко захищено кілька дисертацій на здобуття наукового ступеня

доктора філософії. Це наукові праці: М. І. Байрачної «Права та обов'язки за Сімейним кодексом України» [23]; О. М. Козак «Договір про влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» [184]; К. С. Красник «Форми здійснення права особи на сім'ю за сімейним законодавством» [218]; О. А. Негоди «Захист майнових прав малолітніх та неповнолітніх осіб: цивільно-правовий аспект» [317]; О. М. Оніщук «Зловживання батьківськими правами» [335]; В. В. Шевцової «Здійснення та захист прав дитини на належне батьківське виховання» [678], В. В. Лучковського «Фактичні шлюбні відносини у сімейному праві» [259]; Л. В. Єніної «Цивільно-правове регулювання шлюбного договору» [121].

Отже, за майже два десятиріччя наука українського сімейного права значно розширила проблематику досліджень. Багато проблем дістали «свіжого» бачення, більшість новел сімейного законодавства розлого висвітлені в працях представників української сімейно-правової науки. На жаль, лише окремі теоретичні положення і висновки, що містяться в численних працях як наукового, так і науково-практичного характеру, втілені в актах сімейного законодавства України. Попри певні надбання, наявна низка вразливих або «недоглянутих» «зон» правового регулювання сімейних відносин, що потребують пильної уваги представників доктрини українського сімейного права [662, с. 248].

Доктрина сімейного права України має посісти значне місце у формуванні сімейно-правової політики [663, с. 248]. Адже одним із пріоритетів правової політики в Україні, як зазначено в новітніх спеціальних джерелах, «має бути формування державної сімейно-правової політики. Забезпечення державної політики у сфері сім'ї та дитинства, охорони і захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, має здійснюватися суб'єктами владних повноважень із залученням представників громадянського суспільства» [583, с. 13]. Завданням сімейно-правової політики є: а) інтеграція зусиль законодавця; б) суб'єктів правозастосування та вчених у галузі сімейного права; в) задля розроблення планів і прогнозів

удосконалення національного сімейного законодавства, спрямованого на підвищення впливу сімейно-правових регуляторів. Зазначений вплив має також розширювати міжгалузеві зв'язки сімейного права [663, с. 248].

На рівні правотворення доктрина сімейного права впливає, по-перше, під час розроблення законопроектів з питань сімейного права, оскільки до нормопроектної діяльності мають залучатися потужні наукові інституції, представлені авторитетними фахівцями в галузі сімейного права. Надбання доктрини сімейного права мають також застосовуватися під внесення змін до чинного сімейного законодавства. По-друге, під час провадження правової експертизи законопроектів з питань сімейного права. По-третє, доктрина сімейного права має вплив на правосвідомість законодавця [663, с. 249].

На рівні правозастосування доктрина сімейного права відтворює зміст лише наявних норм сімейного права, а не створює нових якихось правил. Вона використовується під час виявлення прогалин в сімейно-правовому регулюванні, а також під час тлумачення норм сімейного права та індивідуальних актів [663, с. 249].

Часом сімейно-правові позиції вчених впливають на ухвалення актів КСУ. Прикладом може бути рішення згаданого поважного органу судової влади у справі за конституційним зверненням приватного підприємства «ІКІО» щодо офіційного тлумачення положень ч. 1 ст. 61 СКУ від 19 вересня 2012 р. [473]. Висновки було підготовлено різними науковими юридичними школами нашої держави, представленими Інститутом держави і права імені В. М. Корецького, а також трьома закладами вищої освіти (Національний університет «Одеська юридична академія», Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича).

Власні позиції щодо порушених у конституційному поданні у справі про різницю у віці між усиновлювачем і дитиною [476] свого часу висловили вчені Інституту держави і права імені В. М. Корецького, а також п'яти закладів вищої освіти (Академія адвокатури України, Київський національний

університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого, Одеська національна юридична академія). Проте не лише деякі судді КСУ висловили окремі думки в цій справі, але й були ігноровані сімейно-правові позиції деяких провідних учених. Приміром, З. В. Ромовська наголошує, що згаданий орган конституційної юрисдикції «без належного обґрунтування постановив рішення про конституційність цієї норми, всупереч позиції доповідача у справі, не побачивши в цій зміні ознаки дискримінації за віком. Адже ніхто не може сказати наперед скільки людині судилося жити і чи завжди молодий переживе старшого, та й чи завжди молодший буде кращим батьком чи матір'ю для сироти»[487, с. 241-242].

Отже, не лише дайджест сімейно-правових досліджень, здійснених у посткодифікаційний період в Україні, але й осмислення кожного з них, надає підстави констатувати, що сукупність науково обґрунтованих положень, сімейно-правових ідей і конструкцій, розроблених ученими нашої держави, потребують утілення в акти сімейного законодавства. Доктрина сімейного права України має посісти значне місце у формуванні сімейно-правової політики. Доктрина сімейного права визначає пріоритетні напрями, закономірності та тенденції розвитку українського сімейного законодавства. Для модернізації доктрини українського сімейного права необхідне безперервне: а) студіювання сімейного права в контексті його історії, традицій та сучасності; б) глибоке пізнання чинного сімейного законодавства нашої держави та практики його застосування; в) вивчення прогресивного досвіду країн близького та далекого зарубіжжя в сфері правового регулювання сімейних відносин [663, с. 249]. Адже, як констатує М. В. Менджул, порівняльне сімейне право є наукою, яка вивчає національне сімейне законодавство через призму певних країн, порівнює однакові чи подібні сімейно-правові принципи та інститути, виявляє закономірності та тенденції їх розвитку, з'ясовує, чи відповідає національне сімейне законодавство певної держави застосованим міжнародним стандартам до регулювання сімейних

відносин. Крім того, вчена обґрунтовано наголошує, що порівняльне сімейне право має на меті не лише виявити подібні та відмінні норми, але й встановити кращі практики їх впровадження, вносити пропозиції щодо вдосконалення законодавства, гармонізації та уніфікації сімейних правил [282, с. 12].

6.2. Вплив судової практики в сімейних справах на формування і реалізацію норм сімейного права

Неможливо обійти увагою питання про вплив судової практики в сімейних справах на формування і реалізацію норм сімейного права.

Поворотна функція судової практики в сімейних справах (саме так її доцільно поійменувати в юридичній думці) полягає в тому, що зазначений вид юридичної практики спроможний зворотньо впливати на нормотворчу діяльність у сфері сімейного права («бумерангова спроможність»). Судова практика в сімейних справах є своєрідним «комутатором» правотворчої та правозастосовної практики в зазначеній сфері. Це дає змогу сформулювати рекомендації, спрямовані на удосконалення сімейного законодавства, підвищення його ефективності [661, с. 405-406].

Судова практика в сімейних справах впливає на розвиток сімейного законодавства під час вчинення правових актів, створення певного результату в аспекті ефективності чинного сімейного законодавства, трансляції накопиченої інформації, сприйняття законодавцем рекомендацій, сформованих судовою практикою в сімейних справах [661, с. 406].

Вчинення правових актів передбачає діяльність судів з розгляду сімейних справ. Створення певного результату виявляється в формі сформованого судовою практикою в сімейних справах положення [661, с. 406].

Трансляція накопиченої інформації здійснюється через реалізації судами законодавчої ініціативи, розміщення в спецвиданнях (Вісник Верховного

Суду, Вісник Конституційного Суду України), на веб-сайтах судових органів оглядів судової практики в сімейних справах тощо [661, с. 406].

Сприйняття українським законодавцем рекомендацій, сформованих судовою практикою в сімейних справах, завершує процес її впливу на українського законодавця [661, с. 406].

Вплив судової практики в сімейних справах виявляється в сприйнятті українським законодавцем правозастосовних положень, об'єктивованих у формі постанов пленуму ВС або в його постановах з конкретних сімейних справ [661, с. 406]. Нині йдеться про такі постанови Пленуму ВСУ: «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів від 15 червня 2006 р. №3 [434]; «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» від 30 березня 2007 р. №3 [446]; «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного сумісного майна подружжя» від 21 грудня 2007 р. №11 [445].

Значення постанов Пленуму ВС є незаперечним, бо вони опосередковано впливають на розв'язання проблем у правозастосовній діяльності. Вони являють собою систематизовані коментарі до певних норм СКУ, в яких часом надано тлумачення та визначено порядок їхнього застосування. У практичному ракурсі є достатні підстави говорити про нові норми сімейного права, хоча правотворчість не є прерогативою, а якщо точніше не є функцією судових органів України [661, с. 407].

Судова практика в сімейних справах є джерельним потоком інформації для правотворчої діяльності. Правозастосовні положення судових органів сигналізують про потребу внесення змін до сімейного законодавства в напрямку вказаному правозастосовною практикою в сімейних справах. Рішення КСУ спроможні також впливати на формування норм сімейного права [661, с. 407].

Потенціал оціночних категорій в сімейному праві, про наявність яких багато разів згадувалося в цьому дослідженні, можливо розкрити завдяки *судовому тлумаченню*. Це відповідає їхньому функціональному призначенню [661, с. 407]. Тому цікавою є *судова практика застосування норм СКУ, в яких фігурують оціночні категорії*. Так, потребує витлумачення оціночна категорія «поважна причина», яку закріплено в ч. 1 ст. 60 СКУ, оскільки в ній не розкривається вичерпний перелік *поважних причин*.

Якщо у зв'язку з вихованням дитини, веденням домашнього господарства, піклуванням про членів сім'ї, хворобою або *іншими обставинами, що мають істотне значення*, один із подружжя не мав змогу здобути освіту, працювати, зайняти відповідну посаду, він має право на утримання в зв'язку з розірванням шлюбу і тоді, якщо є працездатним, за умови, що потребує матеріальної допомоги і що колишній чоловік, колишня дружина може надавати матеріальну допомогу (абз. 1 ч. 4 ст. 76 СКУ). Крім обставин, зазначених у нормі сімейного права, судом можуть бути визнані такими, що мають істотне значення, виконання в інтересах сім'ї обов'язків за спадковим договором, договором довічного утримання, здійснення соціально значущих обов'язків тощо [314, с. 265]. Встановлені ч. 4 ст. 76 СКУ обставини, що мають істотне значення, мають бути підтверджені достатніми та належними доказами. Наприклад, довідками про хворобу дитини, інших членів сім'ї, лікарняними листками, виписками з медичної картки тощо. Неможливість здобуття освіти, роботи мають зумовлюватися об'єктивними, а не суб'єктивними чинниками [542, с. 100].

Розмір аліментів одному з подружжя суд визначає з урахуванням можливості одержання утримання від повнолітніх дочки, сина, батьків та з урахуванням *інших обставин, що мають істотне значення* (ч. 2 ст. 80 СКУ). Розгляд згаданої оціночної категорії представникам одеської наукової цивілістичної школи дав змогу стверджувати, до «*інших обставин, що мають істотне значення*» належать: обставини щодо спроможності відповідача надавати утримання, зокрема: наявність у нього інших утриманців,

необхідність витрат на поновлення власного здоров'я тощо, або такі, що впливають на ґрунтовність позову: причини непрацездатності позивача, їх зв'язок з власними неправомірними діями, його погане поводження в шлюбі тощо [314, с. 154]. Харківські правники вважають, що до них належать: негідна поведінка у шлюбних відносинах; пияцтво, вчинення бійки, порушення подружньої вірності; настання непрацездатності в зв'язку із вчиненням умисного злочину; у результаті зловживання алкоголем настання непрацездатності [93, с. 213]; будь-які обставини, що стосуються справи, мають майновий аспект свого прояву; йдеться про стан здоров'я платника й одержувача аліментів, необхідність здійснювати певні виплати (приміром, погасити кредит за житло, сплачувати за житло), реєстрацію платника в службі зайнятості як безробітного тощо. Стан здоров'я особи перебуває в безпосередньому зв'язку з її матеріальним становищем. Для відновлення функцій організму, що страждає захворюванням, потрібні більші матеріальні витрати, ніж для забезпечення життєдіяльності здорового [542, с. 278].

Законодавець установлює, що на вимогу одного з подружжя шлюбний договір за рішенням суду може бути змінений, якщо цього вимагають його інтереси, інтереси дітей, а також непрацездатних повнолітніх дочки, сина, що мають *істотне значення* (ч. 3 ст. 100 СКУ). Так, одні фахівці, позитивно оцінюючи це положення, зазначають, що неможливо конкретніше передбачити всі ймовірні життєві ситуації, що можуть вимагати внесення змін до шлюбного договору на вимогу однієї дружини або чоловіка [542, с. 334]. Тоді як деякі інші вчені (наприклад, О. В. Дзера) вважають, що встановлювати надто широке коло неконкретизованих підстав не виправдано, оскільки це не сприяє стабільності правового режиму у майна подружжя. Водночас акцентовано увагу на тому, що не запечечується необхідність внесення змін до шлюбного договору [102, с. 64].

Окремі автори, прагнучи її витлумачити, зазначають, що під час вирішення справи суб'єкт правозастосування має з'ясувати існування обставин, що спричиняють неможливість виконання договору на умовах,

передбачених сторонами, вплив цих обставин на інтереси другого з подружжя або їх дітей, а також той факт, що інтереси зазначених осіб мають істотне значення. Необхідність у зміні умов шлюбного договору може виникнути в разі, коли зобов'язана сторона в силу об'єктивних або суб'єктивних обставин не спроможні виконати умови цього правочину. Наприклад, особа, на яку покладено обов'язок надавати утримання другому з подружжя, сама тяжко захворіла, стала інвалідом, втратила майно внаслідок стихійного лиха тощо [542, с. 335].

Потребує нашої уваги оціночна категорія «істотне значення», яку закріплено в положеннях ч. 1 ст. 102 СКУ: на вимогу одного з подружжя шлюбний договір може бути розірваний за рішенням суду з підстав, що мають *істотне значення*, зокрема в разі неможливості його виконання. Наведену норму сімейного права по-різному сприймають у наукових колах. Якщо одні фахівці прагнуть витлумачити зміст згаданої оціночної категорії, то другі – дорікають законодавцеві, який встановив відповідне правило.

Так, представник другої позиції (зокрема, О. В. Дзера) стверджує, що текст зазначеної норми не корелюється із усталеними засадами цивільного права, згідно з якими підставами для одностороннього розірвання договору є неналежне виконання стороною умов відповідного договору, неможливість його виконання. Водночас цей вчений занепокоєний труднощами тлумачення «істотної підстави для розірвання шлюбного договору» [102, с. 64].

На думку І. В. Жилінкової (яка належала до спільноти, що підтримує першу позицію, прагнучи запропонувати інтерпретацію релевантної оціночної категорії), суд визнає факти, що унеможливають виконання умов шлюбного договору або в разі виконання цього виду сімейних договорів створюють труднощі для зобов'язаної особи, ставлячи її у вкрай тяжке становище [542, с. 337]. Л. Є. Гузь, витлумачуючи зміст оціночної категорії «істотне значення», виокремлює об'єктивні та суб'єктивні причини. До перших, за висновками цього автора, належать: знищення майна в результаті стихійного лиха, умисного знищення майна третіми особами, внаслідок

дорожньо-транспортної пригоди, коли повністю знищений автомобіль тощо. На думку згаданого правника, суб'єктивними є такі обставини: інвалідність, каліцтво, тяжка хвороба, що виключає можливість виконати взяті за шлюбним договором обов'язки, коли сама сторона договору стає нужденною [93, с. 249]. О. В. Крилова як приклади наводить: банкрутство, каліцтво одного з подружжя, знищення майна [518, с. 184]. Інший авторський колектив, оцінюючи положення ч. 1 ст. 102 СКУ, зазначає, що в шлюбному договорі обумовлено, що один із подружжя зобов'язується на момент виникнення непрацездатності дружини виплачувати відсоток від отриманого доходу або певну суму коштів, але у зв'язку з втратою роботи він неспроможний виконати зазначену умову. Можливими є випадки, коли сторони взяли на себе зобов'язання надати притулок близьким родичам одного з подружжя, але виконання цієї умови шлюбного договору є неможливим через те, що спільне проживання з такою особою є неможливим або в разі втрати житла (внаслідок пожежі, конфіскації тощо). Автори зауважують, що розірвання шлюбного договору можливе через смерть одного з подружжя, визнання шлюбу недійсним, розірвання шлюбу в судовому порядку, коли здійснюється розподіл майна, і визнання шлюбного договору недійсним [543, с. 301].

Треба звернутися до положень ч. 2 ст. 112 СКУ: суд постановляє рішення про розірвання шлюбу, якщо буде враховано, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечило б інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що мають *істотне значення*. Питання про порушення або навпаки про не порушення таких інтересів і ступінь їхньої значимості для дружини, чоловіка та їхньої дитини встановлює суд, ураховуючи всі обставини справи [542, с. 364].

У спеціальній літературі оціночна категорія «істотне значення» піддавалася аналізу в первинній редакції абз. 1 ч. 2 ст. 159 СКУ. Однак згодом згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення захисту прав дітей» від 21 травня 2009 р. було виключено слова «з урахуванням віку, стану здоров'я дитини, поведінки

батьків, а також інших обставин, що мають істотне значення». Системне тлумачення положень абз. 3, яким було доповнено ч. 2 ст. 159 СКУ на підставі Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення захисту прав дітей» від 21 травня 2009 р., дало змогу висновувати, що під час вирішення спору щодо участі одного з батьків у вихованні дитини *до інших обставин, що мають істотне значення*, точно не належать: по-перше, ставлення батьків до виконання, покладених на них обов'язків; по-друге, особиста прихильність дитини до кожного із батьків; по-третє, вік дитини; по-четверте, стан здоров'я дитини; по-п'яте, стан психічного здоров'я одного з батьків, зловживання ним алкогольними напоями або наркотичними засобами. Тому той «каталог» інших обставин, що мають істотне значення, сформований у науковій думці відповідно до первісної редакції вказаної норми сімейного права, підлягає модернізації. Адже науковці до нього включали: по-перше, прихильність дитини до кожного з батьків, братів і сестер, інших членів сім'ї; по-друге, етичні та інші особисті якості батьків (дані, що їх характеризують, рівень освіти батьків); по-третє, відносини, що існують між кожним із батьків і дитиною (як виконуються батьківські обов'язки щодо дитини, як ураховуються інтереси дитини, чи є взаєморозуміння між кожним із батьків і дитиною); по-четверте, можливість створення дитині умов для виховання і розвитку (рід діяльності, режим роботи батьків, їхнє матеріальне і сімейне становище тощо) [542, с. 475]. Тоді як до інших обставин, що мають істотне значення, в контексті абз. 3 ч. 2 ст. 159 СКУ, можна зарахувати: по-перше, прихильність до дитини, крім батьків, братів і сестер, інших членів сім'ї; по-друге, етичні й інші особисті якості батьків (дані, що їх характеризують, рівень освіти батьків); по-третє, можливість створення дитині умов для виховання і розвитку (рід діяльності, режим роботи батьків, їхнє матеріальне і сімейне становище тощо) [661, с. 413].

Схожий орієнтовний перелік інших обставин, що мають істотне значення, пропонують деякі науковці під час звернення до положень

абз. 2 ч. 1 ст. 161 СКУ (під час вирішення спору щодо місця проживання малолітньої дитини), в якому фігурує згадана оціночна категорія. До них віднесено: по-перше, етичні та інші особисті якості батьків (дані, що їх характеризують, рівень освіти батьків); по-друге, наявні відносини між кожним із батьків і дитиною (як виконуються батьківські обов'язки щодо дитини, як ураховуються інтереси дитини, чи є взаєморозуміння між кожним із батьків і дитиною); по-третє, можливість створення дитині умов для виховання і розвитку (рід діяльності, режим роботи батьків, їхнє матеріальне і сімейне становище тощо). Крім того, на думку авторів, перевага в матеріально-побутовому стані одного з батьків не є вирішальною умовою для передання дитини [542, с. 480].

Таким, що також становить інтерес, є п. 4 ч. 1 ст. 182 СКУ, згідно з яким суд може враховувати *інші обставини, що мають істотне значення* під час визначення розміру аліментів на дитину. До них у літературі зараховують: сімейний стан дитини (наявність або відсутність у неї другого з батьків); стан здоров'я, матеріальний і сімейний стан того з батьків, з яким проживає дитина (є безробітним, пенсіонером, непрацездатним, перебуває на утриманні); наявність у того з батьків, з яким проживає дитина, осіб яких він за законом зобов'язаний утримувати (непрацездатних батьків, дітей в іншому шлюбі); необхідність провадити інші витрати (погасити кредит за житло та подібне); встановлений в законі прожитковий мінімум; обсяг коштів, які зазвичай надсилалися батьками на утримання дитини, тобто її колишній рівень життя тощо [542, с. 552].

Проте до «інших обставин, що мають істотне значення» (в розрізі п. 4 ч. 1 ст. 182 СКУ) точно не належать обставини, закріплені в трьох попередніх пунктах, а також обставини, перелік яких було доповнено на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання» від 03 липня 2018 р. Ідеться про: наявність на праві власності, володіння та (або) користування в платника аліментів майна

та майнових прав, у тому числі рухомого та нерухомого майна, грошових коштів, виключних прав на результати інтелектуальної діяльності, корпоративних прав (п. 3-1 ч. 1 ст. 182 СКУ); доведені стягувачем аліментів витрати платника аліментів, у тому числі на придбання нерухомого або рухомого майна, сума яких перевищує 10-кратний розмір прожиткового мінімуму для працездатної особи, якщо платником аліментів не доведено джерело походження коштів (п. 3-2 ч. 1 ст. 182 СКУ). До того часу (з 01 січня 2004 р. до 27 серпня 2018 р., тобто понад 14 років) обидва пункти можливо було розглядати лише як *інші обставини, що мають істотне значення*, під час визначення розміру аліментів на дитину.

За позовом платника аліментів суд може повністю або частково звільнити його від сплати заборгованості за аліментів, якщо вона виникла не в зв'язку із тяжкою хворобою, а за *інших обставин, що має істотне значення* (ч. 2 ст. 197 СКУ). Згадану оціночну категорію трактують як: перебування платника аліментів у місцях позбавлення волі й пов'язані з цим труднощі під час працевлаштування. Такі обставини можуть бути і пов'язані з особою платників аліментів [542, с. 617]. Наведений невичерпний перелік інших обставин, що мають істотне значення в контексті положень ч. 2 ст. 197 СКУ розширено за рахунок включення до нього: призупинення виконавчого провадження в разі визнання одержувача недієздатним та ін. [518, с. 350]. Інші фахівці прагнуть роз'яснити їх завдяки прикладній ілюстрації. Так, одночасне надання платником аліментів або матеріальної допомоги своїм батькам, які отримали тяжкі травми в результаті дорожньо-транспортної пригоди, стали особами з інвалідністю, а в них було двоє неповнолітніх дітей (братів платника аліментів), які також потребували догляду на утримання. Сам платник аліментів мав малу заробітну плату, оскільки працював неповний робочий день. Крім того, він навчався в закладі вищої освіти за власні кошти [543, с. 520-521]. В судово-практичній літературі наводиться такі приклади. Перший із них розрахований на часткове звільнення від сплати заборгованості, а другий – на повне звільнення від неї. У першому випадку протягом півроку

платник аліментів після дорожньо-транспортної пригоди перебував у тяжкому стані, не мав доходу, сам перебував великих витрат на лікування. У другому випадку за той період, коли утворилося заборгованість за аліменти, дружина платника тяжко захворіла і потребувала великих коштів на лікування. Інший приклад: унаслідок пожежі згорів житловий будинок і на його відбудову понесено великі витрати, другої жилої площі він не мав тощо [93, с. 424].

Потрібно також звернутися положень до абз. 2 ч. 1 ст. 273 СКУ: суд може звільнити від сплати аліментів інших членів сім'ї та родичів, вичерпне коло яких визначене в ст. ст. 267-271 зазначеного законодавчого акта, за наявності *інших обставин, що мають істотне значення*. Оцінюючи зазначену категорію, науковці пропонують до істотних обставин відносити: настання непрацездатності у особи, яка має надавати утримання унаслідок хвороби або каліцтва, укладення особою, що отримує аліменти договору довічного утримання чи поміщення її у відповідну установу на державне або громадське утримання [542, с. 818]; істотне погіршення матеріального стану платника, його тяжку хворобу тощо [314, с. 344].

Оціночною категорією «тяжка хвороба» законодавець в СКУ оперує в абз. 2 ч. 3 ст. 31, п. 3 ч. 1 ст. 83, ч. 2 ст. 197, ч. 1 ст. 203. Аналогічна оціночна категорія «тяжко хворі» вживається в ч. 1 ст. 206 СКУ. Законодавець оперує також схожою оціночною категорією «інша тяжка невиліковна хвороба» (п. 2 ч. 1 ст. 238 СКУ).

Оцінюючи п. 3 ч. 1 ст. 83 СКУ, справедливо констатовано, що законодавець не встановлює переліку хвороб, які належать до тяжких. В судовій практиці в сімейних справах до них відносять: ВІЛ-інфекцію, туберкульоз [542, с. 288]; шизофренію, ракові захворювання, епілепсію тощо [93, с. 220].

Під час вирішення питання про тяжкість хвороби суд має враховувати медичні критерії, зокрема: вид, форма, тривалість захворювання тощо [542, с. 288]. Тоді як опоненти наголошують на тому, що має враховуватися не лише медичний критерій, оскільки «хвороба, що не є небезпечною для життя,

може унеможливлювати проживання з хворобою людиною інших осіб, або становити небезпеку захворювання оточення» [542, с. 161]. Умовою застосування аналізованої норми сімейного права є факт приховування тяжкої хвороби на момент реєстрації шлюбу. Істотним є те, що за обізнаності особи про наявність в іншій стороні тяжкої хвороби, ймовірною є її відмова від реєстрації шлюбу. «Така» хвороба має бути прихованою від другого з подружжя (чоловіка або дружини), оскільки саме ця особа приймає рішення про укладення шлюбу. Проте не матиме юридичного значення обізнаність інших осіб (приміром, родичів другого з подружжя) про наявність тяжкої хвороби.

У наукових сімейно-правових осередках відзначають, що тяжка хвороба пов'язується зі стійкою втратою працездатності (здатності організму людини до праці, що залежить від стану її здоров'я). Тому під час застосування ч. 1 ст. 203 СКУ суд на підставі конкретних обставин справи встановлює, чи є хвороба матері, батька є тяжкою на підставі медичних висновків щодо тривалості та форми захворювання тощо [542, с. 638].

Можна ще звернутися до положень ч. 1 ст. 203 СКУ: дочка, син крім сплати аліментів зобов'язані брати участь у додаткових витратах на батьків, викликаних *немічністю*. Оціночну категорію «немічність» деякі фахівці зазначають, що суд може визнати матір, батька немічними через їх похилий вік [542, с. 638]. Із таким тлумаченням можна не погодитися через те, що «похилий вік» є такою самою оціночною категорією, як і «немічність». Отже, перше з них не здатне бути критерієм для визначення змісту другого [661, с. 418].

Висновки до розділу 6

1. Доктрина сімейного права України має посісти значне місце у формуванні сімейно-правової політики. Її завданням є інтеграція зусиль законодавця, суб'єктів правозастосування та вчених у галузі сімейного права задля розроблення планів і прогнозів удосконалення сімейного законодавства нашої держави, спрямованого на підвищення впливу сімейно-правових регуляторів. Зазначений вплив має також розширювати міжгалузеві зв'язки сімейного права.

На рівні правотворення доктрина сімейного права впливає, по-перше, під час розроблення законопроектів з питань сімейного права, оскільки до нормопроектної діяльності мають залучатися потужні наукові інституції, представлені авторитетними фахівцями у галузі сімейного права. Надбання доктрини сімейного права мають також застосовуватися під внесення змін до чинного сімейного законодавства. По-друге, під час провадження правової експертизи законопроектів з питань сімейного права. По-третє, доктрина сімейного права має вплив на правосвідомість законодавця.

На рівні правозастосування доктрина сімейного права відтворює зміст лише наявних норм сімейного права, а не створює нових якихось правил. Вона використовується під час виявлення прогалин в сімейно-правовому регулюванні, а також під час тлумачення норм сімейного права та індивідуальних актів.

2. Розкриття впливу судової практики в сімейних справах на формування і реалізацію норм сімейного права дає змогу висновувати таке. Поворотна функція судової практики в сімейних справах полягає в тому, що зазначений вид юридичної практики спроможний зворотньо впливати на нормотворчу діяльність у сфері сімейного права («бумерангова спроможність»). Вона є своєрідним «комутатором» правотворчої та правозастосовної практики в зазначеній сфері. Це дає змогу сформулювати

рекомендації, спрямовані на удосконалення сімейного законодавства, підвищення його ефективності. Судова практика в сімейних справах впливає на розвиток сімейного законодавства під час вчинення правових актів, створення певного результату в аспекті ефективності чинного сімейного законодавства, трансляції накопиченої інформації, сприйняття законодавцем рекомендацій, сформованих судовою практикою в сімейних справах.

ВИСНОВКИ

1. Правове регулювання сімейних відносин доцільно розглядати: а) як процес упорядкування суспільних відносин за допомогою своєрідних сімейно-правових засобів, їх юридичного встановлення, охорони та динаміки (зовнішнє правове регулювання сімейних відносин); б) як процес наділення учасників суспільних відносин сімейними правами і юридичними обов'язками, реалізації цих сімейних прав і юридичних обов'язків, перевтілення таких учасників у суб'єктів сімейних правовідносин (внутрішнє правове регулювання сімейних відносин). Правове регулювання сімейних відносин має своєрідний механізм.

2. МПРСВ є скупченням правових засобів, способів і форм (юридичного інструментарію), злагоджена взаємодія яких спроможна впорядкувати сімейні відносини задля охорони, з одного боку, інтересів суб'єктів сімейного права (приватних інтересів), а із другого – інтересів сім'ї, як первинного і провідного осередка соціуму, та інтересів держави (публічних інтересів).

3. МПРСВ притаманні такі ознаки: а) цілепокладеність, яка пояснює підпорядкованість сімейно-правових засобів, способів і форм, об'єднаних в єдине ціле, меті МПРСВ; б) поліелементність, яка означає, що в структурі цього механізму нагромаджено набір сімейно-правових засобів, способів і форм, без наявності якого неможливий його запуск; в) конективність як спроможність елементів МПРСВ сумісно функціонувати (взаємодіяти); г) алгоритмічність, яка полягає в тому, що такий механізм діє (функціонує) за заздалегідь сформованим алгоритмом.

4. До «архітекτονіки» МПРСВ належать: а) норми сімейного права, правові звичаї, сімейні договори та домовленості; б) юридичні факти; в) сімейні правовідносини; г) акти здійснення і захисту сімейних прав та інтересів і виконання обов'язків; ґ) правова свідомість; д) правова культура.

5. Нормами сімейного права є системний та своєрідно структурований «підмуток» МПРСВ, що складається із певних взірців поведінки суб'єктів сімейних прав та обов'язків або спеціалізованих правил сімейного права, що

не містять конкретних деонтичних модальностей, які держава створює, санкціонує або апріорі визнає обов'язковими.

6. Норми сімейного права мають такі ознаки: а) держава їх створює, санкціонує або апріорі визнає обов'язковими; б) такі правила сімейного права мають гуманістичну спрямованість; в) норми сімейного права мають бінарну природу: поєднання масиву приватноправових і публічно-правових норм; г) вони в сімейно-правовій «матерії» представлені як певні взірці поведінки суб'єктів сімейних прав та обов'язків, так і як спеціалізовані правила сімейного права, в яких хоча і відсутні конкретні деонтичні модальності, але які в МПРСВ виконують унікальні функції; ґ) кожен вид цих правових норм має своєрідну структуру; д) вони не існують поза системністю; е) мають полікратний характер, який полягає у багаторазовому зверненні до них суб'єктів правозастосування; є) вони поширюють свою дію на всіх суб'єктів сімейного права або на суб'єктів лише певних видів сімейних правовідносин; ж) у них закріплено унікальні «набори» взірців правового регулювання сімейних відносин; з) у них утілено чимало імперативних приписів, пов'язаних із пріоритетом сімейно-правової охорони прав та інтересів дітей (малолітніх, неповнолітніх), повнолітніх непрацездатних осіб; и) через розширення сфери диспозитивного регулювання сімейних відносин у них фігурує багато оціночних категорій; і) норми сімейного права не виключають можливості застосування норм спорідненої галузі права – цивільного права.

7. Оціночними категоріями в сімейному праві є встановлені законодавцем контурні формулювання значимих обставин, що мають невичерпний зміст, конкретизація якого віддана на розсуд суб'єкта правозастосування шляхом їх витлумачення останнім у конкретних сімейних правовідносинах. До їхніх ознак віднесено: а) нормативність; б) оконтуреність; в) варіабельність.

8. Уповноважувальні норми сімейного права диференційовано на такі групи: а) норми сімейного права, в яких фігурують ключові слова або словосполучення, які відкрито вказують на існування можливостей суб'єктів

права здійснювати відповідні дії; б) норми сімейного права, зміст яких дозволяє збагнути існування можливостей суб'єктів права здійснювати відповідні дії. У першій групі виокремлено три підгрупи: а) норми сімейного права, в яких фігурують ключові слова або словосполучення, які відкрито та безумовно вказують на існування можливостей суб'єктів права здійснювати відповідні дії; б) норми сімейного права, в яких фігурують ключові слова або словосполучення, які відкрито та обумовлено вказують на існування можливостей суб'єктів права здійснювати відповідні дії; в) норми сімейного права, в яких фігурують ключові словосполучення, які відкрито вказують на існування можливостей суб'єктів права здійснювати відповідні дії, але встановлюють винятки з універсальних правил поведінки. У другій групі виокремлено дві підгрупи: а) норми сімейного права, зміст яких дозволяє збагнути існування безумовних можливостей суб'єктів права здійснювати відповідні дії; б) норми сімейного права, зміст яких дозволяє збагнути існування обумовлених можливостей суб'єктів права здійснювати відповідні дії.

Зобов'язуючі норми сімейного права диференційовано на дві групи: а) норми сімейного права, в яких фігурують такі слова або словосполучення, які відкрито вказують на веління (вимоги) про необхідність учинення сприятливих дій суб'єктів права; б) норми сімейного права, зміст яких уможливорює збагнути веління (вимоги) про необхідність учинення сприятливих дій суб'єктів права. Першу групу поділено на три підгрупи: а) норми сімейного права, в яких фігурують такі слова або словосполучення, які відкрито та безумовно зобов'язують суб'єктів права вчиняти сприятливі дії; б) норми сімейного права, в яких фігурують такі слова або словосполучення, які відкрито та обумовлено зобов'язують суб'єктів права вчиняти сприятливі дії; в) норми сімейного права, в яких фігурують такі слова або словосполучення, які відкрито зобов'язують суб'єктів права вчиняти сприятливі дії, але встановлюють винятки із універсальних правил поведінки. Другу групу диференційовано на три підгрупи: а) норми сімейного права,

зміст яких уможлиблює безумовно зобов'язати суб'єктів права вчиняти сприятливі дії; б) норми сімейного права, зміст яких уможлиблює обумовлено зобов'язати суб'єктів права вчиняти сприятливі дії; в) норми сімейного права, зміст яких уможлиблює зобов'язати суб'єктів права вчиняти сприятливі дії, але встановлюють винятки із універсальних правил поведінки.

Виокремлено дві групи заборонних норм сімейного права: а) ті, що прямо встановлюють заборону; б) ті, що опосередковано встановлюють заборону. Першу групу диференційовано на три підгрупи: а) норми сімейного права, що встановлюють пряму безумовну заборону; б) норми сімейного права, що встановлюють пряму обумовлену заборону; в) норми сімейного права, що встановлюють пряму заборону, але мають винятки із загального правила. Другу групу заборонних норм сімейного права поділено на ті, що: а) опосередковано встановлюють безумовну заборону; б) опосередковано встановлюють обумовлену заборону.

9. Доцільно закріпити в СКУ: а) презумпцію правозгідності сімейного договору – сімейний договір вважається правозгідним, якщо його недійсність не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним; б) презумпцію правозгідності сімейної домовленості – сімейна домовленість вважається правозгідною, якщо від неї в односторонньому порядку не відмовився учасник сімейних правовідносин; в) презумпцію правозгідності усиновлення – усиновлення є правозгідним, крім випадків, коли усиновлення визнано недійсним за рішенням суду або скасовано; г) презумпцію правозгідності удочеріння – удочеріння є правозгідним, крім випадків, коли удочеріння визнано недійсним за рішенням суду або скасовано.

10. Норми сімейного права виконують: а) регулятивну функцію, яка означає встановлення правил поведінки, впорядкування наявних сімейних відносин. Виконуючи регулятивну функцію, норми сімейного права беруть участь у регулюванні прав та інтересів суб'єктів сімейних відносин, а загалом реалізують основне призначення сімейного права, зокрема: надати сімейним відносинам певну спрямованість, ввести їх у конкретні рамки дії;

б) правонадільну функцію, що віддзеркалює позитивний аспект сімейно-правового впливу, метою якого є встановлення основ правового статусу суб'єктів сімейних відносин, забезпечення юридичного контакту між ними. Таке функціональне навантаження мають приписи, що встановлюють права і позитивні вимоги до учасників сімейних правовідносин; в) мотивувальну функцію, яка полягає в стимулюванні суб'єктів сімейного права до правозгідної поведінки; г) захисну функцію, яка означає, що норми згаданої галузі права спрямовані на захист сімейних прав та інтересів; г) системостворювальну функцію, яка полягає в тому, що норми сімейного права забезпечують узгодження вимог усієї системи сімейного права, єдність і взаємодію елементів – норм сімейного права.

11. Задля розширення потенціалу субсидіарного застосування норм цивільного права до регулювання сімейних відносин резонно внести зміни до ч. 1 ст. 8 СКУ та викласти її в такій редакції: «Якщо сімейні відносини не врегульовані цим Кодексом, вони регулюються Цивільним кодексом України та іншими нормативно-правовими актами».

12. Аналогія закону має застосовуватися у разі, якщо сімейні відносини не врегульовані: по-перше, СКУ; по-друге, іншими нормативно-правовими актами; по-третє, договором; по-четверте, домовленістю. З огляду на викладене, доцільно внести зміни до ч. 1 ст. 10 СКУ та викласти її в такій редакції: «Якщо сімейні відносини не врегульовані актами сімейного законодавства, договором або домовленістю сторін, до них застосовуються норми цього Кодексу, які регулюють подібні за змістом відносини (аналогія закону)».

13. Спеціалізованими нормами сімейного права є втілені в сімейному законодавстві своєрідні правила (норми-цілі сімейного права, норми-принципи сімейного права, норми-дефініції сімейного права, норми-строки сімейного права, оперативні та колізійні норми сімейного права), що мають двоелементну структуру (гіпотезу та диспозицію) і не встановлюють конкретних правових моделей поведінки учасників сімейних відносин, а

функціональний потенціал яких у МПРСВ залежить від певного виду таких норм сімейного права.

До ознак спеціалізованих норм сімейного права належать: а) вони являють собою втілені в сімейному законодавстві своєрідні правила, що мають розгалужену систему; б) до їхньої структури належать лише гіпотеза та диспозиція; в) вони не встановлюють правила поведінки учасників сімейних правовідносин; г) кожний вид спеціалізованих норм сімейного права має власний функціональний потенціал у МПРСВ.

До системи (секстету) спеціалізованих норм сімейного права належать: а) норми-цілі сімейного права; б) норми-принципи сімейного права; в) норми-дефініції сімейного права; г) норми-строки сімейного права; г) оперативні норми сімейного права; д) колізійні норми сімейного права.

14. Нормами-цілями сімейного права є закріплені в нормах сімейного права очікувані (бажані) результати, які в інтересах учасників сімейних правовідносин, держави і первинного та головного осередка суспільства (сім'ї), прагне досягнути законодавець, упорядковуючи сімейні відносини.

Норми-цілі сімейного права: а) визначають очікувані (бажані) результати сімейно-правового регулювання; б) діставши логічну динаміку (розвиток) в класичних нормах сімейного права, впливають на сімейно-правове регулювання; в) впливають на формування норм сімейного права; г) дають змогу встановити релевантність або іррелевантність наявних сімейно-правових засобів бажаним результатам правового регулювання сімейних відносин.

15. Нормами-принципами сімейного права є втілені в нормах сімейного права стрижневі ідеї, відповідно до яких генерується і на яких ґрунтується сімейне законодавство, здійснюється його тлумачення, а також врегульовуються сімейні відносини за аналогією права.

Доцільно удосконалити назву ст. 7 СКУ «Загальні засади регулювання сімейних відносин» та викласти її в такій редакції: «Джерела та основні засади правового регулювання сімейних відносин». Удосконалено наукові положення

щодо переліку основних засад сімейного законодавства, до якого доцільно віднести: 1) можливість і допустимість правового регулювання сімейних відносин; 2) справедливість; 3) добросовісність; 4) розумність; 5) відповідність моральним засадам суспільства; 6) антидискримінацію учасників сімейних правовідносин; 7) рівність прав та обов'язків жінки та чоловіка в сім'ї; 8) якнайкраще забезпечення прав та інтересів дитини; 9) пріоритет захисту прав та інтересів дитини; 10) максимально можливе забезпечення прав та інтересів повнолітніх непрацездатних членів сім'ї; 11) пріоритет захисту прав та інтересів повнолітніх непрацездатних членів сім'ї.

Резонно внести зміни до ч. 2 ст. 10 СКУ (щодо застосування аналогії права) та викласти її в такій редакції: «Якщо до регулювання сімейних відносин неможливо застосувати аналогію закону, вони регулюються відповідно до основних засад сімейного законодавства».

16. Нормами-дефініціями сімейного права є компактно втілені в текстах джерел правового регулювання сімейних відносин приписи, що лаконічно та монозначно визначають зміст сімейно-правових категорій через розкриття їхніх ідентифікуючих ознак.

Норми-дефініції сімейного права виконують кілька функцій: по-перше, вони роз'яснюють значення термінології, що фігурує в актах сімейного законодавства (інтерпретаційна функція); по-друге, ці атипові норми сімейного права економлять матерію актів сімейного законодавства, що досягається за допомогою лаконічності розкриття значення сімейно-правової термінології (компактна функція); по-третє, ці спеціалізовані норми сімейного права об'єднують в єдине ціле всі норми сімейного права, в яких згадуються відповідні терміни (інтегративна функція).

Задля реалізації компактної функції, яку виконують норми-дефініції сімейного права, доцільно в ч. 1 ст. 93 СКУ оперувати терміном «наречені», а в ч. 2 ст. 243 СКУ – термінами: «малолітня дитина», «неповнолітня дитина».

Удосконалено наукові підходи щодо таких норм-дефініцій сімейного права: «сім'я», «шлюб», «усиновлення», «прийомна сім'я», «прийомні батьки», «прийомні діти», «дитячий будинок сімейного типу», «батьки-вихователі дитячого будинку сімейного типу», «вихованці дитячого будинку сімейного типу».

17. Удосконалено наявні підходи щодо сімейно-правової термінології. По-перше, запропоновано оперувати терміном «сирота» замість «дитина-сирота», оскільки за законодавством нею вважається лише особа, яка не досягла 18 років. По-друге, запропоновано відмовитися від терміна «діти, позбавлені батьківського піклування» на користь терміна «діти, роз'єднані з батьками». До дітей, роз'єднаних з батьками, віднесено також сиріт. По-третє, задля уникнення гендерно невідповідної сімейно-правової термінології, поряд із усталеними термінами запропоновано оперувати такими термінами: «зловживання материнськими правами», «позбавлення материнських прав», «поновлення материнських прав», «удочеріння», «удочеритель», «удочерителі», «удочерена дитина», «удочерена повнолітня особа», «усиновлювачка», «опікунка», «піклувальниця», «патронатна вихователька».

Доцільно запровадити в науковому та нормативно-правовому обізі такі збірні терміни: «зловживання правами батьків», «позбавлення прав батьків», «поновлення прав батьків».

18. Нормами-строками сімейного права є правила обчислення строків у сімейно-правовій сфері.

19. Оперативними нормами сімейного права є норми, роль яких виражається в установленні дати вступу (зміни, припинення) нормативно-правового акта в силу, в його поширенні на нове коло сімейних відносин, на новий строк.

20. Колізійними нормами сімейного права є норми, які за наявності суперечностей між окремими нормативними актами з того самого предмета сімейно-правового регулювання, мають застосовуватися в певному випадку, тобто це норми сімейного права, що регулюють вибір норми сімейного права.

21. Звичаєм у сімейному праві є не встановлене актами сімейного законодавства, але усталене в певній сфері сімейних відносин правило поведінки (регулятор згаданих відносин), яке санкціоноване державою.

Звичаю в сімейному праві притаманні такі ознаки: а) він не встановлений актами сімейного законодавства; б) він являє собою правило поведінки; в) його усталеність у певній сфері сімейних відносин; г) ступінь його формальної визначеності є значно нижчим за норми, що містяться в актах сімейного законодавства; ґ) він має локальний характер (ідеться про місцевий звичай) або поширюється на національну меншину (ідеться про звичай національної меншини); д) він впливає на суб'єкта правозастосування здебільшого вагою власного авторитету.

Звичаї в сімейному праві доцільно розглядати в двох аспектах: а) як модель акцесорного правового регулювання сімейних відносин (екстернальне регулювання); б) як прояв безпосереднього правового регулювання сімейних відносин згідно із наявним звичаєм національної меншини та (або) місцевим звичаєм (інтернальне регулювання).

22. Правовим саморегулюванням сімейних відносин є ініціативний взаємоприйнятний процес упорядкування сімейних відносин за допомогою сімейних договорів та домовленостей сторін.

23. Сімейним договором є пойменована (визначена в законі) або непойменована (не визначена в законі, але така, що корелюється із основними засадами сімейного законодавства та моральними засадами суспільства) згода сторін, що зумовлює виникнення, зміну або припинення здебільшого майнових сімейних прав та обов'язків, але не допускає односторонню відмову від неї.

До системи сімейних договорів належать: по-перше, договори подружжя; по-друге, договори жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу; по-третє, договори батьків щодо виховання та утримання дитини; по-четверте, договори між батьками та дітьми; по-п'яте, договори родичів; по-шосте, сімейні договори соціального сприяння.

Сімейні договори виконують: а) регулятивну функцію, яка покликана унормувати сімейні відносини; б) превентивно-виховну функцію, яка забезпечує дисциплінування сторін сімейного договору, а також запобігає настанню конфлікту інтересів сторін учасників договірних сімейних відносин; в) забезпечувальну функцію, яка полягає в можливості настання несприятливих майнових (здебільшого) наслідків за поведінку сторони сімейного договору, яка не корелюється із законодавством та моральними засадами суспільства; г) захисну функцію, яка полягає в захисті інтересів вразливої сторони сімейного договору.

24. Сімейною домовленістю є згода сторін, що зумовлює виникнення, зміну або припинення особистих немайнових і майнових сімейних прав та обов'язків і може допускати односторонню відмову від неї.

Доцільно закріпити в СКУ дефініцію «сімейна домовленість», що дає змогу не ототожнювати її з другим правовим засобом саморегулювання сімейних відносин – сімейним договором.

На відміну від сімейного договору, сімейна домовленість не виконує забезпечувальну функцію, оскільки зазначений акт доброї волі допускає односторонню відмову його учасника від нього та не може бути реалізований примусово.

25. Юридичними фактами в сімейному праві є обставини, ефектом яких є перешкоджання, виникнення, гальмування (призупинення, припинення), динаміка (зміна, поновлення) сімейних правовідносин або поривання правовідносин, яких насправді не мало б існувати (анулювання правовідносин).

Як складник МПРСВ юридичні факти виконують: по-перше, перепонну функцію (юридичні факти забезпечують перешкоджання створенню сімейних правовідносин); по-друге, породжувальну функцію (юридичні факти забезпечують виникнення сімейних правовідносин); по-третє, призупинювальну функцію (юридичні факти забезпечують гальмування сімейних правовідносин шляхом призупинення); по-четверте, припинювальну

функцію (юридичні факти забезпечують гальмування сімейних правовідносин шляхом припинення); по-п'яте, конвертаційну функцію (юридичні факти забезпечують зміну сімейних правовідносин); по-шосте, регенераційну функцію (юридичні факти забезпечують поновлення сімейних правовідносин); по-сьоме, нуліфікаційну функцію (юридичні факти забезпечують поривання правовідносин, яких насправді не мало б існувати).

26. Сімейними правовідносинами є обумовлені створенням сім'ї відносини, що входять до предмета сімейно-правового регулювання, коло пойменованих учасників яких визнається носіями суб'єктивних сімейних прав та обов'язків, що встановлюються актами законодавства, договорами, домовленостями, а в деяких випадках також правовими звичаями (звичаєм національної меншини, місцевим звичаєм).

До ознак сімейних правовідносин належать: а) види регульованих відносин визначаються предметом сімейно-правового регулювання, кожен із яких має також власну специфіку; б) такі правовідносини пов'язано зі створенням сім'ї, яка виникає на підставі: шлюбу; кровного споріднення; удочеріння; усиновлення; проживання жінки та чоловіка однією сім'єю без реєстрації шлюбу; опіки та піклування над дітьми; патронату над дітьми; дитячого будинку сімейного типу; фактичного прийняття дитини на виховання; в) сімейні права та обов'язки виникають із актів законодавства, договорів, домовленостей, а в деяких випадках також із звичаїв (звичаєв національної меншини, місцевого звичаю), що є правозгідними (такими, що не суперечать сімейному законодавству та моральним засадам суспільства); г) афілійованість (пов'язаність) їхніх суб'єктів, коло яких на законодавчому рівні є прямо закріпленим; ґ) кожен суб'єкт має один (наприклад, дружини), два (приміром, чоловіка і батька) або кілька (приміром: дружини, матері, рідної сестри, бабусі) сімейно-правових статусів; д) учасники таких правовідносин диференційовані за віковим критерієм (особи, що не досягли повноліття (діти: малолітні, неповнолітні) і повнолітні члени сім'ї); е) переважні права має лише встановлене сімейним законодавством коло осіб;

є) об'єктами таких правовідносин є особисті немайнові блага, дії та майно; ж) невідчужуваність сімейних прав та обов'язків; з) такі правовідносини є зазвичай тривалими; и) їхні учасники є носіями суб'єктивних сімейних прав та обов'язків.

27. Обов'язки утверджувати в сім'ї повагу до матері, батька, встановлені ч. 2 ст. 55 СКУ, належать до особистих немайнових обов'язків батьків, а не подружжя. Удосконалено наукові положення щодо приписів СКУ: а) ч. 1 ст. 55 (щодо коректного відтворення в чинній редакції особистих немайнових обов'язків дружини, чоловіка); б) ч. 1 ст. 56 (щодо можливості дружини, чоловіка не лише на вільний вибір свого місця проживання, але й на право кожного із них на вільний вибір місця свого перебування).

28. Доцільно закріпити в СКУ інститут гостьової сім'ї – сім'ї, яка тимчасово прийняла на виховання сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, що перебувають в організаціях усіх типів (освітніх, медичних тощо) у періоди, не пов'язані із освітнім процесом (канікули, вихідні та святкові дні). Резонно розробити Положення про гостьову сім'ю.

29. Переважними правами в сімейних правовідносинах є встановлені законом пріоритетні можливості батьків, інших повнолітніх членів сім'ї та родичів (баби, діда, братів, сестер, вітчима, мачухи) учиняти певні дії щодо дітей, малолітніх, неповнолітніх внуків, братів, сестер, падчерок, пасинків, а також першочергові правові можливості, встановленого законодавцем кола осіб, удочерити та (або) всиновити дітей.

Виокремлено кілька груп переважних прав у сімейних правовідносинах. По-перше, пріоритетні права батьків, які ґрунтуються на зазначеному сімейно-правовому статусі та не вимагають жодних додаткових умов. По-друге, пріоритетні права інших повнолітніх членів сім'ї та родичів на передання їм малолітніх, неповнолітніх внуків, братів, сестер, падчерок, пасинків, які набуваються через неможливість передати дітей другому із батьків. По-третє, першочергові права, встановленого законом кола осіб, спроможних удочерити та (або) всиновити дітей. До неї належать: а) першочергові правові

можливості громадян України на удочеріння та всиновлення дітей; б) першочергові правові можливості іноземців на удочеріння та усиновлення дітей.

30. Сімейні правовідносини виконують такі функції: по-перше, визначають конкретне коло суб'єктів сімейних відносин, на яке на поточний момент поширюється дія норм сімейного права (сімейних договорів та домовленостей, правових звичаїв); по-друге, закріплюють конкретну поведінку суб'єктів сімейних правовідносин; по-третє, є умовою для можливого приведення в дію сімейно-правових засобів задля забезпечення суб'єктивних сімейних прав та обов'язків.

31. Актами здійснення і захисту сімейних прав та інтересів і виконання обов'язків є фактична поведінка учасників сімейних правовідносин. Захист сімейних прав та інтересів пов'язаний із здійсненням зазначених прав і виконанням сімейних обов'язків. Його метою є усунення перепон, наявних на шляху до здійснення сімейних прав шляхом забезпечення виконання зобов'язаним суб'єктом покладених на нього юридичних обов'язків. Специфікою захисту сімейних прав у МПРСВ є специфічність юридичних фактів, з настанням яких виникає можливість захисту сімейних прав та інтересів, та реалізація захисту суб'єктивних сімейних прав через належні способи захисту таких прав та інтересів.

Удосконалено наукові положення щодо поєменування наявних способів захисту сімейних прав та інтересів, а також запропоновано розширити їхній перелік у СКУ. До оновленого переліку способів захисту сімейних прав та інтересів доцільно віднести: 1) встановлення правовідносин; 2) визнання права; 3) припинення дій, які порушують сімейні права; 4) відновлення правовідносин, які існували до порушення права; 5) примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку; 6) зміну правовідносин; 7) припинення правовідносин; 8) анулювання правовідносин; 9) компенсацію майнової шкоди; 10) компенсацію моральної шкоди; 11) визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної

Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

32. У контексті захисту сімейних прав та інтересів варто еволюціонувати українські законодавчі приписи щодо: а) визнання шлюбу неукладеним: на взірець законодавства Латвійської Республіки запропоновано закріпити в СКУ таку норму: шлюб вважається неукладеним, якщо його не було зареєстровано посадовою особою ОДРАЦС; б) поновлення шлюбу: на зразок законодавства Республіки Казахстан установити в СКУ таке правило: шлюб може бути поновлений, якщо в момент укладення шлюбу нареченим або одному із них було відомо, що особа, яка була визнана безвісно відсутньою або оголошена померлою, є живою; в) кола підстав позбавлення прав батьків: на основі досвіду Республіки Казахстан запропоновано в СКУ закріпити зловживання батьком, матір'ю азартними іграми як одну із підстав позбавлення прав батьків; г) потенціалу продовження позовної давності до вимог, що впливають із приписів ч. 3 ст. 138 СКУ, який не відтворено в п. 2-1 розділу VI «Прикінцеві положення» згаданого правового регулятора сімейних відносин.

33. Суспільна та індивідуальна правова свідомість і правова культура є функціональними елементами МПРСВ та забезпечують утворення певного типу сімейної правосуб'єктності, яка формується в контексті суспільної правової культури та правової свідомості під впливом індивідуальної правосвідомості та правокультурності особи.

34. Інтелектуальним фундаментом правової свідомості є правова ідеологія, яка в контексті МПРСВ є сукупністю обґрунтованих концептів, принципів, стимулів, мотивів, етичних і моральних норм, які визначають позицію держави щодо інституту сім'ї, що гармонізує зі сучасними європейськими і світовими стандартами та національними традиціями і менталітетом, сприяють утвердженню загальних засад сімейного права, а також розвитку правозгідних сімейних правовідносин.

35. Правова свідомість істотно впливає на МПРСВ, оскільки завдяки правовій свідомості такий механізм: а) має конкретну нормативно-правову основу; б) має конкретний предмет регулювання; в) є стабільним; г) відповідає стану сучасних сімейних відносин; ґ) є динамічним і здатен реагувати на зміну соціальних умов; д) оптимально поєднує різноманітні правові засоби (дозволи, заборони, позитивні зобов'язування); е) оперує зрозумілими та розпізнаваними правовими поняттями й категоріями, що дозволяють їх однакове трактування та практичне застосування; є) ґрунтується на засадах рівності учасників сімейних правовідносин, урахування їхніх взаємних інтересів, справедливості, добросовісності, розумності, моральних засад суспільства.

36. МПРСВ спрямований на забезпечення суб'єктам сімейного права умов для реалізації ідеї свободи правозгідної поведінки. Міра такої свободи має відповідати таким критеріям: а) свобода кожного суб'єкта сімейних правовідносин узгоджена зі свободою інших, пов'язаних із ним суб'єктів; б) свобода має бути оптимальною у правовому вимірі конкретних сімейних відносин конкретної особи; в) свобода реалізується в сімейних правовідносинах у межах правозгідної поведінки.

37. Базові сімейні цінності української сім'ї входять до системи цінностей, які охороняються сімейним правом, що дає змогу виокремити їх як самостійну групу в структурі правової культури, поряд із правовими цінностями. Поняття «сімейні цінності української сім'ї» визначено як такі засади, способи і форми побудови сімейних взаємин, які відповідають моральним засадам певної соціальної групи й української нації загалом і забезпечують гармонійне існування сім'ї як соціальної групи та створюють найкращі умови для життя кожного члена сім'ї зі збереженням його індивідуальності і самобутності.

38. Ефективність функціонального впливу індивідуальної правової культури (правокультурності особи) на МПРСВ забезпечується внаслідок

поєднання індивідуальної правової свідомості, правокультурності та визнання особою сімейних цінностей.

39. Доктрина сімейного права України посідає значне місце у формуванні сімейно-правової політики. Завданням останньої є інтеграція зусиль законодавця, суб'єктів правозастосування та вчених у галузі сімейного права задля розроблення планів і прогнозів удосконалення національного сімейного законодавства, спрямованого на підвищення впливу сімейно-правових регуляторів. Зазначений вплив має також розширювати міжгалузеві зв'язки сімейного права.

На рівні правотворення доктрина сімейного права впливає, по-перше, під час розроблення законопроектів з питань сімейного права, оскільки до нормопроектної діяльності мають залучатися потужні наукові інституції, представлені авторитетними фахівцями в галузі сімейного права. Надбання доктрини сімейного права мають також застосовуватися під внесення змін до чинного сімейного законодавства. По-друге, вона має вплив під час провадження правової експертизи законопроектів з питань сімейного права. По-третє, доктрина сімейного права має вплив на правосвідомість законодавця.

На рівні правозастосування доктрина сімейного права відтворює зміст лише наявних норм сімейного права, а не створює нових якихось правил. Вона використовується під час виявлення прогалин в сімейно-правовому регулюванні, а також під час тлумачення норм сімейного права та індивідуальних актів.

40. Розкриття впливу судової практики в сімейних справах на формування і реалізацію норм сімейного права дало змогу висновувати, що вона виконує поворотну функцію, яка полягає в тому, що цей вид юридичної практики спроможний зворотньо впливати на нормотворчу діяльність у сфері сімейного права («бумерангова спроможність»). Судова практика в сімейних справах є своєрідним «комутатором» правотворчої та правозастосовної практики в зазначеній сфері. Це дає змогу сформулювати рекомендації,

спрямовані на удосконалення сімейного законодавства, підвищення його ефективності. Судова практика в сімейних справах впливає на розвиток сімейного законодавства під час вчинення правових актів, створення певного результату в аспекті ефективності чинного сімейного законодавства, трансляції накопиченої інформації, сприйняття законодавцем рекомендацій, сформованих судовою практикою в сімейних справах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврамова О. Є. Приватно-правове регулювання житлових відносин в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Тернопіль, 2021. 20 с.
2. Аврамова О. Є. Приватно-правове регулювання житлових відносин в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Тернопіль, 2021. 513 с.
3. Александров Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма. М.: Госюриздат, 1961. 271 с.
4. Алексашина Ю. Б. Договор в частном праве как регулятор общественных отношений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 20 с.
5. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. М.: Издательство НОРМА, 2001. 752 с.
6. Алексеев С. С. Крушение права. Полемические заметки. Екатеринбург: Институт частного права. 2009. С. 28-29.
7. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. М.: Юрид. лит., 1966. 187 с.
8. Алексеев С. С. Общая теория права: в 2-х т. Т. 2. М.: Юрид. лит., 1982. 300 с.
9. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования. М.: Статут, 1999. 712 с.
10. Алексеев С. С. Собрание сочинений. В 10 т. Том 5: *Линия права. Отдельные проблемы концепции. Самое святое, что есть у Бога на земле: Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху*. М.: Статут, 2010. 549 с.
11. Алексеев С. С. Тайна и сила права. Наука права: новые подходы и идеи. Право в жизни и судьбе людей. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Норма, 2009. 176 с.
12. Антонова Ж. Д. Правовое сознание в механизме защиты прав и свобод граждан (теоретико-правовое исследование): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Курск, 2015. 24 с.

13. Антошкіна В. К. Договірне регулювання відносин подружжя: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2006. 20 с.
14. Ариванюк Т. О. Правове регулювання відносин власності між подружжям: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2002. 20 с.
15. Атаманова Ю. Є. Здійснення батьківських прав батьками, що проживають окремо. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 149-153.*
16. Афанасьєва Л. В. Аліментні правовідносини в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2003. 20 с.
17. Ахмач Г. М. Договірні правовідносини членів сім'ї: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2009. 19 с.
18. Бабаєв В. К. Презумпции в советском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Свердловск, 1969. 24 с.
19. Бабаєв В. К. Презумпции в советском праве: учеб. пособ. Горький: Изд-во ГВШ МВД СССР, 1974. 124 с.
20. Бабаєв В. К. Советское право как логическая система: учеб. пособ. М.: РИО Акад. МВД СССР, 1978. 212 с.
21. Бабецька І. Я. Здійснення та захист переважних прав в корпоративних правовідносинах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2014. 19 с.
22. Бажанова В. О. Здійснення права власності подружжя: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 19 с.
23. Байрачна М. І. Права та обов'язки за Сімейним кодексом України: дис. д-ра філософії: 081. Харків, 2020. 193 с.
24. Баранов А. В. К вопросу о понятии и месте специализированных норм в системе российского права. *Вестник Омского университета. Серия «Право»*. 2017. №1 (50). С. 22-30.

25. Басай О. В. Загальні засади (принципи) цивільного законодавства України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2014. 36 с.
26. Батечко А. І. Комплекс навчально-методичного забезпечення навчальної дисципліни «Сімейне право». Маріуполь: Маріупольський державний університет, 2017. 121 с. URL: moodle.mdu.in.ua/pluginfile.php/7837/course/overviewfiles/Сімейне%20право.pdf
27. Бервено С. М. Проблеми договірної права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 392 с.
28. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / пер. фр. Г. В. Чуршукова; под. общ. ред. В. И. Даниленко. М.: NOTA BENE, 2000. 575 с.
29. Бернацький М. В. Механізм правового регулювання правовідносин із використанням блокчейн. *Методологічні питання приватного права*: монографія / за ред. О. Д. Крупчана, З. В. Ромовської. У 2-х ч. Ч. 1. Київ, 2021. Підрозд. 2.3. С. 109-116.
30. Бикова О. Ю. Укладення та розірвання шлюбу за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2005. 220 с.
31. Білик О. О. Інститут окремого проживання подружжя в сімейному праві: порівняльно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 20 с.
32. Білик О. О. Припинення шлюбу. *Науково-практичний коментар. Сімейний кодекс України* / за заг. ред. Т. В. Боднар, О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2020. Гл. 11. С. 168-190.
33. Богданович С. П. Оценочные понятия в вещном и обязательственном праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Краснодар, 2012. 222 с.
34. Боднар В. В. Переважні права в цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 19 с.
35. Боднар В. До питання щодо класифікації переважних прав у цивільному праві України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип. 94. С. 115-118.

36. Боднар Т. В. Принципи сімейного права України. *Спогади про Людину, Вченого, Науковця (до 60-річчя від Дня народження професора Ірини Володимирівни Жилінкової)* / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Харків: Право, 2019. С. 52-62.

37. Боднар Т. Проблеми застосування норм Цивільного кодексу України та інших нормативно-правових актів до регулювання сімейних відносин. *Право України*. 2019. №2. С. 119-132.

38. Боднар Т. Проблеми удосконалення захисту прав та інтересів дітей (сімейно-правовий аспект). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2015. Вип. 1 (100). С. 5-7.

39. Боднар Т. В. Розвиток сімейно-правової доктрини. *Правова доктрина України: у 5 т./ Нац. акад. прав. наук України; [редкол. В. Я. Тацій (голова редкол.) та ін.]. Т.3: Доктрина приватного права України/ за заг. ред. Н. С. Кузнєцової*. Харків: Право, 2013. С. 488-501.

40. Боднар Т. В. Сімейне право у системі права України. *Приватне право*. 2013. № 1. С. 129-134.

41. Боднар Т. В. Сім'я. Регулювання сімейних відносин. *Науково-практичний коментар. Сімейний кодекс України* / за заг. ред. Т. В. Боднар, О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2020. Гл. 1. С. 5-21.

42. Болховітінова А. Б. Припинення шлюбу за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 18 с.

43. Борисова В. І. Договір про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого*. Харків: Право, 2021. С. 106-109.

44. Борисова В. І. Договір у сімейно-правовій сфері. *Актуальні проблеми приватного права: договір як правова форма регулювання приватних*

відносин: матер. наук.-практ. конф., присвяч. 95-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова (м. Харків, 17 лютого 2017 р.). Харків: Право, 2017. С. 12-16.

45. Борисова В. Проблемні питання форм сімейного влаштування дитини, що залишилася без батьківського піклування, за законодавством України. *Право України*. 2019. № 2. С. 133-147.

46. Бошко В. И. Очерки советского семейного права. перераб. и доп. д-ром юрид. наук, проф. В. А. Рясенцевым. Киев: Госполитиздат УССР, 1952. 366 с.

47. Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве. М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1947. Вып. 12. С. 10-33.

48. Бронникова М. Н. Гражданско-правовая презумпция по российскому законодательству: содержание, правовые формы и применение: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Самара, 2006. 205 с.

49. Валігура К. Ю. Моральні засади суспільства в механізмі цивільно-правового регулювання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2021. 20 с.

50. Валігура К. Ю. Моральні засади суспільства в механізмі цивільно-правового регулювання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2021. 240 с.

51. Васильєва В. В. Договір як підстава виникнення цивільно-правового зобов'язання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 20 с.

52. Ватрас В. К вопросу об обычае как источнике семейного права. *Legea și viața*. 2019. № 12. С. 16-19.

53. Ватрас В. А. Джерела сімейного права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Тернопіль, 2020. 40 с.

54. Ватрас В. А. Джерела сімейного права: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Хмельницький, 2020. 516 с.

55. Ватрас В. А. Суб'єкти сімейних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2008. 19 с.

56. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
57. Ведерніков Ю. А. Законодавча дефініція у правовому регулюванні. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 10-14.
58. Венгеров А. Б. Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов. М.: Юриспруденция, 2000. 528 с.
59. Венедіктова І. В. Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 40 с.
60. Венедіктова І. В. Методологічні засади охоронюваних законом інтересів у приватному праві: монографія. Харків: Нове Слово, 2011. 260 с.
61. Верейці О. Застосування презумпцій та фікцій у регулюванні сімейних відносин. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2016. № 5 (86). С. 174-181.
62. Веренкіотова О. В. Оціночні поняття у правових актах: теорія та практика реалізації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2013. 20 с.
63. Веркалець І. Д. Вплив правосвідомості на реалізацію функцій права: дис. ... д-ра філософії: 081. Івано-Франківськ. 2020. 244 с.
64. Відносно терміну «презумпція правомірності: Лист Міністерства юстиції України від 06.04.2011 р. № 3192-0-4-11-19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v3192323-11>
65. Войтенко Т. В. Визнання шлюбу недійсним та його правові наслідки: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 20 с.
66. Войшвилло Е. К. Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ. М.: Изд-во МГУ, 1989. 239 с.
67. Воложанин В. П. Юридические предположения в советском гражданском праве и процессе: дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1953. 156 с.
68. Вонсович Х. І. Презумпція шлюбного походження дитини. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2014. Вип. 1. С. 92-101.

69. Ворожейкин Е. М. Актуальные проблемы теории семейных правовых отношений в СССР: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. М., 1973. 34 с.

70. Ворожейкин Е. М. Правовые основы брака и семьи. М.: Юридическая литература, 1969. 160 с.

71. Галянтич М. К. Договір подружжя про надання утримання. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 103-104.

72. Галянтич М. К. Договір про припинення права на утримання одного з подружжя взамін набуття права власності на житловий будинок, квартиру чи інше нерухоме майно або одержання одноразової грошової виплати. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 117-118.

73. Галянтич М. К. Поняття житлових інтересів фізичної особи. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 15. С. 14-18.

74. Гаро Г. О. Шлюбний договір як інститут сімейного права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2012. 20 с.

75. Герасимчук Л. Застосування позовної давності до сімейних правовідносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. №6. С. 11-15.

76. Глиняна К. М. Правове регулювання розлучення за сімейним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2006. 20 с.

77. Глиняна К. М. Правове регулювання розлучення за сімейним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2006. 204 с.

78. Головкін О. В. Звичай як джерело сімейного права України: історія та сучасність. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 1. С. 159-163.

79. Горбась Д. В. Здійснення суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб: поняття, способи, межі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 18 с.

80. Горшенев В. М. Нетипичные нормативные предписания в праве. *Советское государство и право*. 1978. № 3. С. 113-118.

81. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. №436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>

82. Гражданское право: учеб. / под ред. А. П. Сергеева. Т. 3. М.: ТК Велби, 2009. 800 с.

83. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. Київ: Арістей. 2006. 560 с.

84. Гринько С. Д. Використання звичаїв для регулювання сімейно-правових відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2021. Вип. 65. С. 102-106.

85. Гринько С. Д. Вплив звичаїв на регулювання сімейно-правових відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №6. С. 42-44. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2021/12.pdf

86. Гриняк А. Б. Договірне регулювання майнових відносин подружжя за шлюбним договором. *Спогади про Людину, Вченого, Науковця (до 60-річчя від Дня народження професора Ірини Володимирівни Жилінкової) / за заг. ред. Р. О. Стефанчука*. Харків: Право, 2019. С. 62-72.

87. Гриняк А. Б. Договірні зобов'язання з виконання робіт у цивільному праві: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2012. 494 с.

88. Гриняк А. Б. Договір у механізмі правового регулювання приватноправових відносин. *Актуальні проблеми приватного права: договір як правова форма регулювання приватних відносин*: матер. наук.-практ. конф., присвяч. 95-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова (м. Харків, 17 лютого 2017 р.). Харків: Право, 2017. С. 20-23.

89. Гриняк А. Б. Теоретичні засади правового регулювання підрядних зобов'язань у цивільному праві України: монографія. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2013. 374 с.

90. Гриняк А. Б. Цивільно-правова норма в механізмі правового регулювання підрядних відносин. *Приватне право і підприємництво*. 2019. Вип. 19. С. 125-129.

91. Гриняк А. Б. Цивільно-правовий договір як підстава виникнення права спільної власності фізичних осіб: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2007. 20 с.

92. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. Изд. 2-е, стереотип. М.: Статут, 2001. 411 с.

93. Гузь Л. Є., Гузь А. В. Судово-практичний коментар до Сімейного кодексу України. Харків: Фактор, 2011. 575 с.

94. Давыдова М. Л. Нормативно-правовые предписания в российском законодательстве: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2002. 31 с.

95. Давыдова М. Л. Нормативно-правовые предписания в российском законодательстве: учебное пособие. Волгоград: Изд-во Волгогр. ун-та, 2001. 92 с.

96. Данилин В. И., Реутов С. И. Юридические факты в советском семейном праве: монография. Свердловск: Издательство Уральского университета, 1989. 155 с.

97. Декларація про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок: схв. Постановою Верховної Ради України від 5.03.1999 р. № 475-XIV. *Законодавство України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-14#Text>

98. Демчук О. Сімейні цінності як парадигма інституту життєдіяльності. *Наукова педагогічна думка*. 2017. № 1(89). С. 47-48.

99. Деякі питання державної реєстрації шлюбу в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 7.03.2022 р. № 213. *Законодавство*

України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213-2022-%D0%BF#Text>

100. Дзера І. О. Загальні правові засади захисту цивільних прав та інтересів / *Договірне право. Загальна частина*: навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін.; за ред. О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2008. С. 685.

101. Дзера І. О. Право спільної сумісної власності подружжя. *Науково-практичний коментар. Сімейний кодекс України* / за заг. ред. Т. В. Боднар, О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2020. Гл. 8. С. 113-116.

102. Дзера О. В. Становлення правового режиму власності подружжя в сімейному законодавстві України: історія, сучасність. *Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста-епоху (до 90-річчя від Дня народження професора Діни Василівни Бобрової)* / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ: АртЕк, 2019. С. 60-72.

103. Диденко А. Г. Оценочные понятия в гражданском законодательстве. *Избранное (Постсоветский период)*. Алматы: Юрид. лит., 2004. 130 с.

104. Довгерт А. Рекодифікація Цивільного кодексу України: основні чинники та передумови старту. *Право України*. 2019. № 1. С. 27-41.

105. Довгерт А. С. Юридична аналогія в Цивільному кодексі та судовій практиці України. *Приватне право*. 2013. № 1. С. 159-165.

106. Долгов Ю. Г. Охраняемые законом интересы супругов, родителей и несовершеннолетних детей в семейном праве Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2004. 24 с.

107. Достдар Р. М. Рецепція принципів візантійської Еклоги сучасним сімейним та спадковим законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2005. 20 с.

108. Дрішлюк А. І. Аналогія закону та аналогія права: динаміка наукового дослідження (сучасний період). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2011. Вип. 17. С. 9-14.

109. Дрішлюк А. І. Подолання прогалин в цивільному праві і законодавстві України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 221-224.

110. Дякович М. М. Здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків. Захист сімейних прав та інтересів. *Науково-практичний коментар. Сімейний кодекс України* / за заг. ред. Т. В. Боднар, О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2020. Гл. 2. С. 21-29.

111. Дякович М. М. Охорона і захист сімейних прав та інтересів нотаріусом: цивільно-правовий аспект: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2015. 458 с.

112. Дякович М. М. Поняття інтересу в сім'ї та у сімейних відносинах. *Право і громадянське суспільство*. 2014. № 1. С. 78-87. URL: file:///C:/Users/PRIVAT/Downloads/Diakovych_2014-3.pdf

113. Дякович М. М. Сімейне право: навч. посіб. Київ: Правова єдність, 2009. 512 с.

114. Євко В. Ю. Види презумпцій у сімейному праві України. *Проблеми цивільного права та процесу*: матер. наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 27 трав. 2016 р.). Харків: ХНУВС, 2016. С. 175-178.

115. Євко В. Ю. Врахування звичаїв при вирішенні судом сімейних спорів. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 78-79.

116. Євко В. Ю. Застосування презумпції спільності майна подружжя у судовій практиці. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 2. С. 75–78. URL: par.in.ua/2_2018/20.pdf

117. Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та поновлення опіки над дітьми. *Законодавство*

України. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_327

118. Європейська конвенція про здійснення прав дітей. Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135

119. Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом. Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_568

120. Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута), ратифікована Законом України від 15.02.2011 р. із застереженням та заявою. Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17

121. Єніна Л. В. Цивільно-правове регулювання шлюбного договору: дис. ... д-ра філософії: 081. Харків, 2021. 215 с.

122. Єфремова І. О. Заходи відповідальності у сімейному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2017. 19 с.

123. Жилінкова І. В. Договірне регулювання відносин у сімейній сфері. *Договір як універсальна правова конструкція*: монографія / А. П. Гетьман, В. І. Борисова, О. П. Євсєєв та ін.; за ред. А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків: Право, 2012. С. 94-111.

124. Жилінкова І. В. Особливості законодавчих конструкцій сімейно-правових договорів. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. №1 (64). С. 85-94.

125. Жилінкова І. Приватизація житла подружжя: аналіз питання в аспекті новітніх змін до ст. 61 СК України. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2011. № 2. URL: http://stride.com.ua/stride/men/data/men02_2011_c42_Simeine_pravo_

126. Жилінкова І. В. Проблеми правового режиму майна членів сім'ї: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2000. 39 с.

127. Жилінкова І. В. Сімейне право: галузевий суверенітет чи десувернізація. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 3 (26). С. 146-156.

128. Завальнюк С. В. Аналогія права за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2015. 22 с.

129. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

130. Загальна теорія держави і права: підруч. для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

131. Загальна теорія держави і права: підруч. для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2011. 584 с.

132. Загальна теорія держави і права: підруч. М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2002. 583 с.

133. Загальна теорія права: підруч. / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.

134. Загальне цивільне уложення Австрії від 01.06.1811 р. [Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, ABGB]. URL: <https://www.jusline.at/gesetz/abgb>

135. Заїка Ю., Менделя О. Страховий випадок як елемент механізму цивільно-правового регулювання страхових відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. №4. С. 22-28.

136. Заїка Ю. Механізм регулювання майнових правовідносин, що виникають після відкриття спадщини. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. №6. С. 23-28.

137. Заїка Ю. О. Статус «добровісного подружжя» у спадкових правовідносинах. *Спогади про Людину, Вченого, Науковця (до 60-річчя від Дня народження професора Ірини Володимирівни Жилінкової)* / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Харків: Право, 2019. С. 91-99.

138. Заїка Ю. О. Українське цивільне право: навч. посіб. Київ: Істина, 2005. 312 с.

139. Заморська Л. І. Відносно визначені норми права: поняття, структура, функції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2009. 24 с.

140. Заморська Л. І. Правова нормативність в умовах становлення та розвитку українського права: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2014. 44 с.

141. Зілковська Л. Поняття сім'ї і закономірності розвитку сімейного законодавства про державну охорону сім'ї. *Сучасні проблеми приватного права*: зб. наук. пр., присвячених 80-й річниці з Дня народження Ярослави Миколаївни Шевченко / відп. ред. Н. С. Кузнєцова, Р. О. Стефанчук. Київ: ВГО «Асоціація цивілістів України». Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2012. 464 с.

142. Зілковська Л. М. Правове регулювання усиновлення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2002. 20 с.

143. Игнатенко В. В. Оценочные понятия в законодательстве об административной ответственности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Свердловск, 1989. 18 с.

144. Ильин И. А. О сущности правосознания. Сочинения в 2-х т. М., 1993. Т. 1. 387 с.

145. Ильин И. А. Теория права и государства / под ред. и предисловием В. А. Томсинова. М.: Зерцало, 2008. Изд. 2-е, дополн. 550 с.

146. Ильина О. Ю. Современная российская семья как договор простого товарищества. *Семейное и жилищное право*. 2019. №1. С. 14-17.

147. Ильина О. Ю. Частные и публичные интересы в семейном праве Российской Федерации: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. М., 2006. 42 с.

148. Индыченко С. П., Гопанчук В. С. Брачно-семейное право в вопросах и ответах. Киев: Политиздат Украины, 1990. 192 с.

149. Індіченко С. П., Гопанчук В. С., Дзера О. В., Савченко Л. А.. Сімейне право України: навч. посіб. для студентів юридичних вузів та факультетів / за ред. О. В. Дзери. Київ: Вентурі, 1997. 272 с.

150. Иоффе О. С. Спорные вопросы учения о гражданском правоотношении. *Очерки по гражданскому праву*: сб. ст. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1957. С. 21-64.

151. Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1961. 381 с.

152. Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве. М.: Юридическая литература, 1984. 124 с.

153. Каймакова Е. В. Защита семейных прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Курск, 2011. 25 с.

154. Калаур І. Р. Договірні зобов'язання про передання майна у користування в цивільному праві України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 466 с.

155. Каламаж Р. В. Психологічні аспекти формування правової культури виборців: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 19.00.06. Київ, 2004. 19 с.

156. Калашник О. М. Механізм правового регулювання цивільних відносин як об'єкт наукових досліджень. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. №2 (14). С. 136-149.

157. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: монографія. Харків: Право, 2008. 288 с.

158. Карнаух Б. П. Договір про участь у додаткових витратах на дитину. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право

/ редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 118-119.

159. Карнаух Б. П. Договір щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим із батьків, хто проживає окремо від дитини. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право* / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 119-121.

160. Карнаух Б. П. Договір щодо місця проживання дитини. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право* / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 121-122.

161. Карпенко О. І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2002. 20 с.

162. Кархут О. Я. Механізм правового регулювання суспільних відносин у сфері освіти: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. 21 с.

163. Качур Н. Ф. Презумпции в советском семейном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Свердловск, 1982. 16 с.

164. Кашанина Т. В. Оценочные понятия в советском праве. *Правоведение*. 1976. №1. С. 25-31.

165. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права): монография. М.: Изд-во СГУ, 2011. 520 с.

166. Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. М.: Изд-во АН СССР, 1958. 187 с.

167. Кисіль В. І. Сучасні тенденції кодифікаційних процесів колізійного регулювання шлюбно-сімейних відносин. *Спогади про Людину, Вченого,*

Цивіліста-епoxy (до 85-річчя від Дня народження академіка Ярославни Миколаївни Шевченко) / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ: АртЕк, 2017. С. 127-139.

168. Клименко С. В. Переважні права в сімейному праві. *Молодий вчений*. 2015. №5 (20). Ч. 3. С. 48-51.

169. Кобзєва Т. А., Шапіро В. С. Сімейне право України: навч. посіб. Суми: Сумський державний університет, 2015. 90 с.

170. Коваленко Г. В. Основні філософсько-правові ідеї праці Роналда Дворкіна «Серйозний погляд на права». *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2011. №8. С. 85-94.

171. Коваленко Н. Ю. Правова природа правосвідомості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 6-1. Том 1. С. 40-43.

172. Ковальська В. С. Підстави зміни та припинення сімейних правовідносин: монографія. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2014. 260 с.

173. Ковальська В. С. Юридичний факт як підстава зміни та припинення сімейних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2013. 22 с.

174. Ковтунова Л. Ю. Інститут недійсного шлюбу у сімейному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2015. 20 с.

175. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. №2747-IV в редакції Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 р. №2147-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>

176. Кодекс про шлюб та сім'ю Республіки Казахстан [Қазақстан Республикасының Неке және отбасы кодексі] від 26.12.2011 р. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518>

177. Кодекс про шлюб та сім'ю України від 20.06.1969 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2006-07> (втратив чинність)

178. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. №8073-Х. *Законодавство України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>

179. Кодекс Швеції про шлюб [Äktenskapsbalk, (1987-230)]. URL: <http://rkrattsbaser.gov.se/sfst?bet=1987:230>

180. Кожевникова В. О. До питання про застосування сімейно-правових принципів при формуванні обмежень прав суб'єктів. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 6 (12). С. 41-49.

181. Кожевникова В. О. Здійснення дружиною та чоловіком права особистої приватної власності. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 156-158.*

182. Кожевникова В. О. Здійснення подружжям права спільної сумісної власності. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 158-159.*

183. Кожевникова В. О. Науково-теоретичні засади обмеження прав суб'єктів сімейних відносин: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Тернопіль, 2019. 43 с.

184. Козак О. М. Договір про влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: дис. ... д-ра філософії: 081. Київ, 2020. 220 с.

185. Кокова Д. А. Содержание семейных правоотношений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2017. 214 с.

186. Коментарий к Семейному кодексу Российской Федерации / под общ. ред. П. В. Крашенникова, П. И. Серугина. М.: ИНФА-М: Норма, 1997. 372 с.

187. Комиссаров К. И. Правоприменительная деятельность суда в гражданском процессе. *Советское государство и право*. 1971. № 3. С. 74-75.

188. Конвенція ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок у редакції від 06.09.1999 р. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207

189. Конвенція ООН про права дитини у редакції від 20.11.2014 р. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021

190. Конвенція ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок у редакції від 06.09.1999 р. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207

191. Конвенція про контакт з дітьми. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_659

192. Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_009

193. Конвенція про стягнення аліментів за кордоном. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_425

194. Конончук Н. М. Презумпція шлюбного походження дитини за сімейним законодавством України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2014. Вип. 6-2. Том 2. С. 16-19.

195. Конончук Н. М. Сімейно-правовий статус дитини за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2014. 20 с.

196. Конституція України від 28.06.1996 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
197. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.
198. Корунчак Л. А. Генеза та еволюція джерел права: синергетичний підхід: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2019. 194 с.
199. Корчевна Л. До критики поняття «механізму правового регулювання». *Право України*. 2003. № 1. С. 117-119.
200. Косенко Н. П. Усиновлення як інститут сімейного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2014. 19 с.
201. Косова О. Ю. Защита субъективных семейных прав. *Вестник Тюменского государственного университета*. 2010. № 2. С. 181-185.
202. Косович В. М. Оціночні поняття як засіб юридичної техніки: монографія. Львів: Тріада-плюс, 2010. 212 с.
203. Коструба А. В. Юридичні факти в механізмі припинення цивільних майнових відносин: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2014. 440 с.
204. Кот О. О. Захист немайнових прав. *Спогади про Людину, Вченого, Науковця (до 60-річчя від Дня народження професора Ірини Володимирівни Жилінкової) / за заг. ред. Р. О. Стефанчука*. Харків: Право, 2019. С. 113-125.
205. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017. 494 с.
206. Кот О. О. Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 550 с.
207. Кохановська О. В. Особисті немайнові права і обов'язки подружжя. *Спогади про Людину, Вченого, Науковця (до 60-річчя від Дня народження професора Ірини Володимирівни Жилінкової) / за заг. ред. Р. О. Стефанчука*. Харків: Право, 2019. С. 126-137.

208. Кохановська О. В. Цивільно-правова норма як загальнообов'язкове правило поведінки, як інформація і результат творчості. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. Т. 25. № 2. С. 142-155.

209. Кочин В. В. Рішення Конституційного Суду України в механізмі правового регулювання цивільних відносин. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав*: матер. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (м. Харків, 16 грудня 2020 р.). Харків: Право, 2020. С. 99-101.

210. Кочин В. В. Структура механізму правового регулювання відносин, що виникають щодо ендавментів наукових установ та закладів освіти. *Ius privatum*. 2018. № 2. С. 58-76.

211. Красицька Л. В. Вирішення батьками питань щодо виховання дитини. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 51-55.

212. Красицька Л. В. Здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 153-156.

213. Красицька Л. В., Коротич Т. М. Договір як правова форма регулювання сімейних відносин. *Актуальні проблеми приватного права: договір як правова форма регулювання приватних відносин*: матер. наук.-практ. конф., присвяч. 95-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова (м. Харків, 17 лютого 2017 р.). Харків: Право, 2017. С. 44-47.

214. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: дис. ... д-ра юрид. наук. Вінниця. 2015. 496 с.

215. Красицька Л. В. Проблеми сімейного права: навч. посіб. Донецьк: ДонНУ, 2013. 132 с.
216. Красицька Л. В. Прогалини у регулюванні сімейних відносин. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 25 травня 2018 р.). Харків: ХНУВС, 2018. С. 96-99.
217. Красицька Л. В. Співвідношення сімейного та цивільного права. *Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста-епоху (до 85-річчя від Дня народження академіка Ярославни Миколаївни Шевченко)* / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ: АртЕк, 2017. С. 176-186.
218. Красник К. С. Форми здійснення права особи на сім'ю за сімейним законодавством: дис. д-ра філософії: 081. Харків, 2020. 217 с.
219. Красовська В. Г. Механізм правового регулювання як система правових засобів. *Держава і право*. 2009. Вип. 43. С. 81-87.
220. Крат В. І. Переважні права: цивільно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2008. 19 с.
221. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права: підруч.: практикум: тести. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 447 с.
222. Кривицький Ю. В. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 260 с.
223. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Законодавство України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
224. Кройтор В. А. Усунення прогалин у цивільному праві за допомогою аналогії права, аналогії закону та міжгалузевої аналогії. *Форум права*. 2016. № 3. С. 159-166. URL: [file:///C:/Users/PRIVAT/Downloads/FP_index.htm_2016_3_30%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/PRIVAT/Downloads/FP_index.htm_2016_3_30%20(1).pdf)
225. Крупчан О. Д. Передмова. *Договірне регулювання приватноправових відносин в умовах євроінтеграційних процесів в Україні*: монографія / за заг. ред. академіка НАПрН України О. Д. Крупчана; наук. ред.

А. Б. Гриняк. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2017. С. 8-10.

226. Кузнєцова Н. С. Вдосконалення механізму правового регулювання цивільних відносин в Україні. *Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю з дня народж. д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова (м. Харків, 16 березня 2012 р.). Харків: Право, 2012. С. 152-154.

227. Кузнєцова Н. С., Довгерт А. С. Сучасне цивільне законодавство України: здобутки, проблеми, перспективи. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 51-67.

228. Кузнєцова Н. С. Договір у механізмі регулювання цивільно-правових відносин. *Право України*. 2012. №9. С. 12-18.

229. Кузнєцова Н. С., Кохановська О. В. Сучасне приватне право України: вектори європейського розвитку. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. Вип. 3 (86). С. 49-55.

230. Кузнєцова Н. С. Співвідношення сімейного та цивільного законодавства. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 395-396.

231. Кузнєцова Н. С. Юридические факты в механизме гражданско-правового регулирования общественных отношений в соответствии с законодательством Украины: матер. науч.-практ. конф. в рамках ежегодных цивилистических чтений, посвященных 20-летию НИИ частного права и 10-тию КМА (г. Алматы, 21–22 мая 2015 г.). Алматы, 2015. С. 119-123.

232. Кузнєцова О. А. Понятие, структура и виды норм-дефиниций гражданского права. *Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы*: материалы Международного круглого стола (г. Черновцы, 21-23 сентября 2006 г.) / под ред. доктора юридических наук, профессора, заслуженного

деятеля науки РФ В. М. Баранова, доктора юридических наук, профессора, заслуженного юриста Украины П. С. Пацуркивского, кандидата юридических наук Г. О. Матюшкина. Нижний Новгород: Нижегородский исследовательский научно-прикладной центр «Юридическая техника», 2007. С. 789-801.

233. Кузнецова О. А. Презумпции в российском гражданском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Екатеринбург, 2002. 23 с.

234. Кузнецова О. А. Презумпции в гражданском праве. 2-е изд., испр. и доп. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. 347 с.

235. Кузнецова О. А. Специализированные нормы российского гражданского права: теоретические проблемы: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Екатеринбург, 2007. 43 с.

236. Куксин И. Н. Воспитательная функция семейного права и воспитательная функция семьи: сравнительная характеристика. *Юридическая наука*. 2012. № 3. С. 29-36.

237. Куракін О. М. Механізм правового регулювання: теоретико-правова модель: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2016. 40 с.

238. Куракін О. М. Механізм правового регулювання: теоретико-правова модель: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2016. 436 с.

239. Куракін О. М. Сучасний механізм правового регулювання: загальнотеоретичні аспекти: монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2016. 465 с.

240. Курило В. І., Пастухов В. П., Пеньківський В. Ф., Філіндаш Є. В. Правознавство: навч. посіб. / під заг. ред. В. П. Пастухова. Київ: Алерта, 2006. 398 с.

241. Курумшиева Э. П. Презумпции в семейном праве Кыргызской Республики. *Вестник научных конференций*. 2015. № 4-6 (4). С. 50-53.

242. Лапчевська О. Ф. Позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 19 с.

243. Левківський Б. К. Особисті немайнові права та обов'язки членів сім'ї: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2004. 20 с.

244. Лепех Л. Л. Соціальна та юридична ефективність механізму правового регулювання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 234 с.

245. Лепех С. М. Сімейне право України: навч. посіб. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 318 с.

246. Лешанич Л. В. Правове регулювання квазісімейної форми виховання дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 18 с.

247. Липець Л. В. Врегулювання шлюбних та подібних відносин законом та договором: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 20 с.

248. Логвінова М. В. Усиновлення. *Науково-практичний коментар. Сімейний кодекс України* / за заг. ред. Т. В. Боднар, О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2020. Гл. 18. С. 330-437.

249. Логвінова М. В. Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 20 с.

250. Лозова Г. О. Законодавче визначення сім'ї та шлюбу. *Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2006. № 1 (17). С. 119-122.

251. Лукасевич-Крутник І. С. Договірні зобов'язання з надання транспортних послуг у цивільному праві України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Тернопіль, 2019. 502 с.

252. Лукасевич-Крутник І. С. Структура механізму правового регулювання договірних відносин з надання транспортних послуг. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2018. № 4 (32). С. 80-85.

253. Лукьяненко М. Ф. Оценочные понятия гражданского права: теоретико-правовой анализ и практика правоприменения: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. М., 2010. 53 с.

254. Лук'янчук О. І. Обов'язок дітей утримувати батьків за сімейним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2019. 193 с.

255. Луць В. В. Договір у механізмі правового регулювання цивільних правовідносин. *Методологія приватного права (теоретичний дискурс та практичне застосування)*: матер. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10 червня 2016 р.). Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2016. С. 25-29.

256. Луць В. Договір як регулятор цивільних відносин. *Право України*. 2012. № 9. С. 19-25.

257. Луць В. В. До питання про механізм правового регулювання корпоративних відносин в Україні. *Спогади про Людину, Вченого, Науковця (до 60-річчя від Дня народження професора Ірини Володимирівни Жилінкової) / за заг. ред. Р. О. Стефанчука*. Харків: Право, 2019. С. 147-156.

258. Луць В. В. Строки (терміни) у механізмі правового регулювання цивільних відносин. *Приватне право і підприємництво*. 2019. Вип. 19. С. 87-92.

259. Лучковський В. В. Фактичні шлюбні відносини у сімейному праві: дис. д-ра філософії: 081. Хмельницький, 2021. 225 с.

260. Ляшенко Р. Д. Презумпції у праві: питання теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2011. 234 с.

261. Мазур В. В. Механізм цивільно-правового регулювання сервітутних відносин в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2019. 20 с.

262. Мазур В. В. Механізм цивільно-правового регулювання сервітутних відносин в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2019. 242 с.

263. Мазур О. С. Сімейне право України: навч. посіб. для дистанц. навч. Київ: Університет «Україна», 2005. 116 с.

264. Майданик Р. А. Застосовування цивільного законодавства за аналогією. *Юридична Україна*. 2009. № 7. С. 56-61.

265. Майданик Р. А. Розвиток приватного права України: монографія. Київ: Алерта, 2016. 226 с.
266. Макаренко Л. О. Теоретико-методологічні аспекти пізнання та формування правової культури: дис... д-ра юрид. наук. Київ, 2019. 423 с.
267. Мамай І. В. Правове регулювання опіки та піклування за цивільним і сімейним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Івано-Франківськ, 2016. 19 с.
268. Мамедов Э. Ф. Термины и дефиниции как средства юридической техники правотворчества: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Иркутск, 2015. 215 с.
269. Маньковский И. А. Нормы и источники гражданского права: теоретические основы формирования и применения: монография. Минск: Междунар. ун-т «МИТСО», 2013. 287 с.
270. Маріц Д. О. Теоретичні проблеми правового регулювання інформаційних відносин в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2019. 462 с.
271. Маркосян А. В. Юридические факты в семейном праве Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2007. 24 с.
272. Мартинюк Т. М. Правова психологія та правова ідеологія: особливості формування в Україні. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2019. Вип. 8. С. 38-45.
273. Маслов В. Ф., Подопригора З. А., Пушкин А. А. Действующее законодательство о браке и семье: монография. Харьков: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1972. 212 с.
274. Матвеев Г. К. Советское семейное право. М.: Юридическая литература, 1978. 240 с.
275. Матвеев Г. К. Советское семейное право: учеб. М.: Юридическая литература, 1985. 208 с.

276. Мейер Д. И. О юридических вымыслах и предположениях, о скрытых и притворных действиях. Избранные произведения по гражданскому праву. М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2003. С. 53-162.

277. Мельник О. В. Особисті немайнові права дитини при усиновленні за законодавством України та окремих зарубіжних країн: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2016. 20 с.

278. Мельник О. В. Особисті немайнові права дитини при усиновленні за законодавством України та окремих зарубіжних країн: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2016. 237 с.

279. Мельник Я., Мельник Ю., Мельник М. Дефініційні особливості оцінної категорії «любов» її місце в системі сімейного права. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2015. № 4. Том 1. С. 66-71.

280. Мельниченко О. В. Поділ майна подружжя за законодавством України та країн Європейського Союзу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 20 с.

281. Менджул М. В., Давидова Н. О. Механізм цивільно-правового регулювання майнових відносин партнерів у фактичних союзах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2021. Вип. 65. С. 124-127.

282. Менджул М. В. Порівняльне сімейне право: навч. посіб. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 296 с.

283. Менджул М. В. Порівняльний аналіз принципів правового регулювання сімейних відносин в Україні та державах Вишеградської групи. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 6. С. 135-139.

284. Менджул М. В. Порівняльний аналіз принципів сімейного права в Україні та державах Західної Європи. *Часопис цивілістики*. 2018. Вип. 31. С. 49-53.

285. Менджул М. В. Принципи сімейного права в законодавстві держав Східної Європи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. Вип. 53. Том 53. С. 108-111.

286. Менджул М. В. Принципи сімейного права в законодавстві нордичних держав. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 6. Том 1. С. 132-137.

287. Менджул М. В. Систематизація принципів сімейного права в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. №1. С. 110-112. URL: rap.in.ua/1_2016/32.pdf

288. Менджул М. В. Сімейно-правовий механізм охорони правомірних очікувань членів сім'ї. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2020. Вип. 62. С. 152-156.

289. Менджул М. В. Теоретичні проблеми дії принципів сімейного права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2020. 36 с.

290. Менджул М. В. Теоретичні проблеми дії принципів сімейного права: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Ужгород, 2020. 544 с.

291. Мироненко В. П., Пилипенко С. А. Сімейне право України: підруч. / заг. ред. В. П. Мироненко. Київ: Правова єдність, 2008. 477 с.

292. Мирошніченко Т. Н. Диалектика соотношения типичного, нетипичного и нетрадиционного в праве. *Проблемы социалистической законности*: республик. межвуз. сб. Харьков, 1985. Вып. 5. С. 128-132.

293. Мироненко В. П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2001. 19 с.

294. Михайленко О. Відродження сімейних цінностей як важливий напрям державної сімейної політики України. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 2(21). С. 147-157.

295. Михальнюк О. В. Договірне регулювання особистих немайнових відносин у сімейній сфері. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 1. С. 86-92.

296. Михальнюк О. В. Договори в сімейному праві України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. №10. С. 84-91.

297. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.1973 р. № 2148-VIII. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043

298. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.73 р. № 2148-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042

299. Міловська Н. В. Теоретичні засади цивільно-правового регулювання договірних відносин зі страхування: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2019. 515 с.

300. Миронов А. В. Оценочные понятия в избирательном законодательстве Российской Федерации: монография. Иркутск: Изд-во Ин-та законодательства и правовой политики, 2005. 224 с.

301. Мічурін Є. О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (цивільно-правовий аспект): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 469 с.

302. Мойсеєнко Г. В. Оціночні поняття в адміністративному судочинстві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2017. 222 с.

303. Морозова Л. А. Теория государства и права: учеб. 5-е изд., перераб. и доп. М.: Норма: ИНФА-М, 2014. 464 с.

304. Москаленко И. В. Методологическая основа исследования функций гражданско-правовых дефиниций. *Юридический мир*. 2003. № 2. С. 41-43.

305. Москалюк В. Ю. Дитячий будинок сімейного типу як форма улаштування дітей, позбавлених батьківського піклування (цивільно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2003. 20 с.

306. Музика Л. А. Цивільно-правова політика України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2021. 40 с.

307. Муратова С. А. Семейное право: учеб. пособ. Нормативные акты. М.: Юриспруденция, 2001. 384 с.

308. Нагорная М. А. Техника определения законодательных терминов. Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование: материалы науч.-метод. семинара (11-16 сент. 2000 г.): в 2 т. / Нижегород. акад. МВД РФ; под ред. д-ра юрид. наук, проф. В. М. Баранова. Нижний Новгород: [б. и.], 2001. Т. 1. 2001. 542 с.

309. Нагребельний В. П. Шлюбний договір. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 465-467.

310. Надьон В. В. Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2018. 425 с.

311. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / [Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Ю. В. Білоусов та ін.]; за ред. Є. О. Харитонova. 2-ге вид., доп. Харків: ТОВ «Одіссей». 2008. 560 с.

312. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / за ред. Ю. С. Червоного. Київ: Істина, 2003. 464 с.

313. Науково-практичний коментар. Сімейний кодекс України / за заг. ред. Т. В. Боднар, О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2020. 552 с.

314. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / [С. Б. Булеца, Ю. Ф. Іванов, О. В. Ієвіня та ін.]. Київ: «Видавничий дім «Професіонал», 2011. 428 с.

315. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / С. В. Ківалов, Ю. С. Червоний, Г. С. Волосатий та ін.; за ред. Ю. С. Червоного. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 504 с.

316. Нашиц А. Правотворчество. Теория и законодательная техника: перевод с румынского / под ред.: Керимов Д. А. (Послесл.), Мицкевич А. В.; Пер.: Фодор И. М.: Прогресс, 1974. 256 с.

317. Негода О. А. Захист майнових прав малолітніх та неповнолітніх осіб: цивільно-правовий аспект : дис. д-ра філософії: 081. Харків, 2020. 278 с.

318. Недюха М. Правова ідеологія українського суспільства: інноваційний потенціал процесу соціальних змін. *Політичний менеджмент*. 2013. № 59. С. 86-94.

319. Недюха М. П. Правова ідеологія в контексті парадигми українського державотворення. *Трипільська цивілізація*. 2012. №8 (11). С. 11-15.

320. Нелін О. Правовий звичай як джерело українського права (IX-XIX ст.): становлення і розвиток. *Юридична Україна*. 2014. № 5. С. 4-8.

321. Нечаева А. М. Семейное право: актуальные проблемы теории и практики. М.: Юрайт-Издат. 2007. 280 с.

322. Нечаева А. М. Семейное право: курс лекций. М.: Юристъ, 2002. 320 с.

323. Некрасова О. В. Застосування цивільного законодавства до сімейних відносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2008. 16 с.

324. Некрасова О. Застосування аналогії до регулювання сімейних відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 4. С. 138-140.

325. Ніколенко М. Б. Новостворене майно як об'єкт спільної власності подружжя: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Тернопіль, 2018. 20 с.

326. Новохатская Я. В. Презумпция общности имущества супругов. *Проблемы законности*. 2005. Вип. 76. С. 125-132.

327. Новохатська Я. В. Правове регулювання майнових відносин подружжя (порівняльно-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2006. 189 с.

328. Нормы советского права: проблемы теории / под ред. В. К. Бабаева, М. И. Байтина. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. 248 с.

329. Овчатова-Редько А. О. Майнові правовідносини жінки та чоловіка, які перебувають у фактичному шлюбі, за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2009. 19 с.

330. Ойгензихт В. А. Презумпции в советском гражданском праве. Душанбе: Ирфон, 1976. 190 с.

331. Олійник О. В. До питання про поняття принципів сімейного права. *Десяті осінні юридичні читання: зб. тез Міжнар. наук. конф. (м. Хмельницький, 18-19 листопада 2011 р.): у 4-х ч. Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2011. Ч. 3. С. 302-304.*

332. Олійник О. С. Шлюбний договір: порівняльно-правовий аналіз різних правових систем: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Івано-Франківськ, 2009. 198 с.

333. Олюха В. Г. Цивільно-правовий договір: поняття, функції та система: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2003. 20 с.

334. Оніщенко О. В. Сімейне право: навч. посіб. Київ: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009. 111 с.

335. Оніщук О. М. Зловживання батьківськими правами: дис. ... д-ра філософії: 081. Київ, 2021. 217 с.

336. Орзіх В. М. Поняття аналогії права й аналогії закону в цивільному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2019. Вип. 54. С. 83-86.

337. Оридорога М. Т. Вопросы семейного права: учеб. пособ. Киев: Киевская высшая школа МВД СССР, 1969. 110 с.

338. Осика І. Р. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2004. 24 с.

339. Основи теорії держави і права: навч. посіб. С. Д. Гусарев, Р. А. Калюжний, А. М. Колодій та ін.; за ред. А. М. Колодія, А. Ю. Олійника. Київ: Либідь, 1997. 208 с.

340. Отраднава О. О. Механізм цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2014. 500 с.

341. Падун Є. В. Інститут прийомного виховання у сімейному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 19 с.

342. Пампура М. В. Правосвідомість у суспільстві, що трансформується: функціональний аспект. *Форум права*. 2016. №5. С. 139-143. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_5_25.pdf

343. Папкова О. А. Усмотрение суда. М.: Статут, 2005. 413 с.

344. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 336 с.

345. Пергамент А. И. Краткий популярный словарь-справочник о браке и семье. М.: Знание, 1982. 95 с.

346. Перелік вибраних наукових праць Я. М. Шевченко. *Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста-епоху (до 85-річчя від Дня народження академіка Ярославни Миколаївни Шевченко)* / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ: АртЕк, 2017. С. 374-384.

347. Перелік наукових праць І. В. Жилінкової. *Спогади про Людину, Вченого, Науковця (до 60-річчя від Дня народження професора Ірини Володимирівни Жилінкової)* / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Харків: Право, 2019. С. 264-286.

348. Петрончак Ю. О. Правосвідомість як рефлексія соціальних норм поведінки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2015. №825. С. 199-203.

349. Печений О. Деякі проблеми застосування аналогії в цивільному праві. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. №2 (49). С. 108-119.

350. Питання українського правопису: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.05.2019 р. № 437. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/437-2019-%D0%BF#Text>

351. Пиголкин А. С., Вопленко Н. Н. Основные виды правовых предписаний в советском законодательстве. *Проблемы совершенствования советского законодательства. Труды*. 1979. Вып. 16. С. 11-20.

352. Підлубна Т. М. Право на захист цивільних прав та інтересів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 209 с.

353. Пленюк М. Д. Юридичні факти як підстави виникнення цивільно-правових зобов'язань (теоретичні та практичні засади): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 426 с.

354. Пленюк М., Коструба А. Юридичні факти в доктрині приватного права України: монографія. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2018. 288 с.

355. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Часть вторая: Права семейственные, наследственные и завещательные. М.: Статут, 2003. 656 с.

356. Погребняк В. Я. Виникнення, перехід та припинення суб'єктивних цивільних прав: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2021. 426 с.

357. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 414 с.

358. Погрібний С. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: монографія. Київ: Правова єдність. 2009. 304 с.

359. Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. 20 с.

360. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права: монография. М.: Статут, 1998. 353 с.

361. Поліщук М. Г. Механізм сімейного права для захисту законних очікувань членів сім'ї. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2021. Вип. 67. С. 97-100.

362. Полонка І. А. Нормативність права: загальнотеоретичний аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2013. 20 с.

363. Пономаренко О. М. Реалізація принципу свободи договору в правовому регулюванні сімейних відносин. *Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету. Серія «Право»*. 2007. № 8. С. 34-38.

364. Пономаренко О. М. Щодо визначення поняття сімейно-правового договору. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Право»*. 2016. Вип. 24. С. 64-72.

365. Порядок присвоєння прізвища, імені, по батькові дитині при державній реєстрації народження: Роз'яснення Міністерства юстиції України від 29.06.2011 р. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ п0045323-11](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/п0045323-11)

366. Постанова Верховного Суду від 12.12.2018 р. у справі № 442/8645/14-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78495966>

367. Постанова Верховного Суду від 21.04.2021 р. у справі № 2-3897/10. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96498387>

368. Постанова Верховного Суду від 27.02.2019 р. у справі № 755/4757/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80235731>

369. Постанова Верховного Суду від 24.07.2019 р. у справі № 645/5783/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83870463>

370. Постанова Верховного Суду від 19.01.2022 р. в справі № 711/679/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102704816>

371. Правила державної реєстрації актів цивільного стану в Україні: Наказ Міністерства юстиції України від 18.10.2000 р. №52/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України 24.12.2010 р. № 3307/5. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00>

372. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: монографія / за ред. проф. Ю. П. Битяка та доц. І. В. Яковюка. Харків: Право, 2007. 248 с.

373. Правові цінності в антропологічній перспективі: нові горизонти юридичної науки. *Правова наука України: сучасний стан, виклики та*

перспективи розвитку / редкол.: О. В. Петришин (голова редкол.), В. А. Журавель (заст. голови редкол.), Н. С. Кузнєцова (заст. голови редкол.) [та ін.]; Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2021. С. 98-114.

374. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. Харків: Право, 2009. 352 с.

375. Примак В. Д. Роль засад справедливості, розумності й добросовісності у механізмі правового регулювання відносин цивільної відповідальності. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20-21 листопада 2013 р.). Харків: Право, 2013. С. 431-434.

376. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#n824>

377. Про власність: Закон України від 07.02.1991 р. №697-XII. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-12#Text> (**втратив чинність**)

378. Про внесення змін до деяких законодавчих актів: Закон України від 06.07.2010 р. №2435-VI. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2435-17>

379. Про внесення змін до деяких законодавчих актів: Закон України від 24.12.2015 р. №911-VIII. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/911-19#n9>

380. Про внесення змін до деяких законодавчих актів: Закон України від 19.12.2017 р. №2249-VIII (в редакції від 19.12.2018 р.). *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2249-19#n11>

381. Про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв'язку з прийняттям Закону України «Про безоплатну правову допомогу»: Закон

України від 06.11.2012 р. №5477-VI. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5477-17>

382. Про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв'язку з прийняттям Закону України «Про Національну поліцію»: Закон України від 23.12.2015 р. №901-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 4. Ст. 44.

383. Про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв'язку з прийняттям Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні»: Закон України від 16.04.2009 р. №1276-VI. (в редакції від 05.10.2016 р.). *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1276-17>

384. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень»: Закон України від 17.06.2020 р. №720-IX. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/720-20#Text>

385. Про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4652-VI. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4652-17>

386. Про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв'язку із запровадженням державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 04.07.2013 р. №402-VII. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-18>

387. Про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв'язку із запровадженням патронату над дитиною: Закон України від 19.10.2016 р. №1692-VIII. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1692-19#n6>

388. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового догляду: Закон України від 18.09.2012 р. №5290-VI. *Відомості Верховної Ради*. 2013. № 41. Ст. 549.

389. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 19.12.2017 р. №2249-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. №6-7. Ст. 43.

390. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)» від 30.03.2020 р. №540-IX. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20>

391. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення порядку надання органами опіки та піклування дозволів на вчинення правочинів щодо нерухомого майна дітей: Закон України від 19.04.2011 р. №3234-VI. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3234-17>

392. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства аграрної політики та продовольства України, Міністерства соціальної політики, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів: Закон України від 16.10.2012 р. № 5462-VI. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5462-17>

393. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення прав дитини, над якою встановлено опіку чи піклування: Закон України від 21.05.2009 р. №1390-VI. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1390-17>

394. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення прав дітей: Закон України від 21.05.2009 р. №1397-VI.

Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1397-17>

395. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав осіб з числа дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, яким встановлено інвалідність: Закон України від 02.12.2020 р. №1020-VI. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1020-20#n6>

396. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту майнових прав дітей: Закон України від 12.01.2012 р. №4314-VI. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4314-17>

397. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту права на належне утримання шляхом вдосконалення порядку стягнення аліментів: Закон України від 17.05.2017 р. №2037-VIII. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2037-19#n6>

398. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту права на належне утримання шляхом вдосконалення порядку стягнення аліментів: Закон України від 07.12.2017 р. №2234-VIII. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2234-19#n46>

399. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми: Закон України від 21.01.2016 р. №936-VIII. *Відомості Верховної Ради.* 2016. № 10. Ст. 99.

400. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо права фізичної особи на зміну по батькові: Закон України від 03.11.2020 р. №942-IX. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/942-20#n6>

401. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення законодавства у відповідність з Кримінальним процесуальним кодексом України: Закон України від 16.05.2013 р. №245-VII. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/245-18>

402. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо призначення тимчасової державної допомоги дітям: Закон України від 08.09.2005 р. №2853-IV (в редакції від 05.10.2016 р.). *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2853-15>

403. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо соціального захисту постраждалих учасників Революції Гідності та деяких інших осіб: Закон України від 22.05.2018 р. №2443-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 33. Ст. 250.

404. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання: Закон України від 03.07.2018 р. №2475-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 36. Ст. 272.

405. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо усиновлення: Закон України від 10.04.2008 р. №257-VI. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/257-17>

406. Про внесення змін до Закону України «Про виконавче провадження» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення процедури примусового визнання рішень судів та інших органів (посадових осіб): Закон України від 04.11.2010 р. №2677-VI (в редакції від 05.10.2016 р.). *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2677-17>

407. Про внесення змін до Кримінального та Сімейного кодексів України щодо усиновлення: Закон України від 04.09.2009 р. №1452-VI.

Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1452-17>

408. Про внесення змін до Сімейного кодексу України: Закон України від 23.02.2006 р. №3497-IV. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3497-15#Text>

409. Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо врегулювання порядку визначення розміру аліментів: Закон України від 01.06.2010 р. № 2302-VI. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2302-17>

410. Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо врахування відомостей про соціальний супровід сім'ї (особи) при захисті у судовому порядку сімейних прав та інтересів: Закон України від 03.09.2015 р. №668-VIII. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/668-19#n2>

411. Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо збільшення мінімального розміру аліментів, що стягуються на дитину з інших членів сім'ї та родичів, та запровадження мінімального розміру тимчасової державної допомоги дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів: Закон України від 26.01.2022 р. №2008-IX. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2008-20#Text>

412. Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо збільшення розміру аліментів на дітей: Закон України від 22.09.2005 р. №2901-IV. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2901-15>

413. Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо майна, що є особистою приватною власністю дружини, чоловіка: Закон України від 17.05.2012 р. №4766-VI. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4766-17>

414. Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо обов'язку осіб, позбавлених батьківських прав, утримувати дитину: Закон України від 17.05.2016 р. №1370-VIII. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1370-19#n2>

415. Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо особливостей усиновлення окремих категорій дітей: Закон України від 19.05.2011 р. №3381-VI. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3381-17>

416. Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо підвищення шлюбного віку: Закон України від 15.03.2012 р. №4525-VI. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4525-17>

417. Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо усиновлення: Закон України від 09.09.2011 р. №3738-VI. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3738-17>

418. Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо Центру з усиновлення дітей: Закон України від 16.11.2005 р. №3097-IV. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3097-15>

419. Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України: Закон України від 23.06.2005 р. №2710-IV. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-15>

420. Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України: Закон України від 22.12.2006 р. №524-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. №10. Ст. 87.

421. Про внесення зміни до статті 19 Сімейного кодексу України щодо забезпечення дотримання житлових прав дитини: Закон України від

17.05.2017 р. №2038-VIII. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2038-19#n2>

422. Про внесення зміни до статті 41 Сімейного кодексу України: Закон України від 20.12.2005 р. №3250-IV. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3250-15>

423. Про внесення зміни до статті 123 Сімейного кодексу України щодо визначення батьків дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій: Закон України від 20.09.2011 р. №3760-VI. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3760-17>

424. Про внесення зміни до статті 143 Сімейного кодексу України щодо обов'язку батька забрати дитину з полового будинку: Закон України від 12.05.2011 р. №3354-VI. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-17>

425. Про внесення зміни до статті 61 Сімейного кодексу України щодо об'єктів права спільної сумісної власності подружжя: Закон України від 11.01.2011 р. №2913-VI. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2913-17>

426. Про внесення змін до статті 181 Сімейного кодексу України: Закон України від 15.03.2006 р. №3539-IV. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3539-15>

427. Про внесення змін до статті 177 Сімейного кодексу України і статті 32 Цивільного кодексу України: Закон України від 02.06.2005 р. №2620-IV. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2620-15>

428. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 р. №2811-XII. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>

429. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 01.07.2010 р. №2398-VI. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17>

430. Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор: Закон України від 14.07 2020 р. № 768-IX. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20#Text>

431. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 р. №2342-IV. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>

432. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 р. №2229-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. №5. Ст. 35.

433. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96>

434. Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15.06.2006 р. №3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-06>

435. Про затвердження зразків актових записів цивільного стану, описів та зразків бланків свідоцтв про державну реєстрацію актів цивільного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.11.2010 р. №1025 у редакції від 30.12.2015 р. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1025-2010-%D0%BF>

436. Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 р. №564 у редакції

від 01.06.2019 р. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D0%BF>

437. Про затвердження Положення про прийомну сім'ю: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 р. №565 у редакції від 01.06.2019 р. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-%D0%BF>

438. Про захист дітей: Закон Фінляндії від 13.04.2007 р. [Lastensuojelulaki 13.4.2007/417]. URL: <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/2007/20070417>

439. Про заходи щодо підтримки становлення та розвитку студентської сім'ї: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.03.2001 р. №92-р. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92-2001-%D1%80>

440. Про Концепцію державної сімейної політики: Постанова Верховної Ради України від 17.09.1999 р. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1063-14#Text>

441. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 р. №2709-IV. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15>

442. Про надання публічних (електронних публічних) послуг щодо декларування та реєстрації місця проживання в Україні: Закон України від 05.11.2021 року №1871-IX. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1871-20#n329>

443. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

444. Про перелік видів доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.02.1993 р. №146. *Законодавство України*.

Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/146-93-%D0%BF>

445. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного сумісного майна подружжя: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 21.12.2017 р. №11. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-07>

446. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.03.2007 р. №3. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v000370007&p=1241367501250984>

447. Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 р. № 7. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/va007700-04>

448. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. №1697-VII. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#n944>

449. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15.11.2001 р. №2789-III. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2789-14> (*втратив чинність*)

450. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16.01.2020 р. № 463-III. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#n1022>

451. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11.12.2003 р. №1382-IV. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15#Text>

452. Про сім'ю: Закон Естонської Республіки від 18.11.2009 р. (в ред. від 01.03.2018) [Perekonnaseadus]. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/13330603?leiaKehtiv>

453. Про сім'ю: Закон Північної Македонії від 09.08.2014 р. [Закон за семејството]. URL: <http://ldbis.pravda.gov.mk/PregledNaZakon.aspx?id=34057>

454. Про сім'ю: Закон Словацької Республіки від 01.09.1992 р. [Zákon o rodine (Zákon č. 36/2005 Z.z.)]. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2005-36>

455. Про соціально-економічну підтримку становлення та розвитку студентської сім'ї: Указ Президента України від 04.08.2000 р. № 958/2000. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/958/2000>

456. Простибоженко О. С. Гармонізація законодавства України із законодавством держав-членів Європейського Союзу щодо правового режиму спільності майна подружжя: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 255 с.

457. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06.02.2018 р. №2275-VIII. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text>

458. Про усиновлення: Закон Норвегії від 16.06.2017 р. №48 [Lov om adopsjon (Adopsjonsloven, LOV-2017-06-16-48)]. URL: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2017-06-16-48?q=LOV-2017-06-16-48>

459. Про шлюб: Закон Андорри від 30.06.1995 р. [Llei qualificada del matrimony]. URL: <http://www.consellgeneral.ad/fitxers/documents/lleis-1989-2002/llei-qualificadadel-matrimoni.pdf/view>

460. Про шлюб: Закон Ісландії від 14.04.1993 р. [Hjúskaparlög]. URL: <https://www.althingi.is/lagas/150a/1993031.html>

461. Про шлюб: Закон Фінляндії від 13.06.1929 р. [Avioliittolaki 13.6.1929/234]. URL: <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1929/19290234>

462. Рабінович П. М. Норми права. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. Т. 4. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2002. С. 189.

463. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 8-ме вид. Харків: Консул, 2005. 144 с.

464. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей: учеб. пособие. М.: Научно-исследовательский и редакционноиздательский отдел, 1967. 288 с.

465. Ревуцька І. Е. Правові підстави створення сім'ї за законодавством України та країн-членів ЄС: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Івано-Франківськ, 2018. 207 с.

466. Резнік Г. О. Особисті немайнові права дитини (цивільно-правовий та сімейно-правовий аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2014. 20 с.

467. Рекодифікація цивільного законодавства: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 690 с.

468. Реформа сімейного права: Закон Сан-Марино від 26.04.1986 р. №49 [Legge 26 aprile 1986 n. 49 «Riforma del diritto di famiglia»]. URL: http://www.consigliograndeegenerale.sm/contents/instance18/files/document/204151eggi_3948.pdf

469. Решетник Є. Поняття суб'єктивного сімейного інтересу та загальні засади його судового захисту. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2013. №4 (98). С. 84-86.

470. Рыбаков А. В. Нетипичные нормы права. *Вестник Омского университета. Серия «Право»*. 2013. № 3. С. 24-29.

471. Рындюк В. И. Дефиниции в законодательных актах Украины. *Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы*: материалы Международного круглого стола (г. Черновцы, 21-23 сентября 2006 г.) / под

ред. доктора юридических наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ В. М. Баранова, доктора юридических наук, профессора, заслуженного юриста Украины П. С. Пацуркивского, кандидата юридических наук Г. О. Матюшкина. Нижний Новгород: Нижегородский исследовательский научно-прикладной центр «Юридическая техника», 2007. С. 534-542.

472. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2.11.2004 р. №15-рп/2004. *Законодавство України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>

473. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням приватного підприємства «ІКІО» щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 61 Сімейного кодексу України) від 19.09.2012 р. №17-рп/2012. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-12#Text>

474. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01.12.2004 р. *Офіційний вісник України*. 2004. № 50. Ст. 3288.

475. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28.12.2014 р. №76-VIII. *Законодавство України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text>

476. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення частини другої статті 211 Сімейного кодексу України (справа про різницю у віці між усиновлювачем та дитиною) від 03.02.2009 р. №3-рп/2009. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України. Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-09#Text>

477. Родионова О. М. Правовые формы реализации волевых отношений в механизме гражданско-правового регулирования: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. М., 2017. 502 с.

478. Розгон О. В. Договори у сімейному праві України: монографія. Київ: Ін Юре, 2018. 302 с.

479. Романовська Л. А. Управління майном дитини за цивільним та сімейним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 248 с.

480. Романюк У. В. Патронат як форма влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Хмельницький, 2018. 18 с.

481. Романюк Я. М. Проблеми застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 518 с.

482. Ромовская З. В. Проблемы защиты в советском семейном праве: дис. ... д-ра юрид. наук. Львов, 1986. 396 с.

483. Ромовська З. В. Виконання сімейних обов'язків. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 48-49.

484. Ромовська З. В. Здійснення сімейних прав. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 159.*

485. Ромовська З. В. Повага як соціально-правовий феномен. *Закарпатські правові читання: матер. XI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 11-13 квітня 2019 р.). Ужгород: РІК-У, 2019. С. 102-106.*

486. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 389-390.*

487. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України є взірцем ушляхетнення законодавчого регулювання сімейних відносин. *Сімейний кодекс України в системі Європейського сімейного законодавства: тези Міжнар. наук.-практ. конф. Вісник Академії адвокатури України. 2012. №3 (25). С. 241-243.*

488. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: наук.-практ. комент. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 532 с.

489. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: наук.-практ. комент. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. 568 с.

490. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: наук.-практ. комент. 3-тє вид., переробл. і доп. Київ: Правова єдність, 2009. 432 с.

491. Ромовська З. В. Сім'я. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 392.*

492. Ромовська З. В. Україна творить європейське сімейне право. *Право України. 2013. № 10. С. 9-29.*

493. Ромовська З. В. Українське сімейне право: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Правова єдність, 2009. 500 с.
494. Ромовская З. В. Защита в советском семейном праве: монография. Львов: Изд-во при ЛГУ изд. «Вища школа», 1985. 180 с.
495. Ромовська З. Українське цивільне право. Договірне право: Академічний курс. Львів: ПАІС, 2020. 464 с.
496. Рубець І. В. Застосування презумпції шлюбного походження дитини. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 68. С. 426-431.
497. Рубець І. В. Презумпція батьківства та можливості її спростування за сімейним законодавством України. *Юридична наука*. 2011. № 6. С. 53-57.
498. Рузакова О. А. Семейное право: учеб.-практ. пособ. М.: Экзамен: Право и закон, 2003. 256 с.
499. Рясенцев В. А. Неимущественный интерес в советском гражданском праве. *Ученые записки Московского юридического института*. 1939. Вип. 1. С. 24-27.
500. Рясенцев В. А. Семейное право. М.: Юрид. лит., 1971. 293 с.
501. Рясина А. С. Оценочные категории: общетеоретический и нравственно-правовой аспекты: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2013. 30 с.
502. Савченко Л. А. Особисті права та обов'язки батьків і дітей за сімейним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 1997. 27 с.
503. Сазонов В. В. Підстави виникнення корпоративних правовідносин: цивільно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2020. 16 с.
504. Сапейко Л. В. Правове регулювання аліментних обов'язків батьків та дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2003. 16 с.
505. Сафончик О. І. Правове регулювання припинення шлюбу в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2004. 20 с.

506. Сафончик О. І. Шлюбні правовідносини в Україні: теорія і практика: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 480 с.

507. Свердлов Г. М. Советское семейное право. М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1958. 299 с.

508. Семейное право Украины: учеб. / [С. В. Кивалов, Ю. С. Червоний, Г. С. Волосатый и др.]; под ред. Ю. С. Червоного; М-во образования и науки Украины, Одес. нац. юрид. акад. Київ: Правова єдність, 2009. 640 с.

509. Сенюта І. Я. Цивільні правовідносини у сфері надання медичної допомоги в Україні: питання теорії і практики: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2018. 500 с.

510. Сердечна І. Л. Особисті немайнові права і обов'язки інших членів сім'ї та родичів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Хмельницький, 2017. 258 с.

511. Серед адвокатів та науковців домінує думка про необхідність збереження Сімейного кодексу як окремого законодавчого акту. Офіційний сайт Національної асоціації адвокатів України. URL: <https://unba.org.ua/news/6018-sered-advokativ-ta-naukovciv-dominue-dumka-pro-neobhidnist-zberezheniya-simejnogo-kodeksu-yak-okremogo-zakonodavchogo-aktu.html?fbclid=IwAR0U3LmMZ749ZY9Gip67SSheSeB5DqbHKNiu1t4BvsZNywXELeTZT85Ueuk>

512. Сидоренко Д. І. Недійсність шлюбу в сімейному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Хмельницький, 2019. 18 с.

513. Сібільов М. М. Договірне регулювання сімейних відносин: становлення і сучасний стан законодавства та напрями наукових досліджень. *Спогади про Людину, Вченого, Науковця (до 60-річчя від Дня народження професора Ірини Володимирівни Жилінкової)* / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Харків: Право, 2019. С. 195-205.

514. Сібільов М. М., Новохатська Я. В. Договір як джерело регулювання сімейних відносин. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право* / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад.

прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 122-125.

515. Сімейне право України (історія, традиції, сучасність): навч. посіб. Б. І. Андрусишин, С. І. Шимон, Л. С. Дубчак та ін. за ред. Б. І. Андрусишина та С. І. Шимон. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. 454 с.

516. Сімейне право України: навч. посіб. для студентів юрид. вузів та факультетів. Київ: Вентурі, 1997. 272 с.

517. Сімейне право України: навч. посіб. / кол. авторів; за ред. Т. В. Курило. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 316 с.

518. Сімейне право України: навч. посіб. / [Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, В. О. Гончаренко та ін.]; за ред. Є. О. Харитонova. Київ: Істина, 2008. 200 с.

519. Сімейне право: підруч. / за заг. ред. В. А. Кройтора та В. Ю. Євко; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 512 с.

520. Сімейне право України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Ю. С. Червоний та ін.; ред. Ю. С. Червоний. Київ: Істина, 2004. 400 с.

521. Сімейне право України: підруч. для студ. юрид. вузів і ф-тів / Т. О. Ариванюк та ін.; ред. В. С. Гопанчук. Київ: Істина, 2002. 304 с.

522. Сімейне право України: підруч. / за ред. А. О. Дутко. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 480 с.

523. Сімейне право України: підруч. / Л. М. Баранова [та ін.]; заг. ред. В. І. Борисова, І. В. Жилінкова. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 200 с.

524. Сімейне право України: підруч. / [Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін.]; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Жилінкової. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 288 с.

525. Сімейне право України: підруч. / [Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін.]; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Жилінкової. 4-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2012. 320 с.

526. Сімейне право України: підруч. / [Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін.]; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Жилінкової. 3-тє вид., переробл. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 264 с.

527. Сімейне право України: підруч. / С. Б. Булеца, В. В. Заборовський, В. Г. Фазикош та ін.; за ред. С. Б. Булеци, В. Г. Фазикоша. Київ: Знання, 2015. 375 с.

528. Сімейне право України: підруч. / Т. В. Боднар, В. С. Гопанчук, О. В. Дзера [та ін.]; за заг. ред. Т. В. Боднар та О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 520 с.

529. Сімейний закон Боснії та Герцеговини 2005 р. [Porodični zakon Federacije Bosne i Hercegovine]. URL: <https://www.paragraf.ba/propisi/fbih/porodicni-zakon-federacije-bih.html>

530. Сімейний закон Республіки Хорватії від 16.07.2003 р. №01-081-03-2596/2 [Obiteljski zakon («Narodne novine», br. 116/2003, 17/2004)]. URL: <https://www.zakon.hr/z/88/Obiteljski-zakon>

531. Сімейний кодекс Азербайджанської Республіки від 28.12.1999 р. URL: <http://chisinau.mfa.gov.az/ru/content/123>

532. Сімейний кодекс Республіки Албанія від 08.05.2003 р. [Kodi i Familjes (LIGJ Nr.9062, datë 8.5.2003)]. URL: <https://qbz.gov.al/eli/ligj/2003/05/08/9062>

533. Сімейний кодекс Республіки Болгарія від 12.06.2009 р. [Семеен кодекс]. URL: <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135637484>

534. Сімейний кодекс Республіки Вірменія від 09.11.2004 р. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2124&lang=rus>

535. Сімейний кодекс Республіки Киргизстан від 30.08.2003 р. № 201. URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=4088

536. Сімейний кодекс Республіки Молдова від 26.10.2000 р. [Codul Familiei (Codul Nr. 1316 din 26.10.2000)]. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.487.php?action=view&view=doc&id=286119&lang=>

537. Сімейний кодекс Республіки Словенія від 21.03.2017 р. [Družinski zakonik – DZ]. URL: [http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id= ZAKO7556](http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO7556)
538. Сімейний кодекс Республіки Таджикистан від 13.11.1998 р. URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2316
539. Сімейний кодекс Республіки Чорногорія від 27.12.2006 р. [Porodični zakon]. URL: <https://www.asistent.me/dw/zakoni/Porodicni-zakon.pdf>
540. Сімейний кодекс Республіки Узбекистан від 30.04.1998 р. URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=973
541. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. №2947-III. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>
542. Сімейний кодекс України: наук.-практ. комент. І. В. Жилінкова, В. К. Антошкіна, Н. А. Д'ячкова, В. Ю. Москалюк та ін. / за ред. І. В. Жилінкової, 2008. 855 с.
543. Сімейний кодекс України: наук.-практ. комент. / [С. Я. Фурса [та ін.]; за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2008. 1248 с.
544. Сімейний та опікунський кодекс Республіки Польща від 25.02.1964 р. [Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. - Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 1964 nr 9 poz. 59)]. URL: <https://www.prawo.pl/akty/dz-u-2019-2086-t-j,16785962.html>
545. Скакун О. Ф., Подберезский Н. К. Теория права и государства. Харьков, 1997. 496 с.
546. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підруч. / пер. з рос. С. О. Бураковського. Харків: Консум, 2006. 656 с.
547. Сліпченко С. О. Деякі питання договірного регулювання цивільних відносин. *Актуальні проблеми приватного права: договір як правова форма регулювання приватних відносин*: матер. наук.-практ. конф., присвяч. 95-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова (м. Харків, 17 лютого 2017 р.). Харків: Право, 2017. С. 53-55.

548. Сліпченко С. О. Механізм правового регулювання особистих немайнових відносин з оборотоздатними об'єктами: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2014. 453 с.

549. Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів: монографія. Харків: Діса плюс, 2013. 552 с.

550. «Словники України». On-line-словники. URL: <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>

551. Слома В. М. Нормативно-правова складова механізму правового регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4 (20). С. 195-199.

552. Советское гражданское право: учеб. Т.1. 3-е изд. / под ред. О. А. Красавчикова. М.: Юрид. лит., 1985. 544 с.

553. Спасибо-Фатєєва І. В. Передмова. *Спогади про Людину, Вченого, Науковця (до 60-річчя від Дня народження професора Ірини Володимирівни Жилінкової)* / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Харків: Право, 2019. С. 6-7.

554. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 20 с.

555. Стефанчук М. О. Проблеми юридичної техніки статті 13 Цивільного кодексу України. *Університетські наукові записки*. 2005. № 1-2. С.140-145.

556. Стефанчук Р. А. Субъективное право как цивилистическая категория: аналитический обзор проблемы. *Личные неимущественные права: проблемы теории и практики правоприменения: сб. ст. и иных матер.* / под. ред. Р. А. Стефанчука. Киев: Юринком Интер, 2010. С. 78-87.

557. Стефанчук Р. О. Вихідні доктринальні засади щодо формування немайнового цивільного права. *Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 19-20 травня 2017 р.)*. Харків: ХНУВС, 2017. С. 54-56.

558. Стефанчук Р. О. До питання системи особистих немайнових прав, що виникають в колі сім'ї. *Спогади про Людину, Вченого, Науковця (до 60-*

річчя від Дня народження професора Ірини Володимирівни Жилінкової) / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Харків: Право, 2019. С. 219-226.

559. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія. Хмельницький: Видавництво Хмельницького ун-ту управління та права, 2007. 626 с.

560. Стефанчук Р. О. Проблеми реформування та кодифікації сімейного законодавства в Україні. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. Вип. 4. С. 139-143.

561. Стефанчук Р. О. Юридичні факти в сімейному праві. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого*. Харків: Право, 2021. С. 468.

562. Стоянов А. Д. Правовий режим нерухомого майна членів сім'ї: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 20 с.

563. Стоянов А. Д. Правовий режим нерухомого майна членів сім'ї: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 211 с.

564. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2011. 1008 с.

565. Схаб-Бучинська Т. Я. Роль оціночних понять в обмеженні договірної свободи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. №6. С. 70-72. URL: http://lsej.org.ua/6_2015/20.pdf

566. Тарахонич Т. В. Правова ідеологія як внутрішня детермінанта правового впливу. *Jurnalul Juridic National: Teorie si Practica*. 2016. №5. С. 19–21.

567. Тарусина Н. Н. О дефиниции семьи. С. 1-5. URL: <https://www.sworld.com.ua/konfer30/283.pdf> (дата звернення: 15.02.2019).

568. Тарусина Н. Н. Очерки теории российского семейного права. Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 1999. 93 с.

569. Таш'ян Р. І. Механізм цивільно-правового регулювання транспортних відносин. *Університетські наукові записки*. 2016. № 57. С. 101-109.

570. Теория государства и права: курс лекций. М. Н. Марченко, А. В. Мицкевич, О. Э. Лейст; под. ред. М. Н. Марченко. М.: Зерцало, 1998. 475 с.

571. Теория государства и права: учеб. для вузов / под ред. С. С. Алексеева. М., 2000. 594 с.

572. Теория государства и права: учеб. пособ. / Н. М. Чепурнова, А. В. Серегин. М.: Евразийский открытый ин-т, 2007. 465 с.

573. Теорія держави і права в схемах та таблицях: навч. посіб. / Кол. авт.; за заг. ред. Л. Р. Наливайко. Київ: «Хай-Тек Прес», 2020. 296 с.

574. Теорія держави і права: навч. посіб. для підгот. фахівців з інформ. безпеки / [О. О. Тихомиров, М. М. Мікуліна, Ю. А. Іванов та ін.]; за заг. ред. Л. М. Стрельбицької. Київ : Кондор-Видавництво, 2016. 332 с.

575. Теорія держави і права: навч. посіб. Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.

576. Теорія держави та права: навч. посіб. / О. М. Головка, І. М. Погрібний, О. В. Волошенюк та ін.; за заг. ред. І. М. Погрібного: Харків: ХНУВС, 2010. 277 с.

577. Теорія держави і права: підруч. / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. 3-є вид., перероб. і доп. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 480 с.

578. Тітко І. А. Оцінні поняття у кримінально-процесуальному праві України: монографія. Харків: Право, 2010. 216 с.

579. Тіхонова М. А. Договір між батьками про сплату аліментів на дитину. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право*

/ редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 101-103.

580. Тіхонова М. А. Договір про припинення права на аліменти для дитини для у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право* / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 114-116.

581. Ткачук А. С. Правова ідеологія та правова психологія як структурні елементи правосвідомості. *Актуальні проблеми політики*. 2012. Вип. 46. С. 58-66.

582. Тодыка Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры: монография. Харків: РАЙДЕР, 2001. 160 с.

583. Токарчук Л. М. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2021. 512 с.

584. Толстой Ю. К. К теории правоотношения. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. 88 с.

585. Тонієвич Є. Д. Санкції в сімейному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 20 с.

586. Трофимец И. А. Институт брака в России, государствах-участниках содружества независимых государств и Балтии: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Хабаровск, 2011. 47 с.

587. Труба В. І. Класифікація сімейних правовідносин: монографія. Одеса: Фенінс, 2020. 360 с.

588. Труба В. І. Оціночні поняття сімейного права: з'ясування змісту і значення. *Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання)*: матер. Міжнар. наук.-

практ. конф. (м. Київ, 03 жовтня 2015 р.). Київ: ТОВ «Білоцерків-друк», 2015. С. 91-94.

589. Труба В. І. Поняття та загальна класифікація сімейних правовідносин: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2021. 32 с.

590. Труба В. І. Поняття та загальна класифікація сімейних правовідносин: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2021. 470 с.

591. Труба В. І. Право спільної власності подружжя. *Сьомі юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 травня 2017 р.). Одеса: Астропринт, 2017. С. 142-148.

592. Туранин В. Ю. Юридическая терминология в современном российском законодательстве (теоретико-правовое исследование): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Белгород, 2017. 437 с.

593. Турчин-Кукаріна І. В. Оціночні поняття у цивільному процесуальному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2013. 255 с.

594. Ульяненко О. О. Шлюбний договір у сімейному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2003. 22 с.

595. Устименко О. С. Правова ідеологія як структурний елемент правової свідомості. *Право і суспільство*. 2018. № 5. С. 54-57.

596. Фасій Б. В. Субсидіарне застосування норм цивільного законодавства в Україні: теорія та практика: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2016. 202 с.

597. Федорченко Н. В. Зобов'язання з надання послуг у цивільному праві України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 443 с.

598. Фетисов О. Е. Оценочные понятия в праве: проблемы теории и практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Тамбов, 2009. 230 с.

599. Фолошня Д. І. Спільна власність членів сім'ї за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2015. 19 с.

600. Французьке ім'я. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Французьке_ім%27я

601. Ханович Є. Д. Правове регулювання аліментних зобов'язань батьків по утриманню дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2019. 19 с.

602. Харитонов Є. О. «Прогалини» у цивільному законодавстві: хибі правотворчості чи прийом законодавчої техніки. *Юридичний вісник*. 2013. № 1. С. 72-80.

603. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Національний менталітет та регулювання сімейних відносин в Україні. *Спогади про Людину, Вченого, Науковця (до 60-річчя від Дня народження професора Ірини Володимирівни Жилінкової)* / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Харків: Право, 2019. С. 235-245.

604. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. «Прогалини» у цивільному законодавстві та їхнє подолання у процесі юрисдикційної діяльності. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 18 груд. 2015 р.). Одеса: Фенікс, 2015. С. 11-14.

605. Харитонов Є. О. Сім'я як концепт сімейного законодавства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 58. С. 293-301.

606. Харитонов Є. О. Шлюб. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 460-462.

607. Харьковская цивилистическая школа: антология семейного права: монография / под общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков: Право, 2013. 240 с.

608. Хобор Р. Б. Шлюбний договір як регулятор майнових відносин подружжя: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 227 с.

609. Ходак С. М. Категорія інтересу в сімейному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Івано-Франківськ, 2020. 184 с.

610. Цивільне уложення Німеччини [Bürgerliches Gesetzbuch]. URL: <https://dejure.org/gesetze/BGB>

611. Цивільний закон Латвійської Республіки від 28.01.1937 р. [Latvijas Republikas Civillikums]. URL: <http://likumi.lv/ta/id/90223-civillikums-pirma-dalagimenes-tiesibas>

612. Цивільний кодекс Бельгії від 21.03.1804 р. [Burgerlijke Wetboek]. URL: <http://www.belgischrecht.be/codex.asp>

613. Цивільний кодекс Великого Герцогства Люксембург від 05.03.1803 р. [Code civil]. URL: <http://legilux.public.lu/eli/etat/leg/code/civil/20200101>

614. Цивільний кодекс Греції від 23.02.1946 р. [ΑΣΤΙΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ]. URL: <https://www.ministryofjustice.gr/wp-content/uploads/2019/10/%CE%91%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82-%CE%9A%CF%8E%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CF%82.pdf>

615. Цивільний кодекс Іспанії від 24.07.1889 р. (в ред. від 05.08.2018) [Codigo Civil de España]. URL: <http://noticias.juridicas.com/>

616. Цивільний кодекс Італії від 16.03.1942 р. [Codice civile. Regio Decreto 16 marzo 1942, n. 262]. URL: <https://www.normattiva.it/urires/N2Ls?urn:nir:stato:regio.decreto:1942-03-16;262>

617. Цивільний кодекс Князівства Монако від 21.12.1880 р. [Code Civil]. URL: <https://www.legimonaco.mc/305//legismclois.nsf/ViewSommaire/8a6b5046e8200199c12574fd00485cc8!OpenDocument>

618. Цивільний кодекс Литовської Республіки від 18.07.2000 р. [Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas]. URL: <https://www.etar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.8A39C83848CB/asr>

619. Цивільний кодекс Мальти від 22.01.1874 р. [Civil Code of Malta]. URL: <http://www.justiceservices.gov.mt/DownloadDocument.aspx?app=lom&itemid=8580&l=1>

620. Цивільний кодекс Нідерландів 1992 р. [Burgerlijk Wetboek (Boek 1)]. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0002656/2020-01-01>

621. Цивільний кодекс Португалії від 25.11.1966 р. [Código Civil (Decreto-Lei n.º 47344) // Diário do Governo n.º 274/1966, Série I de 1966-11-25]. URL: <https://dre.pt/web/guest/legislacao-consolidada/-/lc/34509075/view?q=c%C3%B3digo+civil>

622. Цивільний кодекс Румунії від 17.07.2009 р. [Codul civil al României]. URL: <http://www.cdep.ro/pls/caseta/eCaseta2015.home?idl=2>

623. Цивільний кодекс Угорщини 2013 р. [Polgári törvénykönyv 2013. évi V. törvény (Ptk)]. URL: http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=159096.37676

624. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

625. Цивільний кодекс Франції [Code civil]. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?dateTexte=20200401&cidTexte=LEGITEX T000006070721&fastReqId=1117084491&fastPos=1&oldAction=rechCodeArticle>

626. Цивільний кодекс Чеської Республіки від 03.02.2012 р. [Občanský zákoník]. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2012-89>

627. Цивільний кодекс Швейцарії від 10.12.1907 р. [Schweizerisches Zivilgesetzbuch]. URL: <https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/19070042/index.html>

628. Цивільне право України. Загальна частина: підруч. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. 3-те вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер. 2010. 976 с.

629. Цивільно-правовий механізм відносин із надання послуг в Україні: монографія / за заг. ред. О. Д. Крупчана, Ю. О. Заїки. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. 293 с.

630. Цюра В. В. Інститут представництва в цивільному праві України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 535 с.

631. Чашкова С. Ю. Система договорных обязательств в российском семейном праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2004. 23 с.

632. Чеберяк П. А. Роль судової практики в удосконаленні механізму цивільно-правового регулювання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1993. 26 с.

633. Чепис О. І. Інтереси в цивільному праві: сутність, місце та особливості захисту: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2010. 18 с.

634. Чепис О. І. Інтереси в цивільному праві: сутність, місце та особливості захисту: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Ужгород, 2010. 209 с.

635. Чепис О. І. Поєднання публічних та приватних інтересів у регулюванні сімейних правовідносин. *Актуальні проблеми приватного права: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 93-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова (м. Харків, 27 лютого 2015 р.)* Харків: Право, 2015. С. 198-202.

636. Черданцев А. Ф. Вопросы толкования советского права. Свердловск: Свердловский юрид. ин-т, 1972. 193 с.

637. Чернега В. Норми-презумпції сімейного права України. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 3 (31). Vol. 2. P. 265-271.

638. Чернега В. Поняття та ознаки механізму правового регулювання сімейних відносин. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. №4 (32). Vol. 2. P. 185-191.

639. Чернега В. Поняття шлюбного договору в юридичній думці та законотворчій перспективі. *Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики: матер. Міжнар. наук.-практ. конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої Дню науки юридичного факультету (м. Київ, 15 листопада 2019 р.)*. Київ, 2019. С. 312-313.

640. Чернега В. Проблеми декореляції деяких назв статей Сімейного кодексу України зі змістом їхніх положень (запрошення до полілогу). *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні: зб. матер.*

наук.-практ. конф. (м. Львів, 06 грудня 2019 р.). Львів: ЛьВДУВС, 2019. С. 311-313.

641. Чернега В. Проблеми сімейно-правової термінології в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6. Vol. 1. P. 52-56.

642. Чернега В. Сімейні правовідносини в механізмі правового регулювання сімейних відносин. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. №5. P. 252-256.

643. Чернега В. Спеціалізовані норми сімейного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. №1. С. 41-45.

644. Чернега В. Способи втілення принципу добросовісності в нормах сімейного права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. №2. С. 80-84.

645. Чернега В. Уповноважувальні норми сімейного права як об'єкти наукової класифікації. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №1. С. 38-41.

646. Чернега В. М. «Архітектоніка» механізму правового регулювання сімейних відносин. *Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Люблін, 30-31 жовтня 2020 р.). Lublin: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2020. С. 170-174.

647. Чернега В. М. Врахування звичаїв при вирішенні судом сімейних спорів: нотатки до наукової полеміки. *Сучасна цивілістична наука в умовах гібридної війни*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 16 листопада 2017 р.). Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2017. С. 235-237.

648. Чернега В. М. Деякі аспекти розвитку сімейного законодавства України з 2004 року до поширення COVID-19. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяченої 95-річчю від народження О. А. Пушкіна (м. Харків, 22 травня 2020 р.). Харків: ХНУВС; Панов, 2020. С. 209-214.

649. Чернега В. М. Деякі проблеми юридичної техніки глави 11 Сімейного кодексу України. *Актуальні правові та гуманітарно-економічні проблеми в період реформування демократичного суспільства*: зб. тез VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 15-16 листопада 2019 р.). Кропивницький: ПВНЗ КІДМУ, 2019. С. 46-48.

650. Чернега В. М. Застосування норм цивільного права до регулювання сімейних відносин. *Право і суспільство*. 2020. №2. С. 244-249.

651. Чернега В. М. Zobov'язуючі норми сімейного права як об'єкти наукової класифікації. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. №5. С. 148-150.
URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_5_2019.pdf

652. Чернега В. М. Класифікація заборонних норм сімейного права. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2021. №1(35). С. 127-130.

653. Чернега В. М. Механізм сімейно-правового регулювання очима цивіліста-сучасника. *Актуальні наукові дослідження сучасної юридичної науки: теорія та практика*: зб. матер. III-ї Наук.-практ. конф. (м. Київ, 18 березня 2016 р.). Київ: ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2016. С. 196-198.

654. Чернега В. М. Морально-правові принципи в сімейному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 223 с.

655. Чернега В. М. Норми-дефініції сімейного права в механізмі правового регулювання сімейних відносин в Україні. *A new task of legal science in Ukraine and in the countries of the European Union*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Арад, 17-18 грудня 2020 р.). Арад, 2020. С. 97-101.

656. Чернега В. М. Норми-цілі сімейного права в механізмі правового регулювання сімейних відносин. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав*: матер. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. Ч. Н. Азімова та 20-річчю з дня створення кафедри цивільного права №2 (м. Харків, 29 листопада 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 133-136.

657. Чернега В. М. Оціночні поняття в сімейному праві України. *Форум права*. 2015. №4. С. 313–317. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2015_4_55

658. Чернега В. М. Перспективи дослідження механізму правового регулювання сімейних відносин. *Інтеграція юридичної науки і практики як основа сталого розвитку вітчизняного законодавства*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 13-14 листопада 2020 р.). Дніпро: Дніпровський гуманітарний університет, 2020. С. 62-65.

659. Чернега В. М. Поняття, ознаки, форми санкціонування звичаїв та їхнє значення у механізмі правового регулювання сімейних відносин. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2020. Вип. 46. С. 107-110.

660. Чернега В. М. Поняття, система та структура норм-дефініцій сімейного права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 149-152. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_4_2019.pdf

661. Чернега В. М. Проблеми та потенціал механізму правового регулювання сімейних відносин: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 508 с.

662. Чернега В. М. Регулювання сімейних відносин за аналогією закону. *Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та виклики сьогодення*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 24-25 липня 2020 р.). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2020. С. 41-44.

663. Чернега В. М. Розвиток доктрини сімейного права та її вплив на законодавця і суб'єктів правозастосування. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 245-250.

664. Чернега В. М. Своєрідність норм сімейного права – нормативного фундаменту механізму правового регулювання сімейних відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2020. Вип. 62. С. 178-182.

665. Чернега В. М. Сімейно-правова теорія переважних прав. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав*: матер. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (м. Харків, 16 грудня 2020 р.). Харків, 2020. С. 125-127.

666. Чернега В. М. Сімейно-правові проблеми та потенціал застосування аналогії права. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Т. 30 (70). №6. С. 42-49.

667. Чернега В. М. Сутність і систематика сімейно-правових договорів і домовленостей. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №1. С. 100-103. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2021/24.pdf

668. Чернега В. М. «To be, or not to be» Сімейному кодексу України в світлі рекодифікації Цивільного кодексу України? *Актуальні правові та гуманітарно-економічні проблеми в період реформування демократичного суспільства*: зб. тез IX Всеукр. наук.-практ. заочної конф. (м. Кропивницький, 05-06 лютого 2021 р.). Кропивницький: ПВНЗ КІДМУ, 2021. С. 28-31.

669. Чернега В. М. Удосконалення норми-дефініції «сім'я». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. №6. С. 143-146. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2019/34.pdf

670. Черновалюк Ю. Ю. Реалізація права на сім'ю шляхом створення дитячих будинків сімейного типу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2010. 20 с.

671. Черноус С. М. Оціночні поняття у трудовому праві України: автореф. дис. ... канд. ... юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2008. 18 с.

672. Черноус С. М. Оціночні поняття у трудовому праві України: дис. ... канд. ... юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2008. 212 с.

673. Чефранова Е. А. Механизм семейно-правового регулирования имущественных отношений супругов: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. М., 2007. 54 с.

674. Чурпіта Г. В. Концептуальні засади захисту сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 478 с.

675. Шаталин В. Суд запретил немцам брать тройные фамилии. URL: <https://www.dw.com/ru/%D1%81%D1%83%D0%B4-/a-4228487>

676. Шафиров В. М. Естественно-позитивное право: Введение в теорию: монография. Красноярск: ИЦ КрасГУ, 2004. 260 с.

677. Шведське ім'я. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Шведське_ім%27я

678. Шевцова В. В. Здійснення та захист прав дитини на належне батьківське виховання: дис. д-ра філософії: 081. Харків, 2020. 251 с.

679. Шевченко Я. М. Визначення юридичного аспекту поняття «сім'я». *Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста-епоху (до 85-річчя від Дня народження академіка Ярославни Миколаївни Шевченко)* / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ: АртЕк, 2017. С. 105-106.

680. Шевченко Я. М. Загальні засади регулювання сімейних відносин. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право* / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 138-139.

681. Шевченко Я. М. Метод сімейно-правового регулювання. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право* / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 196-197.

682. Шевченко Я. М. Місце цивільного права в системі права України. *Право України*. 2012. № 1-2. С. 125-138.

683. Шевченко Я. М. Основні засади сімейного права. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право* / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і

права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 387-389.

684. Шевченко Я. М. Поняття сім'ї та сімейних правовідносин у сімейному та цивільному праві України. *Правова система України: історія, стан та перспективи*: у 5 т. Т. 3. Цивільно-правові науки. Приватне право / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. Харків: Право, 2008. С. 443-451.

685. Шевченко Я. М. Предмет сімейного права. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 345-346.

686. Шевченко Я. М. Сімейне законодавство. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 386-387.

687. Шевченко Я. М. Сімейне право. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 387-389.

688. Шевченко Я. М. Сімейні правовідносини. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 226-227.

689. Шевченко Я. М. Сімейні правовідносини. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права

ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 390-392.

690. Шевченко Я. М. Учасники сімейних правовідносин. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого.* Харків: Право, 2021. С. 437.

691. Шевченко Я. М. Характеристика сімейних правовідносин. *Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста-епоху (до 85-річчя від Дня народження академіка Ярославни Миколаївни Шевченко) / за заг. ред. Р. О. Стефанчука.* Київ: АртЕк, 2017. С. 106-109.

692. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.). М.: СПАРК, 1995. 556 с.

693. Шершень Т. В. Частный и публичный интерес в договорном регулировании семейных отношений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Екатеринбург, 2002. 24 с.

694. Шимон С. Вимога про відповідність моральним засадам суспільства в механізмі цивільно-правового регулювання. *Юридична Україна.* 2008. №6. С. 49-54.

695. Шимон С. І. Відповідність змісту правочину моральним засадам суспільства як умова його дієвості. *Юриспруденція: теорія та практика.* 2009. № 7. С. 43–49.

696. Шимон С. Вплив ідеї моральності на розвиток цивільного права та формування змісту цивільно-правових норм. *Юридична Україна.* 2008. №4. С. 76-82.

697. Шимон С. Здійснення переважного права купівлі частки у майні. *Юридична Україна.* 2012. № 2. С. 67-72.

698. Шимон С. Природа переважних прав щодо набуття майна. *Юридична Україна.* 2012. № 1 С. 58-63.

699. Шимон С. Сутність переважних прав та їх класифікація в цивільно-правовій теорії. *Юридична Україна*. 2011. № 12. С. 61-69.

700. Шимон С. І. Державна реєстрація шлюбу. *Науково-практичний коментар. Сімейний кодекс України* / за заг. ред. Т. В. Боднар, О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2020. Гл. 4. С. 40-55.

701. Шимон С. І. Загальні положення. *Науково-практичний коментар. Сімейний кодекс України* / за заг. ред. Т. В. Боднар, О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2020. Гл. 3. С. 30-40.

702. Шимон С. І. Моральні засади суспільства як концепт договірного регулювання майнових відносин подружжя. *Спогади про Людину, Вченого, Науковця (до 60-річчя від Дня народження професора Ірини Володимирівни Жилінкової)* / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Харків: Право, 2019. С. 255-263.

703. Шимон С. І. Моральні засади суспільства як концепт правового регулювання (на прикладі норм публічного та приватного права). *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 03-04 травня 2019 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019. С. 146-151.

704. Шимон С. І. Моральність у цивільному праві: до постановки наукової проблеми. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2007. № 9. С. 21–29.

705. Шимон С. І. Переважні права в орендних правовідносинах: проблеми законодавства та практики. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2012. № 1. С.122-126.

706. Шимон С. І. Правова природа шлюбу за Сімейним кодексом України. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 18. Економіка і право*. 2015. Вип. 28. С. 151-158.

707. Шимон С. І. Правові ознаки шлюбу за сімейним законодавством України. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2015. № 3. С. 39-44.

708. Шимон С. І. Сімейне право: навч. посіб. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 260 с.

709. Шимон С. І. Теорія майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 664 с.

710. Шишка Р. Б. Механізм правового регулювання правовідносин у сфері інтелектуальної власності. *IT-право: проблеми та перспективи*: зб. матер. наук.-практ. конф. (м. Львів, 16 листопада 2016 р.). Львів: НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 297-305.

711. Шишка Р. Б. Механізм правового регулювання перевезень. *Юридичний вісник*. 2014. № 3 (32). С. 120-125.

712. Шишка Р., Шишка О. Механізм правового регулювання цивільних правовідносин. Про українське право / за ред. проф. І. Безклубого. 2013. Число VI-VII. С. 220-233.

713. Шищак-Качак О. О. Правові аспекти застосування звичаю під час врегулювання сімейних відносин. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. №1. С. 110-112. URL: www.pap.in.ua/1_2015/33.pdf

714. Юридична енциклопедія в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Укр.енцикл.», 1998-2003. Т. 5. 736 с.

715. Юридична енциклопедія: в 6 т. [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Київ: «Українська енциклопедія». Т. 2. 1999. 744 с.

716. Юридичні терміни. Тлумачний словник / В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко, Т. П. Базова та ін.; за ред. В. Г. Гончаренка. Ї. Київ: Либідь, 2003. 320 с.

717. Явор О. А. Загальні засади регулювання сімейних відносин: традиційний та сучасний підходи. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. Число 3. С. 258-261.

718. Явор О. А. Функції шлюбного контракту в сімейному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 1996. 14 с.

719. Явор О. А. Юридичне значення презумпцій в сімейному праві. *Закарпатські правові читання*: матер. IX Міжнар. наук.-практ. конф.

(м. Ужгород, 20-22 квітня 2017 р.). Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2017. Т. 1. С. 281-285.

720. Явор О. А. Юридичні факти в сімейному праві України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2018. 488 с.

721. Явор О. А. Юридичні факти в сімейному праві України: усталені підходи і новітні тенденції: монографія. Харків: Право, 2016. 352 с.

722. Яворська О. С., Суханов М. О. Локальні корпоративні акти: правова природа, види, значення у механізмі правового регулювання корпоративних відносин. *Корпоративне право*: підруч. / Ю. О. Гладько, В. М. Мартин, Ю. Я. Самагальська та ін.; за заг. ред. проф. О. С. Яворської. Дрогобич: Коло, 2020. С. 58-61.

723. Яворська О. С., Суханов М. О. Судова практика в механізмі правового регулювання корпоративних відносин. *Корпоративне право*: підруч. / Ю. О. Гладько, В. М. Мартин, Ю. Я. Самагальська та ін.; за заг. ред. проф. О. С. Яворської. Дрогобич: Коло, 2020. С. 92-96.

724. Язык закона / под ред. А. С. Пиголкина. М.: Юрид. лит-ра, 1990. 200 с.

725. Яковлев В. Ф. Избранные труды. Гражданское право: История и современность. М.: Статут, 2012. Кн. 2. Т. 2. 351 с.

726. Янишев В. П. Застосування позовної давності до вимог, що впливають із сімейних відносин. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 142-145.

727. Яніцька І. А. Опіка і піклування як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2015. 20 с.

728. Яроцька М. В. Юридичний склад як підстава виникнення майнових цивільних правовідносин: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2018. 228 с.

729. Яроцький В. Л. Загальна характеристика механізму правового регулювання як цивілістичної категорії. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав*: матер. «круглого столу», присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (м. Харків, 18 грудня 2015 р.). Харків, 2016. С. 8-10.

730. Яроцький В. Л. Роль і місце майнових правовідносин у механізмі цивільно-правового регулювання. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав*: матер. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (м. Харків, 16 грудня 2020 р.). Харків, 2020. С. 4-7.

731. Яроцький В. Л. Цінні папери в механізмі правового регулювання майнових відносин: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2007. 442 с.

732. Krasyska L. Maximum possible accounting of the interests of a child, family members unable to work as the principle of family law. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 5/1. P. 86-90.

733. Stefanchuk M., Hladun O., Stefanchuk R. The right of access to a court in Ukraine in the light of the requirements of the Convention on Protection human rights and fundamental freedoms. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. №1(9). P. 186-198.

734. Cherneha V., Bohdanets A., Kononets O. Forms and ways of defending family rights and interests in Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11. Iss. 49. P. 189-197.

735. Cherneha V. M., Kuznetsova L. V., Fedorchenko O. V., Kaminska O. A., Bezpalko S. V. Family Rights of the Child and Their Legislative Support. *Cuestiones Políticas*. 2021. Vol. 39 No71. P. 205-223.

736. Cherneha V., Fedorchenko N., Borsuk N. Legal regulation of family relations in Ukraine and the Republic of Latvia: comparative and analytical research. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11. Iss. 51. P. 232-239.

737. Churpita H. V. Some Aspects of the Court Protection of Family Rights and Interests. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2020. №27(1). P. 71–83.

738. Yakubivskyi I. Ye. Contract in legal regulation of intellectual property relations. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2020. №27(2). P. 64-76.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані наукові результати дисертації:

1. Чернега В. М. Проблеми та потенціал механізму правового регулювання сімейних відносин: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 508 с.
2. Чернега В. М. Оціночні поняття в сімейному праві України. *Форум права*. 2015. №4. С. 313-317. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2015_4_55
3. Чернега В. М. Поняття, система та структура норм-дефініцій сімейного права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. №4. С. 149-152. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_4_2019.pdf
4. Чернега В. М. Зобов'язуючі норми сімейного права як об'єкти наукової класифікації. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. №5. С. 148-150. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_5_2019.pdf
5. Чернега В. М. Удосконалення норми-дефініції «сім'я». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. №6. С. 143-146. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2019/34.pdf
6. Чернега В. Уповноважувальні норми сімейного права як об'єкти наукової класифікації. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №1. С. 38-41.
7. Чернега В. М. Застосування норм цивільного права до регулювання сімейних відносин. *Право і суспільство*. 2020. №2. С. 244-249.
8. Чернега В. М. Сімейно-правові проблеми та потенціал застосування аналогії права. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70). №6. С. 42-49.

9. Чернега В. М. Поняття, ознаки, форми санкціонування звичаїв та їхнє значення у механізмі правового регулювання сімейних відносин. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2020. Вип. 46. С. 107-110.

10. Чернега В. М. Розвиток доктрини сімейного права та її вплив на законодавця і суб'єктів правозастосування. *Часопис Київського університету права*. 2020. №4. С. 245-250.

11. Чернега В. М. Своєрідність норм сімейного права – нормативного фундаменту механізму правового регулювання сімейних відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2020. Вип. 62. С. 178-182.

12. Чернега В. Норми-презумпції сімейного права України. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. №3 (31). Vol. 2. P. 265-271.

13. Чернега В. Поняття та ознаки механізму правового регулювання сімейних відносин. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. №4 (32). Vol. 2. P. 185-191.

14. Чернега В. Сімейні правовідносини в механізмі правового регулювання сімейних відносин. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. №5. P. 252-256.

15. Чернега В. Проблеми сімейно-правової термінології в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. №6. Vol. 1. P. 52-56.

16. Чернега В. М. Класифікація заборонних норм сімейного права. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2021. №1 (35). С. 127-130.

17. Чернега В. Спеціалізовані норми сімейного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. №1. С. 41-45.

18. Чернега В. М. Сутність і систематика сімейно-правових договорів і домовленостей. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №1. С. 100-103. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2021/24.pdf

19. Cherneha V. M., Kuznetsova L. V., Fedorchenko O. V., Kaminska O. A., Bezpalko S. V. Family Rights of the Child and Their Legislative Support. *Cuestiones Políticas*. 2021. Vol. 39 №71. P. 205-223.

20. Cherneha V., Bohdanets A., Kononets O. Forms and ways of defending family rights and interests in Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11. Iss. 49. P. 189-197.

21. Cherneha V., Fedorchenko N., Borsuk N. Legal regulation of family relations in Ukraine and the Republic of Latvia: comparative and analytical research. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11. Iss. 51. P. 232-239.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

22. Чернега В. Поняття шлюбного договору в юридичній думці та законотворчій перспективі. *Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики*: матер. Міжнар. наук.-практ. конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої Дню науки юридичного факультету (м. Київ, 15 листопада 2019 р.). Київ, 2019. С. 312-313.

23. Чернега В. М. Деякі проблеми юридичної техніки глави 11 Сімейного кодексу України. *Актуальні правові та гуманітарно-економічні проблеми в період реформування демократичного суспільства*: зб. тез VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 15-16 листопада 2019 р.). Кропивницький: ПВНЗ КІДМУ, 2019. С. 46-48.

24. Чернега В. М. Норми-цілі сімейного права в механізмі правового регулювання сімейних відносин. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав*: матер. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. Ч. Н. Азімова та 20-річчю з дня створення кафедри цивільного права №2 (м. Харків, 29 листопада 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 133-136.

25. Чернега В. Проблеми декореляції деяких назв статей Сімейного кодексу України зі змістом їхніх положень (запрошення до полілогу). *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні* : зб. матер.

наук.-практ. конф. (м. Львів, 06 грудня 2019 р.). Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 311-313.

26. Чернега В. М. Деякі аспекти розвитку сімейного законодавства України з 2004 року до поширення COVID-19. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяченої 95-річчю від народження О. А. Пушкіна (м. Харків, 22 травня 2020 р.). Харків: ХНУВС; Панов, 2020. С. 209-214.

27. Чернега В. М. Регулювання сімейних відносин за аналогією закону. *Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та виклики сьогодення*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 24-25 липня 2020 р.). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2020. С. 41-44.

28. Чернега В. М. «Архітектоніка» механізму правового регулювання сімейних відносин. *Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Люблін, 30-31 жовтня 2020 р.). Lublin: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2020. С. 170-174.

29. Чернега В. М. Перспективи дослідження механізму правового регулювання сімейних відносин. *Інтеграція юридичної науки і практики як основа сталого розвитку вітчизняного законодавства*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 13-14 листопада 2020 р.). Дніпро: Дніпровський гуманітарний університет, 2020. С. 62-65.

30. Чернега В. М. Сімейно-правова теорія переважних прав. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав*: матер. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (м. Харків, 16 грудня 2020 р.). Харків, 2020. С. 125-127.

31. Чернега В. М. Норми-дефініції сімейного права в механізмі правового регулювання сімейних відносин в Україні. *A new task of legal science in Ukraine*

and in the countries of the European Union: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Арад, 17-18 грудня 2020 р.). Арад, 2020. С. 97-101.

32. Чернега В. М. «To be, or not to be» Сімейному кодексу України в світлі рекодифікації Цивільного кодексу України? *Актуальні правові та гуманітарно-економічні проблеми в період реформування демократичного суспільства*: зб. тез IX Всеукр. наук.-практ. заочної конф. (м. Кропивницький, 05-06 лютого 2021 р.). Кропивницький: ПВНЗ КІДМУ, 2021. С. 28-31.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Перша проректорка
Хмельницького університету

управління та права
імені Леоніда Юзькова

Ірина КОВТУН

«23» вересня 2022 року

АКТ

про реалізацію наукових досліджень

ЧЕРНЕГИ Віталія Миколайовича

на тему «Механізм правового регулювання сімейних відносин»

Комісія у складі:

голови комісії: декана юридичного факультету, кандидата юридичних наук,
доцента Віктора ЗАХАРЧУКА

членів комісії:

завідувачки кафедри цивільного права та процесу, докторки
юридичних наук, професорки Світлани ГРИНЬКО
доцентки кафедри цивільного права та процесу, кандидатки
юридичних наук, доцентки Ірини СЕРДЕЧНОЇ,

стверджує цим актом, що розроблені в ході дисертаційного дослідження Чернеги Віталія Миколайовича наукові положення і висновки з теми «Механізм правового регулювання сімейних відносин» були детально вивчені колективом кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова та реалізовані у освітньому процесі.

Зокрема дисертантом були надані для ознайомлення наукові публікації:

Список опублікованих праць за темою дисертації:

1. Чернега В. М. Проблеми та потенціал механізму правового регулювання сімейних відносин: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 508 с.
2. Чернега В. М. Оціночні поняття в сімейному праві України. *Форум права*. 2015. №4. С. 313-317. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2015_4_55
3. Чернега В. М. Поняття, система та структура норм-дефініцій сімейного права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. №4. С. 149-152. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_4_2019.pdf
4. Чернега В. М. Зобов'язуючі норми сімейного права як об'єкти наукової класифікації. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. №5. С. 148-150. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_5_2019.pdf

5. Чернега В. М. Удосконалення норми-дефініції «сім'я». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. №6. С. 143-146. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2019/34.pdf
6. Чернега В. Уповноважувальні норми сімейного права як об'єкти наукової класифікації. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №1. С. 38-41.
7. Чернега В. М. Застосування норм цивільного права до регулювання сімейних відносин. *Право і суспільство*. 2020. №2. С. 244-249.
8. Чернега В. М. Сімейно-правові проблеми та потенціал застосування аналогії права. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70). №6. С. 42-49.
9. Чернега В. М. Поняття, ознаки, форми санкціонування звичаїв та їхнє значення у механізмі правового регулювання сімейних відносин. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2020. Вип. 46. С. 107-110.
10. Чернега В. М. Розвиток доктрини сімейного права та її вплив на законодавця і суб'єктів правозастосування. *Часопис Київського університету права*. 2020. №4. С. 245-250.
11. Чернега В. М. Своєрідність норм сімейного права – нормативного фундаменту механізму правового регулювання сімейних відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2020. Вип. 62. С. 178-182.
12. Чернега В. Норми-презумпції сімейного права України. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. №3 (31). Vol. 2. P. 265-271.
13. Чернега В. Поняття та ознаки механізму правового регулювання сімейних відносин. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. №4 (32). Vol. 2. P. 185-191.
14. Чернега В. Сімейні правовідносини в механізмі правового регулювання сімейних відносин. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. №5. P. 252-256.
15. Чернега В. Проблеми сімейно-правової термінології в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. №6. Vol. 1. P. 52-56.
16. Чернега В. М. Класифікація заборонних норм сімейного права. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2021. №1 (35). С. 127-130.
17. Чернега В. Спеціалізовані норми сімейного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. №1. С. 41-45.
18. Чернега В. М. Сутність і систематика сімейно-правових договорів і домовленостей. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №1. С. 100-103. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2021/24.pdf
19. Cherneha V. M., Kuznetsova L. V., Fedorchenko O. V., Kaminska O. A., Bezpalko S. V. Family Rights of the Child and Their Legislative Support. *Cuestiones Políticas*. 2021. Vol. 39 №71. P. 205-223.
20. Cherneha V., Bohdanets A., Kononets O. Forms and ways of defending family rights and interests in Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11. Iss. 49. P. 189-197.
21. Cherneha V., Fedorchenko N., Borsuk N. Legal regulation of family relations in Ukraine and the Republic of Latvia: comparative and analytical research. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11. Iss. 51. P. 232-239.

22. Чернега В. Поняття шлюбного договору в юридичній думці та законотворчій перспективі. *Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики*: матер. Міжнар. наук.-практ. конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої Дню науки юридичного факультету (м. Київ, 15 листопада 2019 р.). Київ, 2019. С. 312-313.

23. Чернега В. М. Деякі проблеми юридичної техніки глави 11 Сімейного кодексу України. *Актуальні правові та гуманітарно-економічні проблеми в період реформування демократичного суспільства*: зб. тез VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 15-16 листопада 2019 р.). Кропивницький: ПВНЗ КІДМУ, 2019. С. 46-48.

24. Чернега В. М. Норми-цілі сімейного права в механізмі правового регулювання сімейних відносин. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав*: матер. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. Ч. Н. Азімова та 20-річчю з дня створення кафедри цивільного права №2 (м. Харків, 29 листопада 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 133-136.

25. Чернега В. Проблеми декореляції деяких назв статей Сімейного кодексу України зі змістом їхніх положень (запрошення до полілогу). *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні*: зб. матер. наук.-практ. конф. (м. Львів, 06 грудня 2019 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 311-313.

26. Чернега В. М. Деякі аспекти розвитку сімейного законодавства України з 2004 року до поширення COVID-19. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяченої 95-річчю від народження О. А. Пушкіна (м. Харків, 22 травня 2020 р.). Харків: ХНУВС; Панов, 2020. С. 209-214.

27. Чернега В. М. Регулювання сімейних відносин за аналогією закону. *Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та виклики сьогодення*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 24-25 липня 2020 р.). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2020. С. 41-44.

28. Чернега В. М. «Архітектоніка» механізму правового регулювання сімейних відносин. *Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Люблін, 30-31 жовтня 2020 р.). Lublin: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2020. С. 170-174.

29. Чернега В. М. Перспективи дослідження механізму правового регулювання сімейних відносин. *Інтеграція юридичної науки і практики як основа сталого розвитку вітчизняного законодавства*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 13-14 листопада 2020 р.). Дніпро: Дніпровський гуманітарний університет, 2020. С. 62-65.

30. Чернега В. М. Сімейно-правова теорія переважних прав. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав*: матер. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (м. Харків, 16 грудня 2020 р.). Харків, 2020. С. 125-127.

31. Чернега В. М. Норми-дефініції сімейного права в механізмі правового регулювання сімейних відносин в Україні. *A new task of legal science in Ukraine*

and in the countries of the European Union: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Арад, 17-18 грудня 2020 р.). Арад, 2020. С. 97-101.

32. Чернега В. М. «To be, or not to be» Сімейному кодексу України в світлі рекодифікації Цивільного кодексу України? *Актуальні правові та гуманітарно-економічні проблеми в період реформування демократичного суспільства*: зб. тез IX Всеукр. наук.-практ. заочної конф. (м. Кропивницький, 05-06 лютого 2021 р.). Кропивницький: ПВНЗ КІДМУ, 2021. С. 28-31.

Наукові концепції, висновки та пропозиції дисертаційної роботи Чернеги Віталія Миколайовича «Механізм правового регулювання сімейних відносин» використано під час підготовки лекцій та навчально-методичних матеріалів з дисциплін «Сімейне право», «Проблеми сімейного права», «Джерела сімейного права» у Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова.

Голова комісії:

Віктор ЗАХАРЧУК

Члени комісії:

Світлана ГРИНЬКО

Ірина СЕРДЕЧНА

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

Захарчук В., Гринько С., Сердюк Т.
Валіда Осман Канцеля

